

www.kitabxana.net

Milli Virtual Kitabxananın təqdimatında

Zeynalabdin Marağayi

“İBRAHİM BƏYİN SƏYAHƏTNAMƏSİ”

Hər iki kitab

Farsca ilk Azərbaycan romanı

E-kitab N 34

Ümumi e-redaktor: yazar-kulturoloq Aydın Xan (Əbilov)

YYSQ-nin rəqəmsal elektron nəşri N 34

BİRİNCİ CİLD

İLK SÖZ

İşıq zəhinli bilik sahiblərinə (mənim sözümdə onlardır) məlumdur ki, bu gün yer üzündə millətlərin tərəqqisi, mədəniyyəti, səadəti və xoşbəxtliyinin ilk səbəblərindən biri mətbuatdır. Bəli, mətbuat sahibləri qərəzsiz olub, əyri yolla mənfəət əldə etməkdən çəkinsələr, özlərini məsxərəbazlıq və yaltaqlıqla ləkələməyərək mənliliklərini qorusalar, vətən məhəbbətini və həmvətənlərinə sevgini öz şüarlarına çevirsələr, dövlətə xidməti qarşılarına məqsəd qoyub, fikirlərini həmişə ölkənin və millətin həqiqi tərəqqisi və inkişafı yollarını axtarib tapmağa yönəlsələr, özlərinin heç bir mehriban dostunu yersiz tərifləməsələr, heç bir düşməninə də qərəz üzündən iftira söyləməsələr, insanlıq şivəsinə zidd sayılan böhtanı böyük günah hesab etsələr, əlbəttə, onların sözləri böyükdən tutmuş kiçiyə qədər hər bir həmvətənə təsir göstərib, işlərimizdəki nöqsanların aradan qaldırılmasına səbəb olacaqdır. Xüsusilə tarixçilər və səyahətnamə yazarlar öz gözləri ilə gördükləri və ya inanılmış adamlardan eşitdiklərindən başqa bir söz yazmamalı və bu məsələlərə hər şeydən çox fikir verib diqqət yetirməlidirlər.

Bu gün hamıya aydındır ki, Qərb millətlərinin tərəqqisinin əsas səbəbi o xoşbəxt ölkələrin mətbuatının bərəkətindəndir. Onlar vətənlərindəki bütün nöqsanları, millətin hər hansı sinfinə və məmləkətin hər hansı bir sahəsinə aid olmasından asılı olmayaraq, gördükləri kimi yazırlar. Əgər eşitmiş olsalar, doğruluğunu yoxlayıb tam arxayınlıq əldə etdikdən sonra eşitdiklərini heç bir şəxsi mülahizə və qərəzə yol vermədən mətbuat səhifələrində əfkari-ümumin qarşısına çıxarıb, səlahiyyətli dairələri bu nöqsanları aradan qaldırmağa çağırırlar. Məsul məqamlar da mətbuatın xəbərdarlığını eşidən kimi bircə dəqiqəni belə fəvta vermədən əvvəlcə o mətləbin doğruluğunu yoxlayır, sonra nöqsanı islah etmək vasitələrini təşkil etməklə bərabər onu yazıb göstərənə təşəkkürünü bildirir, əgər bir yanlışlıq baş vermiş olsa, bunu xoş dillə qeyd edərək mətbuatın səhvini düzəltməyə çalışırlar. Beləliklə demək olar ki, o ölkələrin xoşbəxt əhalisinin həm danışan dili, həm görün gözü, həm də eşidən qulağı var. Təəssüflər olsun ki, bədbəxtlik üzündən biz bu nemətlərin üçündən də məhrumuq.

Bu müqəddiməni söyləməkdən məqsədimiz odur ki, hər cür qərəz və mübaliğə ləkəsindən təmiz olan və əziz vətənimizin bir sıra nöqsanlarından danışan bu səyahətnamənin üzü bir yerdən bizim əlimizə düşdü. Vətənpərvərlik aləmində rəva görmədik ki, bu xəzinə torpaq altında qalsın. Buna görə də məhz vətən məhəbbətini və həmvətənləri nəzərə alaraq bu əsərin çap olunması və nəşrinin xərcini öz üzərimizə götürdük. Bunu da yəqin bilirik ki, bilikli və insaflı həmvətənlərimizdən heç birisi onun bir kəlməsinin belə üstünə barmaq qoyub etiraz etməyəcəkdir. Çünki qeyrətli səyyahımızın görüb, öz səyahətnaməsində qeyd etdiklərinə hər kəs azca diqqət yetirərsə, vətənimizin o yerlərində bu hadisələrin hər gün və hər saat artıq-əskiksiz şahidi ola bilər.

Deməli, burada heç bir qərəz-mərəz ola bilməz. Bu, yalnız onun üçündür ki, hərgah vətənimizin başçıları bu səyahətnamədə yazılanlara insaf gözü ilə baxıb, əcnəbilərin nəzərində dövlət və millətin başısağılığına, xarlığına və xəcalətinə səbəb olan bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün mərdliklə ayağa qalxsınlar. Bəlkə beləliklə axıb getmiş olan su bir daha arxa qayıda, İran abad ola, iranlılar keçmişdə olduğu kimi, öz tay-tuqları arasında başıuca olalar. Belə etsələr onlar öz

adlarını da əbədləşdirmiş olarlar. Çünki bu kimi fədakarlıqdan sonra millətin tarixi onların adını heç vaxt unutmaz.

Əbədi yaşayar yaxşı adamlar,

Ölsə də şöhrəti dillərdə qalar.

Hörmətli oxuculardan təkidlə xahiş edirik ki, bu "Səyahətnamə"ni sonadək oxumayınca müəllifi lənət və nifrətlə yad etməsinlər. Əsəri oxuyub başa vurduqdan sonra onun rəhmət və ya lənətə layiq görülcəyini oxucuların öz insafına tapşırıq. Allah-taaladan ricamız ancaq budur ki, bütün həmvətənlərimizin və dindarlarımızın vicdanını vətən sevgisi duyğuları ilə süsləsin.

Əlqərəz, bu kimi mətləbləri demək və yazmaq borcumuzdur.

İBRAHİM BƏYİN SƏYAHƏTNAMƏSİ

İbrahim bəyin səyahətnaməsini qələmə almadan əvvəl onun tərcümeyi-halı haqqında müxtəsər də olsa məlumat vermək lazımdır ki, oxucular onun səyahəti səbəbləri ilə layiqincə tanış olsunlar.

İbrahim bəy Azərbaycanın böyük tacirlərindən birinin oğludur. Atası əlli il bundan əvvəl ticarət məqsədi ilə Misirə gedib, ticarətində baş verən rəvnəqə görə, bir çox müsəlman ölkələrinin qibtəsinə səbəb olan bu böyük şəhəri özünə məskən seçərək, orada qalır.

Həmin möhtərəm tacir yaxşı ad qazanmağın, ticarət tərəqqisinin ilk şərti olan əminliyinə və dəyanətinə görə az bir müddət içərisində çoxlu sərvət toplayıb, xoşniyyətliliyi və millətə xeyirxah olduğuna görə hamının hörmətini qazanır.

Bu sədaqətli və təmiz vicdanlı tacir Misirdə sakın olduğu uzun illər boyu öz gözəl milli adət-ənənələrini zərrəcə də olsun dəyişməmiş, yemək-ichməkdə, geyimində, adamlarla rəftarında, bir sözlə, məişətində öz babalarının yolu ilə getmişdir. Daim vətən tərənəsini zümzümə edərdi. Hər kəsi görsəydi, vətənin və həmvətənlərinin əhvalını soruşardı. Özü Misirdə olsa da, ürəyi həmişə İranda idi. Qış gecələrində tanınmış həmvətənlərindən bir neçəsini qonaq çağırırdı. Qonaqlıq məclislərində isə onların məşğələsi İranın tarix kitablarını və keçmiş şahların əhvalatını oxumaqdan ibarət olardı. Uzun illərdən bəri onun oğlunun tərbiyəçisi və müəllimi olan Mirzə Yusif adlı bir şəxs "Nasixüt-təvarix" kitabından Keyxosrov, Cəmşid, Bəhmən, Şapur, Ənuşirəvan və bunlar kimi böyük padşahların dastanlarını oxuyar, o isə qulaq asdıqca fərəhlənər, ürəyi qürur hissi ilə dolardı.

Onun "Tarixi-Nadiri"ni oxumağa qəribə bir meyli və həvəsi var idi. Həmin kitabı o qədər oxumuşdu ki, əvvəldən axıradək əzbərləmişdi.

Bu vətənpərvər və qeyrətli şəxs vəfat edəndən sonra onun İbrahim adlı bir oğlu qaldı. Həmin səyahətnamə də onun adınadır. Mən atanın vəfatından sonra onun oğlu ilə də tanış olmuşdum. Günlərin bir günündə Misirə güzərim düşdü. Köhnə dostluq münasibətlərinə görə birbaşa İbrahim bəyin evinə gedib, orada qaldım. Bir gün onun kitabxanasına baxırdım. Müxtəlif xətlərdə və çaplarda olan altı-yeddi cild "Tarixi-Nadiri" gördüm. Çox təəccübləndim. Öz-özümə düşündüm: "Bir kitabxanada eyni kitabdan Tehran, Təbriz, Bombey və başqa yerlərdə çap olunmuş müxtəlif nüsxələrin toplanmasının nə mənası var?" Nəhayət, bunun səbəbini İbrahim bəyin özündən soruşmaq qərarına gəldim və dedim:

“Bu qədər "Tarixi-Nadiri"ni nə üçün buraya toplamısınız?”

O dedi:

“Atamdan yadigardır. O rəhmətlik bu kitabı hədsiz dərəcədə sevirdi. Bunu hamı bilirdi. Ona görə də həmin kitabdan harada əlyazması və ya yaxşı çap olunmuş nüsxə tapsaydılar, mərhum atamın yanına gətirər və yaxşı qiymətə satardılar. Hələ atam bu kitabın bir neçə cildini vəqf etdiyi üçün vəfatından sonra gəlib apardılar.”

Xülasə, onun iranlılıq təəssübü o dərəcədə idi ki, qələm onu şərh etməkdə acizdir. Misal üçün, əgər bir nəfər bilə-bilə və ya bilmədən onun yanında İranı pisləsəydi, İbrahim bəy onu dinsiz və qeyrətsiz adlandırıb, ömrünün axırınadək onunla danışmazdı. Misirdə bir neçə nəfər də İranın mötəbər taciri vardı. Hər birinin sərvəti əlli min tümənə çatardı. Hamısının dövləti aşıb-daşırdı. Ancaq İranın dövlət məmurlarının özbaşınalığı, zülm və təcavüzündən cana gəlib, təbəəliyini tərk etmiş, hər birisi özünü İngiltərə, Fransa, Rusiya və bu kimi böyük dövlətlərdən birinə bağlamışdır ki, məmurların şərindən asudə olsun. Bu tacirlər həmin qeyrətli şəxsə də xeyirxahlıq üzündən dəfələrlə nəsihət edib deyirdilər ki, sən də İran təbəəliyini tərk etməsən öz vərəsələrinə

və övladına açıq zülm və xəyanət etmiş olarsan. Çünki Osmanlı ölkəsində və Qafqazda olan İran səfirləri və məmurları özlərini ölmüş iranlıların həqiqi varisi və hamisi, dirilərinin isə qəyyumu hesab edirdilər. Bunun üçün də sən öləndən sonra irsindən övladlarına bir şey verməyəcəklər. Məgər hər gün buna oxşar hadisələri görmür və ya eşitmirsən? Ancaq bu qeyrətli şəxs onların nəsihətinə qulaq asmır, hətta sözlərini belə eşitmək istəmirdi. Konsullar neçə dəfə bəhanə tapıb onu həbs və cərimə etdirmişdilərse də, o yenə də təmkinini pozmayıb, təbəəliyini dəyişdirməyi qeyrətinə sığışdırmamışdı. Öz zülmü və alçaq bidətləri ilə indi də İstanbulda və sair Osmanlı vilayətlərində iranlıların var-yoxuna od vuran və hamının nifrətini və lənətini qazanan Hacı Mirzə Nəcəfəli xan bu xoşxasiyyətli insanın vəfatından sonra, onun mötəbər şəri vəsiyyətnamə qoyub getməsinə baxmayaraq, vərəsəsindən min ingilis lirəsi almayınca onların yaxasından əl çəkmədi. Əgər vəsiyyətnamədə kiçik bir barmaq yeri tapsaydı, onda allaha pənah, bütün vərdövləti içəri salmayanadək yaxalarından əl çəkən deyildi.

Sözün qıssası, İbrahim təzəcə iyirmi yaşına qədəm qoymuşdu ki, atası vəfat etdi. Son nəfəsində atası öz oğlunu yanına çağırırdı. Belə bir ataya layiq olan tərzdə vəsiyyətini eləyib dedi:

"Mənim gözümlə işığı! Mən atalıq vəzifəsini sənə haqqında yerinə yetirdim, ana dili və milli dilindən əlavə, sənə kimilərin dadına çatan və kişi üçün bir hünər sayılan xarici dillərdən və fənlərdən də sənə öyrətdim. Sən bunların hamısını öz fərasətinlə, fitri zəkanla gözəlcə qavradın. Allaha şükür, sənə pak əxlaqına, ağılına və dəyanətinə söz ola bilməz. Bu cəhətdən mən sənə razıyam. Lakin indi mənim həyatımın şamı sönərkən sənə bir neçə vəsiyyətim var. Yaxşı qulaq as, hər iki dünyada xoşbəxt olmaq üçün onları yadından çıxarma!

Birincisi budur ki, ananı sənə tapşırıram. Sən özün bundan sonra biləcəksən ki, o və mən sənə boya-başa çatmağın və tərbiyənin üçün nə kimi zəhmətlərə qatlaşmışıq.

İkincisi, sənə mürəbbin və müəllimin olan Mirzə Yusif əmidən muğayat ol; ona görə ki, ata-anadan sonra müəllimin hörməti hər bir kəsin borcudur. Ələlxüsus ki, Yusif əminin hörməti. O, sədaqətli, dəyanətli, vəfalı bir adamdır; ömrünün əvvəlindən bizimlə bir yerdə olub. İndi onu ailəmizin bir üzvü hesab etmək lazımdır.

Üçüncüsü, heç vaxt gözəl milli adət-ənənəni tərk etmə. Bəzi biqeyrət nanəciblər İrani pisləyirlər, sən onlara uyma; yalan deyirlər. Hətta, misal üçün, onların sözləri düz olsa da, sən onlara qoşulma, vətəni pisləməkdə onlarla həməvaz olma.

Dördüncüsü, öz sirrini hər bir adamdan gizli saxla. Yalnız sınaqdan çıxmış təmiz vicdanlı dostuna ürəyini aç. Ancaq, heyhat, belə dost az tapılır; o, kimyə hökmündəndir.

Beşincisi, yaltaq adamlardan bacardıqca kənar gəz. Səni üzdə tərifləyəndən mümkün qədər uzaqlaş. O, səni tərifləməklə öz istədiyini ələ keçirməkdən əlavə, səni insan üçün ən pis sifət sayılan lovğalığa və xudbinliyə düçar edər. Bu isə hər bir dərddən betərdir.

Altıncısı, az qonaq get, qoy sənin yanına çox qonaq gəlsinlər. Yəni qonaq getməyə yox, qonaq çağırmağa daha artıq rəğbətə olsun. Əliaçıqlıqda ifrata varma. Nə o qədər bağışla ki, məşhurlaşasan, nə də o qədər sıx ki, ad çıxarasan. Yəni əgər məşhursansa, hər tərəfdən dilənçilər sənin üstünə töküləcəklər; xəsislik göstərsən -- səninlə düşmən olarlar. Bu, əlbəttə, ehtiyacı olan yoxsullar haqqında deyil, yaltaq borc istəyənlər xüsusundadır.

Adamların sənə dediyi sözə inanmadıqda onlarla mübahisəyə və münaqişəyə girişmə, sakit əyləş, heç bir söz demə.

Sənə bərk-bərk tapşırıram ki, altı-yeddi ilədək ticarətlə məşğul olma. Allaha şükür, dolanmaq üçün hər cür imkanın var. Otuz yaşına çatanadək otur ye. Bu müddət ərzində dünyanın harasına könlün istəyirsə, səyahətə çıx. Bu səyahət üçün min lirə ayrıca sənin adına yazmışam, onun başqa vərəsələrə heç bir dəxli yoxdur. Lakin səyahətini yalnız şəhərlərin abadlığı və ya xarabalığını seyr etməyə həsr etmə. Hər yerdə bir neçə gün qal. O yerin bütün sakinlərinin məişət tərzini və yaşayışını diqqətlə öyrən, o ölkənin illik ticarət statistikasını dərinləndirən müəlisə elə, bununla sən başqa xarici ölkələrdən oraya hansı malların və məhsulların idxal edildiyini öyrənərsən, həm də bilərsən ki, ildə müəyyən şeydən orada nə qədər satıla bilər. Bununla birlikdə o ölkədən hər il hansı maldan nə miqdarda ixrac edildiyini də bilməlisən. Çatdığın hər bir şəhərdə özün üçün oranın mötəbər adamlarından bir neçə nəfər dost tap, onlarla məktublaş.

Bu səyahətində, Yusif əmi diri olarsa, onu da özünə apar, qoy ağır vaxtlarında sənin qayğına qalan bir adam olsun.

Sən bu şəhərdə mənim dostlarımı tanıyırsan, onların hörmətini məndən daha artıq saxla. Mənimlə dost olmayanlardan uzaq gəz; çünki mən dost seçməkdə çoxlu əziyyətlərə qatlaşmışam. Adamları tanımaq, onları sınamaq çox zəhmət tələb edir. Bu iş üçün bacarıq və hünər lazımdır.

Səyahət zamanı hansı şəhərə çatdın, oraya daxil olduğun və çıxdığın günün tarixini və bütün müşahidələrini qeyd dəftərində yaz, bir gün çatar ki, sənin kəmərinə gələr.

Qalan şəri vəsiyyətlərimi bircə-bircə vəsiyyətnamədə yazmışam...."

Atasının vəfatından sonra, gözəl əxlaqı, doğru-düzgünlüyü, xeyirxahlığı və təmiz dolanmasına görə İbrahim bəyi dost-düşmən barmaqla nişan verirdi. Bütün işləri ölçülüb-biçilmiş, adamlarla rəftarı olduqca mülayim və gözəl idi. Milli təəssübdə də İbrahim bəy atasını ötüb keçdi. Belə ki, bir para zarafatçı həmvətənləri onu pərt etmək istəyəndə İranın bəzi eyblərindən onun yanında danışmağa başladılar. Məsələn, deyərdilər: İranda nizam-intizam, qanun yoxdur, əsgərlər ayaqyalındır, dövlət müəyyən məbləğ rüşvət alıb vilayətləri hakimlərə satır; hakim, bəylərbəyi, kətxuda, darğa, fərğaşa -- hərəsi bir badalaq qurub, günahsız adamlara işgəncə verir, həbs və cərimə edirlər. Bir şəhərdə on beş yerdə kündəzəncirli həbsxana var. Bir şəhərdə on-on iki bəst yeri var. Üləmanın evləri, hakim və ya filan sərtibin sərtövləsi müqəssirlərin bəsti hesab olunur. Şəhərlər çirklidir, məscidlər rəvnəqsizdir. Onlar ilin on bir ayı bağlı qalır. Payızda bir para anlaşıq adamlar məscidləri qovun-qarpız anbarı eləyirlər. Hamamların vəziyyəti bərbaddır, xəznələrdə su qoxuyur, hər cür yoluxucu xəstəliyə tutulmuş adamlar bu xəznələrdə çimirlər, minlərlə insanı xəstələndirirlər. Xəznənin murdar suyunu o qədər dəyişdirmirlər ki, onun rəngi bataqlıqda qalan suyun rənginə oxşayır. Ruhanilər bir-biri ilə düşmənlik edib rəqabət aparırlar. Onların hər biri seyid adı ilə on-on beş nəfər lotu saxlayır, lazım olan vaxtlarda onların vasitəsilə əhalini hakimlərin evlərini talamağa və qarət etməyə yönəldirlər. Özləri isə suyu bulandırdıqdan sonra məqsədlərinə nail olurlar.

Bəzən də bu zarafatçı adamlar hakimlərin qəddarlığından, əhalini istədikləri zülmə, işgəncəyə və talana məruz qoymalarından, onların hədsiz-hüduzsuz zülmündən xalqın baş götürüb cəlayi-vətən etməsindən söhbət açır, özü də bütün bu ürəyədəyən sözləri İbrahim bəyə eşitdirirdilər. Biçarə İbrahim bəy bu sözləri eşitdikcə hirsələnir, onların bəzisini dinsiz, bir parasını qeyrətəzsiz adlandırır. Elə vaxtlar da olurdu ki, iş yaman-yovuzdan yumruğa, çomaq davasına, hətta bir-birinin saqqalını yolmağa və əlbəyaxa olmağa da çəkirdi. Dostları İbrahim bəyin xasiyyətinə bələd olduqları üçün onun söyüşlərinə, ağır sözlərinə dözürdülər.

Bəzən də əksinə olurdu, İbrahim bəyin dostları onu sevindirmək istəyirdilər. Çayxanada oturub, yolunu gözləyirdilər. İbrahim bəyi uzaqdan görən kimi İranın əzəmətindən, şövkətindən söhbət açırdılar. Yazıq İbrahim bəy ürəyinə yatan sözləri eşidib, könül xoşluğu ilə əyləşir, vəcdlə onlara qulaq asırdı. Onun sevincinin birinci əlaməti bu idi ki, papiros qutusunu cibindən çıxarıb mizin üstünə qoyar, bütün çayxanada oturanlara müraciət edib deyərdi: "Bismillah, buyurun papiros çəkin!"

İrandan söhbət açanlar da şahın əmrlərindən danışar -- hər bir şəhərdə bir neçə rüşdiyyə məktəblərinin açılması haqqında şahın qəti əmr verməsini, vilayət hakimlərinə xalqla ədalətlə rəftar etmələri xüsusunda ciddi tapşırıq verməsini və bunun üçün nazirlər Darüşşurasında "hakimlərin iş üsulu" adlı bir kitabça tənzim olunub göndərilməsini söyləyirdilər. Bir başqası deyirdi ki, Zilli-Sultan yüz min atlı və piyada qoşunu bütün yeni silah, hərbi ləvazimat və sursatla hazır vəziyyətdə saxlayırdı.

Bu kimi söhbətləri eşitdikdə yazıq İbrahim bəy elə sevinirdi ki, bilmirdi nə eləsin. Hey çayçıya deyirdi ki: "Ağalara çay, qəlyan ver!" Özü isə yanında oturanlara tez-tez papiros təklif edirdi. Söhbət getdikcə qızıışırdı. Bir başqası deyirdi: "Mən arxayın bilərəm ki, şahın birçə işarəsi və hökmü ilə iki həftə ərzində Şahsevən və Talış ellərindən əlli min atlı qoşun hər bə hazır

vəziyyətdə toplanar, hamısı da bütün xərcləri öz öhdəsinə götürər". O birisi deyirdi: "Hələ sənın Bəxtiyari atlılarından xəbərın yoxdur. Onlar iki həftə ərzində yüz min atlı qoşun hər bə tam hazır vəziyyətdə çıxara bilərlər". Üçüncüsü onun sözünü yarımçıq qoyub, Marağa və Əfşar qoşunlarının rəşadətindən və qəhrəmanlığından söz açır dı. Bu kimi məclislərin söhbəti sona çatdıqda İbrahim bəy könül açıqlığı və məmnuniyyətlə bütün çayxanada oturanların çay, qəlyan pulunu verər, hətta bəzi vaxt onları nahara və faytonla gəzməyə də qonaq edər dı.

Bu haqda Misirdə sakin olan Hacı Kərim adlı bir isfahanlı qəribə bir əhvalat nəql edirdi. Hacı deyirdi ki: "Bir vaxt Misirdə vəziyyətim lap ağırlaşmışdı, taleyim əsla üzümə gülmürdü. Bütün dost-aşnadan borc almışdım, daha bir adama gümanım getmirdi ki, hətta bir cə şahı ilə əlimdən tutsun. Əlim hər yerdən üzülüb, gecənin yavan çörəyinə möhtac qalmışdım. Hamıdan betəri bu idi ki, altı ay idi mənzil kirəsini verməmişdım. Evin sahibi olan ərəb mənim boş vədlərimdən, bu gün-sabaha salmağımdan təngə gəlib məhkəməyə şikayət eləmişdi. Məhkəmə onun əlinə hökm vermişdi ki, mənzil kirəsinə on iki lirə alandan sonra məni evdən qovsun. Min xahiş-iltimasla ondan on gün möhlət almışdım. Öz-özümə deyirdim: "Xudaya, nə eləyim?" Elə bil mənim ürəyimə damdı ki, bu işin çarəsi İbrahim bəydədir. Oturub düşündüm, ölçüb-biçdim, bu müşkül üçün tədbir aradım, bir məktub yazıb hazırladım. Guya mənim qohumlarımdan biri bu məktubu Tehrandan göndərmişdir. Sonra isfahanlı tacir Hacı Mirzə Rəfinin yanına gedib, ondan İran poçtu markası olan köhnə bir zərf aldım. Yazdığım məktubu zərfin içinə qoyub İbrahim bəyin yolu üstündə dayandım. Bilirdim ki, o, hər gün bu yolla get-gəl edir. Uzaqdan İbrahim bəyi görən kimi məktubu cibimdən çıxarıb oxumağa başladım. Özümü görməməzliyə vurmuşdum. İbrahim bəy yanıma çatan kimi başımı qaldırıb salam verdim. O, ucadan "əleykəssəlam" deyib, soruşdu:

“Hacı Kərim ağa, haradan təşrif gətirirsiniz?”

“Poçtdan gəlirəm, -- dedim. Tehrandan məktub almışam.”

Dedi:

“Tehrandan?”

Dedim:

“Bəli, Tehrandan.”

“Çox gözəl, təzə nə xəbər var?”

Dedim:

“Hələ məktubu axıra qədər oxumamışam, amma şahın və başqalarının adı görünür.”

İbrahim bəy əl-ayağa düşüb hövlnak dedi:

“Gedək bu çayxanada bir stəkan çay içək, siz də məktubu arxayın oxuyun görək nə yazıblar.”

Cavabında dedim:

“Hərçənd ki, başım yaman qarışıqdır, ancaq bilirəm ki, sizin Tehran xəbərlərini eşitməyə böyük həvəsiniz var, müzayiqə etmirəm, buyurun gedək.”

Çayxanaya getdik. Oturan kimi çay, qəlyan sifariş elədi. Sonra dedi:

“İndi oxu görək nə xəbər var.”

Mən də məktubun əvvəlindən oxumağa başladım.

MƏKTUBUN MƏZMUNU:

"Mənim əziz qardaşım! Məktubunuzu aldım, salamatlığınızdan xəbərdar olub, çox-çox sevindim. Üsgülü tacir Hacı Əbdürrəzaq ağa vasitəsilə həvalə etdiyiniz iyirmi beş lirə çatdı. Sizin, tapşırığınız kimi, həmin məbləği İsfahana Məşədi Məmmədrzanın üstünə göndərdim ki, o, on lirəsini sizin evinizə versin, qalan on beş lirəsini də borcunuz hesabına Ağə Həsənə çatdırsın. Əlbəttə, özləri də bu haqda sizə yazacaqlar. Yazılmalı başqa mühüm mətləb yoxdur. Ancaq neçə

gün bundan qabaq böyük bir hadisə üz verdi. Az qalmışdı ki, şəni yüksək İran dövləti İngiltərə hökumətinə müharibə elan etsin. Ola bilsin ki, eləyibdir də. Lakin neçə gündür ki, münaqişələr ortalıqdan qaldırılmış, ara bir qədər sakitləşmişdir. Deyildiyinə görə, münaqişənin səbəbi bundan ibarət idi ki, İngiltərənin səlahiyyətli naziri bizə məlum olmayan bir siyasi məsələ üstündə Sədr-əzəm cənablarına hörmətsizliklə cavab qaytarmışdı. O cənab da mətləbi şah əlahəzrətlərinin nəzərinə çatdırmış, şah hamən saat qəti hökm vermiş ki, xarici işlər naziri teleqrafla Londona xəbər versin ki, İngiltərə hökuməti öz səfirini bir həftədən gec olmayaraq Tehrandan geri çağırırsın və cəzalandırırsın. Əks təqdirdə İran qoşunu iki həftəyədək Herata doğru yürüş aparmaq və bütün Hindistanı işğal etmək əzmində olacaqdır. Hamən gün əlahəzrət Zilli-Sultan cənablarına teleqrafla hökm olundu ki, dördüncü ordu iki həftəyədək bütün sürsatla Əbişəhr bəndlərinə doğru hərəkət etməyə hazır olsun.

Bunlardan başqa, rəbiül-əvvəl[1] ayının iyirmi dördündə paytaxtda qoşunun ümumi sanı təşkil edildi.

[1] Ərəb ilinin üçüncü ayı.

Bu san olduqca tamaşalı idi. Məşq meydanında şahın xüsusi ordusu və paytaxtda olan əlli minə yaxın atlı, piyada və topçu qoşunları manevr vaxtı elə bir cəldlik və çeviklik göstərdilər ki, dost-düşməni heyran qoydular. Qibleyi-ələmin özü qoşuna şəxsən başçılıq edib fərman verirdi. Sözü qısası, böyük mərəkə var idi. Naibüssəltənə hərbi nazir olduğu halda bir sərhəng kimi o tərəf-bu tərəfə qaçırdı. O qədər üz-gözünə toz qonmuşdu ki, heç kəs onu tanıya bilmirdi. Nəhəng topların tüstüsündən hava elə tutulmuşdu ki, günəşin şüası yerə düşmürdü. Bəli, hamən gün teleqramın cavabı Londondan gəlib çatdı. Məzmunundan xəbərim yoxdur. Ancaq bu qədər bilirəm ki, Almanıyanın səlahiyyətli naziri vasitəçi oldu. Almanıya imperatorundan da qibleyi-ələmə xüsusi teleqram çatdı. Orada yazılmışdı ki, aramızda olan dostluq və səmimiyyət naminə xahiş edirəm o zati-ali sülhü qorumaq və ümumi məsləhət naminə şahənə mərhəmətini əsirgəməsin. Ona görə ki, o zati-aliyə məlumdur ki, bu gün dünyanın hər hansı tərəfində bir top səsi eşidilsə, ümumi hər bütən ələmi bürüyəcəkdir. Çünki dövlətlərin siyasəti bir-birinə bağlıdır. Belə olduqda, böyük bir hərc-mərclik yaranacaq, allah bəndlərinin məişətinə səbəb olan ticarət işi ölkələr arasında pozulacaq. Mən o müdrik padşahla aramızda olan şəxsi dostluq naminə istəmirəm ki, şəni yüksək İran dövləti belə bir müharibənin başlanmasına səbəb olsun. Təvəqqe edirəm o ağılsız səfirin təqsirindən keçəsiniz.

Bu minvalla məlum olur ki, müharibə olmayacaqdır. Amma qərar olub ki, İngiltərənin səlahiyyətli naziri üzr istəməklə bərabər cənab Sədr-əzəmin evinə getsin və açıq şəkildə onun könlünü ələ almağa çalışsın, öz dediklərindən peşman olduğunu bildirsin. Deyirlər həmin səlahiyyətli nazir bir aydan sonra işdən çıxarılıb Tehrandan geri çağırılacaq. İran dövləti daha heç vaxt onun səfirliyini qəbul etməyəcək, başqa birisi onun yerinə gələcəkdir".

Yazıq İbrahim bəy bu xəbərdən elə fərəhlənib sevincə qər q olmuşdu ki, onu vəsf etmək mümkün deyil. İsfahanlı Hacı Kərim məktubu əvvəldən axıradək oxuduqdan sonra deyir:

“Daha məni bağışlayın, işim var, gərək mürəxxəs buyurasınız.”

İbrahim bəy tam könül açıqlığı ilə deyir:

“Hacı Kərim ağa, hara gedirsiniz, nahar vaxtıdır, gedək çörək yeyək, acmışıq.”

Hacı Kərim deyir:

“Xeyr, iltifatınız artıq olsun, gərək gedəm, işim çoxdur, inşallah başqa bir vaxt. Xudahafiz, allah amanında!”

Hacı Kərim gedir. İbrahim bəy çay pulunu verib çayxanadan çıxır. Lakin sevincindən bilmir haraya getsin, nə eləsin. İxtiyarsız fayton çağırır. Fayton gələn kimi oturub, haraya getməli olduğunu bildirmədən faytonçuya deyir: "Sür!" O, özündə deyil. Faytonçu o qədər sürür ki, şəhərdən kənara çıxır. Yalnız bu vaxt dönüb İbrahim bəyə deyir: "Bəy əfəndim, haraya təşrif buyuracaqsınız?" İbrahim bəy cavab verir: "Gəzmək, gəzmək istəyirəm".

İbrahim bəy xeyli gəzdikdən sonra gün batana yaxın, nahar yeməmiş, ac-susuz, haman nəşə ilə evə qayıdır və bir baş kitabxanaya gedir, "Tarixi-Nadiri"-ni götürüb, Nadirin Hindistan səfəri əhvalatını oxuyur. Bu müəliədən onun sevincinə yeni bir nəşə də əlavə olunur.

Bu vaxt İbrahim bəyin anası gəlib deyir:

“Oğlum, bu gün harada nahar elədin? Bizi lap nigaran qoydun.”

“Anacan, heç yerdə bir şey yeməmişəm, ancaq könlüm elə toxdur ki, on gün də bir şey yeməsəm, acmaram,” -- deyər İbrahim bəy cavab verir.

Sözün qıtası, o gecə İbrahim bəyin sevincinin dərəcəsinə ancaq özü bilirdi. Sabahı günü dostlarından bir-ikisinə rast gəlmək ümidi ilə evdən bir qədər də tez çıxdı. O istəyirdi Hacı Kərimin dünənki məktubu haqqında onlara söhbət eləsin. Şənliyin təsviri fərəh gətirər, -- demişlər. İbrahim bəy istəyirdi dünənki şad xəbəri dostlarına söyləməklə bir daha zövq alsın. Fəqət o, dostlarından heç birinə rast gəlmədi. Yenə də İsfahanlı Hacı Kərimin sorasını tutmaq üçün o çayxanadan bu çayxanaya getdi. Qəzadan onu da tapa bilmədi.

Hacı Kərim isə kələyinin baş tutduğunu və İbrahim bəyin onun dalınca gələcəyini bilirdi. Ancaq məqsədə tez çatmaq üçün o günü evdən çıxmadı. Yazıq İbrahim bəy öz hədsiz sevincini bölüşdürmək məqsədilə o gün bir adam tapa bilmir, axşamadək gəzdikdən sonra evə qayıdır. Namazını qılıb, şam yedikdən sonra kitab oxumaqla vaxtını keçirir. Sabahı günü yenə də həmişəkindən daha tez evdən çıxır. Bir başa Məhəmmədli Paşa meydanında olan böyük çayxanaya gedir. Fərsət dalınca gəzən Hacı Kərim nahara yaxın gəlib çıxır. İbrahim bəyin tək oturduğunu gördükdə saymazyana ötüb keçmək istəyir. Lakin İbrahim bəy Hacı Kərimin görcək tələsik halda ucadan onu səsləyir. Belə bir fərsəti axtaran Hacı Kərim geri dönüb, İbrahim bəyi ilk dəfə görürmüş kimi, ona salam verir. İbrahim bəy salamın cavabını verəndən sonra deyir:

“Ay Hacı, qurbanın olum, hara belə tələsirsən?”

“Bu tərəfdə bir az işim var,” -- deyərək Hacı cavab verir.

“Hacı, sən allah, əyləş bir stəkan çay iç.”

“Çox sağ ol, otura bilmərəm, getməliyəm.”

“Canım, niyə belə tələsirsən, əyləş görək.”

“Üzr istəyirəm, eləyə bilməyəcəyəm.” -- İbrahim bəy bir daha təkid edir:

“Ay Hacı, qurbanın olum, mən bilirəm ki, sənə mağazan yoxdur, bir yerdə qulluq da ki eləmirsən, daha bu qədər naz nəyə gərəkdir?”

Hacı Kərim yenə də yumşalmır:

“Doğru buyurursunuz, heç bir tələsik işim yoxdur, amma elə bir üzrüm vardır ki, sizin saydıqlarınızın hamısından üstündür.”

İbrahim bəy Hacının ətəyindən tutub deyir:

“Di otur görüm üzürün nədir.”

Hacı deyir:

“Doğrusu budur ki, bir nanəcib Misir ərəbinə azca borcum var. Onun müqabilində mənim də birindən tələbim var. Vədə verib ki, gələn ayın əvvəlində ödəsin. Amma mən ərəbə gərək bu gün pul verəm, ancaq yoxumdur. Burada ki, çayxananın qabağıdır, qorxuram o köpək oğlu məni burada görüb yaxalasın, tələbini istəsin, hay-küy qaldırsın, həm siz xəcalət çəkəsiniz, həm də mən rüsvay olam. Əgər çayxananın içərisində əyləşsəydiniz, bəlkə də camaat arasında gözündən yayına bilərdik. Amma burada otura bilmərəm; çünki yolu bu tərəfdən düşsə, uzaqdan görən kimi tanıyacaq.”

Onda da eşşək gətir, mərəkə yüklə.

İbrahim bəy soruşur:

“Məgər neçə borcun var?”

“Elə bir şey deyil, cəmi on beş lirə.”

İbrahim bəy təmkinlə deyir:

“Bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur, allah kərimdir, əyləş görək.”

Hacı naz-qəmzə ilə oturur. İbrahim bəy qəhvəçini çağırır ondan qələm-davat istəyir. Çek dəftərini cibindən çıxarıb bir şey yazır, sonra Hacıya tərəf uzadıb deyir:

“Buyur, Hacı, bu sənin on beş lirənin həvaləsi. Nə vaxt könlün istəsə gedib bankdan ala bilərsən. İndi arxayınlıqla qəhvə iç. Ancaq tələbini alan kimi mənim pulumu gətir qaytar.”

Hacı deyir:

“Sizə artıq dərəcədə təşəkkür edirəm. Doğrudan da mənim yaxamı bu mürvətsiz ərəbin əlindən qurtardınız. Onda mən də sizə bir sənəd yazıb verim. İnşallah iyirmi günün ərzində sizin pulunuzu qaytararam. Əgər bir yerdə verə bilməsəm də üç vədədə beş lirə-beş lirə borcumu üzərəm.”

“Sənəd-zad lazım deyil. Sizin sözünüz mənim üçün sənəddir.”

Bir qədər söhbətdən sonra İbrahim bəy soruşur:

“Hacı, srağagünkü məktub yanınızdadırmı?”

“Bəli, necə bəyəm?”

“Mümkünsə onu ver mənə, istəyirəm özüm oxuyam. Nə yaxşı məktubdur! Biqeyrət köpək uşaqları hey yalandı ki, özlərindən toxuyurlar. Həya eləməyib deyirlər ki, İranda xarici səfirlər, konsullar, hətta xarici təbəələr istədiklərini eləyirlər; bir adam onlara deyə bilmir ki, gözünün üstündə qaşın var. İndi, gəlin Tehrandan bir müsəlmanın başqa bir müsəlmana yazdığı bu məktubu öz kor gözlərinizlə görün.

Bu vaxt Hacı məktubu qoltuq cibindən çıxarıb İbrahim bəyə verir. İbrahim bəy məktubu açmaq istərkən Hacıdan soruşur:

“Hacı əmi, başqa bir mətləb yoxdur ki?”

“Xeyr, başqa mətləb olarsa da sizdən gizlin ola bilməz,” -- deyə Hacı Kərim cavab verir.

İbrahim bəy məktubu oxumağa başlayır. Oxuduqca bir ucdan "qurbanın olum", "canım sənə fəda", "allah qılıncını daha da kəskin eləsin" deyir və hədsiz sevinclə məktubu bir neçə dəfə başdan-ayaqa oxuyur. Ancaq oxumaqdan doymur, üzünü Hacı Kərimə tutub deyir:

“Hacı Kərim ağa, qoy bu məktub bir neçə gün mənim yanımda əmanət qalsın.”

Hacı kələyinin üstünün açılmasından ehtiyat edib deyir:

“Vallah, əgər məktubda arvad-uşağın adı olmasaydı, heç bir müzayiqəm yox idi, məktubun sizin yanınızda qalmasına etiraz etməzdim. Amma özünüz yaxşı bilirsiniz ki, belə bir məktubun sizin yanınızda qalması münasib deyil.”

Hacı məktubu alıb tələsik cibinə qoyur, İbrahim bəylə vidalaşır gedir, evin kirəsini ərəbə verib rahatlaşır.

İbrahim bəyin milli təəssübünün dərəcəsini bu hadisədən ölçmək çətin deyildir. Bu qeyrətli cavan özünü tanıyan gündən etibarən İskəndərin İrana qoşun yeridib, oranın bir çox şəhərlərini xaraba qoyması və qədim İranın paytaxtı olan İstəxr şəhərinə od vurmağı, Daranın öldürülməsi üzündən İskəndər adını dilinə gətirmək istəməzdi. Əgər İskəndəriyyə şəhərindən ad çəkmək məcburiyyətində qalsaydı da, onu "Misir torpağının limanı" adlandırırdı.

Bütün bunlar İbrahim bəyin tükənməz qeyrət və təəssübündən və onun şərh-halından qısaca bir nümunədir. Lakin ola bilsin ki, bir para dar düşüncəli adamlar onun bu qeyrətini və təəssübünü yersiz cəhalət və fanatizmə yozsunlar. Ancaq həqiqətdə belə deyil. Bu əziz həmvətənimiz cavan olsa da, öz dövrünün yetişdirməsi olan təcrübəli, ağıllı, fərasətli, kamil adamlardan biridir. Ancaq burası var ki, İran adını eşidən kimi ixtiyarı əlindən gedirdi. Vətən eşqi onun bütün varlığına hakim kəsilmişdi. Öz məşuqəsi haqqında heç kəsdən pis bir söz eşitmək istəmirdi. Bu da o cavanın gözəl xasiyyətlərindən biri sayılmalıdır.

Bir dəfə mən İstanbuldan xaricə getmişdim. İki aydan sonra qayıtdıqda oğlum dedi ki: "Ata, Misirdən bizə iki nəfər qonaq gəlib, üç gün qaldıqdan sonra İrana getdilər". Dedim: "Adları nə idi?" Dedi: "Sizə bir məktub yazıb kitabxanada mizin üstünə qoyublar". Məktubu tez götürüb oxudum. Məzmunu budur:

"Qurbanın olum, müqəddəs Məşhədi ziyarət etmək niyyəti ilə Yusif əmi ilə birlikdə Misirdən İstanbula gəlib, mənim ümidgahım olan evinizdə qaldıq. Çox təəssüf ki, sizi görmək şərəfi bizə qismət olmadı. Ancaq üç gün sizin ev adamlarına zəhmət verib, dördüncü gün Batum yolu ilə Xorasana tərəf hərəkət etdik. Sağ-salamat məqsədə çatsaq, sizin əvəzinizdən də ziyarət edəcəyik. İşdir, ölüm-itim olsa, onda gərək boynumda olan dostluq borcunu halal edəsiniz. Sizin kitabların arasında bir cild "Kitabi-Əhməd" görüb, götürdüm, yolda onu oxumaqla vaxtımı keçirmək istədim. Hərçənd ki, onun müəllifi bir sıra mühüm mətləblərə toxunub, həm də alim və kamil adama oxşayır, amma İranın vəziyyəti barəsində eyham və işarə ilə bir para şeylər yazıbdir. Görünür, ya İrandan xəbərsizdir, ya da yanılıbdır. Əgər belə deyilsə, onda bizlərdən deyil. Mənim haqqımda sizin xeyir-duanızı arzulayıram. Yusif əminin də sizə salam-duası var. İmza: İbrahim".

Məlum oldu ki, məktubu yazan mənim dostum İbrahim bəy imiş. Çox heyfsləndim ki, onun gəldiyi vaxt mən İstanbulda olmamışam. Onu görsəydim, bütün İranı səyahət etmək fikrini başından çıxarar, nəsihət edib tapşırırdım ki, yalnız Məşhədi ziyarət etməklə kifayətlənsin, Batum və Aşqabad yolu ilə getsin və ziyarətdən sonra həmin yolla da qayıtsın. Çünki bilirdim, İranın daxilinə səfər etsə, vətənin pərişan vəziyyətini görüb qüssə-kədərdən xəstələnəcəkdir. Bundan əlavə, qorxurdum ki, o xoşagəlməyən vəziyyəti görəndən sonra bir para başçılar haqqında artıq-əksik danışsın və başına bir bəla gəlsin. Mən onun əhvali-ruhiyyəsinə yaxşı bələdəm. Axı o özü mənə qəribə bir hadisə nəql etmişdi. Deyirdi ki: "Bir gün Misirdə şəhər parkında üç-dörd nəfər iranlıya rast gəldim. Gəzməyə çıxmışdılar. Onların arasında altmış yaşlı bir kişi də vüqarla addımlayırdı. Saqqalına qoyduğu basmanın rəngi getmiş, paltarı cırım-cındır, ayaqqabıları köhnə qartmaqlı, çatdaq dabani, yırtıq, rəngbərəng corabı ayaqqabısından bayıra çıxmışdı. Hər neçə addımdan bir də ayaqqabısının bir tayı özündən təxminən üç addım qabağa tullanırdı. Başında köhnəlikdən qara rəngi yaşıla çalan mahud papağı var idi. Gördüm, bir şir-xurşid nişanını da papağına vurub, hələ üstəlik yüz yerdən cırılmış olan geyməsinin yaxasından da üçüncü dərəcəli şir-xurşid nişanı ilə üç-dörd gümüş medal asıbdır. Məlum oldu ki, bunlar səyahət üçün Misirə gəlmiş İran hacılarındandırlar. Yaxınlaşıb salam verdim və dedim:

"Allah ziyarətinizi qəbul eləsin, deyəsən allahın evinin ziyarətindən gəlibsiz."

Dedi:

"Bəli, allah sizə də qismət eləsin." -- Sonra soruşdu:

“Siz fars dilini harada öyrənmisiniz?”

Dedim:

“Mən də iranlıyam.”

Dedi:

“Harasındansınız?”

Dedim:

“Azərbaycandanam.”

Soruşdum:

“Bəs siz haralısınız?”

Dedi:

“Xəmsə əhliyəm.”

Adını soruşdum. Dedi:

“Adım Hacı Yavərdir.”

Dedim:

“Siz təzə Hacı olubsunuz, "yavərlik" də ki, rütbədir, bəs əsil adınız nədir?”

Dedi:

“Rüstəm Yavər.”

Dedim:

“Çox pakizə, böyük adınız vardır. Mənim sizdən bircə təvəqqəm var.”

Dedi:

“Buyur görək.”

Dedim:

“Bura Misirdir, hər millətdən burada vardır, hər addımbaşı neçə nəfər əsgər, sərhəng və yavər görmək olar. Baxın görün nə gözəl, müntəzəm və qaydası ilə tər-təmiz geyiniblər. Siz də gərək heç olmasa papağınızın üstünə taxdığınız şir-xurşid əlamətinin hörmətini saxlamaq, dövlət və millətin heysiyyətini qorumaq xatirinə hərbi dərəcənin şəninə uyğun bir paltar geyəsiniz ki, biz də onu görəndə fəxr edək. Sizin pərişan görkəminizdən adam xəcalət çəkir.”

Dedi:

“Biz ziyarətçiyik, paltarımız vilayətimizdə qalıbdır.”

Dedim:

“İndi ki, paltarını orada qoyub gəlmişən, onda gərək papağına vurduğun əlaməti, döşündə gəldirdiyin nişan və medalları da orada qoyaydın, özünlə gəzdirməyəydin. Gətirmisən də, eybi yoxdur, aç qoy cibinə, vilayətinə çatandan sonra yenə də işlədərsən.”

Dedi:

“Füzulun biri! Sənə nə, məgər bu vilayətin hakimisən?”

“Yox, nə füzulam, nə də vilayət hakimiyəm; milli təəssüb məni vadar edir ki, sizə bu yaramaz əməlin qəbahətini başa salım.”

Birdən gördüm Hacı Yavərin halı dəyişdi. Dedi:

“Köpək oğlu, qələt eləyirsən məni başa salmaq istəyirsən. İranda olsaydın ... verərdim ... ağac....”

Bu söyüşləri eşitdikdə başım gicəldi. Heç nədən çəkinmədən iki-üç karlı sillə qulağının dibinə yamadım, yaxasından tutub silkələdim. Papağı başından düşdü. Bu vaxt bir neçə nəfər gəlib bizi araladı. Yoldaşlarından biri irəli gəlib dedi:

“Həmyerli, bilirsən kimə əl qaldırırsan? Bu Hacı Yavərdir ha!... Vilayətdə onun yeddi para şeşdank kəndi var. Hələ bağ-bağatı, dəyirmanlarını demirəm, bir alay sərbazı var ... və sairə və sairə....”

Xülasə, hirsimdən əsirdim. Şeytana lənət oxuyub evə getdim".

İndi təsəvvür etmək çətin deyil ki, İranda belə bir adamın başına öz dili ucundan nə kimi oyunlar gələ bilərdi. Bu mülahizələrə görə mən onun İranı səyahət etməsini məsləhət görməzdim. Həqiqəti gizlədə bilmərəm, İbrahim bəy sarıdan nigaran qalmışdım. Nəhayət, səkkiz aydan sonra günlərin birində evin nökrəri xəbər gətirdi ki, İrana gedən o iki qonaq qayıdıb gəlmişdir. Qaç-

qaça qapıya tərəf getdim. İbrahim bəy və Yusif əmi ilə görüşüb öpüşdükdən və xoş-beş elədikdən sonra otağa gəldik. Dedim:

“Qardaşım, sizdən çox nıgaran idim. Qaldığınız yerin ünvanını bilsəydim, teleqram vasitəsilə əhvalınızı soruşardım. Allaha şükür, sağ-salamat qayıdıbsınız. Ümid edirəm yollarda və gəmidə əziyyətə düşməmisiniz?”

Dedi:

“Xeyr, Trabzon yaxınlığında bir az külək qalxıb dənizi təlatümə gətirdi, ancaq tez qurtardı.”

“Hansı gəmi ilə gəldiniz,” -- deyə soruşdum.

“Rus gəmisi ilə.”

“Yaxşı, indi kefin necədir?”

“Sizin duanızın xeyir-bərəkətindən yaxşıdır.”

“Bəs bu uzun səfəri atınan, qatırnan necə başa vurdunuz?”

“Bir təhər başa vurduq.”

“Səfərə çıxmaqdan qabaq öz niyyətini nə üçün mənə bildirmədin?”

“Vallah, əslinə baxsan, əvvəl heç belə bir səfərin əzmində deyildim. Yola çıxmaqdan iki-üç gün əvvəl belə bir səyahət fikrinə düşdüm. Buna da səbəbkər şirazlı Ağa Əhməd oldu. Görək ki, siz də Ağa Əhmədi tanıyasınız. Siz Misirə təşrif gətirən vaxt hərdənbir bizim evə gələrdi.

“Bəli, bəli, yadımdadır,” -- dedim.

İbrahim bəy sözünü davam etdirdi:

“Həmin şəxs atasının illik sədaqətli xidmətləri müqabilində ildə Tehrandan yüz iyirmi təmən təqaüd alardı. Lakin on ilə yaxın idi ki, əlinə bir şey çatmırdı. Yazıq kişi məsələni ayırd etmək üçün Tehrana getməli olur. Orada məlum olur ki, təqaüd hər il öz qaydası ilə göndərilir. Ancaq özünü iranlıların ölüsü və dirisinin qəyyumu hesab edən İstanbul səfiri onu bütünlüklə içəri salır. Özü də nə sorğu-sualdan qorxur, nə də bir adamdan xəcalət çəkir. Həmin səfir yalnız onu deyil, İstanbulda və onun ətrafında olan bütün iranlıların malını hər gün ələ keçirib, heç nədən vahimə etmədən yiyələnir. Əlqərəz, o biçarə uzun-uzadı yolun zəhmət-əziyyətini, səfər məşəqqətini çəkdikdən sonra təzədən Misirə qayıdır. Siz ki, mənim xasiyyətimə bələdsiniz. Bu kişinin İrandan gəlməsini eşidən kimi görüşünə getdim. Tehranın və İranın vəziyyətini soruşdum. Nə kimi xoş xəbərlər varındır?” -- dedim.

“Heç nə yoxdur,” -- dedi.

Dedim:

“Padşahlığın vəziyyətini, nazirlərin ölkəni necə idarə etdiklərini soruşuram.”

"Heç nə yoxdur," -- deyə yenə də cavab verdi.

Ölkənin idarə olunması vəziyyətini, qoşunun nizam-intizamını soruşdum. Yenə də əvvəlki kimi dedi:

“Ərz elədim ki, heç bir şey yoxdur.”

“Qəribə adamsan,” -- dedim. -- “Məgər bu ölkədə hərbi nazir, daxili işlər nazirliyi, xarici işlər nazirliyi, maarif, maliyyə, milli gəlir, kənd təsərrüfatı, ticarət nazirlikləri yoxdur?”

“Bunların hamısının adı var,” -- dedi. -- “Qulluqçuları və katibləri də vardır. Hətta suda çürümüş iki hərbi gəmisi üçün hərbi dəniz donanması naziri və nazirliyi də düzəldiblər! Elə yalnız bununla ölçə bilərsən ki, başqa nazirliklərin vəziyyəti necədir.”

Doğrusu, bu kişinin yavaş-yavaş sözləri və hədyanları məni lap pərt elədi. Evə qayıtdım. Bütün gecəni düşündüm: "Nə etmək lazımdır? Vətən haqqında deyilən bu sözlərin gərək həqiqəti olmasın. İndi ki, mərhum atam səyahət etmək icazəsi veribdir, insafdan uzaqdır ki, iki-üç dəfə Avropa ölkələrini gəzdiyim halda bircə dəfə də vətəni ziyarət etməyim. Yaxşısı budur ki, müqəddəs Məşhədi ziyarət etmək niyyəti ilə səfərə çıxım. Belə olduqda vətənin sair yerlərini, ələlxüsus paytaxtı da səyahət etmiş olaram. Əgər qalmağım üçün oranı münasib görsəm Misirə qayıdıb bütün əmlakımı sataram, ailəliklə oraya gedib, ticarət və ya ziyarətlə keçinərək, ömrümün qalan hissəsini vətənin pak və müqəddəs torpağında başa vuraram". Buna görə də haman gün Yusif əmiyə dedim ki, səfərə çıxmaq tədarükünü gör, biri gün müqəddəs Məşhədi ziyarət etmək və İranı səyahət etmək niyyəti ilə yola düşəcəyik. Buna görə də səkkiz ay bundan qabaq sizin evə gəlib, neçə gün qalandan sonra səfərimizi davam etdirdik. İndi artıq qayıtmışığ, Misirə getmək əzmindəyik.

Dedim:

“Çox gözəl, nə gördünüz? Hökumətin, məmləkətin vəziyyəti necə idi?”

Dərindən bir ah çəkib dedi:

“Nə siz soruşun, nə də mən deyim. Kaş heç o tərəflərə getməyəydim, bu qədər fəlakəti görməyəydim, vətəni yad edərkən aldığım o zövq əvvəlki kimi qalardı, onun ləzzətli xatirəsilə yaşayırdım!”

Dedim:

“Mən bilirdim ki, sən bu səfərdən razı qayıtmayacaqsan. İndi olan olub, keçən keçib, zərər yoxdur, gördüklərini mənə desən dərdinə şərik olaram.”

“Hər nə görmüşəm, başıma nə gəlibdirsə, hamısını yazmışam. Sabah öz səyahətnaməmi sizə təqdim edərdəm. Özünüzün oxumağınız yaxşıdır; çünki məndə onları söyləmək iqtidarı yoxdur. Hərçənd ki, şahidi olduğum əzab-əziyyətləri, fəlakət və bədbəxtlikləri qələmə almaq istəməirdim,

lakin mərhum atam vəsiyyəət eləmişdi ki, hər hansı ölkəyə qədəm qoyduqda gördüklərimi qeydə alım, ona görə ki, bir gün karıma gələr. Mən də atamın vəsiyyətinə əməl etdim.”

Gecədən xeyli keçmişdi. Çörək yedik, sonra dedim:

“Qardaş, yoldan gəlmisiniz, yəqin ki, yorğunsunuz, nə qədər tez dincəlsəniz bir o qədər yaxşıdır. Buyurun dincəlin, sizə yaxşı istirahət etməyi arzulayıram.”

Gedib yatdım. Səhər durub namazdan sonra çay içdik. İbrahim bəy üzünü Yusif əmiyə tutub dedi:

“Yusif əmi, dur tuman-köynəyimizi götürüb hamama gedək. Bilirsiniz, yeddi aydır ki, hamam üzü görməmişəm.”

Yusif əmi alt paltarı götürmək üçün çamadanı açdı. İbrahim bəy ona:

“Əvvəlcə mənim yol qeydlərimi ver,” -- dedi.

Ondan bir dəftər alıb mənə verdi və əlavə etdi:

“Budur, mənim səyahətnaməmdir. Hər nə görmüşəm, artılıb-əksiltmədən burada qeydə almışam. Əgər vaxtınız varsa, biz hamamdan qayıdanadək oxuyun.”

Mən İbrahim bəyin səyahətnaməsini aldım. Bilirəm ki, oxucular səyahətnamənin məzmunu ilə tanış olmaq intizarındadırlar, buna görə də onun üzünü aşağıda yazıram.

SƏYAHƏTNAMƏNİN MƏTNİ.

Filan ayın on səkkizində müqəddəs Məşhəd şəhərini ziyarət və İrani səyahət etmək əzmi ilə həqiqətdə mənim əmim və hətta atam hesab olunan müəllimim Yusif əmi ilə gün doğandan iki saat keçmiş dəmiryol qatarının birinci dərəcəli vaqonunda Qahirədən "Misir torpağının limanına"[2] doğru yola düşdük. Həmin günün batmasına iki saat qalmış oraya çatdıq. O gecəni həmin şəhərdə qaldıq. Sabahı gün günortadan dörd saat keçmiş "Prins Abbas" adlı gəmiyə birinci dərəcəli yerə bilet alıb İstambula tərəf hərəkət etdik.

[2] İskəndəriyyə limanıdır.

Hava olduqca gözəl idi. Bütün günü gəminin göyərtilərində seyrə daldım. Lakin heç bir müsahibim yox idi, öz xəyallarıma dalmışdım. İki gecə-gündüz ərzində İstambula çatdıq. Yolda İstambul boğazının girəcəyində vəqə olmuş Sultaniyyə qalasından başqa heç bir yerdə dayanmadıq. Sultaniyyə qalasının hərbi fənnə uyğun şəkildə qayrılmış çox böyük istehkamu vardır. Deyildiyinə görə, onun müxtəlif yerlərində minə qədər top qoyulubdur. Qarovulçuların izni olmadan heç bir gəmi oradan keçə bilməz. Oranı görənlər mənim bu sözlərimi təsdiq edərlər. Bizim gəmimiz də izin aldıqdan sonra yolunu davam etdirdi, İstambula daxil olduq.

Gəmi körpüdən uzaqda dayandığına görə həmişə limana təzə daxil olmuş gəmilərin ətrafında fırlanan saysız-hesabsız qayıqlardan biri bizi şeylərimizlə bərabər gömrükxanaya gətirdi. Şeylərimizi yoxladıqdan sonra oradan birbaşa filankəsin (yəni bu səyahətnamənin üzünü köçürənin) evinə gedib orada qaldıq. Mənim əziz dostum olan ev sahibinin İstambulda olmamasına baxmayaraq, onun nökr-külfəti bizi hörmətlə qarşıladılar, qonaqpərvərlik rəsmini lazımınca yerinə yetirdilər. Bizə o dərəcədə hörmət elədilər ki, lap xəcalət çəkdik. Hərçənd ki, dostumun evini öz evim kimi bilirəm, lakin ev sahibinin olmaması bizim daha çox xəcalət çəkməməizə səbəb oldu.

Dördüncü gün öz vəsiqələrimizə İran və rus konsulxanalarında qol çəkdirib, alman gəmisi ilə birinci dərəcəli yerdə Batuma tərəf yola düşdük və beşinci gün oraya çatdıq.

Rus gömrükxanası məmurları gəlib şeylərimizi yoxladılar. Vəsiqələrimizə isə gəminin içində qol çəkdilər. Gəmidən çıxdıq. Körpü üstündə böyük bir dəstə iranlıya rast gəldim. Onların pərişan halı mənə çox pis təsir etdi. Hamısının sifəti saralıb-solmuş, bir dəri, bir sümükdən ibarət olan bədənələrini örtən paltarları cırıq-cındır idi. Mən yerimdəcə quruyub qaldım.

Bu əsnada onlardan bir dəstəsi bizim dəstəmizə topladı. Ətəyimizdən tutub hər kəs bir tərəfə çəkdi: "Ağa, sizi yaxşı bir qəhvəxanaya aparım, orada mənzil də var" -- deyirdi. İstədiklər bizim şeylərimizi götürsünlər. Onların içərisində olanlardan biri bizə işarə edib dedi:

“Getməyin!”

Sonra Yusif əmini bir kənara çəkib pıçıldadı:

“Məbadə bunların qəhvəxanalarına gedəsiniz. Hamısı şarlatan, oğru və lotudur. Yaxşısı budur ki, "İmperial" mehmanxanasına gedəsiniz. Bu yaxınlıqdadır. Orada qalmağınız məsləhətdir. Doğrudur, gecədə bir-iki manat artıq verməlisiniz, ancaq hər bir təhlükədən asudə olarsınız.”

Yusif əmi hambala dedi ki, "İmperial" mehmanxanasına gedəcəyik. Orada gecəsi iki manata bir otaq tutduq. Gecəni yatıb istirahət etdik. Səhər tezdən mehmanxanadan çıxıb, həmvətənlərimizdən birinə rast gəlib, Tiflis maşınının nə vaxt hərəkət edəcəyini ondan soruşduq. O dedi ki, biri indi hərəkət edəcək, biri də axşam. Gördük ki, indikinə çatmırıq. Ona görə də qərara gəldik ki, axşam maşınını gözləyək, həm də şəhəri yaxşı-yaxşı gəzək. O həmvətənimizin adını və vilayətini soruşdum.

“Dedi adım Əlidir, özüm də lənkəranlıyam.”

O da öz növbəsində məndən soruşdu:

“Bəs siz haradan təşrif gətirirsiniz?”

“Misirdən gəlirik,” -- dedim.

“Mən də bir müddət Misirdə olmuşam,” -- dedi.

Hətta bəzi adamların əhvalından xəbər tutdu.

Dedim:

“Qəribədir, burada hara baxırsan iranlıdır. Özü də hamısı pərişan, hamısı fəlakətlə əlbəyaxa! Məlum olur ki, hamısı yoxsuldur.”

“Bəli,” -- dedi. -- “Burada iranlı çoxdur. Bu gün bazar günü olduğuna görə hər yerdə tətildir. Buraya toplaşanların çoxu sabah işdə olar.”

“Nə iş görürlər,” -- deyə soruşdum.

Cavab verdi:

“Hamısı fəhlə və hambaldır. Qırx-əlli nəfəri də tabaqçı, aşpaz və alverçidir. Qalanı avara-sərgərdan, gündəlik çörəyinə möhtac bəndələrdir.”

“Bəyəm nə qədər dilər?”

“Dörd-beş min nəfər olar,” -- dedi.

Öz-özümə dedim: "İlahi, cəlalına çox şükür. Bu kiçik şəhərdə dörd-beş min nəfər iranlı var. Hamısının da vəziyyəti pərişan".

Müsaibim dedi:

“Ağayimən, bu nə fərmayışdır? Qafqazın bütün şəhərləri, qəsəbələri, hətta kəndləri bu kimi iranlılarla doludur. Hələ burada başqa yerlərə nisbətən azdır.”

“Bəs İran dövləti bunlara niyə icazə verir ki, vətənlərini tərk etsinlər?”

“Allah atana rəhmət eləsin,” -- dedi. -- “Elə bil o dünyadan gəlmişən. Nə qoymusan, nə axtarırsan? Əvvəla İranda əmin-amanlıq yoxdur, iş yoxdur, çörək yoxdur. Daha bu yazıqlar nə eləsinlər. Bəzisi hakimlərin özbaşınalığından, bir parası bəylərbəyi, dargə və kətxudanın

zölmündən baş götürüb qaçıblar. Bu alçaqlar birində beş şahı pul görən kimi o saat min hiylə və bəhanə ilə ona papuş tikirlər. Birinə deyirlər: sən qardaşın sərbaz idi, qoşundan qaçıbdır. O birinə bənd olurlar ki, əmioğlun neçə vaxt qabaq çaxır içib və ya qohumlarından biri qumar oynayıbdır. Hətta qonşunu tutub qonşusunun etmədiyi günah üstündə cərimə edirlər. Əgər bu bəhanələr onların məqsədini təmin etməsə, onda özünə mən cür töhmət və iftira atacaqlar. Buna görə də xalq cəlayi-vətən edib, Osmanlı ölkəsinə, Rusiyaya, Hindistana gedir. Bu ölkələrdə də səfirlərin, konsulların, onların haramxor adamlarının əlindən asudə deyillər. Burada gördüyün o yazıq ayaqyalınlar hər gün səhərdən axşamədək günün istisi altında palçıq daşıyır, fəhləlik eləyirlər. Kafərin də onlara rəhmi gəlir. Ancaq bu səfirlər, konsullar və onların maaşsız-donluqsuz nöqərləri biçarə iranlıları rəhmsizliklə soyur, hərəsindən ildə dörd min manat təzkirə pulu alırlar. Eşitdiyimə görə, İstanbulda və Osmanlı ölkəsinin sair yerlərində iranlılara bundan da çox zölm olunur. Konsullar iranlılardan aldıqları pulun hesabına səfirliyin bütün xərclərini ödəyirlər. Əslində konsulların İran təbəələrini soymaqdan başqa bir vəzifəsi yoxdur. Səfirlər konsulluq rütbəsini bir növ icarəyə verirlər.”

Bu fəhlələrdən biri öldükdə, azdan-çoxdan bir şeyi olarsa, cənazəsinin başında hamıdan əvvəl konsulxana məmurları hazır olur. Onlar özlərini ölünün həqiqi varisi hesab edirlər. Əgər ölən yoxsul olsa, cənazəsi üç günlərlə yerdə qalsa da, o tərəfə dolanan olmaz. Gərək bu bədbəxt muzdur fəhlələrin özləri pul toplayıb, meyidi dəfn etsinlər.

Hal-hazırda həmin Batum şəhərində qırx-əlli nəfər günahsız iranlı zindanda yatır. Konsul bu haqda heç bir məqamdan sorğu-sual etmir, etsə də ruslar onun sözünə etina etməyəcək, deyəcəklər ki, rüşvət aldığı üçün onu buraxdırmaq istəyirsən. Ruslar konsulların öz təbəələri ilə necə rəftar etmələrindən baxəbərdirlər. Həm də bilirlər ki, konsulun, hətta ondan yuxarıda oturanların güzəranı bu bir ovuc əlsiz-ayaqsız rəiyyətdəndir. Rəiyyətin hüququnu qorumağı olan bu cənablar özləri onları çapırlar. Daha belə olduqda əcnəbidən nə gözləmək olar?

Dedim:

“Görünür, İran dövlətinin bunların rəftarından xəbəri yoxdur. Gərək təbəələr özləri ərizə yazıb, zalimlərdən şikayət eləsinlər.”

Dedi:

“Vallah, dövlət məndən də yaxşı bilir, necə yəni bilmir? Bir halda ki, dövlət öz xarici məmurlarına maaş verməyə, əksinə, külli məbləğ də əlindən ala, əlbəttə, onu heç vaxt sorğu-suala çəkib deyə bilməz ki, nə üçün bunu belə elədin, onu elə elədin.”

Osmanlı ölkəsi və Rusiyada gördüyün konsulların hər birindən iki-üç min alıb, bu yerlərə göndəriblər. Bunlar da gərək bircə ilin ərzində verdiklərinin beş-altı bərabərini biçərə rəiyyətin dərisindən çıxarsınlar.

Bəli, bu, ilk kədərli hadisə idi ki, Batumda səyahət zamanı onun şahidi oldum. Ürəyim qəmdən sıxıldı. Hey ah idi ki, bilaixtiyar ürəyimin təkindən çıxırdı. Pərişanlıq üzündən Batumda nə qədər gəzdiyimizi hiss etmədim. Kəfim yaman pozulmuşdu. Nəhayət, günü başa çatdırdıq. Qatarın hərəkət vaxtına az qalırdı. Tiflisə getmək üçün iki dənə birinci dərəcəli bilet aldım. Hər biletin qiyməti on dörd manat oldu. Bir manat da Əliyə ənam verib, onunla vidalaşdıq.

Yolun yarısını gecə ikən keçdik. Səhərə yaxın bir neçə tunelə rast gəldik. Burada uca dağların qəlbini cəsarətlə deşib yol açmışlar. Qatar yerin altından keçirdi. Öz-özümə düşündüm ki, bu bəşər övladı nə böyük qüdrətə malikdir. Bir tərəfdən belə nəhəng dağların bağrını on kilometrə yarıdır, o biri tərəfdən bir şəhəri bir parça dəmirə bağlayıb, neçə dəqiqənin içində dağın bu tərəfindən o biri tərəfinə keçirir. Bu kimi fikirlərə dalmışdım. Özümə gəldikdə ixtiyarsız olaraq dedim: "İnsanların hümməti dağı yerindən qoparar".

Vaqonumuzda bir erməni də var idi. Ona dedim:

"Həndəsə elmi qərribə möcüzələr eləyir. Bu uca dağların bağrını yarmaq, bu böyüklükdə maşını oradan keçirmək üçün böyük hünər, hədsiz-hesabsız məxaric lazımdır."

"Bəli, böyük hünərdir," -- dedi. -- "Çoxlu vəsait də xərc olunubdur. Ancaq keçən il hökumət həmin dəmiryoldan, məxaricindən əlavə, on altı milyon manat mənfəət də götürdü. Bunlardan əlavə, bu gördüyün yerlərin hamısı bir müddət əvvəl əkinsiz çöllər idi, yaşayışdan xəbər yox idi. Div də buradan keçməyə cəsarət etməzdi. İndi Bakının qara neftinin bərəkətindən hər il xaricdən bu ölkəyə neçə milyon manat pul axıb gəlir. Elə bunun üçün də hər neçə addımda abad bir qəsəbə və kənd görürsən. Sizin İran torpağında da bu kimi mədənlər və qazanc mənbələri çoxdur. Amma dövlətin xəbərsizliyindən, millətin tənbəlliyindən ölkənizin torpağında yatmış o tükənməz xəzinələr əl dəyilməmiş qalır. Elə buna görə də sizin həmvilayətlilər zəlil-sərgərdan vəziyyətdə baş götürüb xarici ölkələrə qaçır, orada fəhləlik, hantallıq, palçıq daşımaq kimi alçaq işlərlə başlarını gırlayırlar. Onların çoxu bir neçə vaxtdan sonra dilənçi kökünə düşüb, ona-buna əl açmaq məcburiyyətində qalır."

Doğrusu, bu məzəmmətli sözlər ox kimi ürəyimə sancıldı. Nə eləyim, dava eləmək yeri deyil. Əlacsızlıq üzündən durub vaqonun bir guşəsinə çəkildim. Qüssənin şiddətindən yaxamı qurtarmaq üçün başımı yastığa atıb yatdım. Bir vaxt gördüm ki, Yusif əmi məni yuxudan oyadır:

“Bəy, dur tamaşa elə, Tiflis görünür.”

Durdum. Bir az sonra qatar dayandı. Məlum oldu ki, məqsədə çatmışıq. Qatardan düşdük. Çamadanlarımızı hambal götürüb faytona qoydu. Faytonçuya dedim bizi "London" mehmanxanasına aparsın. Ona görə ki, Batumda lənkəranlı Əli tapşırırmışdı ki, bu mehmanxanaya düşək.

Mehmanxanada gecəsi dörd manata bir otaq tutduq. Əl-üzümüzü yuyub təmizlədikdən sonra Yusif əmiyə dedim ki, çıxmaq bazara, bəlkə bir iranlı aşpazı tapıb, bir şey yeyək.

Şəhərə çıxdıq. Məşhur "Şeytanbazar"da bir neçə yeməxana gördük. Hamısı pinti və iyrənc idi. Hamısının mis qabları qaralmışdı, dükanlardan pis iy gəlirdi. Nəhayət, bir çilovpəz dükanına çatdıq. Əlacsızlıqdan dükana girib çilov-kabab istədik. Gətirdilər. Əlimizdən yedik. Təmizlikdən və səliqədən əsər belə yox idi. Yeməkdən sonra çıxıb şəhəri gəzməyə başladıq. Buradakı iranlıların vəziyyətini Batumdakılardan daha pərişan gördüm. Demək olar ki, hamısı inşaat işlərində işləyir, mizdurluq edir, ya da küçələri daşla fərş etməklə məşğuldurlar. Onların əlacsızlıq üzündən ağır əmək şəraitinə dözmələrini, pərişan halını görməkdən ürəyim qan oldu. Sözün qısa, bu ölkələrdə bütün ağır və alçaq işlər iranlıların öhdəsindədir. Yolda rastlaşdığım bir həmvilayətlidən soruşdum:

“Bəs burada iranlı tacir yoxdur?”

“Nə üçün yoxdur,” -- dedi. -- “Xələtov, Baronbəyov və sair karvansaralarda çoxlu iranlı tacir var.”

O karvansaraların yolunu soruşub, haman səmtə getdik. Karvansaraya daxil olan kimi diqqətlə hər tərəfi nəzərdən keçirməyə başladım. Gördüm bir parası mağazalarda öz ətrafına neçə top qanovuz, Həmədan, Brucird çiti, Yəzd qədəyi, Nain bezi düzüb oturub. Bu vaxt kimsə məni adımla səslədi: "İbrahim bəy! İbrahim bəy!"

Ayaq saxladım. Bir kişi mənə tərəf qaçıb gəldi və salam verdi. Mən onun salamının cavabını verdim.

“Yəqin ki, məni tanımırısan,” -- deyərək soruşdu.

“Gözümə şirin gəlırsiniz. Ancaq yaxşı xatırlaya bilmirəm ki, harada sizin qulluğunuzda olmuşam.”

“Misirdə,” -- dedi. -- “Neçə il bundan qabaq müqəddəs Məkkənin ziyarətindən qayıdan baş Qahirəyə gəlmişdim. Hacı Mirzə Məmmədrəfi Müşkinin ticarətxanasında sizinlə görüşmək şərəfi mənə nəsib oldu. Gecəni də onun evində qonaq qaldıq.”

“Ola bilər,” -- dedim.

Bizi öz dükənına apardı. Söhbət əsnasında dedim:

“Deyəsən, burada iranlı çoxdur. Maşallah, hər tərəfə baxırsan bir iranlı görürsən. Ancaq, təəssüf ki, çoxunun halı olduqca fəlakətli və pərişandır.”

“Bəli, burada çox iranlı var,” -- deyə müsahibim cavab verdi.

“Nə qədər olarlar,” -- deyə soruşdum.

“Deyirlər Qafqazda altmış min nəfərə yaxın olar.”

“Bunların cəlayi-vətən edib, qürbətdə qalmalarının səbəbi nədir? Axı nə üçün bu qədər adam axışib xarici ölkələrə gəlir, niyə bu əzab-əziyyət, məşəqqət və təhqirə dözürlər?”

“Səbəbi aydındır,” -- dedi. -- “İran məmləkətinin gəliri azdır, xalq işsizdir. Güclülər gücsüzlərə zülm edirlər. Rəiyyət sahibsizdir. Bütün bunları bircə tümən təzkirə pulu almaq tamahı ilə sualsız-cavabsız buraxıb xarici ölkələrə axıdırlar. Bir adam yoxdur ki, bunlardan soruşsun: haraya gedirsən və nə iş görcəksən? Elə buna görə də sərhəddə yaxın qəsəbə və kəndlərdəki qəbristanlıqlarda baş daşında kişi adına çox az rast gəlmək olur. Hamısı qadın adıdır. Sanki qadınlar ölkəsidir.”

“Bəs bunların içində başqa peşə sahibi yoxdur? Elə deyəsən hamısı fəhlədir,” -- deyə soruşdum.

“Eh, kaş hamısı fəhlə olaydı. Çox vaxt oğurluq da eləyir, cibə də girirlər. Min cürə rüsvayçılıq törədirlər. Onların da xəcalətini biz çəkirik.”

Təəccüblə soruşdum:

“Bəs konsul nə karədir. O nə üçün işə qarışmır?”

“Allah atana rəhmət eləsin! Konsulun dörd manat təzkirə pulu, onun bir neçə bərabərini rüşvət və cərimə adı ilə almaqdan başqa bir işi yoxdur. Biri öləndə də əgər bir şeyi olsa, o da konsulunkudur.”

“Bu altmış min nəfərin təzkirə pulu böyük məbləğ olur,” -- dedim. -- “Görünür, hamısı dövlətə çatır.”

“Dövlətin heç bir şeydən xəbəri yoxdur. Heç o pulun bircə şahısı da dövlətin cibinə girmir. Konsuldan ancaq işə təyin olunduğu gün peşkəş ünvanı ilə müəyyən məbləğ alınır. O da vəzirlərin və səfirlərin malı olur. Dövlətə çatan ancaq bütün bu işlərin bolluca məsuliyyəti və lənətidir. Hər konsul harada könlü istəsə öz bildiyi qədər təzkirə çap edib satır. İndi daha iranlılarla kifayətlənməyib, xarici təbəələrdən olan hər bir oğruya, quldura və xəspuşa bir-iki manat artıq pulun müqabilində təzkirə verirlər. O da gedib iranlı adı ilə hər cür xəyanətə və cinayətə əl qatır. Rus hökuməti tərəfindən yaxalananda da ilk axtarışda məlum olur ki, onun pasportu saxtadır. Onda gör əcnəbi dövlətin yanında İran hökumətinin heysiyyəti necə aşağı düşür. Daha bundan sonra o konsulun əcnəbi yanında nə kimi qədr-qiyəti olar?”

Söhbətimiz buraya çatanda gördüm ki, hamısı qəmli və kədərli. Ürəyim sıxıldı. Söhbətimizin mövzunu dəyişdim, ticarətdən, alverdən söz saldım:

“Sizin ticarət vəziyyətiniz necədir, vətəndən nə kimi əmtəələr və mallar gətirirsiniz?”

“Elə bu Həmədan, Brucird çiti, Milan, Təbriz qanovuzunu gətirib burada satırıq,” -- dedi. -- “Bu malların bazarı da əvvəlkilərə nisbətən çox kasadlanıb. Bundan qabaq ildə bu mallardan neçə min yük gətirib, bu tərəflərdə satırdıq. Ancaq indi keçmiş zamanların heç yüzdə biri qədər də satılmır. O qədər qəlp mal buraxdılar, cinsin rəngindən, ipəyindən o qədər oğurladılar ki, daha

indi bir kəs rəğbət eləyib, bu malların heç üzünə də baxmır. Çox keçməz daha bunların istehsalı tamamilə yığışdırılar. Onda gərək biz Moskvanın ipək mallarını alıb İrana göndərək.”

Mən özüm ticarətlə məşğul olduğum bu az müddət ərzində bir çox rus tanıyıram ki, cüzi sərmayə ilə toxuculuqa başlayıb, üç-dörd ilin içində düzlük, doğruluq nəticəsində hər biri milyon sahibi olubdur. Bu gün əksinə, bir çox iranlı da tanıyıram ki, hərəsi böyük bir sərmayə ilə buraya gəlib, on-iyirmi il zəhmətdən sonra iflasa uğrayıbdı. Ona görə ki, biz milli və ümumi mənfəəti heç vaxt mülahizə eləmirik. Ölkənin əmtəəsini özümüzün beş günlük, müvəqqəti xeyrimiz üçün saxtalaşdırırıq.

Bunu birdəfəlik bilmirik ki, əyri yük mənzilə çatmaz. Bir neçə vaxt keçdikdən sonra o malın qəlp olduğu üzə çıxır, hamının gözündən düşür, istər-istəməz alıcısı olmadığına görə istehsalı birdəfəlik yığışdırılıb aradan gedir. Onda bu müvəqqəti mənfəətin zərərinə bütün həmvətənlər çəkir. İndi, dediyim kimi, Tiflisdə İran malı, demək olar ki, tamamilə gözdən düşübdür. Elə buna görə də bütün iranlıların arasında on min tükən sərmayəsi olan tacir az tapılar. Hamı Əlinin bərkünü Vəlinin başına, Vəlinin bərkünü Əlinin başına qoymaqla məşğuldur. Bu xoşagəlməyən vəziyyətin də ümdə səbəbi yenə də hökumətin səhlənkarlığı, məmurların rüşvətxorluğudur. O böyük ölkəni xaraba qoyan bu iki mənhus amilin bərəkətindən heç bir qayda-qanun orada baş tutmur.

Doğrusu, gördüm artıq bu kimi sözləri eşitməyə təqətim yoxdur. Söhbəti qurtarmaq üçün soruşdum:

“Bakı qatarı nə vaxt hərəkət eləyir?”

“Axşam çağı,” -- dedi. -- “Ancaq sizi getməyə qoymayacağam. Bu gecəni bizə qonaq olmalısınız.”

Çox üz vurdu. Qəbul etmədim, üzr istədim:

“İltifatınıza görə təşəkkür edirəm. Qala bilmərik, getməliyik,” -- dedim. Sonra vidalaşdı, birbaşa mehmanxanaya getdik.

Hərçənd ki, Tiflis böyük, tamaşalı şəhərlərdən biridir. Ancaq bu söhbətlərdən o dərəcədə kədərləndim ki, bütün dünya gözümdən düşdü, heç bir şeyi görmək həvəsi məndə qalmadı. Bir az yatdım. Qatarın hərəkətinə az qalmış durub mehmanxananın hesabını verdim. Bir bələdçi

götürüb yola düşdük. Bütün yolu vətəndən avara düşüb qürbətdə tam fəlakət və zildətlə gün keçirən millətimin pərişan halı haqqında düşünürdüm. Hey papiros çəkir, köksümü ötürürdüm. Nəhayət, təəssüratımın şiddətindən öz-özümə dedim: "Gərək bundan sonra vətənin vəziyyətini soruşmaqdan, həmvətənlərimin əhvalını yazmaqdan vaz keçəm. Çünki hamısı ancaq qəm-qüssə gətirir". Sonra atamın vəsiyyəti yadıma düşdü. Gördüm əlacım yoxdur, yazmalıyam.

Sabahısı gün ikinci çağı çox gec Bakıya çatdıq. Bir baş "Qafqaz" mehmanxanasına getdik. Bu mehmanxanada mənzil kirayəsi ucuz idi, hər günü bir manat idi. Ancaq çox çirkli idi. Xidmətçiləri də olduqca kobud idilər. İki gecədən artıq qalmalı olmadığımıza görə başqa yerə köçmək istəmədim. Mehmanxanadakıların əksəriyyəti müsəlman idi. Hər kəs öz mənzilində xörək hazırlayır, kabab bişirirdi. Bəziləri tiryək də çəkirdilər. Yusif əmiyə dedim:

"Gedək bir az şəhəri gəzək. Həm də bəlkə bu andıra qalmış tiryəkin zəhlətökən iyindən canımız qurtarsın."

Mehmanxanadan çıxdıq. Qapıda xidmətçilərdən biri bizim qabağımızı kəsib dedi:

"Məşədi, nəqd pul, qiymətli şeydən-zaddan varınızdırsa, burada qoymayın. İşdi, oğurlansa biz cavabdeh deyilik."

"Mənzilin açarı cibimizdədir," -- dedim.

"Mən açar-maçar bilmirəm. Sizə xəbərdarlıq elədim, vəssəlam."

"Qorxma," -- dedim, -- "bizim bir neçə köynək-tumandan savayı bir şeyimiz yoxdur. Nə tacirik, nə də sərraf."

Ancaq xidmətçinin bu haləti məni həm təəccübləndirdi, həm də ona gülməyim tutdu. Nə isə, mehmanxanadan çıxıb dəniz kənarına getdik. Hər tərəfə baxdım, yenə də Bataumda olduğu kimi, həmvilayətlərimizi gördüm. Dəstə-dəstə özlərini günə verib bitlənirdilər. Bizdən bir qədər aralı bir dəstə adam toplaşdı. Səs-küy ucaldı. Birini döyüb ucadan deyirdilər: "Bu köpəkoğlu həmsəfini vurun!"[3]. Çatan o adamı döyürdü. Mən camaatdan soruşdum ki, bunun günahı nədir, nəçidir və nə üçün döyülür? Dedilər iranlıdır, özü də muzdurdur. Sahibi Bakı əhalisindən olan bir müsəlmanın gəmisində işləyir. Onu vuranlar da gəmi muzdurlarıdır. Özləri də bu şəhərin əhalisindəndirlər.

[3] Bakıda iranlılara həmşəri deyirlər.

Dedim:

“Bəs bu necə müsəlmançılıq oldu ki, bir günahsız qərib adamın üstünə əlli adam tökülüb vurur?”

Yanımda duran şəxs dedi:

“İranlıların haqqında çox rəhmsizdirlər.”

İstədim özümü ortalığa atım. Təmkinli adama oxşayan həmin şəxs mənim qolumdan tutub dedi:

“Yaxın getmə, səni də onun kökünə salarlar. Görünür, siz bu şəhərə təzə gəlmişsiniz. Biz hər gün bu kimi hadisələrin şahidi oluruq. Ürəyimiz od tutub yanır. Bizim bu cür zəlil, xar və sərgərdan olmağımıza bais olanların cəzasını qoy allah özü versin.”

Bu da ürəynmin köhnə yaraları üstünə təzə duz səpdi. Öz-özümə deyinə-deyinə, allahın cəlalına şükür deyə-deyə limana tərəf gedib, Uzunadaya gedən gəminin nə vaxt yola düşəcəyini öyrəndim. Dedilər bir gəmi sabah yola düşəcək. Amma gəzəyəndir, birbaşa gedən deyil, sahilləri dolaşib yük, sərnişin axtarandır. Başqa bir gəmi də var ki, buradan birbaşa Uzunadaya üzür. Ancaq dörd gündən sonra hərəkət eləyəcək.

Düşündüm ki, dörd gün dənizin üzündə qalmaq bu şəhərdə oturub rəhmsiz, acizə qənim adamları görməkdən yaxşıdır. Oradan tez qayıdıb mehmanxana xidmətçisinə tapşırıdım ki, bizim üçün gəmiyə iki biletdə alsın. Sabah hərəkət etməli idik. Təzədən şəhəri gəzməyə başladım. Bu şəhərdə bağ-bağça, gül-çiçək yoxdur. Lakin çox hündür və əzəmətli imarətləri, mötəbər ticarət müəssisələri vardır. Bunların çoxu müsəlmanların və ermənilərinindir. Yer üzündəki mədənlərin əksəriyyətindən daha az tanınmış bu qara neftin bərəkətindən həmin imarətlər göyə ucalmış, saysız-hesabsız sərvət toplanmışdır....

Deyildiyinə görə, Bakı müsəlmanlarından bir neçəsinin, o cümlədən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin neçə milyon manatlıq var-dövləti var. Onun müsəlmançılıq qeyrəti və həmiyyəti

müsəlmanların iftixarına və başının ucalığına səbəb olubdur. Hamı onun adını hörmətlə yad edir, haqqında təriflə danışirlər. Deyirlər təbiətən xeyriyyə işlərinə, müsəlmanların tərəqqisinə və maariflənməsinə böyük səy və həvəs göstərir. Özü də müsəlmanların qeyrətli və həmiyyətli şəxsiyyətlərindən biridir. Allah onun kimilərin sayını müsəlmanlar içərisində daha da artırsın! Bakıda bir neçə nəfər mötəbər İran taciri də var. Tanışlığım olmadığına görə onlarla görüşümüz olmadı. Yusif əmiyə dedim ki, daha bundan sonra İran səfəri başlanır. Gərək qənd-çay, yağ-düyü alağ. Bir pud sədri düyüsü aldıq. Amma çox baha idi. Səbəbini soruşdum. Dedilər quraqlıq olduğuna görə İran dövləti düyünü xaricə ixrac etməyi bərk qadağan edibdir. Ona görə də iki ay olar ki, düyü azalıb və qiyməti çox qalxıbdir.

Şəhəri gəzə-gəzə günü başa çatdırdıq. Mehmanxanaya gəlib bir qədər istirahət etmək istədik. Ancaq taxtabiti, birənin əlindən gözüümüzü yuma bilmədik. Şəhərdəki ulduzları sayıb, oyaq qaldıq. Sübh tezdən vahid allahın dərgahına iki rükət namaz qıldıqdan sonra özümüzü gəmiyə çatdırıb, çayı orada içdik. Günortaya üç saat qalmış gəmi yola düşdü. Sabahısı gün həmin vaxt Ənzəli limanında lövbər saldı. Hava olduqca gözəl idi. Gəmidən çıxdıq. Bir tərəfdən gəminin yükünü boşaldır, o biri tərəfdən onu yükləyirdilər. Gətirilən tayların hamısı düyü idi. Sahildə körpü üstündə dayanmış bir şirvanlıdan soruşdum:

“Bakıda deyirlər ki, İran dövləti düyünü başqa ölkələrə ixrac etməyi qəti qadağan edibdir. Bəs necə olub ki, bu qədər düyünü gəmiyə doldururlar?”

O cavab verdi:

“Rəhmətliyin oğlu, İran dövlətinin hökmü nə vaxt və harada yerinə yetirilibdir ki, indi bu qadağan olunmaq hökmünə də qulaq asan olsun. Doğrudur, Tehran təkidlə qadağan edibdir. Ancaq vilayətin hakimi dövlətin əmrini qulağının ardına vurub, düyünün hər kisəsindən Rəştə bir qran, Ənzəlidə on şahı rüşvət alır və xaricə aparmağa icazə verir. Hər gəmidə min, iki-min kisə düyü aparırlar. Ancaq guya bunu görən yoxdur.”

Gəmi bütün yükünü tutduqdan sonra axşam üstü yola düşdü. Sari, Məşhədsər və sair limanların hər birində də neçə saatlarla məəttəlçilik oldu. Bu limanlarda da bir neçə kədərli hadisənin şahidi olub, keçdik. Nəhayət, dördüncü gün Uzunadaya, oradan da Aşqabada çatdıq. Dayanmadan qırx beş manata dördatlı bir kalyaska kirə eləyib, uzun illərdən bəri ürəyimdə arzusunu bəslədiyim müqəddəs Məşhədin ziyarəti əzmi ilə yola düşdük. Ancaq Aşqabadda da həmvətənlərimi bundan əvvəl rast gəldiyim şəhərlərdə olduğu kimi gördüm. Gecə yolüstü karvansaralardan birində qaldıq. Şəhəri yenə də yolumuzu davam etdirdik. Uzun məsafə keçdikdən sonra Xorasan torpağının bir hissəsi olan İran-rus sərhəddinə gəlib çatdıq. Aşqabad tərəfində ruslar uca və əzəmətli imarətlər tikib, hər tərəfə qarovul qoyublar. Yarım saata qədər bizi saxlayıb, pasportlarımıza və vəsiqələrimizə qol çəktilər. Sonra sərhəddi keçməyə izin verdilər. Təxminən on dəqiqəlik bir məsafəni keçdikdən sonra bir sıra əlamət və nişanları olan nöqtəyə gəlib çatdıq. Kalyaskaçımız əli ilə işarə edib dedi:

“Bu nişanların o tərəfi İran torpağı, bu tərəfi isə ruslarındır.”

Mən kalyaskaçıya dedim:

“Bir qədər saxla, işim var.”

O, elə zənn etdi ki, mənim başqa işim var. Ona görə də dedi:

“Bir az gözlə, su yaxındadır. Orada saxlaram.”

“Su lazım deyil,” -- dedim, -- “torpağınan işim var.”

Sürücü kalyaskanı əylətdi. Mən aşağı düşüb yerdən bir ovuc torpaq götürüb öpdüm, iyləyib gözümə sürtdüm. Dedim: ey mənim ağlar gözlərimin dərmanı olan pak türbət, allaha şükür ki, səni görmək mənə nəsib oldu. Səni görməklə gözlərim işıqlandı. Sən bütün möhtacların sığınacağı, babalarımızın əbədi uyuduğu torpaqsan. Sən öz nazlı qucağında bizləri bəslədin, bizi min məhəbbətlə boya-başa çatdırdın. Biz isə sənə o tükənməz qayğı və məhəbbətinin müqabilində heç bir şey deyə bilmərik. Ona görə ki, boynumuzda sənə böyük haqqın var. Elə buna görə də müqəddəs islam şəriətinin banisi (ona və onun övladına salam və salavat göndəririk), səni sevməyi allaha inamla bərabər tutdu. Daha mən sənə tərifində nə deyim ki, yüksək şənə layiq olsun.

Qəhərləndim. Boğazım qovuşdu. İxtiyarsız olaraq göz yaşlarım axıb, o pak torpağın üzərinə töküldü. Dərdli könlümün arzuladığı kimi bir qədər sevinclə ağladım. Belə düşünürəm ki, bu ağlamağın ləzzəti son nəfəsimədək mənim könlümün ən əziz bir guşəsində yadigar qalacaq. Kalyaskaçı hədsiz heyərlə mənə baxırdı. O, dərin təəccüb və heyərdən sonra dedi:

“Afərin sənə, Hacı oğlu! Mən nəçə ildir ki, bu yolda işləyirəm, sən birinci adamsan ki, öz vətəninə torpağını əziz tutdun. Mənim də ürəyim dağlıdır, mən də sənə kimi dərdliyəm. Gəncəliyəm. Mənim də sənə kimi vətənə deyəcəyim ürək sözlərim, nisgillərim var. Bizim ölkəmiz babalarımızın bacarıqsızlığından zəlil günə qaldı.... Nə etmək olar? Əgər İran dövləti düz-əməlli dövlət olsaydı, ölkəsində qanun, nizam-intizam və hüquq bərabərliyi olsaydı, rəiyyətini hakimlərə keçə qiyətinə satmasaydı, biz heç vaxt əcnəbilərin hökmünə boyun əyməzdik, hər şeydən əl çəkib, İrana köçərdik.”

“Əmi, adın nədir,” -- deyə soruşdum.

“Abbasdır,” -- dedi.

Bu sadə kişinin vətənpərvərliyinə min afərin söylədim.

Yolumuza davam etdik. On dəqiqədən sonra alçaq bir daxmaya çatdıq. Divarının dibində üç-dörd nəfər özlərini günə verib, qəlyan çəkirdilər. Uzaqdan bizi görən kimi biri ucadan qışqırıb dedi:

“Ey, həmsəri, biletlərinizi gətirin görək!”

Kalyaskaçı üzünü mənə tutub dedi:

“Bunlar İran məmurlarıdır, təzkirə pulu istəyirlər.”

İrəli gedib salam verdim. Salamımı almadılar. Ancaq biri soruşdu:

“Neçə nəfərsiniz?”

Dedim:

“Görürsünüz ki, iki nəfərik. Daha buna sual-cavab nə lazım.”

“Onda iki tümən ver,” -- dedi.

Bir söz demədim. Cibimdən iki tümən çıxarıb verdim. Pulu alıb dedi:

“Yaxşı yol!”

Daha nə təzkirəni istədi, nə də alıb qol çəkdi. Onun bu rəftarına çox təəccüb etdim. Ancaq heç bir söz demədim. Kalyaskanı sürüb buradan da sürətlə keçdik. Gün batana yaxın kiçik bir kəndə çatdıq. Gecə yarısınınadək istirahət etdik. Atlar da dincəldilər. Gecə yarı yola düşdük. Şəhər tezdən hələ gün çıxmamış Məşhəd şəhərinin iki ağaclığına çatdıq. Yol üstə bir neçə nəfər seyidin əyləşdiyini gördük. Məlum oldu ki, ağalar ziyarətçilərə bələdçilik etmək və bir qədər mədaxil ələ keçirmək üçün pişvaza çıxıblar. Bizi görən kimi ətrafımıza toplaşdılar. Hər biri özünə məxsus ifadə ilə bizə bələdçi olmalarını təklif etdi. Onlardan birini çağırıb yanımızda yer verdim. Bir az yol getdikdən sonra bulaq başına çatdıq. Aşağı düşüb çay içdik. Yusif əmi də seyidin köməyi ilə plov bişirdi. Çörək yeyib yola düşdük. Əlbəttə, seyid də bizim yanımızda əyləşmişdi.... Biz böyük həvəs və şövqlə şəhərə daxil olub, bir baş bizi müşayiət edən seyidin evinə getdik. Bizim üçün bir otaq ayırdılar. Yük-yapımızı qoyub bir az dincəldik. Nahar yeməyindən sonra paltar-qətifə götürüb Yusif əmi və seyidlə hamama getdik. İmamın pak qəbrini ziyarət etmək üçün təmizlənilib, yol paltarını dəyişməli idik. Hamama girən kimi gəndab qoxusundan az qaldı boğulam. Çuxur bir yeri iylənmiş su ilə doldurub, adını xəznə, yəni kür qoymuşdular. Suyu o qədər çirkli idi ki, tavus lələyi rənginə çalırdı. Qoxusu az qala adamın beynini partladırırdı. Elə burada mənə məlum oldu ki, bütün yoluxucu xəstəliklərin mənşəyi həmin xəznələrdir. Bu üç aydan qalmış iylənmiş suda bir şəhərin kor-keçəli, yaralı-xoralısı, arvadlı-kişili gecə-gündüz çimirlər. Doğrudan da məəttəl qaldım ki, nə üçün bu şəhərin başçılarından və ruhanilərindən biri həmin gəndablardan törənən min fəsad və xəstəlikdən agah deyil. Elə bilirlər ki, "kür" sözü bütün bu eyibləri yuyub aparır. Mənim aləmində hər kəs o suya kür desə, şəriəti təhqir etmiş olar. Ona görə ki, müqəddəs şəriət bizi həmişə təmizliyə çağırır. Bu qədər məxluqun çirkinə və kəsafətinə bulanıb, rəngi və qoxusu adamın zəhləsini tökən bir suya necə pak demək olar? Misir və Osmanlı kimi başqa müsəlman ölkələrində qüsl suyu əl dəyilməz yerdə saxlanılır. Ondan ancaq kranlarla istifadə olunur. Adam bir tərəfdən qüsl etdiyi halda isti suyun yanında olan soyuq su kranını açıb, son dərəcədə saf, təmiz suyundan içə bilər.

Sözün qısa, hamama təmiz gedib murdar qayıtdıq. Seyid hamamdan çıxan kimi dedi:

“Qoyun boxça hamamda qalsın, gedək imamı ziyarət eliyək.”

“Yox,” -- dedim. -- “Gərək bu dəqiqə evə gedək. Mənim görməli bir işim var. Ondan sonra ziyarətə gedərik.”

Evə çatan kimi dedim:

“Rica edirəm, buyur samovara od salıb gətirsinlər.”

“Çay vaxtı deyil,” -- deyə Seyid cavab verdi.

“İstəyirəm hamamın kirindən təmizlənmək üçün təzədən çiməm,” -- dedim.

“Baba, boş yerə özünə əziyyət vermə, xəznə kür olduğuna görə pakdır,” -- dedi.

“Sözüm yoxdur,” -- dedim. -- “Ancaq həm çirkli idi, həm də qoxumuş idi.”

Suyu qızdırdıq, təzədən yuyundum, paltarlarımı da dəyişdim. Özümə söz verdim ki, bir daha İranda hamama getməyim. Sonra böyük şövlə arzusunda olduğum səkkizinci imamın qəbrini ziyarət etmək üçün evdən çıxdıq....

Ziyarəti başa çatdırdıqdan sonra camaat namaz qılıb çıxdı. Tam iyirmi iki gün səhər, günorta və axşam dünyalarca qiyməti olan bu şərəfə nail olduq. Hər gün eyni zamanda şəhərin bir guşəsi ilə tanış olurduq. Bir gün də seyidlə həzrətin xəstəxanasına getdik. Ancaq nə xəstəxana! Hər bir xəstə oraya getsə, və qədər ki, oradadır, xəstə olacaq. Demirəm, xəstənin özü oradan qaça və başqa bir yerdə allahın kərəmi ilə şəfa tapa. Nə həkim var, nə dərman. Xəstəxanada təmizlikdən və sair ləvazimatdan da bir iz-əsər yoxdur. İnsafsız mütəvəllilər hər il bir bəhanə ilə xəstəxana xərci hesabına imamın xəzinəsindən külli miqdarda pul yeyirlər. Seyidin dediyinə görə, imamın ziyarətgahına vəqf olunan əmlakdan hər il iki yüz min tüməndən artıq mədaxil ələ gəlir. Bu böyük sərvəti dinsiz və dəyanətsiz müftəxorlar hər cür bəhanə ilə ələ keçirib, bütünlüklə içəri ötürürlər. Halbuki heç onun bir noxudunda da haqları yoxdur. Məsəl üçün, ziyarətə gələnlərə qonaqlıq vermək bəhanəsi ilə hər gecə iki xalvar düyünün hər bir ləvazimatı ilə plovunu bişirirlər. Onun hamısı özünü müxtəlif bəhanələrlə imamın hərəminə bağlamış varlıların və onların qohum-qardaşlarının evinə gedir. Ziyarətə gələnlər və möhtac qəriblər aşın, plovun üzünü az-az görürlər. Dövlət başçılarından bir parası da bu talandan müxtəsər pay almaqla kifayətlənir, özlərini kənara çəkib otururlar. Bu hədsiz-hesabsız pullar mütəvəllibaşı və onunla əlbir olanların cibinə tökülür. Hakimlər də bəzən bu yağlı tikəyə əl atırlar. Hər halda arada heç bir hesab-kitab yoxdur. Kim nə qədər istəyirsə o qədər oğurlayır. Nə sorğu-sual var, nə də cəza.

Məşhədlilər daşqəlblikdə, demək olar ki, misilsizdirlər. Hər söz başı da utanmaz-utanmaz yalandan imamın qəbrinə and içirlər. Mən özüm bazarda bir şey almaq istədim. Əvvəlcə qiymətini üç tümən dedi. Həm də dörd dəfə and içib imamı yad etdi. Nəhayət, haman şeyi yeddi qrana verdi.

Bunlardan daha pis, o sərhəddə yaxın yerlərdə sərbazların acınacaqlı vəziyyətidir. Onların halına baxıb, törənəcək nəticəni nəzərə gətirdikdə adamın bədənində tükləri biz-biz durur.

Günlərin birində seyidlə ziyarətə gedirdik. Bir neçə nəfər köhnə, rəngi qaçmış, kirli paltarla bizim qabağımızdan keçdilər. Hərəsinin başında bir cür yırtıq papaq var idi. Dabanları çirkədən pinə bağlamışdı. Ancaq əllərində tufəng var idi. Bəzisi əlli yaşlı qoca, bir parası da iyirmi yaşında cavan idi. Seyiddən soruşdum:

“Deyəsən bunlar fəhlədirlər. Bəs əllərindəki bu tufənglər nədir?”

Seyid dedi:

“Ağa, bunlar dövlət sərbazlarıdır. Gecə Ərkdə qarovul durublar, indi əvəz olunub, bazara gəliblər. Bu saat görəcəksən ki, bunların hərəsinin bir peşəsi var. Biri qəssabdır, o birisi pinəçidir, bəzisi sərraf, bir parası da baqqaldır. Hər birisi öz sərhənginə və sərtibinə müəyyən məbləğ rüşvət verib, alver etmək üçün izin alır.”

Bu sözləri eşidəndən sonra bütün aləm gözlərimin qarşısında qaraldı. Dərindən bir ah çəkib, öz-özümə dedim:

"Ey böyük yaradan, bunların hamısı Misirdə bu həqiqətləri söyləyən adamlarla nahaq yerə etdiyim davaların cəzasıdır ki, çəkirim. O biçarələrin dedikləri bütünlüklə həqiqət olduğu halda mən inanmırdım, özümdən çıxırdım, açıqlanıb dalaşırdım, hamısının qəlbini incidirdim...."

Seyid sözünü davam etdirib dedi:

“Hələ təkcə belə olsaydı, dərd yarı idi. Bu sərbazlar kasıbkarlıqdan və fəhləlikdən ələ gətirdikləri puldan rəislərinin payını ayırırdıqdan sonra əllərində qalanı tiryəkə verib çəkirlər.”

Başımdan tüstü qalxdı:

“Bu sərbazlar yerlidirlər, ya İranın başqa yerlərindən gəlirlər,” -- deyə soruşdum.

“Qəribdirlər,” -- dedi. -- “Bunlar Xalxal və Meşkin qoşunlarındandır. Şəhər kazarmasını qoruyurlar. Özləri də iki-üç ildən bir dəyişilirlər.”

Sonra Seyid dedi:

“Ağa, ziyarətə gələnlərin çoxu burada qaldıqları müddətdə mütə siğəsi eləyirlər. Əgər sizin də meyliniz varsa, deyin, mən tədarük görüm.”

“Əgər and içsən ki, iddəsi başa çatıbdır, eybi yoxdur, siğə edəmə,” -- dedim.

Seyid pərt oldu:

“Sən öz nəfsini sakitləşdirmək üçün siğə eləyirsən, daha mənə nə düşüb ki, burada bir and da içim,” -- dedi.

“Deməli, məlum olur ki, siz özünüz də xatircəm deyilsiniz. Belə olduqda mən Firəngistanda da xilafı-şər bir iş görməmişəm, bu müqəddəs yer və pak torpaqda nə üçün günaha batım?”

Allaha pənah! Mən eşitmişdim ki, bir para pis əməl sahibləri müqəddəs Məşhəd şəhərində bu kimi haram işlərlə məşğul olurlar, amma inanmırdım. Heyf!

Sözün qıssası, iyirmi iki gün müqəddəs Məşhəd şəhərində qaldıqdan sonra Yusif əmiyə tapşırıdım ki, Tehrana səfər etmək üçün tədarük görsün. Yusif əmi dedi:

“Bəy əfəndim, yola çıxandan bəri mən sizdən heç bir xahiş eləməmişəm. Əvvəla, sizdən artıq dərəcədə razıyam. Ona görə ki, sizin xidmətinizdə iki dünyanın xoşbəxtliyinə səbəb olan bu pak türbətin ziyarəti feyzinə nail oldum. İndi sizdən bircə təmənnam var. Rica edirəm onu nökrinizdən qəbul edəsiniz.”

“Buyur,” -- dedim.

“Gəl mənim sözümə qulaq as, elə gəldiyimiz yolla Misirə qayıdaq,” -- dedi. -- “Mən sizin xasiyyətinizə yaxşı bələdəm. Bu ölkədə hər gün bir xoşagəlməyən hadisəyə rast gəlib, qüssə eləyirsən. Qorxuram, allah eləməmiş, xəstələnib eləyəsən. Onda mən sənə anana nə cavab verərəm? İranın bir hissəsini gördünüz. Tehran da Xorasanın tayıdır. "Bir ovuc bir xalvarın nümunəsidir" demişlər. "İlin yaxşı-pisi yazından bəllənər". Tehranda sənə könlünü açan bir şey görməyəcəksən.”

Mən Yusif əminin xahişini rədd etdim:

“Yusif əmi, özün bilirsən ki, hər şeydən keçəndən sonra mən indiyədək atamın vəsiyyətinə görə sənə həmişə hörmət eləmişəm, səni atamla bərabər tutmuşam. Xahiş edirəm, bu barədə mənə əsla mane olmayasan. Mən öz əzmimdən dönməyəcəyəm. Qorxuram atamın vəsiyyəti xilafına rəftar etmiş olam. Bu səyahət ancaq mənə məxsusdur. Özüm Tehrana getməyincə, nazirlərin və dövlət başçılarının xidmətinə çatmayınca, onların dünyadan xəbərsizliyi, millətin halının pərişanlığı və məmləkətin viran qalmasının səbəblərini öyrənməyincə ürəyim sakitləşməz. Ya gərək bu yolda başımı qoyam, ya da həmin xoşagəlməyən vəziyyətin səbəbini öyrənəm, vəssəlam.”

Yazıq Yusif əmi ələcsiz qalıb, heç bir söz demədi, sakit dayandı.

At kirə eləmək üçün seydilə birlikdə şəhərin kənarına getdik. Qəzvinli Hacı Hüseyn çarvadardan iyirmi tümənə üç at tutduq. İkisi minik üçün, biri də yük-yapımızı çatmaq üçün idi. Bunlarla iki gündən sonra Tehrana gedəcəydik. Sabahı gün imamın pak hərəminə gedib, vidalaşma ziyarətnaməsi oxuduq. O həqiqi behiştə tam həsrətlə çıxıb, ayaqqabı gözətçisinə bir tümən verdim. Seyidin evinə qayıtdıq. Şeylərimizi yığışdırdıq. Atları da çarvadar gətirdi. Saat da xoş idi. Haman gün şəhərin kənarında karvanın toplaşdığı yerə getdik. Seyid də bizi orayadək yola saldı. Şamı bizə qonaq oldu. Ona da üç qızıl verib, vidalaşdıq. Bu səfərdə qanım elə qaraldı ki, atamın vəsiyyəti də yadımdan çıxdı. O demişdi ki, hər şəhərdə bir-iki nəfər yaxşı dost-aşna tap. Əslinə baxsan, bu şəhərin əhalisi arasından dost tapmaq asan iş deyildi. Onlarda elə bir insaniyyət görmədim. Elə bil insaniyyət qanı damarlarında donmuşdu.

Özlərinin bir tümən mənfəəti üçün millətin, həmvətənlərinin və din qardaşlarının yüz tümən zərərinə can-dildən razı idilər. Əslən ümumi mənafe, vətənin şərəfi, dövlətin heysiyyəti ölkənin abadlığı haqqında heç düşünmək belə istəmirdilər. Hakim də, məhkum da, rəis də, məmur da, alim də, cahil də, tacir də, dükançı da -- hamısı öz fikrində idi. Qərribə vasitələr və yollarla pul

qazanmağa, sərvət toplamağa can atırdılar. Belə olduqda, onların dostluğuna və sədaqətinə necə bel bağlamaq olardı? Hər cür ticarət üçün əlverişli olan müqəddəs Məşhəd şəhərində bircə dənə də olsun kompaniya və şirkətə rast gəlmədim. Halbuki sərvət sahibləri az deyil. Yerli məhsullardan isə xalı, tiryək, pambıq və sair əmtəələr, məşallah olsun, çoxdur. Elə onların bir-biri ilə əl-ələ verməməsi aralarında olan nifaqa sübut sayıla bilər. Amma, adamın allahı var, vətən əmtəəsi və məhsullarını saxtakarlıq edib korlamaqda böyük hünər sahibidirlər. O ki, xalçadı, onları qırmızı və bədəl rənglərlə korlayıblar. Tiryəkə də ki, un və çirş qatırlar. Bunlara əl çatmasa, torpaq ki, hər yerdə var! Hökumət neçə dəfə bədəl rəngləri qadağan elədi. Qəti şəkildə əmr etdi ki, tiryəkə başqa şeylər qatmasınlar. Yenə də fayda vermədi. Ona görə ki, dövlət məmurları rüşvət alıb, qadağan qaydasını pozdular. Hər şeydən bəteri bu ölkədə tiryəkliyin geniş yayılmasıdır. Kişili-arvadlı, cavanlı-qocalı bu öldürücü zəhərə mübtəla olublar. Dükən-bazarda ayın-şayın tiryək çəkirlər. Elə buna görə də nə kişilərdə kişilikdən bir əlamət qalıb, nə də arvadlarında qadınlıq təravəti və ləfəfi görünür. Hökumət də bu kimi məsələlərə əsla fikir vermir, çarəsi çox asan olan bu şiddətli bəlani aradan qaldırmağa əl qatmır. Təəccüblüdür ki, məmləkətin ruhaniləri də bu qatil zəhəri kefləndirici maddələrdən hesab etmirlər. Halbuki tiryək adamı başqa nəşələndirici maddələrdən daha bərk sərxoş edir. Deyirlər, hətta həmin ruhanilərin evində (bunlar üləma cildinə girmiş oğrulardır) tiryək çay kimi dəbdədir, onu hamı çəkir.

Məşhəddə qaldığım günlərdə ali məscidlərdən olan Gövhərşad məscidində on vaizin moizə məclisində oturdum. Hamısı bir qayda olaraq təharət və qüslədən danışdılar. Qüsl və ya təharət vaxtında sağ ayağı necə qoymaq və ya sol ayağı nə vəziyyətdə saxlamaqdan söhbət edirdilər. Hamısı cüziyyatdan bəhs edir, əsl məsələ tamamilə unudulmuşdur. Cahaddan, onun faydalarından, cahadın səbəblərindən, vətəni müdafiədən və onun necə olmasından bircə söz də deyilmir. Halbuki din düşməni gəlib lap qapılarına çatmışdır. Xülasə, demək olar ki, İrana Pişdadilər zamanından bugünədək belə bir qəflət, belə bir bədbəxtlik üz verməmişdir.

Səhər tezdən yükümüzü çatıb, şəhərin kənarından bir qəm-qüssə karvanı ilə birlikdə yola düşdük. Neçə gündən sonra kiçik bir şəhər olan Səbzivara çatdıq. Onun ticarət malı ancaq pambıqdan ibarətdir ki, o da Qafqaz ermənilərinin əlindədir. Bunlar bir neçə maşın gətirib, Misirdə və sair mədəni ölkələrdə olduğu kimi, pambığı taylara doldururlar. Səbzivarda bircə gün qaldıq. Oranı da tərk edib yola düşdük, bir neçə gündən sonra Nişabura gəlib çatdıq. Şəhərin girəcəyində əzəmətli bir məscid var idi. Tamaşasına getdik. Məscidin bu dünya kimi insandan xali olduğunu gördüm. Amma ortalıqda böyük bir xalı görünürdü: uzunluğu 14 arşın olardı. Bir qədər də irəli getdikdə gördüm ki, xalının bir bucağında bir it yatıb. Dərindən təəssüfləndim, ixtiyarsız olaraq məni ağlamaq tutdu. İkiəlli başıma vurub dedim: ilahi! bu nə dözülməz vəziyyətdir, bu nə əsəfli haldır. Axı bu ölkənin əhalisi üçün dindən, şəriətdən nə qalıbdır?

Belə müsəlmanların vay gününə.

Bu gündən sonra bir sabah olarsa.

Məscidin vəziyyətini soruşdum, məlum oldu ki, nə vaizi var, nə də azançısı, namaz qılanlardan, camaatdan da bir xəbər yox idi. Son dərəcə diltor və naümid bir halda mənzilə qayıtdım. Biçarə Yusif əmi məni görəndə kimi təzə bir qüssə və qanıqaralıq üz verdiyini duydu. O, mənim nələr

çəkdiyimi dərk edir, ancaq susurdu. Mən də nə qədər təəssüflənib mütəəssir olduğumu ondan gizlədirdim. Ürəyim qəm-qüssədən az qalırdı partlasın. Əlqərəz, oranı da tərk etdik. Bir neçə mənzillik yol getdikdən sonra Damğan şəhərinə çatdıq. Bazara girən kimi qərribə bir izdiham gördüm. Bir nəfər əlini ağzına soxub, başqa bir bədheybət kişi də kəndirin ucundan tutmuşdu. O, kəndiri hər tərəfə dartırdısa əlini ağzına soxmuş kişi də haman tərəfə dönürdü. Bunu gördükdə mənə elə gəldi ki, onlar bir növ oyun və rəqs icra edirlər. Cilovdar Hacı Hüseyndən soruşdum:

“Bu nə həngamədir?”

O da bazardakıların birindən xəbər aldı. Bir nəfər dedi:

“Bu kişi çörəkçidir, çörəyi təyin olunan çəkiddən əskik bişirdiyinə görə cilovlayıblar. Əlində kəndiri darta isə mirqəzəbdir. Çörəkçinin burnunu deşib kəndir keçiribdir.”

Dedim:

“Qərribə qanundur! Çox təəccüblüdür!”

Dedi:

“Bir az da irəli gedin, bundan qərribəsini də görərsiniz. O tərəfdə üç nəfər qəssabın qulaqlarını siyiriblər. Mirqəzəblər qulaqları kəsilmiş qəssabları bazarda gəzdirir və hər dükançıdan bir şey alırlar.”

Bu vaxt bazarın o biri başından hay-küy ucaldı. Mirqəzəblər o yazıqları çəkə-çəkə gətirirdilər. Özləri də əllərində qanlı bıçaq hər bir dükanın qabağında dayanıb pul yığırdılar. Yazıq Yusif əmi atın üstündən hey qışqırırdı: "Bəy, baxma, baxma!"

Doğrudan da, bu haləti görən kimi ürəyim bulandı. Atı mahmızlayıb keçdik. Şəhərin kənarında olan bir karvansarada mənzil tutduq.

Xorasanın Tehrana gedən yolun hər mənzilində böyük su anbarları olan mötəbər karvansaralar vardır. Bunların hər birində min nəfər ziyarətçi-müsafir düşərgə salsa belə istirahət edib içməli su da tapa bilər. Bu karvansaraları kərpic, gəc və əhənglə çox möhkəm düzəltmişlər, hamısı da böyük Səfəvi padşahı Şah Abbasın xeyriyyə binalarındandır. Enli, uzun şose yolları da o böyük padşahın yadigarıdır.

Yaxşı ad qalarsa insandan əgər,

Min zərli, naxışlı saraya dəyər.

Xüsusilə məmləkətin tərəqqi və mədəniyyətinin ən mühüm vasitələrindən biri olan ticarətin genişlənməsi və milli sərvətin artması üçün zəruri heç bir məsələ onun nəzərindən yayınmamışdır. İran vilayətlərinin bir çox yerlərində olan bu şose yolları bizim həmin iddiamızın sübutu üçün açıq bir dəlil sayıla bilər. O, bütün bu yolları nəqliyyat vəsaitinin gediş-gəlişini asanlaşdırıb sürətləndirmək üçün çəkirmişdi. Demək olar ki, o zaman xarici dövlətlərdən heç birisi dövlət qüdrətinin güclənməsi amillərindən biri olan ticarət dairəsinin genişlənməsi əhəmiyyətini bu padşah qədər dərk etməmişdir.

Doğrudan da, o qədər çətin keçidli yolları hamarlamaq, onlara daş döşəmək, çayların üzərindən möhkəm körpülər salmaq, lazımı yerlərdə saysız-hesabsız karvansaralar tikdirmək, ticarətin tərəqqisi üçün xarici dövlətlərlə münasibət yaratmaq, bütün dini təəssüblərə baxmayaraq əcnəbilərlə dostluq əlaqələri vücuda gətirmək, xarici dövlətlərin səfirlərini hörmətlə qarşılamaq haqqında kəskin əmrlər vermək, müxtəlif millətlərə mənsub olan tacirlərin mal və canlarının toxunulmazlığını təmin etmək, xarici dövlətlərə bilikli və dəyanətli elçilər təyin edib göndərmək, dövlətə sədaqətli olmaq şərti ilə dini əqidəsindən asılı olmayaraq bütün əhaliyə hüquq bərabərliyi vermək kimi tədbirlər o Süleyman şövkətli padşahın yüksəkliyinə dəlil sayıla bilər....

Nə isə, yenə də naümid olmamaq gərək. Keçmişdən ibrət dərsi almalı, hal-hazırkı vəziyyətimizi və gələcəyimizi təmin etmək yolunda çalışmalıyıq. Çünki çalışmağın və əməlin həmişə xeyirli səmərəsi və nəticəsi olur....

Elə ki, qalmadı, belə də qalmaz.

Xülasə, Damğandan da köçüb, neçə gündən sonra Bəstamın Şahrud şəhərinə çatdıq. Hacı Hüseyn cilovdar dedi:

“İki gün burada qalacağıq. Ancaq sizə gərək bağda çadır quram, orada qalınız; çünki bu şəhərdə gənə var, qərrib adamları sancanda bərk azarlayırlar.”

“Şükür allaha, səlamətdirlər, canınıza dua eləyirlər. Müqəddəs Məşhəd şəhərindən gəlirəm, Tehrana getmək əzmindəyəm.”

“Çox gözəl, sizin gəlməyinizdən olduqca şadam. Siz mənim əziz dostumun yadigarısınız.”

Sonra nökrənin qulağına nə isə pıçıldadı. Nökər getdi, yarım saatdan sonra iki məcməyi çilov-kabab, şərbət və təzə yetişmiş novbar qovunla qayıtdı. Hacı mehribancasına yeməyi göstərərək dedi:

“Bismillah, buyurun bir tikə çörək yeyək.”

Süfrənin başında oturduq, yemək əsnasında Hacı üzünü mənə tutub:

“Harada düşmüşünüz,” -- deyərək soruşdu.

“Filan bağda çadır qurmuşuq,” -- dedim.

Hacı nökrəyə dedi ki, tez oraya gedib, bizim yük-yapımızı evə gətirsin. Mən dedim:

“Cilovdarımız deyir ki, şəhərdə gənə var. Ona görə də qorxuram.”

Hacı çox üz vurdu. Mən razı olmadım. Nahar elədikdən sonra soruşdu:

“Gündüzlər yatmağa adət etmişsinizmi? Ya çay içmək meyliniz var?”

“Gündüzlər yatmaram,” -- dedim. -- “Çayı da axşamlar içirəm.”

Sonra bir saata qədər də söhbət elədik. Hacı üzünü oğluna tərəf tutub dedi:

“Rza, sən qonaqları apar bir az şəhəri, çay kənarını gəzdir. Axşam da buyurun evə təşrif gətirin. Şamdan sonra mən sizi öz mənzilinizə çatdıraram, orada çadırdə yatarsınız.”

Baxdım gördüm üzrümü heç vəchlə qəbul eləməyəcək, çarəsiz qalıb razılıq verdim. Durub yola düşdük. Mən soruşdum:

“Hara gedəcəyik?”

Yusif əmi dedi:

“Məncə, bu şəhərin məktəb və ya mədrəsələrindən birinə gedib vəziyyəti ilə tanış olsaq pis olmaz.”

Ağa Rzadan soruşdum:

“Bu şəhərdə məktəb varmı?”

“Bəli,” -- dedi. -- “Burada cəmi üç məktəb var. Biri çox uzaqdır. Bizim uşaqlar hamən məktəbdə oxuyurlar. Biri də bu yaxınlıqda Nəccərabazardadır. Amma fikirləşirəm ki, oraya getsək nə deyək. O məktəbdə mənə o qədər də tanıdırlar. Yaxşısı budur ki, birimiz borclu olaq, o birimiz də tələbkər. Sənəd yazdırmaq üçün oraya gedək. Onda siz də istədiyiniz kimi məktəblə tanış ola bilərsiniz.”

Ağa Rzanın bu tədbiri mənə çox güldürdü. Dedim:

“Nə eybi var, siz deyən kimi elərik.”

Yusif əmi dedi:

“Mən öz adımla deməyəcəyəm, başqa bir ad deyəcəyəm.”

Ağa Rza dedi:

“Ürəyiniz necə istəyirsə elə də elə.”

Mirzənin məqsədi bir abbasını almaqdır. Hansı adı istəyirsənsə özünə bağla. Heç kəsin adını, ünvanını aydınlaşdırmaqla bir işi yoxdur.

Bir az da zarafatlaşdıq. Birdən qarşımızdan "çəkil, çəkil!" nidaları ucaldı. Hər tərəfdən bağırır: "İrəli keç, dayan, əbanın qolunu gey!" deməyə başladılar. Mən təəccüblə səslənən tərəfə baxdım.

Gördüm atın üstündə bıqıburma, ucaboy bir cavan gəlir. Arxasınca da otuz-qırx nəfər əllərində çomaq, onun hər iki tərəfində cərgə ilə irəliləyirlər, onların da önündə qırmızı paltarlı, sifəti dəhşətli bir adam, onun da arxasında on-on beş atlı sıra ilə hərəkət edir. Ağa Rzadan soruşdum:

“Bu nə həngamədir?”

“Şəhərin hakimidir, ova gedir,” -- dedi, sonra əlavə etdi:

“Yerinizdə düz dayanın, gəlib qabağınızdan keçəndə ikiqat təzim eləyin. Baxın, hamı necə eləyir, siz də onlar kimi eləyin.”

Ətrafıma göz gəzdirdim, gördüm doğrudan da hər dörd tərəfdən hey başdı ki, əyilir, hey səcdədedir ki, olunur. Hakim cənabları da heç onlara etina eləmədən bir ucdan bıqlarını burur. Ağa Rzaya dedim:

“Əgər baş əyməsək nə olar?”

Dedi:

“Daha orasını fərraşlar bilir, bir də onların əlindəki çomaqlar! Deyəsən canınızdan doymusunuz.”

“Yox, nə üçün doyuram, ürəyimdə min arzum var,” -- dedim.

Kəmalî-ədəblə dayandıq. Hakim bizə yaxınlaşanda ikiqat əyilib salam verdik. "Bir bəla çatmış idi, amma ki, qurtardı, gözəl!"

İndiyədək belə bir vəziyyətə heç bir yerdə rast gəlmədiyimə görə çox təəccübləndim. Öz-özümə dedim: "Abad olsan İran, yeddi milyon cəmiyyəti olan London kimi bir şəhərin hakimi hər yərə tək gedir, bir nəfər də onun kim olduğunu bilmir və bilsə də fərqi yoxdur, onun şənini və rütbəsini sayan olmaz. Amma, məşallah olsun, bizim kiçik bir vilayətin hakiminin bu qədər cah-cəlalı var. Bəli, hökumət belə olmalıdır!"

“Ağa Rza, hakim bu qədər adamın məvacibini, donluğunu haradan verir,” -- deyə soruşdum.

“Bunların donluğu yoxdur,” -- deyə Ağa Rza cavab verdi.

Mən təəccüblə soruşdum:

“Bəs nə yeyirlər?”

Səhərdən axşamədək küçə-bazarı dolaşırlar, harada iki nəfər dava eləsə, tutub fərraşbaşının yanına aparırlar. Dava əhəmiyyətsiz olarsa, iki түмән fərraşbaşı, beş qran naib, iki-üç qran da bu fərraşlar alıb onların yaxasından əl çəkirlər. Yaxın kəndlərdən şikayətçi gəlsə, bu atlılardan bir-ikisi çapıb talamağa göndərilir. Dava bir az böyük olarsa pişxidmətlərdən biri, ya mehtərbaşı, ya əsləhədarbaşı, ya abdar, ya qəhvəçi o işə baş çəkmək üçün göndərilir. Onlar da əllidən-yüzdən şahzadəyə, on-on beş түмән də özləri üçün cərimə, peşkəş alırlar.

Bu sözləri eşitdikdə mən yerimdəcə qurudum. Doğrusu, səyahətimdən peşman oldum. Öz-özümə dedim: "Kaş kor olaydım, bu vəziyyəti görməyəydim, kar olaydım, bu sözləri eşitməyəydim. Min əzab-əziyyət çəkdim, bu qədər pul xərclədim, özüm üçün qərribə bir bəlanı satın aldım!"

Məktəbə gəlib çatdıq. Bu məktəb Nəccərabazardır. Təxminən otuz arşın boyu, on arşın eni olan böyük bir otaqda yüzdən artıq məsum uşaq toplaşmış oturmuşdu. Onlardan bəzisi quru torpaq üstə, bir parası keçə parçası, bir neçəsi həsir və ya kilim üstə oturub dərs öyrənirdilər. Müəllimləri əmmaməli qoca bir kişi idi. Məktəbə daxil olub salam verdik, uşaqların səs-küyü üzündən müəllim bizim salamımızı eşitmədi. Biz də bir guşədə oturduq. Axund soruşdu:

“Nə fərmayişiniz var?”

Yusif əmi dedi:

“Mən bu kişiyyə yetmiş түмән borcluyam. Xahiş edirəm mənim tərəfimdən həmin məbləğə bu adamın adına bir höccət yazasınız.”

“Çox gözəl,” -- dedi. -- “Adınız nədir?”

“Əbdülqafardır,” -- deyə Yusif əmi cavab verdi.

“Bəs ağanın adı nədir?”

“İbrahim bəydir.”

“Müamilə üçün girov varmı?”

“Bəli, evimi girov qoyuram.”

“Eviniz haradadır,” -- deyə axund soruşdu.

“Ərdəbildədir,” -- deyə yenə Yusif əmi cavab verdi.

“Pulun müamiləsi nə qədər olacaq?”

“Ayda bir tümən, özü də altı ay müddətinə.”

Axund vəsiqəni yazdı. Qurtarandan sonra bizim üçün oxudu. Çıxarıb on şahı verdim və vəsiqəni aldım. Axund bizdən razı qaldı. Dedim:

“Maşallah, şagirdiniz nə çoxdur?!”

“Bəli,” -- dedi. -- “Hələ bunlardan əlavə, bir neçə nəfər də vardır. Ancaq bu gün gəlməyiblər.”

“Uşaqlar nə oxuyurlar,” -- deyə soruşdum.

“Bəzisi əlifba, bir parası Cüzvi-əmmə, bir neçəsi Qurani-məcid. Bu sırada oturan böyükələr "Gülüstan", "Bustan", Hafız, xülasə, hər şeydən dərs alırlar.”

Dedim:

“Axund ağa, Hafızın dərslə nə dəxli var?”

Axund heyətlə soruşdu:

“Necə bəyəm? Hafiz Şirazinin dərsləri dəxli yoxdurmu?”

Dedim:

“Aydın ki, Hafizin divanı təsəvvüfə aid rəvan qəzəllərdən ibarətdir. Oxuyanların əksəriyyətinin onun mənasını başa düşmələri çox çətindir. Belə olduqda, başdan-ayağa zahirən bəd, saqi, məhbub, aşiq, məşuq və eşqbazlıqdan bəhs edən bir kitabdan uşaqlar nə xeyir görə bilərlər?”

Axund təəccüblə soruşdu:

“Bəs sizin vilayətiniz olan Ərdəbil şəhərində uşaqlara məktəblərdə nədən dərslər verirlər?”

“Bizim vilayətimiz Ərdəbil deyil,” -- dedim.

“Bəs haradır,” -- deyərək soruşdu.

“Yer kürəsinin tamamilə başqa bir qitəsidir.”

Dedi:

“Onda sizin sözlünüzdən belə məlum olur ki, Şiraz və ya Bağdad tərəfindəsiniz.”

“Heç birisi deyil, Afrikadır,” -- dedim.

Axund dedi:

“Hesabla görək Afrika Salmasın yaxınlığında ola.”

Gördüm müəllim doğrudan da çox "axunddur".

Dedim:

“Bəli, siz buyurandır. Amma siz gərək uşaqlara coğrafiya və həndəsədən də dərs verəsiniz.”

Dedi:

“Həndəsə nədir?”

Dedim:

“Hesabı yaxşı bilirsinizmi? Bir yerin sahəsini tapa bilərsinizmi?”

“Hesabı yaxşı bilirəm,” -- dedi. -- “Uşaqlara səyaq öyrədirəm. Özüm də həndəsəni bilirəm. Ancaq uşaqlara öyrətmirəm.”

“Hesabın ilk mərhələsi olan toplamanı və bölməni mənə misalla göstərin,” -- dedim.

“Nə yazım,” -- dedi.

Dedim:

“Yaz, min iki yüz otuz dörd.”

Belə yazdı:

1000200304.

Dedim:

“Cənab axund, bu rəqəmlər milyarddan da çox oldu.”

İstədim uşaqlardan da bir şey soruşam. Daha artıq dilxorçuluğa səbəb olacağımı düşünüb vaz keçdim. Oradan çıxıb, gözə-gözə Hacı'nın evinə getdik. Dəstəmazımızı təzələyəndən sonra Hacı'nın yanına gəldik. Gördük çayı hazırlayıb bizi gözləyir.

“Yaxşı gəzdinizmi?” -- deyə soruşdu.

“Bəli!” -- deyə cavab verdim.

Hacı'nın oğlu Ağa Rza gülməyə başladı. Hacı soruşdu:

“Rza, nə üçün gülürsən?”

Rza dedi:

“Ağa, möhtərəm qonaqlar qəribə adamlardırlar. Vilayətin hakimini, fərraşları və atlıları ilə görüb onların "uzaqlaş, dayan, keç" demələrinə təəccüb elədilər ki, görəsən bu nə həngamədir. Daha bilmirlər ki, o, şahzadədir, hakimdir.”

Yazıq Hacı dərindən bir ah çəkib dedi:

“Elədir, oğlum. Qonaqlarımız bu həngamələrdən görməyiblər. Bu bədbəxtlik ancaq İrana və iranlılara məxsusdur. Yer üzünün heç bir nöqtəsində hakimlərin bu cür hakimiyyəti və dəsəgahı yoxdur. Hakimin ixtiyaratı və məhkumun vəzifəsi hər yerdə müəyyənləşdirilmişdir. Təkcə bizim İranda biz bədbəxtlər bir ovuc fironların və nəmrudların həvavü həvəsinin əsiri olmuşuq. Onlar bizim malımız, canımız və namusumuz haqqında nə kimi hökmlər versələr icra olunar. Heç kəs də onlardan bu haqda bir söz soruşa bilməz və onları heç bir məqam məsuliyyətə cəlb edib cəzalandıra bilməz. Bizim şikayətimizə qulaq asan yoxdur. Səsimiz bir yana çatmaz. Bu gün Həbəş və Sudan zənciləri belə bu kimi zülmərdən və əsarətdən xilas olmuşlar. Onlar hər cür bəşəri hüquqa malikdirlər. Fəqət biz biçarələrin boynunda olan əsarət zənciri gündən-günə daha da möhkəmlənir və hüquqlarımızın dairəsi getdikcə daha çox daralır.”

Gördüm yazıq Hacıның ürəyi məndən də betər doludur. Bir saat söhbət etdik, yeməkdən sonra Hacıның nökrü fanar götürüb bizi mənzilimizə çatdırdı. Sabahı gün Hacı bizim görüşümüze gəldi. Çay içib, qəlyan çəkəndən sonra qalxdı. Yenə də bizi şama dəvət elədi, ancaq biz hamam gecə yola düşməli olduğumuza görə üzr istədik. Hacı ilə vidalaşdıq. Gecənin tən yarısında oradan da hərəkət etdik. Bir neçə mənzil gəldikdən sonra Tehranın iki ağaclığında olan Xatınavaya çatdıq. Hesab elədim gördüm düz otuz altı gündür ki, Məşhəddən çıxmışıq. Bu məsafəni dəmir yolu ilə üç sutkada tam rahatlıq və az xərcə getmək olar. Hayıf ki, iranlılar bu böyük nemətdən də məhrumdurlar. Allah özü onların halını görüb rəhm eləsin!

Səhərə yaxın oradan da çıxdıq, gəlib şəhərə çatdıq. Hacı Hüseyn cilovdardan soruşdum:

“Biz harada mənzil tutsaq yaxşıdır?”

Dedi:

“Hacı Məhəmmədhəsən karvansarasının dalandarı mənim dostumdur. Sizi oraya apararam. Özü də yaxşı adamdır, tapşırıram sizə gözəl qulluq elər.”

Biz birbaşa hamam karvansaraya getdik. Bizim üçün bir hücrə boşaltdı. Hacı Hüseyn cilovdar bizi oradakılara tapşırıb getdi. Əl-üzümüzü yuyub, yolun toz-torpağından təmizləndik. Dalandar samovar gətirdi, çay içdik. Yusif əmi dedi:

“Hamama gedək.”

Dedim:

“Məşhəddəki hamamı görəndən sonra mən özümə söz vermişəm ki, bir daha İranda hamama getməyim.”

Yüsif əmi dedi:

“Bura Tehrandır, islamın böyük şəhəri və paytaxtıdır. Ola bilsin ki, hamamları Məşhəd hamamları kimi olmasın.”

“Onda bu gün sən get, suyu təmiz bir hamam olarsa sabah bərabər gedərik,” -- dedim.

Yusif əmi fitə-qətifə götürüb, dalandarın göstərdiyi hamama getdi. Mən də əbamı başıma çəkib yatdım. Bir vaxt gördüm Yusif əmi məni oyadır.

Dedim:

“Hamam necə idi?”

“Buranın da hamamlarının suyu qoxumuşdur. Ancaq kiçik bir xəznəsi var, onun içinə girmirlər. Əgər istəsəniz oradan təmiz su gətirib kisə çəkdirə bilərsiniz.”

“Çox gözəl, sabah gedərik,” -- dedim.

Dalancı çağıraraq adını soruşdum. Dedi:

“Adım Məşədi Abdulladır.”

“Bizə bir yaxşı çilovpəz dükanı göstərin,” -- deyərək ondan xahiş elədim.

Dedi:

“Bu bazardan düz gedin, bir az aşağıda üzbaşu iki dükən var. Sağ əldəki yaxşı, təmiz, qaydasında olan dükəndir.”

Baxıb gördüm bu məmləkətdə daima bir bələdçiyə və yol göstərənə ehtiyacımız var. Ancaq nə eləyəsən, belə bir adamı haradan tapasan? Bu fikir-xəyalla gedirdim. Birdən yol üstündə avropalı bir adamın bir iranlı ilə rastlaşdığını gördüm. Onlar ingilislərə məxsus tərzdə görüşdülər. İranlı ingiliscə elə rəvan danışdı ki, sanki heç iranlı deyil, əsil ingilisdır. Lap məəttəl qaldım. Mənim orada olduğumu duymasınlar deyə, özümü bir tərəfə verib guya bir işlə məşğul kimi göstərdim. Onların söhbətinə qulaq asmağa başladım. İranlı soruşdu:

“Necə oldu?”

İngilis cavab verdi:

“Düzəldi. Otuz min tükən sədr-əzəmə...”

Şahın özünə verilən məbləği də söylədi, ancaq sözlərini düzgün tuta bilmədim. Sonra əlavə etdi:

“Sabah qibleyi-aləm də qol çəkəcəkdir.”

Onlar aralandılar. İngilis getdi. Mən diqqətlə ona baxıb düşünürdüm: “Əcəba, görəsən bu iranlı ingilis dilini bu dərəcədə mükəmməl şəkildə harada öyrənibdir?” Sanki o da mənim könlümdən keçən sualı duymuşdu. Mənə tərəf yönəlib soruşdu:

“Nə üçün mənə belə heyran-heyran baxırsan?”

“Heyran olmağımın səbəbi sizin ingilis dilində bu qədər gözəl danışmağınızdır,” -- dedim. --
“Çox xoşum gəldi.”

“Məgər siz də fransız dilini bilirsiniz?” -- deyə soruşdu.

“Az-maz bilirəm,” -- dedim.

İngiliscə suallar verdi. Cavab verdim. O da mənim ingiliscə bildiyimə görə təəccübləndi.

“Hara gedirsiniz?” -- dedi. Dedim:

“Nahar eləmək üçün bir çilovpəz dükanı axtarıq.”

“Elədə gərək mənə qonaq olasınız.”

Mən onun təklifini qəbul eləmədim:

“İltifatınız artıq olsun,” -- dedim. -- “Siz lütfən bizə bir yaxşı yeməqxana göstərin, özünüz də bu gün bizimlə bir yerdə nahar etsəniz bizi minnətdar etmiş olarsınız.”

Bizi bir dükana apardı. Doğrudan da, olduqca təmiz və səliqəli bir yeməqxana idi. Tiflisdəki yeməxanaların əksinə, burada hər şey öz qaydasında idi. Söhbət əsnasında soruşdum:

“O ingilis nəçidir, sizə nə deyirdi?”

Dedi:

“Bu adam İngiltərə kompaniyasının nümayəndəsidir. Tehrana gəlir ki, İran dövlətindən bir sıra imtiyazlar alsın və mədənlərin ixtiyaratını ələ keçirsin. Bayaq deyirdi ki, məsələ baş tutubdur, imtiyazları almışam. Guya sədr-əzəmə otuz min tümən bığ-yağı vermiş, şahın payına düşən hissə hələ məlum deyil.”

“Siz ingilis dilini harada öyrənmişsiniz?” -- deyə soruşdum.

Cavab verdi:

“Bir müddət Bombeydə olmuşam, orada öyrənmişəm.”

Bir yerdə nahar elədikdən sonra dedim:

“Bizə qarşı göstərdiyiniz iltifatınızı təkmilləşdirmək üçün rica edirəm bir qədər də söhbət eləmək üçün bizim mənzilə təşrif gətirəsiniz.”

Qəbul elədi. Birlikdə mənzilə getdik. Söhbət əsnasında bizim səfərimizin səbəbini soruşdu. Mənim adımlı-sanımı, əslimi-nəsəbimi öyrənmək istədi. Dedim:

“Əslim İrandandır, Misirdə anadan olmuşam. Adım İbrahimdir. Misirdən müqəddəs Məşhədi ziyarət etmək əzmilə çıxıb oradan da İranı səyahət etmək məqsədilə bu şəhərə gəlmişəm.”

Mən də onun adını və harada anadan olduğunu soruşdum, dedi:

“Adım Məşədi Həsəndir. Ancaq hamı məni Həsən Kirmani deyə çağırır.”

Dedim:

“Sizdən artıq dərəcədə təvəqqe edirəm ki, bu şəhərdə qalacağımız bu neçə gündə bizi unutmayıb, qərİbnəvazlıq edəsiniz.”

“Gözüm üstə,” -- dedi. -- “Ancaq buyurun görək Tehrana gəlməkdən məqsədiniz nədir?”

“Elə bir məqsədim yoxdur. Doğrusunu desəm, istəyirəm bu məmləkətin vəzirlərindən bir neçəsi ilə görüşüm, bir para məsələləri onların hüzuruna çatdırım. Ancaq bilmirəm bu bağlı qapının açarı kimdədir. Məqsədimə çatmaq üçün hansı vasitəyə əl atmalı olduğumu da bilmirəm.”

“Olmaya ərizədən-zaddan vermək istəyirsən,” -- deyə soruşdu.

“Yox,” -- dedim. -- “Onların özünü görüb bir para deyilməli mətləbləri onlara şəxsən söyləmək istəyirəm.”

“Doğrusu, elə bir vasitəni mən də bilmirəm. Əgər müəyyən bir iş üçün vasitəçilik və ya xahiş lazım olsa idi düzəldə bilərdim. Amma sənin qolundan tutub vəzirlərlə diz-dizə oturmaq bilən bir adam tanıyıram.”

“Vasitəçi və ya xahiş üçün münasib bildiyin adam kimdir, adı nədir?”

“Sənin onun ad-sanı ilə işin olmasın. Mənimlə çox yaxın dostluğu var. Bütün vəzirlər və dövlət adamları onun xatirini istəyirlər. Məmləkətin həmkarəsidir. Hal-hazırda Tehrandə müəyyən bir iş üçün hər kəsə vasitəçi lazım olsa mənə müraciət edir. Mən də on-on iki түмән alıb vasitəçini tapıram. O da o işi yerbəyer edir. Bu işdən ələ gələn mədaxilin onda birini də mənə verir.”

Bu xəbər məni artıq dərəcədə sevindirdi.

“Dostum, mən sənə ikicə түмән nəqd verərəm,” -- dedim, -- “o adama da hər neçə lazımdır verərəm. Sən heç nəynən işin olmasın, ancaq onu mənə göstər, vəssəlam.”

“Gözüm üstə,” -- dedi. -- “Amma gərək əvvəlcə ona xəbər verəm. Qəbul edərsə, sabah gedərik yanına. Onu da sənə deyim ki, arxayın ol, qəbul edəcək. Çünki özü yaxşı adamdır, türkdür. Türklərin xatirini də çox istəyir. Zərafətçi, əhli-zövq, təvazökar adamdır. Özünü çəkmək onun məzhəbində küfr hesab olunur.”

Əlqərəz, ağa Məşədi Həsən Kirmani getdi. Sabahısı gün gəlib dedi:

“O vasitəçini görüb işləri düzəltmişəm. Bismillah, buyurun gedək yanına.”

Durub getdik. Çoxlu yol gəldikdən sonra qaranlıq bir döngəyə çatdıq. Elə burada məni vahimə basdı. Özümü məzəmmət elədim ki, nə üçün tək gəldim, Yusif əmini özümlə gətirmədim. Allaha təvəkkül deyib, döngəyə daxil oldum. Lap sonunadək getdim. Məşədi Həsən qapını taqqılatdı. Qapını açdılar. Altmış-yetmiş yaşlarında olan bir qoca kişi gördüm. Başında dövrəsinə bir fitə sərinmiş keçə papağı var idi, saqqalı qırmızı, sifəti qara idi. Fələk başına qəm külü ələmiş, bütün dişləri tökülmüşdü. Ölgün gözləri, sönük baxışları var idi. Paltarları o qədər kirli idi ki, parçasının əvvəlcə nə rəngdə olduğu məlum deyildi. Məşədi Həsən qocadan soruşdu:

“Hacıxan evdədirmi?”

Qoca cavab verdi:

“Bəli, buyurun, sizi gözləyir.”

Otağa çıxan pillələrə ayaq basan kimi arağın qoxusundan az qaldı beynim partlasın. Evin dəhlizinə heç dəyərsən nuh əyyamından süpürgə dəyməmişdi. Zibilliyə oxşayırdı. Otağın qapısına gəlib çatdıq. Qoca pərdəni qaldırdı: kimi görsəm yaxşıdır?--Gördüm məşhur molla Hacı Məmmədəli yuxarı başda ağır-ağır özünü çəkib əyləşibdir. O da, mən də bir-birimizi görək heyran qaldıq. İkimiz də bir-birimizi tanıdıq. Heyrətim o dərəcədə şiddətli idi ki, salamı da unuttum. Dedim:

"Gədə, molla, sən hara, bura hara, ləvəndxan olmusan?!"

Onu da böht aparmışdı. Lakin zirəkliyindən tez özünü ələ alıb, ucadan dedi:

“Bah, İbrahim bəy, xoş gəlmisiniz, səfa gətirmisiniz, buyurun, buyurun.”

Yerindən dik qalxıb mənə tərəf əl uzatdı. Görüşdük, qucaqlaşdıb öpüşdük, ancaq mən türkcə danışdıqca o özünü farslığa vururdu. Mən onu şeytan atından salmaq istəyirdim, o düşmək istəmirdi. Nəhayət, saqqal tutub mənə işarə ilə bildirdi ki, mən ölüm, məni zay eləmə, ovcumu açma.

Gördüm Məşədi Həsəndən utanır, onun yanında qədir-qiymətdən düşmək istəmir. Mən də sözümü dəyişdim. "Ərz eləyirəm", "buyurursunuz", "mübarək başınıza and olsun", "cənabınız buyurun" deməyə başladım. Mollanın nəfəsi açıldı, bir qədər rahatlaşdı, təzədən özünü tutdu, kef-əhval soruşdu, Misirdən xəbər aldı:

"Misrin hakimi konsulla necə rəftar edir? Şübhəsiz ki, İstanbulda səfiri gördünüz, necədir? Tiflisdə hakim yenə qraf Şeremetyevdirmi? Çox yaxın dostuq. Osmanlı konsulu Xəlil əfəndi yenə də ordadırmı? Çox nəcib, alicənab adamdır. İranlıların ticarəti oralarda nə vəziyyətdədir?..."

Bütün bu suallara ədəblə cavab verdim. Hər nə deyirdisə təsdiq eləyib deyirdim: "Bəli, cənab Hacıxan, mübarək başınıza and olsun, belədir ki, var". Bu minvalla yarım saata yaxın söhbət elədik. İzin alıb getmək istədim. Ədəblə baş əyib yola düşdüm. Otaqdan çıxandan sonra məni səslədi. Mən qayıtdım. Məşədi Həsən dayanıb məni gözlədi. Hacıxan ağzını qulağıma tutub dedi:

"Sabah gecə gəlin bura, xudmani oturub məhrəmanə söhbət elərik, razu-niyaz, dərdi-dil edərik. Şamı da bir yerdə yeyərik."

"Gözüm üstə, icazə versəniz Yusif əmini də gətirərəm."

"Daha gözəl, onu da gətir," -- dedi.

Bu dəfə: -- "allah amanında," -- deyib çıxdım.

Bazaradək gəldik. Mən Məşədi Həsənə dedim:

"Siz buyurun təşrif aparın. Sabah da zəhmət çəkməyin. Biz hamama-zada gedəcəyik."

Mən daha ona demədim ki, Hacıxan bizim vədəmizi alıb. Mənzilə qayıtdım: gözləyirdim ki, sabah şam vaxtı tez gəlib çatsın və Hacıxanın evinə gedim, görüm o molla Hacı Məmmədəli haradan xan olub, nə vaxtdan camaatın müraciət etdiyi adam olub.

Oxucuları agah etmək üçün burada molla Hacı Məmmədəlinin sərgüzəşti və onunla ilk tanışlığım haqqında, müxtəsər də olsa, məlumat verməliyəm. Qoy onlar da bilsinlər ki, bu gün mən bu evə gələndə kimə təzim eləmişəm, oradan çıxanda kimə baş əyib getmək üçün izin almışam.

Günlərin birində mərhum atamın xidmətində əyləşmişdim. Gördüm Misir torpağının limanından, yəni İskəndəriyyədən atamın adına bu məzmununda bir teleqram gəldi: "Sizin ziyarətinizə gəlmək istəyirik, Misirdə təşrifiniz varsa və bir maneə yoxdursa cavab verin. İmza: Cəfər Təbrizi".

Mərhum atam dedi: Bu şəxs mənim hörmətli dostlarımdandır. Ola bilsin allahın evini ziyarət etməyə gedir. Cavabda yazın ki, təşrif gətirin, gözləyirəm. Yazdım. Axşamçağı qonağı qarşılamaq üçün dəmiryol vağzalına getdim. Qatar gəlib çatdı. Məlum oldu ki, qonaq tək deyilmiş, dörd nəfərdir. Onlardan biri də həmin molla Məhəmmədəli idi. Həzərat yolda darıxmamaq və səfəri xoş keçirmək üçün onun bütün xərcini öhdələrinə götürüb, özləri ilə yol yoldaşı eləmişdilər. Guya onunla İstanbulda rastlaşmışdılar.

Doğrudan da, molla Məmmədəli olduqca hazırcavab, xoşsöhbət, gözəl xasiyyətli və zarafatçı bir adam idi. Bəzi əhvalatları o qədər yerli-yataqlı söyləyirdi ki, hamını valeh edirdi. Günlərin birində öz başına gələn macəralardan birini nağıl elədi. Hamı heyran qaldı. Deyirdi ki, bir dəfə Azərbaycan tacirlərindən biri mənə almış top qanovuz verdi ki, aparıb Tiflisdə əridim. Mən malı götürüb Tiflisə yollandım. Tiflisə çatmağımdan iki həftə sonra tacirdən məktub gəldi. Yazmışdı ki, pula ehtiyacım var. Məktubu alan kimi yüz imperialın baratını alıb göndər. Baratın harada satıldığını soruşdum. Dedilər: filankəs baratçıdır. Onun yanına getdim. Dedim: Hacı, yüz imperiallıq barat istəyirəm. O da dinməz-söyləməz yazıb verdi. Ona görə ki, o vaxt Tiflisdə hamı bir-birinə inanır, etibar eləyirdi. Bir-iki həftə üçün nisyə barat verirdilər. Bir həftə keçməmiş gördüm yenə də ərbabdan kağız gəldi. Bu dəfə də yüz imperial barat istəyirdi. Yenə də baratçı tacirin yanına gedib yüz imperiallıq barat alıb göndərdim. Bu hadisədən bir neçə gün keçdi. Birdən gördüm Hacınin adamı gəlib baratların pulunu tələb etdi. Mən dedim: əlimdə nəqd pul yoxdur, gərək qanovuzları satam, sonra borcumu verəm. Tələbkar hirsələndi, çoxlu söz-söhbətdən sonra qanovuzları əlimdən dartıb apardı. Neçə vaxtdan sonra məni Təbrizə çağırdılar. Getdim. Ərbab kef-əhval soruşandan sonra dedi:

“Hər nə pul gətirmisən say bura.”

Dedim:

“Pul-mul yoxdur.”

Nisyə barat almağımı, baratçının adamlarının gəlib qanovuzları girov götürməsinə olduğu kimi nəql elədim. Kişi dəli kimi bağırdı, durub hakimə yanına qaçdı. Mənim əlimdən şikayət elədi. Hakim məhkəmə qurdu. Neçə dəfə məclis quruldu, məndən dəftər istədilər. Dedim: baba, dəftər harada idi. İki dəfə barat alıb buraya göndərmişəm, mənim apardığım da bir qələm mal idi. Onu da barat sahibi zorla əlimdən alıb apardı. Bütün bu haqq-hesab bir tikə kağızda yazılmışdı. Heç bilmirəm bu keşməkeşdə necə oldu.

Məclisdə iştirak edən xeyirxah bəşirxah bəşirxahlar o saat yazıb hökm çıxardılar: "Molla Məmmədəli ticarət dəftərini itirdiyini etiraf elədi". Surəti-məclisi hakimə yanına apardılar. Hakim Təbrizdə deyildi. Onun hələ üzünün tükü çıxmamış cavan oğlu "naibülökümə" ünvanı ilə atasının yerində oturub hökmranlıq edirdi. Məni onun hüsuruna apardılar. Pəncərə qabağında hakimə baş əyib ərzimi çatdırmaq istədim. Hakim dedi:

“Oğlan, deyirlər sən dəftər itirmisən?”

Dedim:

“Qurbanın olum, dəftər-zad itirməmişəm.”

Mənə qulaq asmadı. Dedi:

“Aparın saxlayın!”

Məni çəkib apardılar. Fərraşbaşı qardaşımla tanış idi. Dedi:

“O qədər də müqəssir deyil, otaqda saxlayın.”

Apardılar. Zindanın qapısına çatdıq. Gördüm dustaqban zəncir, kündə hazırlayır. Fərraş dedi:

“Zəhmət çəkməyin, fərraşbaşı buyurub otaqda saxlayasınız. O qədər də müqəssir deyil.”

Dustaqban anladı ki, məndən ona heç bir yağ düşməyəcək. Ona görə də hirsindən mənə bir içim su da vermirdi. Qardaşım hər vaxt yemək gətirəndə ona deyirdim su da gətirsin. Bu minvalla dörd gün dustaq qaldım. Beşinci gün pəncərənin yanında əyləşmişdim. Gördüm mənimlə tanış olan tacirlərdən biri şahzadə hakimin yanına gedir. Məni görcək dedi:

"Gədə, molla, burada nə işin var?"

Dedim:

“Nə bilim, gətirib buraya salıblar, heç özüm də bilmirəm təqsirim nədir.”

Bir söz demədi, ötüb getdi. Düşünürdüm ki, bu adam hakimin dostudur, ola bilsin ki, mənim haqqımda da bir xahiş elər. Gördüm qayıtdı, pəncərənin yanından düz keçib getdi. Mənə heç bir söz demədi. Sonra məlum oldu ki, şahzadəyə deyibdir ki, dustaqların içində bir nəfər var, çox məzəli adamdır, onun söhbətindən qafil olmayın, məğbun olarsınız.

O adamın qayıtmasından bir az keçməmiş hakimin qulluqçusu gəlib məni çağırırdı. Hakimin yanına apardı. Hakim məni yuxarı başa çağırırdı. Gedib yanında baş əyib dayandım. Şahzadə dedi:

“Oğlan, eşitmişəm sənin yaxşı məzəli söhbətlərin var.”

Dedim:

“Nə ərz eləyim?”

Dedi:

“Necə ki, nə ərz eləyim?”

Yenə də dedim:

“Nə ərz eləyim?...”

Mən başladım onun üçün yekə-yekə əhvalatlardan danışmağa. Avropadan girdim, Amerikadan çıxdım. Dövlətlərin siyasətindən söhbət açdım. Avropalıların təzə elmi kəşflərindən, London, Paris şəhərlərinin əzəmətindən xəbər verdim. Hey yalan idi ki, ətək dolusu, xırman-xırman məclisə daşıyırdım. Dövrədə oturanlar da ağızlarını açıb mat-mat məhə baxırdılar. Dörd gündə bizim işimiz yalan-palan demək oldu. Nəhayət, şahzadəyə dedim:

“Əgər izin versəniz, gedib qardaşımı gətirərəm, öz yerimə dustaqda oturtduraram, özüm o tacirin yanına gedib bir dil taparam.”

Şahzadə razı oldu. Qardaşımı gətirib orada qoydum. Özüm hər yerə qaçdım, hər bir qapını döydüm. Nəhayət, işi bir təhər yoluna salıb, özümü və qardaşımı xilas etdim. Bir həftədən sonra yenə də Tiflisə getmək havası başıma vurdu. Evdə olan-qalan mis qazan-kəfkiri satıb, yol pulu düzəltdim. Təzkiyə də aldım. Axşamüstü gördüm kətxudanın adamı gəlib dedi:

“Sizi ağa istəyir.”

Birgə getdik kətxudanın yanına, salam verdim. Gülər üzlə salamımı alıb dedi:

“Ağa molla Məmmədəli, xoş görmüşük, buyur yuxarı!”

Oturmaq icazəsi verib, xoş-beşdən sonra dedi:

“Bu gün eşitdim ki, sizi tutub aparıblar, ayrı məhəllədə dustaq oturdublar. Bəs səni müqəssir qələmə veriblər, nə üçün mənə xəbər verməmişən ki, onların atasının goruna od vuraydım. Allah sənin atana qəni-qəni rəhmət eləsin. O kişi bizim məhəlləmizin sütunu idi. Onun kimi yaxşı adam az tapılar. Mənim boynumda bir aləm haqqı var. Xeyr-xeyr, ağa molla Məmmədəli, mən necə razı ola bilərəm ki, sənə zülm eləsinlər. Gərək indi özüm bu işə əvvəldən yetişib sərəncam verəm.”

Ərz elədim ki:

“Allah sizin kölgənizi bizim başımızdan əskik eləməsin. Daha bir iş idi olub-keçib.”

Kətxuda tez sözümlün arasına girdi:

“Yox-yox, ola bilməz. Necə ki, mənim məhəlləmdən sən kimi əsil-nəcabətli bir adamı aparıb müqəssir qələmə versinlər, başqa bir məhəllədə dama bassınlar?! Gərək atalarını yandırım. Mən belə bir biabırçılığa dözə bilmərəm.”

Kətxuda qırsaqqız olub yapışdı canıma.

Dedim:

“Möhtərəm kətxuda, allah sizin ömrünüzü uzun eləsin. Ərz elədim ki, bir iş idi olub-keçib. Mən də artıq təzkirə almışam, sabah Tiflisə yola düşürəm....”

Hələ sözümlü qurtarmamışdım ki, kətxuda son dərəcə qəzəbli halda dikəlib, yerindəcə şax oturdu, sonra dedi:

“Necə, nə dedin? Tiflisə gedəcəksən? Qələt eləycəksən, anası ... köpək oğlu, bütün şəhəri doyurdun, indi bizə çatanda əllərini göyə qaldırıb dua oxuyursan?! Sən məni nə hesab eləyirsən? Köpək oğlu, mən sənə üçün bəyəm ölü at kəlləsiyəm ki, bostanda asasan?! Atanı elə yandırım ki, özün əhsən deyəsən.”

Bəli, bizi sürüyə-sürüyə çəkib apardılar kətxudanın dustağına. Yazıq anam xəbər tutan kimi evin əsasiyəsindən bir neçə şey dəyər-dəyməzinə satıb, kətxudaya peşkəş verdi, məni xilas elədi. Zindandan çıxan günün sabahı Təbrizə əbədi olaraq əlvida dedim. Tiflisə getdim. Bugünədək də üzümü Təbrizə tərəf çevirməmişəm.

Molla bu kimi hekayə və macəralardan çox bilirdi. Məclislərdə onları nəql etməklə camaatı özünə cəlb edirdi. Elə məhz bu "sərmayə" ilə də gününü onun-bunun məclisində keçirər, başını bir təhər gırlayər, yemək-içməyini müftə salardı. Onun başına hətta süfrə başında da minbir oyun açar, onunla cürbəcür zarafatlar eləyərdilər. Ancaq o, əsla inciməz, hamısına dözər, məclisi qızıqsındırar və gecə-gündüzünü bu minvalla keçirərdi.

Bir neçə kəlmə də bu möhtərəm şəxsin görkəmi haqqında deyim: Əvvəla, başı lap qulaqlarının dibinə kimi keçəl idi. Xırdaca gözləri görmə qabiliyyəti cəhətcə elə zəif idi ki, özündən on addım uzağı görə bilməzdi. Kobud, iyrənc dişləri o qədər qabağa gəlmişdi ki, ağzında görünürdü. Qalın dodaqları, şişman qarnı var idi. Boyu gödək idi. Bütün bunlarla birlikdə dili də bir qədər pəltək idi. Bəli, onun cismani təsviri belə idi. Xüsusi xasiyyətlərinə gəldikdə deməliyik ki, həmişə sərxoş, etiqadı süst, nəməkbəharam və dəyanətsiz bir adam idi. Əslində özgələrin süfrəsi başında qarın otaran adamlar ümumiyyətlə yaltaq, ikiüzlü və alçaq olurlar. Bəli, tərifini qısaca şərh etdiyim belə bir cənab İranda "Hacıxan" olub camaatın ərizəsinə baxır, işini düzəldir!

O gün heç bir işim olmadığına görə bir üzdən dəqiqələri sayırdım. Görüş vaxtı nə zaman gəlib çatacaq ki, gedib onunla görüşüm; birdən-birə necə xanlıq rütbəsi aldığını, dövlət və millət qarşısında nə kimi xidmətlər göstərdiyi üçün belə böyük ada layiq olduğunu öyrənmək istəyirdim.

Gecəni min cür fikir-xəyalla səhərə çatdırdım. Səhər tezdən Yusif əmiyə dedim:

“Bu gün Şah Əbdüləzimin ziyarətinə gedəcəyik. Gecəni də bir yerdə qonaq olacağıq.”

Yusif əmi soruşdu:

“Harada qonağıq?”

“Bir nəfər xanın evində qonağıq,” -- dedim. -- “Sən özün də onu tanıyırsan. Amma adını deməyəcəyəm, özün görüb tanıyarsan.”

Yusif əmi nə qədər təkid etdisə də bizi dəvət edən şəxsin adını söyləmədim. Mənzildən dəmir yol vağzalınadək piyada getdik. Yeddi mildən az olan Şah Əbdüləzim yolu bütün İran məmləkətində yeganə dəmir yoludur. Onu da bir Belçika şirkəti çəkmişdir. Hərçənd ki, son dərəcədə nizamsızdır, amma yenə də evi abad olsun ki, eşşəyə minib getməkdən min dəfə yaxşıdır. Bircə saatin ərzində məqsədə çatıb, o müqəddəs məkanın ziyarətinə nail olduq. Namaz qılandan sonra o müqəddəs türbəyə tamaşa etdik. Bu məqbərə mənəvi ülviliyyətə malik olmaqdan əlavə əzəmətli və gözəl şəkildə tikilmişdir. Bu, memarlıq, aynabəndlik və təmizlik cəhətdən İranda ziyarət edib qəlbən şad olduğum ilk ibadətghədir. Bir qədər əyləşdik, vaxtımızı dua və quran oxumaqla keçirdik. Nahar çağı oradan bazara çıxıb, bir baqqal dükanından bal-qaymaq alıb yedik. Axşamüstü yenə də dəmir yol qatarı ilə şəhərə qayıtdıq. Şəhərdə bazarları və karvansaraları gəzib seyr etdik. Çarsu və bazarlar pis deyil. Karvansaraların da binaları gözəl və abaddır. Amma heç bir yerdə bu kimi böyük şəhərlərin ticarətinin tərəqqisinə və əzəmətinə səbəb olan kompanilər, şirkətlər, banklar və kontorlara rast gəlmədik. Şəhər ticarət nöqtəyi-nəzərindən elə bil matəm batmışdı. Bir para sərraf dükanları gözə dəyirdi. Ola bilsin ki, onların bəzisi varlı-karlı idi. Amma hamıdan çox gördüyümüz kisə-kisə, xırman-xırman qara pul idi ki, ayaq tutub bazarda yeriyirdi. Ancaq qızıl pul kimya hökmündə idi. Bütün şəhərdə nümunə üçün də olsa ondan iz-əsər görmədik. Görünür, ya əslən yoxdur, olsa da sandıqların təkində və ya torpağın altındadır.

Vətənin tərəqqisi və islahı haqqında heç kəs düşünmür. Kiçikdən böyüyə, varlıdan kasıba, alimdən cahilədək hamı öz fikrindədir. Hər kəs öz eşşəyini otarır. Heç kəs başqasının hayına qalmır. Bir nəfər belə vətən və övladi-vətənin müştərək mənafeyindən danışmır. Sanki bu onların heç vətəni deyil, ya da ki, onlar bir-birləri ilə həmvətən deyillər.

Ancaq ürək açan bir şey varsa o da Tehranın küçə-bazarında görünən hərbiçilərdir. Hələ buraya gələnədək İranın heç bir yerində hərbi paltar geymiş adam görməmişdik. Süvarilər, topçular, hətta teleqraf qulluqçularının xüsusi hərbi paltarları vardır. Xüsusilə kazaklar və onların zabitləri tamamilə rus kazakları kimi geyinmişdilər. Amma deyildiyinə görə bunlar bircə fəvcedir.

Hava tamamilə qaranlıqlaşdı. Yusif əmiyə dedim:

“Vədə verdiyimiz yerə getmək vaxtıdır.”

Hacıxanın evinə çatan kimi qapını döydük, Hacıxan özü qapıya gəldi:

“Buyurun,” -- dedi.

Mən iki dəfə salam verdim. Hacıxan soruşdu:

“Bəs iki dəfə nə üçün salam verirsən?”

“Biri dünənki salamın qəzasıdır,” -- dedim. -- “Çünki dünən sizi görən kimn özümü elə itirdim ki, salam yadımdan çıxdı.”

Hacıxan güldü. Yuxarı çıxdıq, amma Yusif əmi dünən mən özümü itirdiyim kimi çaşbaş qalmış, dərin xəyala dalmışdı. Nəhayət, mənim qulağıma dedi:

“Bu kişi filan tarixdə Misirdə qonağımız olan molla Məmmədəli deyilmi?”

“Bəli,” -- dedim, -- “özüdür ki, var. Eşşək haman eşşəkdir, ancaq palanını dəyişmişdir.”

Bu sözləri molla Məmmədəli özü də eşitdi. Qarnını tutub ucadan güldü. Dili pəltək vura-vura Yusif əminin kefini soruşdu:

“U ... U ... Usuf ağa, məşallah heç dəyişilməmişsiniz. Elə hə ... hə ... həmə o vaxt gördüyüm Usuf ağasınız.”

Xoş-beşdən sonra əyləşdik. Çay gətirdilər, içdik. Hacıxan dedi:

“Ya ... ya ... ya ... yaxşı, indi buyurun görək, haradan gəlir, haraya gedirsiniz. Siz hara, Tehran hara?”

Dedim:

“Mən, əlbəttə, öz başımın qəzavü-qədərini söyləyəcəyəm, amma sən allah, əvvəl sən de görüm bu nə əhvalatdır, sən hara, xanlıq hara?!”

“Mənim sərgüzəştim çox uzundur, ancaq qısaca desəm budur ki, Məkkədən qayıdandan sonra Tiflisə getdim. İki-üç il, o vaxt gördüyünüz kimi, yersiz, yurdsuz, lağlağılıqla başımı gırlədim. Amma özümü oda-közə vurub, iki-üç yuz manat pul yığa bildim. Həmişə düşünürdüm ki, özümü bir təhər Tehrana sala bilsəm işim yaxşı tutar. Çünki İranın bəzi dövlət başçıları ilə gahdan bir olan görüşlərimdə mənə yəqin hasil olmuşdu ki, söhbətlərimə böyük rəğbət göstərəcəklər. Elə bu xəyalda idim ki, bəxtim üzümə gülümsədi. Şahın hərəmsərası nədimələrindən birinin Avropada müalicə olunub İrana qayıdarkən Tiflisə gəldiyini eşitdim. Mən də bir vasitə tapıb, onun xidmətçiləri sırasına keçdim. Rəşt şəhərinə qədər onun bütün adamlarının saqqızını oğurladım. Rəştdən Tehranadək camaata elə göstərirdim ki, guya mən onun müşayiətçilərinin lap mötəbərlərindənəm. Yol üstündə o hörmətli xanımın pişvazına gələnlər mənim söhbətlərimə vurulurdular. Hər birisi məni öz yanına çəkirdi, qonaq dəvət eləyirdi. Mən də özümü tutub, əvvəlcə qəbul eləmirdim, boynuna böyük bir minnət qoyandan sonra söhbətlərimlə onların məclislərini rəvnəqləndirirdim. Nəhayət, Tehrana çatdıq, az bir müddət içərisində böyük-böyük mötəbər məclislərə yol tapdım. Söhbətlərimin pərəstişkarları gündən-günə artır, bazarım getdikcə qızıışırdı. Bilirsiniz ki, mən farsca yaxşı bilmirəm, ancaq bir təhər qırıldadıram. İnanın ki, bunun özü də mənə fayda verdi. Farsca bilməməyim onların xoşuna gəlirdi. Mən də qəsdən onların xoşuna gəlmək üçün özümü lap bilməməzliyə vururdum ki, bunun özünün də başqa bir məzəsi var idi. İş oraya çatdı ki, sədr-əzəmin də məclisinə ayaq açdım. Mənim söhbətlərimdən o dərəcədə xoşu gəldi ki, sabahısı günü mənə bir şir-xurşid nişanı ilə xanlıq ləqəbi mərhəmət buyurub, başımı göylərə qaldırdı.”

Molla Məmmədəli bunu deyib, şəhadət barmağı ilə pencəyinin yaxasında olan nişanı göstərdi və əlavə elədi:

“Baxın, bu mənim aldığım birinci nişandır. Sədr-əzəmin xidmətçisi nişanı və fərmanı gətirib mənə verəndə buranın adəti üzrə məndən də ənam istədi. Ona da ənam əvəzinə bir məsəl söylədim. Gördü ki, daş qayaya rast gəlib, bir söz demədən üzüsulu qayıdıb getdi. Bir müddət keçmədən ikinci nişanı da aldım. Bu dəfə sərhəng rütbəsini də ona əlavə etmişdilər. Həm də yüz tümən maaş təyin eləmişdilər.”

Bu vaxt molla Məmmədəli yenə də barmağı ilə döşündəki ikinci nişanı göstərərək dedi:

“Hərçənd ki, maaş vüsul olmur, özüm də o qədər fikir vermirəm, çünki nəgdən camaatın yeganə ümidi, pənahı olmuşam. Vasitəçilik yolu ilə işim çox yaxşı gedir. Gündə beş-altı tümən, bəzən daha artıq mədaxilim olur. Keçən il sədr-əzəm cənabları buyurdular ki, Simnan hakimi işdən çıxarılibdir, əgər meylin varsa oranın hökumətini sənin adına yazdırım. Ərz elədim: Allah həzrət-əşrəfin kölgəsini mənim başımdan əskik eləməsin. Nə maneə var, indi ki, məsləhət görürsünüz sizin buyuruğunuzun müqabilində mənim nə həddim var ki, başqa cür düşünəm.

Gəlib evdə sizin qulbeçənizin -- Qasımın anasına dedim: Arvad, muştuluğumu ver, sədr-əzəm mənə Simnanın hökumətini təklif elədi. Dedi: xəyalın nədir? Dedim: heç nə, nə olacaq, bir şəhərin hökumətidir, əlbəttə, gedərəm. Qasımın anası dedi: sən türksən, ağlın kəsmir. -- Mən bu işə razı olmaram.

Bu arvadın əsli İsfahanlıdır. Şeytana papış tikər. Ancaq mən onun narazı qalmasına əhəmiyyət verməyib dedim: Ay arvad, xalq gedir altı-yeddi min tümən rüşvət verib bir şəhərin hökumətini min minnətlə ələ gətirmək istəyir, baş tutmur. İndi sənə müftə verirlər, istəmirsən? Arvad dedi: bir işə başlayanda əvvəlcə onun aqibətini düşünmək lazımdır. Adam gərək uzaqgörən olsun. Əvvəla, sən türksən, Simnan əhalisi isə təəssübkeş farslardır. Elə buna görə də sənin tədbirlərinə qarşı min cür bəhanə düzəldib maneçilik törədəcək, nəhayət, üsyan qaldırıb səni oradan qovacaqlar. İkincisi, sən olasan o allahın, axı, sənin canında -- cohərində hökumət ləyaqəti yoxdur. Əgər qəbul etmirsən, buyur, bu ayna, bu da sən, bax gül camalına. Üçüncüsü, Simnan öz iqliminin pisliyi ilə məşhurdur. Sənin də ki, allaha şükür, saf bir canın yoxdur. Uşaqlar da ki, sısqadırlar, burunlarından tutsan canları çıxar. Dördüncüsü, bunların hamısı bir tərəfə qalsın, ola bilsin ki, altı-yeddi aydan sonra hələ sən öz yerini qızdırmamış başqası yeddi-səkkiz min tümən rüşvət və ya icarə adı ilə pul verib, hakimliyi sənin əlindən alsın. Onda de görüm nə eləyəcəksən? Bu qədər get-gəl xərcini haradan düzəldəcəksən? Bu vəzir-məzirlərin sözlərinə o qədər də bel bağlamaq olmaz. Güclə özümüzə dirlik düzəltmişik. Hər gün zəhmətsiz-məşəqqətsiz bir neçə tümən mədaxilimiz var, ye, allahına şükür elə. Bəlkə yavaş-yavaş bir az da mədaxil arta. Ay kişi, sən hara, Simnan hökuməti hara?

Gördüm, insafən, arvad məndən çox ağıllıdır. Belə işləri, məmləkətin vəziyyətini məndən yaxşı bilir. Ürəyimdə afərin dedim. Amma özümü sındırmamaq üçün, həm də onu başıma çıxarmamaq məqsədilə dedim: Sənin də sözlərin beynimə batır. Düz deyirsən, oraya getsək mənə də, uşaqlara da bəd keçər. Mənim də, onların da məzacına pis ab-hava düşməz. Gedib boynumdan ataram.

Bu macəradan iki-üç gün sonra sədr-əzəmin yanına getdim. Buyurdu:

“Hacıxan, sənin Simnan səfərin necə oldu? Gərək yola düşməyə hazır olasan.”

Ərz elədim:

“Qurbanın olum, sizin yüksək, müqəddəs və şərəfətli cənabınıza bəllidir ki, nökrəiniz xəstədir. Qorxuram gedim, orada xəstələnib ölüm. Onda qürbət vilayətdə bu səğir və kimsəsiz uşaqlar başsız qalacaqlar. Hərgah burada bir iş mərhəmət buyursanız canınıza daha artıq dua edəcəyəm. Bir vəsilə salın ki, elə burada, sizin qulluğunuzda uca hümmətiniz və yüksək kölgənizin altında ömrümü asudəliklə başa vurum.”

Buyurdu:

“Burada sənin öhdəsindən gələ biləcəyin elə bir münasib iş nəzərimə gəlmir. Ay allahın bəndəsi, nə cavanlığın var, nə camalın, gözəl xətt, kafi savaddan da məhrumsan, şerdən, şairlikdən də bir şey bilmirsən. Həkim də ki, deyilsən. Özün de görək, mən səni hansı işə qoya bilərəm?”

Ərz elədim:

“Xarici ölkələrdə çox qalmışam. Tiflisdə gürcü dili öyrənmişəm, bir az da rusca bilirəm. Əgər xarici işlər nazirliyində bir qulluq tapşırsanız çox yaxşı olar, canla-başla yerinə yetirərəm.”

Buyurdu:

“Onda gərək bir az gözləyəsən. Bir nəfər var, mənim ondan əsla xoşum gəlmir. Çoxdandı ki, istəyirəm onun ayağını oradan kəsəm. Ancaq arxası möhkəm yerə bağlıdır. Əlbəttə, məqamı gəlib çatacaq. Bir az gözləyin, görək nə elərik. İndi gözləyirəm. Allaha şükür, arvad almışam, bir oğlum, bir qızım var. Öz arvadımdan da razıyam. Allah ondan razı olsun, ev tikəndir, ev yıxan deyil. Bu mənim başıma gələn uzun əhvalatın qızasıdır. İndi sizin növbənizdir. Bismillah, buyurun görək.”

Mən molla Məmmədəlidən soruşdum:

“Ləqəbin-zadın yoxdur? Axı, İranda hər bir xanın xüsusi, təmtəraqlı ləqəbi də olur.”

“Xeyr,” -- dedi. -- “Müşirüddövlə[4] cənabları ləqəblərin siyahısını mənə göndərdi. Budur, üzünü saxlamışam.” -- Əlini atıb yanındakı sandıqdan bir tikə kağız çıxarıb bizə göstərdi və əlavə etdi: -- “Buyurdu ki, bu ləqəblərdən birini özüm üçün seçim. Amma mən istəmədim.”

[4] Hacı Mirzə Möhsün xan.

“Nə üçün?”

“Düşündüm ki, birdən zamanın gərdişi məni Təbrizə aparıb çıxardar. Siz Təbrizin lotularını yaxşı tanıyırsınız. Mən bilirəm ki, onlar necə haramzadadırlar. Məni də ki, əvvəldən tanıyırlar. Məni ləqəb sahibi görən kimi pərt eləmək üçün eşşəyi, iti və ya pişiyi də mənim ləqəbimlə çağıracaqlar. Onda eşşək gətir rüsvayçılığımı yüklə.”

“Onda sizin xanlıq ləqəbiniz üçün də başınızə belə bir oyun açə bilərlər,” -- dedim.

Molla Məmmədədi gülümsəyib dedi:

“Xeyr, elə deyil. İndi xanlıq ləqəbi ümumiləşibdir. Xüsusi ləqəb deyil ki.... Hər bir baqqalın, çaqqalın, hətta ələk-qəlbir toxuyanların, mütrüflərin də xanlıq ləqəbi var. Bundan əlavə, indi "xan" sözündə "x" hərfi ilə-başlanan xurma, xiyar, xan, xələt və başqa sözlər kimi heç bir məziyyəti və hörməti qalmamışdır.”

Molla Məmmədəli bunu deyib, ləqəblər siyahısını mənə tərəf uzatdı, mən alıb baxdım, gördüm əcəb həngəmədir. Hərçənd ki, onun üzünü köçürmək mənə zəhmət və bu səyahətnaməni oxuyanlar üçün əziyyətdir, amma əlacım nədir. Mərhum atamın vəsiyyətindən kənara çıxə bilmərəm. Atam mənə vəsiyyət eləyibdir ki, hər nə görsəm yazım. Mən də bunları yazmalıyam. Budur, ləqəblər siyahısının üzü belədir:

İzzüddövlə, Şəhabüddövlə, Nəsrüddövlə, Mötəməüssultan, Müizzüddövlə, Müstəşarüddövlə, Əminüssultan, Şücaüddövlə, Səniüddövlə, Təbibüddövlə, Həkimüddövlə, Katibüssəltənə, Şüaüddövlə, Əzizüddövlə, Müşavirüssəltənə, İftixarüddövlə, Zəfərüssəltənə, Müzəffərüddövlə, Zəfərüddövlə, Həşmətüddövlə, Şərifüddövlə, Zəhirüddövlə, Hüsamüssəltənə, Müinüddövlə, Müəzzəmüddövlə, Mükərrəmüddövlə, Naibüssəltənə, Nüsrətüddövlə, Hüsamüddövlə, Səhamüddövlə, Dəbirüssəltənə, Yəminüddövlə, Yəsərüddövlə, Asəfüddövlə, Sərəncamüddövlə, Ərfəüddövlə, İqbalüddövlə, Müşirüddövlə, Mədirüddövlə, Məcirüssəltənə, Vəkilüddövlə, Əminüddövlə, Əmünüssultan, Şəhnətüssəltənə, Cəlalüddövlə, Cəmalüddövlə, Məcdüddövlə, Nəcmüddövlə, Kokəbüddövlə, Müşkatüddövlə, Misxbahüddövlə, Siracülmülk, Müəyyidüddövlə, Şücaüssəltənə, Ziyaüddövlə, Mühəndisüddövlə, Memarüddövlə, Zərgəməddövlə, Həcibüddövlə, Dərbanüddövlə, Nazimüddövlə, Məntiqüddövlə, Nəqibüddövlə, Xətibüddövlə, Ədibüddövlə, Şüaüssəltənə, Etizadüssəltənə, İftixarüssəltənə, Rəkiüddövlə, Məmtəhinüddövlə, Mötəmədüddövlə, Bəhaüddövlə, Ehtişamüddövlə, Seyföddövlə, Rəhmüddövlə, Zəkiyüddövlə, Rəziyüddövlə, Sarimüddövlə, Səmsamüddövlə, Qəvamüddövlə, Əlaüssəltənə, Vəqrüssəltənə, Şərəfülmülk, İzzülmülk, İftixarülmülk, Etimadülmülk, İntisarülmülk, Ezazülmülk, Məbəşşirüssəltənə, Mədəbbirülmülk, Müizzülmülk, Sədrüddövlə, Əzdülmülk, Əzdüssəltənə, Sədnqüddövlə, Xazinüddövlə, Qadirüddövlə, Məqtədirüssəltənə, Etisamüssəltənə,

Vəzirüddövlə, Nəyyirüddövlə, Şücaülmülk, Zükaülmülk, Bəyanülmülk, Bənanülmülk, Müinülmülk, Ehtişamülmülk, Müstənsərrüssəltənə, Ərfəssəltənə, Ədlülmülk, Müinüdədalə, Müinüləyalə, Nüsrətlülmülk, İqbalülmülk, İqbalüssəltənə, Həkimülmülk, Təbibülmülk, Filəsufülmülk, Məsihülmülk, Səhamülmülk, Qəvamülmülk, Xazinülmülk, Əlanlmülk, Dəbirülmülk, Bəhaülmülk, Ziyaülmülk, Nizamülmülk, Əzdülmülk, Zəhirülmülk, Seyfölmülk, Şəmşirülmülk, Mötəmədülmülk, Nazimülmülk, Siracülmülk, Vəkilülmülk, Nəcmülmülk, Qəvamülmülk, Heşmətülmülk, Müşirülmülk, Müşkatülmülk, Ədibülmülk, Ədibülməmalik, Əminülmülk, Mühəndisüməmalik, Muhəqqiqülmülk, Sədülmülk, Səniülmülk, Şəhabülmülk, Səhabülmülk, Yəminülmülk, Lisanülmülk, Sidqülmülk, Sidiqülmülk, Nasirülmülk, Nasehülmülk, Əmidülmülk, İmadülmülk, İmadüssəltənə, Saidülmülk, Saidüddövlə, Saidüssəltənə, Saidülvəzarə, Mühəqqiqüddövlə, Mühəqqiqüssultan, Əmin dərbar, Əmin şura, Əmin xəlvət, Əmin həzrət, Əmin hüsur, Əmin divan, Əmin nizam, Əmin ləşgər, Əmin hərəm, Əmin xaqan, Əmin hümayun, Əmir nizam, Müşir nizam, Vəzir nizam, Şüca nizam, Müşrif nizam, Sərrişədar nizam, Bədayenigar, Vəqayenigar, Əminülvizarə, Naibülvizarə, Müinülvizarə, Etizadülvizarə, Mötəmədülvizarə....

“Qurtaran deyil ki, keç görək.”

“Baş üstə Sədrülüləma, Etimadülüləma, İftixarülüləma.”

“Bunlardan da keç, bizə lazım deyil.”

“Məliküttüccar, Vəkilüttüccar, Əminüttüccar.”

“Bunlardan da keçmək lazımdır. Biz ki, tacir silkinə mənsub deyilik.”

“Fəxrüzzakirin, Seyfüzakirin....”

“Bunlar da mərsiyəxanlara məxsusdur. Yenə də bizə dəxli yoxdur. Bəli, bu kimi ləqəblər nə qədər istəsəniz var.”

Üzümü molla Məmmədəliyə çevirib dedim:

“Hacıxan, bu ləqəblərin bəzisinin üstündə qırmızı, bir parasının da üstündə göy xətlə əlamət qoymuşlar, bunun nə hikməti var?”

“Afərin,” -- dedi, -- “yaxşı mültəfit olmusan. Onların ki, qırmızı əlaməti var, qoşun sərkərdələrinə məxsusdur, hər kəsin ki, mirpənc və sərətiblikdən aşağı rütbəsi olmasa ona verərlər. Əlbəttə, o da elə belə boş-boşuna olmaz. Çoxlu peşkəş müqabilində verilir. Sənin-mənim kimilərin əli o ləqəblərə çatmaz. O göy rənglə əlaməti olanlar da sahibləri yaşayan ləqəblərdir. Nişansızlar isə boşdur, sahibi yoxdur. Mən özüm üçün onlardan hansını istəsəm ala bilərəm. Ancaq ərz elədiyim səbəbə görə istəmədim.”

Mən öz başıma gələnləri sizə söyləyib qurtardım. İndi siz buyurun görək hal-qəziyyə nədir, necə olub ki, Misirdən buraya gəlibsiniz?

Dedim:

“Doğrusu, biz bu gün əməlli-başlı nahar eləməmişik, acıq. Buyurun şam gətirsinlər, çörək yeyəndən sonra mən də öz başıma gələnləri nəql eləyəcəyəm.”

Şam gətirdilər. Dadlı küftə bişirmişdilər. Yedik. Çaxır təklif elədi. And içdim ki, indiyədək dilimə dəyməyib və bundan sonra da dəyməyəcək. Sonra mən sözə başlayıb dedim:

“Bizim sərgüzəştimiz o qədər də uzun deyil. Misirdən müqəddəs Məşhədi ziyarət etmək niyyətilə yola düşdük. O ülvî məkanın ziyarətindən sonra gözə-gözə buraya gəlib çatdıq. Buradan da Azərbaycana getmək əzmindəyəm. İstəyirəm ürəyiməyatan bir yeri özümə daimi iqamətgah edəm. Gedib Misirdəki əmlakımı satam, sonra gəlib hər bir addımı mənim üçün Misirdən min dəfə əziz olan vətənimin bir guşəsində sakin olam. Ancaq təəssüflər olsun ki, hələ burayadək elə bir münasib yer görməmişəm. İndi bir vasitə tapıb nazirlərdən iki-üçü ilə görüşmək istəyirəm. Bir para deyilməli mətləblər var, görək onlara çatdıram. Əgər mənim üçün bu işi yerbəyer eləsən onda mən sənə Hacıxan deyərəm. Yoxsa elə haman əvvəlki "gədə molla Məmmədəli" olaraq qalacaqsan.”

Molla Məmmədəli dedi:

“Əgər bir məsələ üçün vasitəçi axtarırsansa, yaxud yüksək bir məqama ərizə çatdırmaq olarsa, əlimdən gələr. Amma səni vəzirlərin yanına aparmağı, onlarla həmsöhbət eləməyi bacarmaram.

Yəni bacarmaram deyəndə bir qədər yalan olar, bu tezlikdə bacarmaram. Əgər beş-altı ay burada qalsanız, o da mümkündür. Bilirsiniz, gərək belə iş üçün münasib fürsət ələ düşsə.”

“Bu şəhərdə uzun müddət qalmaq mənim üçün mümkün deyil, getməliyəm,” -- dedim.

Bir qədər fikrə daldıqdan sonra dedi:

“Vəzirlərdən hansını görmək istəyirsən?”

“Daxili işlər naziri ilə, xarici işlər naziri ilə, bir də hərbi nazir ilə görüşmək istəyirəm.”

Yenə də gözlərini naməlum bir nöqtəyə dikib dayandı, az sonra üzünü mənə çevirib dedi:

“Bir tədbir nəzərimə gəldi. Görək nə nəticə verər.”

Götürüb bir-birinin ardınca üç məktub yazdı. Hər birisini ayrıca zərfə qoyub, üstünü yazdıqdan sonra mənə tərəf uzadıb dedi:

“Bu Mirzə Kazım bəyə yazdığım məktubdur. O, xarici işlər nazirinin uşaqlarının müəllimidir. Özü də əslən ərəbdir. Ərəb dilindən çox xoşu gəlir. Ərəbcə danışdığınızı görən kimi sizi rəğbətlə qarşılayacaq, nə dərdin olsa onun çarəsini eləyəcəkdir.”

İkinci məktub Rza xanın adınadır. O da daxili işlər nazirinin xidmətçisidir. Bunu da ona çatdırmalısan. Üçüncü məktubu Əsəd bəy fərraşbaşının ünvanına yazmışam. O da hərbi nazirin fərraşbaşısıdır. Gərək ona verəsən. Əgər adamdır, işdir, birdən gördün ki, Rza xan və Əsəd bəy çəm-xəm eləyib rədd cavabı verirlər, ovuqlarına xəlvətcə bir-iki түмән pul bas. Onda yumşalarlar. Amma ehtiyatlı ol, Mirzə Kazım bəy rüşvətxor deyil ha.... O heç nə qəbul eləməz. Məşədi Həsən Kirmani bu nazirlikləri tanıyır, sabah onu bələdçi götür. İnşaallah, məqsədinə çatarsan.

Çox sevinib dedim:

“Mersi, Hacıxan, mersi, Hacıxan, mersi!”

Hacıxan əlavə etdi:

“Qəm eləmə, onların hamısı düzələr. Əgər nişandan-zaddan da istəsən özüm əl-ayaq elərəm.”

“Xeyr, xeyr, mənə nişan-mişan lazım deyil,” -- dedim.

“Özünə lazım deyilsə, dost-aşnana lazım olar. Bunun nə eybi var? İstəyirsən iki-üç müxtəlif dərəcəli nişan üçün adsız fərmanlar ələ gətirib, aparıb xaricdə kimə istəyirsən ver.”

Dedim:

“Əzizim, bu vəziyyəti görməkdən mənim ürəyim qanla dolub, indi də sən məni nişan satmağa yönəltmə. Dövlət nişanını bu dərəcədə ayaqlara salan adamı allah zəlil günə qoysun. Adam nə qədər alçaq və şərəfsiz olmalıdır ki, belə bir rəzaləti boynuna alsın. Nişan satmaq nə deməkdir? Adam öz irzini, namusunu satsa ondan yaxşıdır. Çünki irz, namus adamın özününküdür. Amma nişan ümumxalqın, ölkənikidir. Biz gərək dövlət nişanına qüdsi nəzərlə baxaq, onun dəyərini canımızla ödəyək, onu ələ gətirmək üçün şirin canımızdan keçək. Onun şərəfini hər şeydən yüksək tutaq, çünki nişan -- xaricdə dövlətimizin şanı və milli şərəfimizin timsalıdır.”

Mənim sözlərim molla Məmmədəlini darıxdırdı.

“Baba, bunlar nə sözdür sən danışırısan? Xəbərdən xəbərin yoxdur, canım. Hacı Məmməd Bağır kürk-yaraqlı üç-dörd dəfə Rusiyaya, Almaniyaya səfər eləyibdir. Hər səfərində otuz-qırx dəne müxtəlif dərəcəli nişan ağ fərmanlarla apardı. Rusiyada öz gözümlə gördüm ki, hər birini min manatdan altı yüz manatacan satırdı. Əməlli-başlı pul qazandı.”

“Məgər bütün bunları şah bilmir?” -- deyə soruşdum.

“O yazığın nədən xəbəri var?” -- dedi. Onun başını elə qatmışlar ki, başını qaşımağa macalı yoxdur. Bunları xarici işlər naziri ilə sədr-əzəm əlbir olub satırlar.”

Daha dayana bilmədim. Hönkür-hönkür ağladım.

Burada millətin qeyrətli övladlarından birinin vətən haqqında qoşduğu təranədən iki beyt yadıma düşdü. Münasib olduğu üçün yazdım:

Vətən, behişt də sənin tək gözəl ola bilməz,
Məhəbbətinlə vurur sinədə bu odlu ürək.
Tükənməz hörmətinə kəc baxarsa hər bir kəs,
Başında olmaya heç bir zaman papağı gərək.

Bəli, tam qüdrətləri, bacarıqları olduğu halda dövlətin və millətin heysiyyətini və şərəfini qorumayan adamları, vətənin, millətin yüksək qədr-qiymətinə alçaldanları gərək allah özü zəlil eləsin!

Saata baxdım, gördüm gecə yarından ötür, molla Məmmədəliyə dedim:

“Bizi mürəxxəs buyur gedək. Amma bəid deyil ki, yolda polislər qabağımızı kəssinlər.”

“Mənim adamım sizi ötürəcək,” -- dedi, -- “onu hamı tanıyır.”

Ucadan nökrəni səslədi:

“Qulaməli, fanar hazırla!”

Qulaməli bir qədər əvvəl vəsfində yazdığımız haman pinti qoca aşpazdır. Əlində fanar, belində qəm o dəqiqə hazır oldu. Baxdım ki, cavanlaşıb, cəld oğlan kimi mətin addımlarla qabağımızda

gedirdi. Bizi karvansaramızın qapısına qədər müşayiət etdi. Qapını döydük. Açıdılar. Qulaməliyə iki qran ənam verdim:

“Allah xana ömür versin,” -- dedi.

Dedim:

“Ay baba, mən xan deyiləm.”

Dedi:

“Bah, Tehran ola belə ucuz qiymətə çörək satalar. Bəs indi xan olmasan nə vaxt olacaqsan?”

Güldüm. O getdi, biz də mənzilə keçib yatdıq.

Səhər tezdən durub namaz qıldıqdan, çay içdikdən sonra bir para xəyallar məni özünə məşğul eləməyə başladı. Gecə bəzi qarışıq yuxular görmüşdüm. Dəstədən dörd saat keçmiş Məşədi Həsəni uzaqdan gördüm. Pilləkanları çıxıb mənzilə gəlmək istəyirdi.

Dedim:

“Zəhmət çəkməyin, bu saat geyinib özüm aşağı düşərəm. Səninlə bir yerdə gedəcəyik.”

Əbamı geyinib yola düşdük. Yolda Məşədi Həsənə dedim:

“Məşədi, məni daxili işlər nazirinin evinə aparmalısan. Oradan da xarici işlər naziri və hərbi nazirin evinə getməliyik.”

Məşədi Həsən dedi:

“Hacıxan işləri düzəltdimi?”

“Bəli,” -- dedim.

Birlikdə gedib daxili işlər nazirinin evinə çatdıq. Mən əgər onun evinin binasını təsvir etsəm mətləb uzanar. Rza xanın sorağını tutdum. Göstərdilər. Yanına gedib salam verdim. Hacıxanın məktubunu cibimdən çıxarıb təqdim elədim.

O, oxuyub üstümə atdı:

“Bu gün olmaz. Heç vəchlə mümkün deyil,” -- dedi.

Bir qədər yaxına yeriyyə, ovcuna bir imperial qoydum.

Mənim üzümə baxıb dedi:

“Zəhmət olmasa bir az gözləyin.”

Beş dəqiqədən sonra gəldi, qapını göstərib:

“Buyurun,” -- dedi.

Mən otağa girən kimi ikiqat əyilib təzim mərasimini yerinə yetirdim. Gördüm cənab vəzir tirmə şaldan paltar geyib, tam əzəmətlə yuxarı başda əyləşibdir. Mən dayanıb durdum. Vəzir dedi:

“Hə, nə xəbər var?”

“Qurban, bir ərzim var,” -- dedim.

“De görək!”

“Nökərinizin ərzi bir qədər uzundur. Özüm də bu diyarda qəribəm. Əgər lütf buyurub oturmaq icaəsini mərhəmət eləsəniz, əyləşib, öz ərzimi mübarək qədəmlərinizin torpağına yetirərəm.”

Bir qədər düşünəndən sonra vəzir dedi:

“Yaxşı, otur, de görək.”

Təşəkkür elədikdən sonra əyləşib dedim:

“Mən uzaq bir yoldan gəlmişəm; bu məmləkətdə qəribəm. Məzhəbim şiədir, özüm də əslən iranlıyam. Sizin yüksək məqamınızdan acizənə təmənnam budur ki, lütf buyurub ərzimə axıra qədər qulaq asasınız. Ondan sonra məni iltifata və ya cəzaya layiq görsəniz, əmr edəsiniz yerinə yetirsinlər.”

Vəzir buyurdu:

“De görək!”

Dedim:

“Mən xaricdə eşitmişdim, indi də öz gözümlə görürəm ki, İran yer üzünün başqa ölkələrinə nisbətən virandır. Siz cənab vəzir o yüksək məqamın təqazasına görə məmləkətin bütün işlərindən xəbərdar olmalısınız. Gecə-gündüz öz vaxtınızı və hümmətinizi məmləkətin abadlığına, ölkənin yüksəlişinə, əhalinin rifah halına sərf etməlisiniz. İndi buyurun görək, bu geniş ölkənin hansı bir şəhərində xəstəxana var, yaxud harada bir əlillər evi, yetimlər evi bina

etmisiniz, millətin başsız uşaqlarının tərbiyəsi üçün hansı peşə, sənət ocağı təsis etmisiniz? Vətənin hansı qəsəbəsində nəqliyyatın hərəkətini təmin etmək üçün şose yolları çəkmişiniz? Məmləkətin və millətin həyatı və bəqasının əsası olan əkinçilik və kənd təsərrüfatının tərəqqisi və inkişafı üçün nə kimi tədbirləriniz olubdur? Ölkənin ticarətinin tərəqqisi üçün nə etmisiniz? Bilirsiniz ki, bu gün böyük dövlətlər bu işdən bir dəqiqə də qafil deyillər. Hətta öz ticarətlərinin genişlənməsi üçün milyonlarla pul xərcləyirlər. Lazım gələndə bu yolda qanlar axıtmaqdan da çəkinməmişlər. Bəs sizin tərəfinizdən hansı bir ciddi iqdamat əmələ gəlmişdir? Heç bilirsiniz ki, İran əmtəəsindən hər il xaricə nə qədər sadir olunur? Yaxud xaricdən İrana nə qədər əmtəə idxal edilir? Əcəba, heç mübarək xatirinizə gəlibdir ki, bir tədbir görəsiniz ölkədən sadir olunan əmtəənin miqdarı idxal edilən əmtəənin miqdarından artıq olsun, beləliklə də vətənin gəliri xərcindən çox olsun? Heç bilirsiniz ki, bu yolla əhalinin maddi qüdrəti artar, dövlətin xəzinəsi varlanar? Axı niyə İran əhalisi yaşayışına lazım olan ən kiçik şeylər üçün xarici ölkələrə möhtac olsun? Mum şamını allah yaradır, ya bəşər işidir? Məgər qənd göydən yağır? Əcəba, İranın torpağında qənd çuğunduru, yaxud şəkər qamışı göyerməzmi?! Məgər İran qoyunları və inəklərinin piyi xarici millətlərin mal-qarasının piyi kimi təmizlənə bilməz? İranın sel kimi xaricə axan pambığı onun əhalisinin paltarına kifayət etməzmi? Cənab vəzir, sizin heç İranın əhalisi və nüfuzunun sayından xəbəriniz varmı? Bizim milliyyət və qovmiyyətimizin varlığının və yaşamasının zəmin olan doğumun miqdarını bilirsinizmi? İndiyədək Rusiyada, Osmanlı torpağında, Hindistanda səpələnmiş bu qədər iranlının mühacirət etməsinin səbəblərini öyrənmişsinizmi? Bu bəlanın qarşısını almaq üçün nə kimi tədbirlər görmüşsünüz? Millətin zəruri ehtiyacını ödəmək üçün heç olmasa bir neçə münasib vilayətlərdə cənabınızın adını daşıyan xırda fabriklərin təsis olunmasına nədəndir ki, təşəbbüs göstərmirsiniz? Buyuracaqsınız ki, fabrik açmaq vəzirin borcu və vəzifəsi deyil. Doğrudur, amma onu icad etmək üçün tədbir görmək, millətdə bu işə rəğbət oyatmaq, rəiyyətin bu sahədəki hüququnu qorumağı təzmin etmək bacarıqlı və ağıllı daxili işlər nazirinin vəzifəsidir. Vəzir millətin xoşbəxtliyinə səbəb olan bu kimi tədbirlərin kələfinin ucunu tapıb rəiyyətin əlinə verməlidir. Əgər etməsə məsuliyyət daşdığına görə, hər cür məzəmmətə layiqdir. Nə üçün millətin halının pərişanlığı və hər tərəfə dağılmasının səbəbini soruşmursunuz? Nə səbəbə görə hər il İran əhalisindən neçə min nəfər cəlayi-vətən edir, Osmanlı, rus və hind torpaqlarına dağılır, qürbət vilayətlərdə dost-düşmən yanında zəlil-sərgərdan olub, fəlakət və pərişanlıqla əlbəyaxa olurlar? Sizcə artıq o gün gəlib çatmamışdırmı ki, İran nazirləri əhalini hakimlərə, hakimlər peşkarlara, peşkarlar bəylərbəylərə, darğalara, onlar da kətxudalara, kətxudalar isə fərraşbaşı və naiblərə satmasınlar?! Axı hansı ölkədə görünəndir ki, şəhərin darğalığını icrayə versinlər, özü də ən alçaq və ən şərəfsiz adamlara? Axı insaf da yaxşı şeydir. Mədəni ölkələrdə bu, şərəfli vəzifə polis təşkilatının öhdəsindədir. Rəvamıdır ki, belə bir vəzifənin başında savadsız, abırsız-həyasız bir adam dursun? Bütün ləyaqətsizliyi və bacarıqsızlığı ilə işi-gücü hörmətli tacirlərin balalarına papiş tikmək, müxtəlif bəhanələrlə onların məsuliyyətə cəlb edib başlarına minbir oyun açmaq olsun. Beş tümən rüşvət almaq üçün onların üzərinə hər cür namünasib töhmətlər və iftiralər atsın, etibardan, hörmətdən salsın, abırlı-həyalı adamlardan, atası və qardaşından utanıb çəkindiklərinə görə heç bir təqsiri olmadan cərimə adı ilə əlli-altmış tümən kəsib, yaxalarından əl çəksin?!

Heç bilirsinizmi ki, sizin bu qanun-qaydasız gömrükxanalarınızda eyni daxili və ya xarici əmtəəyə birindən iki tümən, birindən bir tümən, başqasından guya atası sərbaz və ya qardaşı topçu olduğuna görə, beş qran gömrük haqqı alır və dost-düşmənin şəmadətinə bais olurlar? Daha bir işi qaydaya salmaq üçün pula, adama və ya göydən nazil olan bir təqdirə ehtiyac yoxdur ki?! Nə vaxtadək zalim hakimlərin əlində xalqla necə rəftar etməyi, kimdən nə qədər verki almağı müəyyənləşdirən bir təlimat kitabçası və əməl qaydası olmayacaq?! Allahın ən dəyərli əmanəti olan bu rəiyyət adlandırdığınız insanların halına nə vaxtadək etinasız qalacaqsınız? Onları nə vaxtadək mürüvvətsiz hakimlərin həvavü həvəsinin ixtiyarına verib, o alçaqların hər cür rəzil təmənnaları qarşısında məhkum edəcəksiniz? Əcəba, üç min illik İran dövləti özünün

böyük şəhərlərində üç-dörd həkimi olan bir səhiyyə idarəsi təsis edə bilmir ki, heç olmasa o şəhərlərin əhalisi özünü həkim qələmə verən cahil, savadsız şarlatanların əcəl məllağısından nicat versin?! Nə üçün gərək ilk mərhələdə müalicəsi çox asan olan cüzam və bərəs xəstəliklərinin müalicəsi üçün xəstəxana olmasın?! Niyə gərək hər şəhərin girəcəyində müsafirlər bu xəstəliyə düşər olmuş bədbəxtlərin böyük bir dəstəsinə rast gəlsinlər? Bu murdar xəstəlikdən onların dodağı, burnu tökülüb, ağzı-gözü əyilibdir. O biçarələr özündən-özgədən kimə rast gəlsə, əl açıb dilənirlər, özləri də vəhşi heyvanlar kimi çöllərdə yaşamaladırlar. Ona görə ki, öz evindən, əhli-əyalından, yurdundan qovulmuşdur. Allaha and olsun, bir qeyrətli vətənpərvər adam üçün ölmək o bədbəxtlərin pərişan halını görməkdən min dəfə asandır. Mən ömrümdə onları bircə dəfə görmüşəm. İndi də o dəhşətli mənzərəni xatırlayanda ürəyim çırpınır. Amma siz onları hər gün görürsünüz, ancaq üzünüə heç toz da qondurmursunuz. Bəs onlar sizin din qardaşlarınız, vətən övladları deyillərmi? Başqaları öz həmvətənlərindən bircəsinin həyatını qorumaq üçün min məşəqqətə qatlaşıp, saysız-hesabsız pullar axıdılar. Dost-düşmən yanında dövlətin və millətin xar və zəlil olmasına bais olanlar bu nöqsanların aradan qaldırılmasına o qədər də böyük vəsait lazım deyil. Əlacı çox asandır. Dövlətə dua etmək bəbətindən ildə altmışca tümən, o da bir neçə nəfərin vasitəçiliyi ilə, gəliri olan bir ruhaninin uşaqları, biçarə rəiyyətdən cərimə, rüşvət almaq nəticəsində iyirmi-otuz il ərzində beş kürur sərvət sahibi ola bilər, amma vətənin cüzi nöqsanlarını bərtərəf etmək üçün ümumi yardıma müraciət etmək olmazmı? Halbuki bu yolla həmin müqəddəs tədbirə sərəncam vermək mümkündür. Bu iş üçün yalnız xeyrxahlıq, tədbir, düzgünlük və tamahsızlıq lazımdır. Əgər millət özünü dövlətdən, dövlət isə özünü millətdən bilsə, bunların zahirən, ad etibarilə iki olub, həqiqətdə vahid olduğunu anlasalar bütün çətin işlər asanlaşar, tezliklə icrası mümkün olar. Vətənin bu iki əziz hissəsinin vəhdəti sayəsində tərəqqi yolunda heç bir maneə müqavimət göstərə bilməz.

Birlikdən törəyir həmişə dövlət,

Ayrılıq gətirir kasıblıq, nikbət.

Ədalət və hüquq bərabərliyinin köməyi ilə bütün çətinliklərə qalib gəlmək olar. Mən bu səfər əsnasında İranın kiçik bir hissəsini görməklə ürəyim qanla doldu. Məmləkət pərişan, millət pərişan, ticarət pərişan, xəyal pərişan, əqidələr pərişan, şəhər pərişan, şah pərişan. İlahi, bu nə pərişanlıqdır?! Məəttəl qalmışam ki, belə bir pərişanlıqla daha bu vəzirlərin toplanmasına nə ehtiyac var imiş? Nökərinizin sizdən təvəqqe və ricası bundan ibarətdir ki, bütün bu pərişanlığın səbəbini buyurasınız.

Əgər allahın peyğəmbəri sizdən soruşsa ki, ey İran vəzirləri, ey millət başçıları, hanı mənim şəriətim, hanı sizin cahad etmə vəsaitiniz, hanı sizin mücahidləriniz, hanı sizin imanınız? Axı mən vətən məhəbbətini iman ilə yanaşı tutmuşam. Onda siz nə cavab verəcəksiniz? Bütün bunların yoxluğuna hansı səbəbi gətirəcəksiniz? Hərgah bir dost və ya düşmən sizdən soruşsa ki, bu əlli-altmış illik dinc şahlıq dövründə xaricdən heç bir müdaxilə olunmayıb, tam istiqlaliyyətlə hökmranlıq etdiyiniz halda, iyirmi beş kürur İran cəmiyyətindən necə oldu ki, iyirmi beş nəfər tərbiyə edə bilmədiniz ki, məmləkətin gömrük işini idarə edə bilsin. Daha Avropadan, xarici millətlərdən ağır, yüksək maaşla adam kirə eləyib, kömrüklərinizi onların əlinə tapşırmaya idiniz. Onda siz nə cavab verərsiniz?

Əgər bir əcnəbi sizdən soruşsa ki, bu altmış ilin ərzində necə oldu ki, bu genişlikdə münbit ölkənin maliyyəsinə bircə milyon түмән artırma bilmədiniz ki, vətənin müdafiəsi üçün məsrəf oluna idi. Onda ona nə kimi qaneedici cavab tapıb verəcəksiniz? Onu da qulluğunuza ərz eləyim ki, bu altmış ilin müddətində başqa yaxın və uzaq ölkələrin maliyyəsi bir neçə qat artmışdır. Onların abadlığı və cəmiyyəti də haman nisbətlə tərəqqi etmişdir.

Əgər sizin öz vicdanınız sizdən soruşsa ki, nə üçün ölkənin bütün gəlirini rüşvət, peşkəş və cəriməyə həsr edib, onun maliyyəsinin artmasına, ticarətinin, kənd təsərrüfatının inkişafına lazım olan şəraiti yaratmadınız, onda nə cavab verərsiniz ki, başaşağılığınıza səbəb olmasın? Əcəba, qorxurdunuz ki, vətənin meşələrini islah etmək, sahıbsız mədənləri çıxarmaq və nəqliyyat vəsaiti hazırlamaqdan ələ gələn mənfəət bığarə rəiyyəti soyub talamaqdan aldığınız sərvətdən az olsunmu? Bəs siz bilmirsiniz ki, rəiyyət dövlətin əli, ayağı hesab olunur? Onların bugünkü fəlakəti beş gündən sonra sizin özünüzün fəlakət və xarlıığınız deməkdir.”

Vəzir dedi:

“Boşboğazlığın qurtardı, ya yenə də vardır? Daha məndə taqət qalmadı, sənin bu cəfəngiyatına qulaq asa bilmirəm. Axmaq kişi, bu füzulluqları sənə hansı köpək oğlu öyrədibdir? Məken mən axır-əzzaman peyğəmbərəm ki, ümmətin fikrinə qalam?! Hər kəsin özü üçün min dərdi, min qəmi var. Axmağın biri, iki saatdır çənə döyür, mən də hey qulaq asıram görüm nə deyəcək. Dur ayağa, dəlinin biri dəli! Cəhənnəm ol get işinin dalınca! Qəribə axmaq adamsan! Dur itil, ya allah, tez ol gözümdən rədd ol!”

Əlacsızlıq üzündən durub, gəldiyim yolla qayıtdım. Gördüm Məşədi Həsən bağçada ağacın altında tək oturub mürğuləyir. Dedim:

“Qardaş, dur ayağa gedək, yatmaq vaxtı deyil. Başını qaldırıb məni gördü, təəccüblə soruşdu:”

“Vəzirlə işini qurtardınmı?”

Cavab vermədim, güldüm. Yolda düşünürdüm ki, görəsən xarici işlər naziri ilə hərbi nazirin də yanına gedim, ya yox. Doğrusu, tərəddüd eləyirdim. Yenə də öz-özümə dedim: "Adam gərək iradəli olsun, hərçənd ki, bunlardan vətənin dərdlərinə dərman olmayacaq, amma yenə də görmək yaxşıdır. Heç olmasa deyilməliləri deyərəm, ürəyimi boşaldaram, müəyyən qədər təskinlik taparam." Məşədi Həsənə dedim:

“Gedək xarici işlər nazirliyinə.”

“Nə eybi var, gedək,” -- dedi.

Xarici işlər nazirliyinə gəlib çatdıq. Qapının qabağında neçə fərraş, bir nəfər də rus kazakı dayanmışdı. Fərraşlardan Mirzə Kazım bəyin sorağını tutdum. Göstərdilər. Xoş simalı bir kişi idi. Yaxınlaşıb salam verdim, Hacıxanın məktubunu təqdim etdim. Alıb oxudu, ərəbcə çox mehribanlıqla soruşdu:

“Ərəb dilini bilirsinizmi?”

“Bilirəm,” -- dedim.

Yer göstərib ərəbcə dedi:

“Buyurun əyləşin.”

Əyləşdim. Xidmətçisini çağırıb çay istədi. Çay içəndən sonra durub otaqdan çıxdı. Az keçmədən qayıdıb gəldi. Sonra dedi:

“Bir az gözləyin, rus səfirliyinin birinci müavini vəzirin yanındadır. Otağı xəlvət eləyiblər.”

Mən o saat anladım ki, Rusiya səfirliyi filan imtiyazın ingilislərə verilməsindən təşvişə düşmüşdür. Söhbət və xəlvət də həmin mətləb üçündür. İstəyirlər o müqavilə pozulsun, ya da özləri ona oxşar bir imtiyaz ələ keçirsinlər. Təsadüfən, sonar məlum oldu ki, danışıqlar elə həmin mətləb üstündə imiş. Bir saatdan sonra Mirzə Kazım bəy yenidən otaqdan çıxdı. Qayıdan baş vəzirin xidmətçilərindən biri ilə gəldi. Məni ona göstərib dedi:

“Vəzirin hüzuruna gedəcək.”

Bir neçə qapıdan keçdikdən sonra xidmətçi dayandı, pərdəni yuxarı qaldırdı. Otağa daxil oldum. Gördüm vəzir durub otaqda gəzişir. Salam verib təzim elədim. Buyurdu:

“Nə var?”

Mən daxili işlər nazirinin görüşündə söylədiyim müqəddiməni burada da işə salıb, oturmaq icazəsi istədim. Vəzir soruşdu:

“Sən Misirdən gəlmisənmi?”

“Bəli,” -- dedim. Bildim ki, Mirzə Kazım bəy mənim haqqımda ona məlumat vermişdir.

“Hansı dövlətin rəiyyətisən,” -- deyə vəzir soruşdu.

“İran rəiyyətiyəm,” -- dedim.

“Eşitmişəm Misirdə İran rəiyyəti olan bütün varlılar təbəəlikdən çıxıblar, başqa dövlətlərin təbəəliyini qəbul eləyiblər.”

Mən əlavə etdim:

“Bəli, məndən başqa.”

Vəzir gülümsünüb əyləşdi. Mənə də oturmağı təklif etdi. Burada yenə də xahiş etdim ki, ərz edəcəyim mətləbə hövsələ ilə axıra qədər qulaq assın. Vəzir dedi:

“Arxayın ola bilərsən, bu şərtlə ki, sözlərin mənasız və cəfəngiyat olmasın.”

“Mən hər nə desəm milli qeyrət üzündən deyəcəyəm, sizdən heç bir şey təvəqqe və təmənnə etməyəcəyəm,” -- dedim.

“Buyur görək,” -- dedi.

Mən sözü başladım:

“Cənab vəzir, sizdən İran millətinin qərib və qəyur bir fərdi soruşur ki, aya, sizin konsulların xarici ölkələrdə törətdikləri alçaq işlərdən xəbəriniz varmı? Əcnəbilərin yanında İran millətinin təbəəlik vəsiqəsi hesab olunan bu təzkirələr nə vaxtadək əttarların ədviyyə-istiot bükdiyü məsrəfsiz kağızlar kimi qədir-qıymətsiz olacaq?! Bizim milli şərəfimizin bu mötəbər sənədi haçnadək qumar vərəqləri kimi müxtəlif yerlərdə müxtəlif qiymətlərə, məsələn, Tehrandə beş qrana, Təbrizdə bir tükənə, Araz qırağında on beş qrana, Qafqazda dörd manat yarım, Osmanlı torpağında yetmiş beş quruşa satılacaqdır?! Bundan əlavə, sizin məmurlarınız hər yerdə bu təzkirələri xarici ölkələrin təbəələri olan xəspuşlara, oğru-şarlatanlara satırlar. Bu xəspuşlar Osmanlı ölkələrində, Rusiyada, hətta Avropada özlərini İran təbəəsi adlandırırlar, minbir fırıldaq əl atırlar. Bizi yetmiş iki millət yanında rüsvay edirlər.... Belə bir biabırçılıqdan sonra o konsulun hörməti və ya üzərində bizim dövlət və millətin nişan və əlaməti olan təzkirənin zərrəcə etibar qalarmı?! Heç rəvamıdır ki, sizin də bir para səfirləriniz bir neçə murdar lirənin müqabilində öz yüksək məqamlarından utanmayıb, bilə-bilə, düşünə-düşünə belə bir böyük rüsvayçılığa əl atırlar. Bu lənətə gəlmiş rüşvət nə vaxtadək sizin məmurları məsuliyyətə cəlb etməyə, cəzalandırmağa mane olacaq?! Əcəba, hələ də bu rüsvayçılıqların qarşısını almaq, dövləti, milləti bu bədnamçılıq boyunduruğundan xilas etmək vaxtı gəlib çatmamışdır mı?! ”

Bu intizamsızlıqların nəticəsində əcnəbi dövlətlərin konsulları nə vaxtadək bizim vətənimizdə əllərindən gələni edəcəklər? Bunların əksinə, haçnadək sizin Osmanlı, rus ölkələrindəki konsullarınız öz təqsirlərini ört-basdır etmək üçün yerli hakimlərin və qubernatorların əlaltıları kimi onlara yaltaqlanacaq və alçalacaqlar?! Haçnadək əcnəbi konsullarının bu özbaşınalığını İran dövlətinin bacarıqsızlığı və zəifliyi ilə izah edəcəklər?! Siz isə belə bir fikrin düzgün olmadığını dərk etməyəcəksiniz?! Axı dünyada zəif dövlətlər çoxdur. Hərgah qərar olsa ki, güclülər zəifləri əzib pənal eləsinlər, onda dünya bir-birinə dəyər, bəli, o dövlətin ki, yazılıb təsdiq olunmuş müəyyən bir qanunu yoxdur, hər nə istəsələr ona edərlər. Başqası da bu işə mane olmaz. İndi İngiltərə, Fransa və ya Rusiyanın general konsulunun hünərləri varsa hökuməti təzə təşkil tapmış, cəmiyyəti isə üç milyondan artıq olmayan Bolqarıstanda bir işə müdaxilə etsin və ya bolqar təbəələrindən birinə desin ki, buradan dur, orada otur. Haman gün onun ayaqqabılarını cütleyib qoyarlar qabağına. Necə ki, indiyədək dəfələrlə bu işi eləyiblər.

Xarici səfirlər və konsullar İranda etdikləri özbaşınalıkları bəlkə də İran səfirləri və məmurlarından öyrənmişlər? Bu məmurlar, təbəələrin hüququnu müdafiə etməyə borclu olduqları halda, onları açıqca çalib çəpdikləri bir təqdirdə xarici məmurlardan daha nə gözləmək olar?! Özümüzün qanunumuz və ədalətimiz olmadığı halda, onlara nə dil ilə demək olar ki, bizlə

qanunla, ədalətlə rəftar eləyin? Bu acınacaqlı vəziyyətdən, cənab vəzir, allaha pənah aparıram. Haraya ayaq basırsan ah-nalələrinin tüstüsü ilə göyləri qaraldan, ürəyi od tutub yanan iranlılara rast gəlirsən. Onlar ölkənin daxilində olan zülm, haqsızlıq nəticəsində baş götürüb qaçır, xaricdə isə ondan daha betər cəfalara düçar olurlar. Osmanlı torpağında, Rusiyada hər hansı kəndə, qəsəbəyə getsən görəcəksən ki, bir ovuc arsız, işsiz avara fərtaş bir adamın başına toplanıb onun adını qoyublar konsul. Hamısı əlbir olub, dövlət dəftərində heç bir ismi-rəsmiləri olmayan bu cəlayi-vətən etmiş biçarələrin canına daraşıblar. Sağa keçirlər, kəsirlər, sola keçirlər, siyirirlər. Əvvəla, məmləkətin daxilində nə üçün zülm qapıları bağlanılır ki, bu yazıqlar da vətənlərini tərk etməyə məcbur olmasınlar? İkincisi, nə üçün konsullar bu fəqir-füqəranın hər birisindən gərək təzkirə pulu ünvanı ilə beş manat alıb, öz cibinə salsın?! Əgər buyursanız ki, onlara bu pulu maaş əvəzinə veririk, allah haqqı, aldanırsınız. Çünki bu pulu dövlət özü alıb həmin utanmaz mürüvvətsizlərə maaş versə, ildə dövlət xəzinəsinin gəliri xeyli artar, bu kimi rüsvayçılıqlar da müəyyən dərəcədə azalar. Hal-hazırda Osmanlı ölkəsində və Rusiyada bir iranlı öldükdə, hansı təbəqəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq, onun birinci varisi həmin səfirlər və konsullardır. Ölünün vərsələri və tələbkarlarının gücü çatdıqda onlara da müəyyən pay düşəcəkdir. Əks təqdirdə, əllərinə heç bir şey çatmayacaq. Pasport məsələsi də bunun tayıdır. Dəqiq şəkildə hesablanıb məlum olmuşdur ki, hər bir iranlı, hər hansı sərhəddən gedir-gətsin, Məkkəni ziyarət eləyib qayıdanadək qırx beş tümən təzkirə və qolçəkmə pulu verməlidir. Hər il azı dörd min nəfər iranlı Məkkənin ziyarətinə gedir. Bunların təzkirə pulu ildə yüz altmış min tüməndən artıq olur. Bu pulla Rusiyanın və Osmanlı ölkəsinin bütün mühüm və lazımi yerlərində müəyyən maaş və təlimatla konsul saxlamaq mümkündür. Maaş verildikdə isə, konsullardan şikayət olunarsa, onları məsuliyyətə cəlb edib, cəzalandırmaq da caizdir. Bizim və bütün müsəlmanların qibləsinin darvazası hesab olunan Cəddə limanında təsərrüfat işlərinə baxan məmur nəcib, ədəbli, dindar, şah-nərest, bilikli, savadlı ailəyə mənsub bir adam olarsa, bunun nə eybi var? Oranın təsərrüfat işinə baxan məmurun vəzifəsi hərraca qoyulur. Bu vəzifə hər il müzaidə ilə bir-iki min lirə müqabilində hər bir atasından xəbərsiz, alçaq, savadsızın əlinə tapşırılır ki, o da hörmət və hüquqlarının qorunması dövlətin öhdəsində olan hacıların canına, malına hakim kəsilir. Hökumət hər bir təzkirədən bir tüməndən artıq almadığı halda o, utanmadan, çəkinmədən yarım lirə alır ki, bu da iki tümən yarım eləyir. Hələ bundan sonra da camaatın yaxasından əl çəkmir, hamballar və dəvəçilərlə əlbir olub, hacıları çapır. Bir dəvəni və ya ulağı Cəddədən Məkkəyə kirə edəndə başqalarından, yəni Osmanlı, Misir, Əlcəzair, Hollandiya, Hind və Qafqaz müsəlmanlarından otuz quruş aldıkları halda iranlıdan iki yüz quruş, yəni altı dəfə artıq tələb edirdilər. Bu məsələləri hər il qəzetlər yazır və hacıların fəryadı göylərə yüksəlir. Amma bu fəryadları eşidən qulaq hanı?! Onlara zülm edən həyasızlar heç bir cəza almırlar. Üç aylıq müvəqqəti konsulların İran hacılarından hər il Cəddədə aldıkları pul bir səfirin maaşına kifayət edir. Cənab vəzir, əgər mənim bu dediklərimdən xəbəriniz vardır və bunların əhəmiyyətsiz olduğunu zənn eləyirsinizsə, onda icazə verin ərz eləyim ki, çox insafsız adamsınız. Xəbəriniz yoxdursa, başqa sözlə, sizin öhdənizdə olan idarələrdə nələr olduğunu bilmirsinizsə, onda hamının haqqı var ki, sizi başısoyuc bir adam hesab eləsin və bu yüksək məqama layiq olmadığınızı söyləsin. Vəssəlam.”

Vəzir gərnəşərək yerindəcə dik oturdu, məni başdan-ayağa süzüb dedi:

“Ərəbistanın tərbiyəsi bundan artıq olmaz ki!...”

Axmaq kişi, sən nə dili uzun, qafasız adammışsan. Qanun adını eşidib dilinə dolamısan. Bir ucdan qanundan dəm vurursan. Daha bunu qanmırsan ki, başqa dövlətlərdə bircə qanun vardır ki, ildə bir dəfə də icra olunmur. Bizim ölkəmizdə hər bir nazirliyin özünün ayrıca qanunu var. Onların hər birinin hökmü də yarım saat ərzində yerinə yetirilir. Sənin bircə işindən xoşum gəldi ki, İran təbəəliyindən çıxmamısan. Yoxsa səninlə başqa cür rəftar edərdim. Dur ayağa, cəhənnəm ol, ya allah!...”

Gördüm oturmaq yeri deyil. Durub yola düşdüm. Xəcalətimdən tərləyib, cimdilaq su olmuşdum. Mirzə Kazım bəy sevincək gəlib soruşdu:

“Misir konsulundan şikayət elədinmi?”

“Yox,” -- dedim. -- “Məsələ başqadır. Xudahafiz.”

Məşədi Həsən ilə oradan çıxıb dedim:

“Hərçənd ki, daha gecdir. Amma bu gün bu işi başa çatdırmaq lazımdır. Gedək hərbi nazirliyə, görək başımıza nə gəlir.”

Hərbi nazirliyə gəlib çatdıqda qarovullardan hər birinin tüfəngləri baş-başa çatıb bir tərəfdə oturub çubuq çəkdiklərini gördüm. İçəri girmək istədim. Soruşdular:

“Haraya?”

Məşədi Həsən dedi:

“Ərizəçidir.”

Bilmirəm, nə işarə elədilər. Məşədi Həsən dedi:

“Yaxşı, yaxşı, qayıdan baş.”

İçəri girdik. Əsəd bəy fərraşbaşının sorağını tutduq. Otağını göstərdilər. Gördüm on yeddi yaşında gözəl bir oğlandır. Əynində başdan ayağa güləbətini sərdarısı var idi. Vüqarla yuxarı başda əyləşmişdi. Salam verib, kəməli-ədəblə Hacıxanın məktubunu təqdim elədim. Oxuyub soruşdu:

“Kimdəndir?”

Dedim:

“Gərək möhürü və imzası olmuş ola.”

Dedi:

“Möhür və imza Məmmədəlidir. Amma tanımıram.”

Dedim:

“Hacıxandır.”

Kağızı mənim üstümə tullayıb:

“Bu gün olmaz,” -- dedi. Sonra üzünü yana çevirdi. Yaxınlaşıb kağızı yerdən götürmək bəhanəsi ilə yavaşca bir imperial ovcuna qoyaraq dedim:

“Fərraşbaşı, mən qəribəm, həm də müsafirəm, təvəqqe eləyirəm....”

Mən sözümü qurtarmamış imperialı görən kimi dedi:

“Deyin qulluqçu Mirzağa gəlsin buraya.”

Gördüm üzü günəş kimi şölə saçan, ondan da xoşgül bir oğlan gəldi. Əsəd bəy soruşdu:

“Vəzir təkdirmi?”

“Yox,” -- dedi, -- “sərtib Gərrusi oradadır. Pul təhvil verir, nazir də oradadır.”

Əsəd bəy mənə dedi:

“Bir az əyləş.” -- Sonra Mirzağaya tapşırdı ki, vəzir tək olan kimi ona xəbər versin.

Yarım saatdan sonra Mirzağa gəlib, hamının getdiyini bildirdi. Fərraşbaşı otaqdan çıxdı. Az sonra qayıdıb məni işarə ilə çağırırdı. Durub onun dalınca getdim. Ağzını qulağıma yaxınlaşdırıb dedi:

“Bu qulluqçuya bir zad ver.”

“Gözüm üstə,” -- dedim.

Üç dənə beş qranlığım var idi, çıxarıb hamısını verdim. Pərdəni qaldırdı. Gördüm vəzir pul kisələrini iki fərraşə yükləyib başqa qapıdan yola saldı. Ortalıqda bir az qızıl pul qalmışdı. Vəzir onları bircə-bircə tərəzidə çəkirdi. Mən baş əyib əllərim döşümdə dayanmışdım. Bu vəziyyət on dəqiqədən artıq davam elədi. Vəzir pulları çəkib tirmə kisəyə qoyandan sonra üzünü mənə tərəf çevirdi.

“Nə istəyirsən?” -- dedi.

“Ərzim var,” -- dedim.

“De görək!”

Daxili və xarici işlər nazirləri ilə görüşən vaxt söylədiyim ilk sözləri deyib əyləşmək izni istədim. Təəccüblə məni başdan ayağa qədər süzüb dedi:

“Ağa füzul, sözünü ayaq üstə deyə bilməzsənmi? Xəstə-zad deyilsən ki?!”

“Ərzim bir qədər uzundur,” -- dedim.

“Nə qədər uzun olur-olsun, ayaq üstə dayan, söylə,” -- dedi.

Gördüm oturmağa icazə verməyəcək. Qanı da bərk qara idi. Bir söz desəydim yanından qova bilərdi. Bununla belə dedim:

“Cənab vəzir, sizi and verirəm islampənah padşahın cıqqasına, izin verin oturma, öz dərdimi söyləyim.”

İstər-istəməz dedi:

“Əyləş görək.”

Mən oturdum. Ərz elədim:

“Mən allahın bir səyyah bəndəsiyəm. Özüm də Cəfəriməzhəb müsəlmanam. Bütün Avropa ölkələrini gəzmışəm. Bir çox dövlətlərin qoşunlarını görmüşəm. Onların nizam-intizamından, hərbi nazirlərinin halından xəbərdaram. Müqəddəs Məşhəd şəhərindən paytaxt hesab olunan

bu şəhərə qədər mən sərhəd qoşunlarının kazarmasından, top-topxanadan, sursatdan, qaladan, müdafiə xəttindən, bürcdən bir iz-əsər görmədim. Təkcə Məşhəd şəhərində bir neçə nəfər sərbaz gördüm. Kaş ki, heç onları da görməyə idim. Hamısı muzdurların, palçıq işində işləyən fəhlələrin günündə idilər. İndi bu qədim tarixə malik olan dövlətin hərbi naziri olan cənabınızdan soruşuram: İran dövlətinin vəziyyəti iki haldan kənarda deyil. Ya bütün qonşularla sülh ilə rəftar edib, xatircəmsiniz ki, heç bir müharibə olmayacaqdır. Belə olduqda daha bu qədər sərtip, mirpənc, əmirtuman, sərdar əkrəm, sərdar əfxəm, sərdar əzəm, hərbi nazirlik və kağız üzərində yazdığınız iki yüz min nəfərlik qoşun nəyə lazımdır? Mübarək ərki qorumaq üçün iki-üç fəvce qoşun kifayət elər. Hər şəhəri də bir hakimə tapşırırsınız. O da otuz-qırx nəfər maaşsız türk və iraqılı fərraşı ilə haman şəhəri qoruyar. Ona görə ki, iranlı padşaha itaət etməyi özünə borc bilir. Tutaq ki, belə olmadı, ikinci hal üz verdi. Belə fərz edək ki, İran dövlətinin qarşısına bir düşmən çıxacaq. İran dövləti də onunla müharibə etməyə məcbur olacaq. Belə olduqda sizin müasir dövrün tələb etdiyi səviyyədə təlim görmüş qoşununuz bəs hanı? Müharibə sursatı, düşmənin qarşısını ala bilən silah, top-tüfənginiz haradadır? Silah anbarları, qoşun üçün lazım olan geyim hanı? Sizin sərhəd qoşunlarınız neçə fəvcedür? Onlar sərhəddin hansı mühüm nöqtələrində yerləşdirilmişdir? Sizin hərbi xəstəxanalarınız hanı? Ordularınızın həkimləri, cərrahları kimlərdir? Dava-dərman və cərrahlıq üçün lazım olan avadanlığınızı harada yerləşdirirsiniz? Millət və vətən yolunda şəhid olanları və yaralananları hansı nəqliyyat vasitəsi ilə müharibə meydanından arxaya daşıyacaqsınız? Vətəni və dini müdafiə edən mücahidlər üçün məmləkətin hansı yerlərində saxlolar tikibsiniz? Düşmənin hücumlarını dəf etmək üçün hansı yerlərdə zəruri vaxtlarda işə yarayan möhkəm və alınmaz qalalar düzəltmişiniz? Dörd tərəfdən vətənimizə göz dikən saysız-hesabsız düşmənlərin qarşısını iyirmi yaşlı sərtiplərlə, altmış yaşlı əsgərlərlə almaq olarmı? Bu qədər iyirmi yaşlı sərtiplər dövlətin və millətin yolunda hansı parlaq xidmətlərinə görə sərtiplik həmayili və qılıncına layiq hesab ediləblər?”

Söz buraya çatanda vəzirin rəngi ağappaq oldu. Qorxunc səslə bağırdı:

“Əsəd, Əsəd, Əsəd!”

Əsəd bəy fərraşbaşı gəldi. Vəzir dedi:

“Bu füzul, ağzı yava köpək oğlunu hansı it oğlu buraya buraxıbdir?”

Əsəd bəy qorxa-qorxa dedi:

“Qurban, Hacıxan mənə bir məktub yazmışdı.”

“...Yemişdi atasıynan,” -- dedi. -- “Vurun bu köpək oğlunu, vurun! Vurun! Çəkin atın bayıra!”

Daha bilmədim ki, nə oldu. Hey sillə, təpik idi ki, yağış kimi mənim üz-gözümə yağdı. Bir vaxt gördüm ki, nə çiyнімdə əba qalıb, nə də başımda papaq. Beş-altı nəfər əl-ayağımdan, yaxamdan tutub sürüyür. Pilləkanların başında belimdən elə bir təpik ilişdirdilər ki, axırıncı pillədən düşüb yerə sərildim, neçə nəfər də aşağıdan hücum çəkdlər. Tutub zindana aparmaq istədlər. Dedim:

“Baba, allah rızasına, əl çəkin mənim yaxamdan. Vəzir buyurdu ki, salın bayıra, daha demədi ki, dama basın.”

Dedilər olmaz!

Məşədi Həsən özünü yetirdi. İngiliscə soruşdu:

“Aman, qardaşım, sənə nə oldu?”

Cavab verdim:

“Olan oldu. Amma tutmaq hökmü verməyibdir. Bir təhər elə buradan başımızı götürüb qaçaq.”

“Pulun var?” -- deyə Məşədi Həsən soruşdu.

“Heç nə yoxumdur,” -- dedim.

“Saatını çıxart,” -- dedi.

Nə qədər istədim saatımı cibimdən çıxaram, bacarmadım, əlim əsirdi. Məşədi Həsən cibimi cırıb, saati çıxartdı. Zənciri ilə fərraşlara verdi. Onlar bizim yaxamızdan əl çəkib, saata qiymət qoymaq, dəyərini bölüşdürməklə məşğul oldular. Biz aradan çıxdıq. Küçədə özümə gələndə gördüm ki, başım açıqdır, əbam da çiyнімdə deyil. Məşədi Həsənə dedim:

“Qardaş, turalım ki, əbasız getmək olar, axı başıacıq neyləyim?”

Məşədi Həsən fərraşlardan birinə bir qran vəd edib, papağımın dalınca göndərdi. Fərraş papağımı gətirib bir qranı aldı. Bu dəfə də qarovulların girinə keçdik; onlar da bizdən çaypulu istəyirdilər. Bilmirəm, Məşədi Həsən onlara nə verdi. Oradan da bir təhər keçdik. Əzilmiş, didilmiş bədən, axsaq ayaq və ağlar gözlərlə bir təhər evə tərəf yollandıq. Yolda Məşədi Həsənə yalvarıb iltimas elədim ki, mənim başıma gələn hadisə haqqında Yusif əmiyə bir kəlmə belə deməsin.

Evə çatdıq, Yusif əmi məni görən kimi dəhşət içərisində özünü mənə çatdırıb dedi:

“Vay, vay, bəy ağa, sənə nə olub, rəngin niyə belə qaçıb, nə üçün bədəninin əsir?”

Dedim:

“Cavab vermək halım yoxdur, yorğan-döşək gətirin.”

Yusif əmi yorğan-döşək gətirən kimi mən huşsuz düşdüm. Özümə gələndə gördüm çıraq yanır. Neçə nəfər mənim ətrafıma toplaşmışdı. Onlardan biri nəbzimi bir əli ilə tutmuş, o biri əlini alnıma qoymuşdu. Bildim ki, həkimdir. Mən gözlərimi açan kimi həkim soruşdu:

“Necəsən, haran ağrıyır?”

“Heç yerim ağrıyır,” -- dedim.

Həkim üzünü Yusif əmiyə tutub dedi:

“Qorxma, allah haqqı, heç bir qorxusu yoxdur.”

Gördüm Yusif əmi ağlaya-ağlaya deyir:

“Ay həkimbaşı, qurbanın olum, buna bir şey olsa mən daha anasının yanına gedə bilmərəm. Gərək özümü öldürüm.”

Həkim yenə də dedi:

“Allahın bəndəsi, and içirəm ki, heç nəyi deyil. Bir az izzətlə keçirib, ürəyi narahatdır. Bu da ona qəflətən üz verən kədərli bir hadisədən ola bilər. Əhəmiyyəti yoxdur, keçib gedər. Əgər içki içəndir, bir az konyak, ya da köhnə çaxır verin içsin. Onda rahatlanır.”

Yusif əmi dedi:

“İndiyəcən içməyib, əgər lazım bilirsinizsə, çarə yoxdur, verməliyik içsin.”

Mən bunu eşidən kimi dedim:

“Allah eləməsin, ölsəm də içməyəm. Yusif əmi, mən xəstə deyiləm. Ürəyini sıxma.”

Dikəlib yerimdə oturdum. Həkim dedi:

“Bir şeylə başını məşğul eləyin. Nəyə çox həvəsi varsa onu verin. Şer kitabı verin, ya da çalan, oxuyan çağırın, bir az kefi kökəlsin.”

Yusif əmi dedi:

“"Tarixi-Nadiri" kitabını daha çox xoşlayır.”

Həkim güldü, bunu Yusif əminin sadələvhlüyünə yozdu. Sonra dedi:

“Bir az nanə cövhəri alıb gətirin, çay qoyun, iki-üç damcı çayına damızdırın verin içsin.”

Həkim iki şüşədə içməli dərman üçün nüsxə yazıb verdi. Həm də tapşırırdı ki, hər iki saat yarımından bir yarım fincan qəhvə içdirin.

“İnşaallah, daha bundan sonra həkim-zad lazım olmayacaq,” -- dedi. -- “Əgər lazım olarsa yenə də mənə xəbər verin, gələrəm, allah amanında.”

Məşədi Həsən beş qran həkimə verdi. Özü də dərmanları almağa getdi. Az keçmədən dərmanla qayıtdı. Bu vürhayda mən tez-tez Məşədi Həsənə işarə ilə andırırdım ki, mətləbi Yusif əmidən gizlin saxlasın. Birdən yadıma düşdü ki, yazıq Məşədi Həsən nahar da yeməyibdir. Üzr istədim.

Dedi:

“Heç eybi yoxdur, canınız sağ olsun.”

Yusif əmi məndən soruşdu:

“Bəs sən özün harada nahar yemisən?”

“Mən başqa yerdə nahar yemişəm,” -- dedim.

Məşədi Həsən güldü.

Xülasə, o hadisə zamanı aldığım zərbələr üzündən iki-üç gün bayıra çıxma bilmədim. Dördüncü gün Hacixan məni yoluxmağa gəldi. Amma onun aşpazı Qulaməli o vaxt gördüyümün əksinə olaraq təmiz, təzə paltar geymişdi. Başına təzə yumurta qılıqlı papaq qoymuşdu. Belinə xəncər

taxmışdı. Mahud əba örtüb Hacıxanın arxasında dayanmışdı. Hacıxan məni zəif, solğun gördükdə soruşdu:

“Olmasın azar, nə xəbərdir? Bu gün Məşədi Həsən əhvalatı mənə söylədi. Dedi ki....”

Mən onun sözünün arasına girib, mətləbi tamamlamağa qoymadım. Çünki qorxdum Yusif əmi hal-qəziyyədən xəbərdar olsun. Üzümü Yusif əmiyə tutub dedim:

“Əmican, siz tez samovara od salın.”

Yusif əmi otaqdan çıxan kimi Hacıxan dedi:

“Ay bəy, bu nə bələdir ki, sənin başına gəldi?”

“Daha olan olub, keçən-keçibdir.”

“Axı necə oldu ki, səni bu qədər döydülər?”

Əhvalatı təfəsilatı ilə nəql etdim. Təəccüblə dedi:

“Sən dəli olmusan nədir? Bu ölkədə məgər bu kimi sözləri qürur və təkəbbürdə özünü firon və Şəddaddan üstün hesab edən hərbi nazirin yanında danışmaq olar? Bunların əlindən məmləkəti çapmaqdan, dövlətə, millətə xəyanət etməkdən başqa bir iş gəlməz. Dövrün vəziyyətindən heç bir şey başa düşmürlər. Mən özüm də aldığım bu xanlıq ləğəbindən utanıram. Ancaq neyləyəsən, bütün xanlar ya mənim kimi, ya da məndən betərdirlər. Hamısı eyni düşüncə və fikrə malikdirlər. Görüş dairəsi hamısında darısqaldır. Ancaq bircə şey haqqında düşünürlər. Mən əvvəldən nə məqsədlə bu nanəcibləri görmək istədiyini bilsəydim onların yanına getməyinə əsla razı olmazdım. Bunların əvəzinə səni möhtərəm bir zatın yanına aparardım. Görərdin ki, o, insaniyyət və mərifətin cövhəri, qeyrətin, vətənpərvərliyin canlı nümunəsidir. Onun pak zəti millətə məhəbbət palçığı ilə yoğrulmuşdur. Öz könül lövhəsində Vətən adı, vətənə məhəbbətdən başqa bir söz yazmamışdır. Vətənpərvərlərin qibləgahı olan o möhtərəm zat sənə bir dərddədir. Vətənə məhəbbət uğrunda başına gələn bu münasibətin müqabilində səni elə bir feyzə və nemətə çatdıracağam ki, indiyədək gördüyün bütün cövrü-cəfanı unudasən. İndi möhtərəm

şəxsin yanına gedib danışacağam, elə eləyəcəyəm ki, o, səni öz hüzuruna çağırınsın. Qeyrət və təəssübün kövsər suyundan sənə o qədər badə içirsin ki, atəşin tamamilə sönsün.”

Hacıxan sonra soruşdu:

“Halın indi necədir?”

“Zərər yoxdur,” -- dedim. -- “Bunların hamısı keçər. Hələ eşqin əvvəlidir.”

Çay hazırlandı. İçdik. Bir az da söhbət elədik. Hacıxan Yusif əmi ilə bir az zarafatlaşdı, sonra vidalaşdı və getdi. Sabahı gün gördüm bir nəfər gəlib dalandardan mənim adıma və mənzilimi soruşur. Göstərdilər. Çıxıb yuxarı gəldi. Ədəblə salam verib dedi:

“Sizi bir yerdən istəyiblər. Xahiş elədilər, əgər vaxtınız varsa oraya təşrif gətirəsiniz. Nişan bu ki, Hacıxan sizə bir şey vədə eləyibdir.”

O saat mətləbin nə yerdə olduğunu anladım. Dedim:

“Siz bir qədər əyləşin, mən bu saat gələm.”

Tez bazara gedib, dörd tükənə bir əba alıb evə qayıtdım. Əlqərəz, yola düşdük. Bir az getdikdən sonra məni müşayiət edən dedi:

“Meyliniz varsa tramvayla gedək.”

“Xeyr,” -- dedim. -- “Gəzə-gəzə getməyimiz yaxşıdır.”

Nəhayət, tənənəsi sahibinin əzəmətindən xəbər verən böyük bir imarətin qapısına gəlib çatdıq. İçəri girdik. Al-əlvən gül-çiçəklə bəzənmiş gözəl, səfalı bir bağ gördüm. Bir dəstə xidmətçi hərəsi bir tərəfdə öz işi ilə məşğul idi. Heç kəsin o biri ilə işi yox idi. Pillələri yuxarı qalxıb,

imarətin ikinci mərtəbəsinə çıxdıq. Böyük bir zaldan keçdik. Otaqlardan birinin qapısı qabağında bir xidmətçi dayanmışdı. Pərdəni qaldırdı. Simasında nəcabət və böyüklük əlamətləri aşkar görünən bir şəxs kürsü üstündə əyləşmişdi. Elə bil insan paltarı geymiş mələk idi. O möhtərəm zətin simasını, cazibəli, mərd sifətini görəndə kimi mənə olan bütün qəm-kədər yox oldu. Səmim-qəlbdən salam verdim. Mehriban, gülərüzlə salamımı alıb buyurdu:

“Bismillah, buyurun.”

Mən xalçanın üstündə əyləşdim.

“Yaxın gəlin, yaxın gəlin,” -- buyurdu və yanındakı kürsüyə işarə edib orada əyləşməyimi təkidlə xahiş elədi. Mən göstərdiyi yerdə əyləşdim. Kef-əhval soruşub, xoş-beş mərasimini yerinə yetirdikdən sonra dedi:

“Sizin adınız İbrahim bəymidir?”

“Bəli,” -- dedim.

Buyurdu:

“Misirin havası çox istidir. Bu uzun müddətdə necə dözüb orada yaşayırsınız? Eşitmişəm, uzun illərdən bəri orada məskən salmışız.”

“Bütün çətinliklər adət vasitəsilə asanlaşır,” -- dedim. -- “Biz də oranın ab-havasına adət eləmişik.”

Buyurdu:

“Doğrudur, hər şey adətdən asılıdır.” -- Azca sükutdan sonra əlavə elədi: -- “Böyüklərdən birinin sizin haqqınızda hörmətsizlik göstərdiyini eşitmişəm. Həqiqətən çox təəssüf etdim, hədsiz kədərləndim. Amma nə etməli, yanmaq və dözmək lazımdır. Təəssüflər olsun! Sizin canınız sağ olsun, onlara da allah insaf versin. Doğrusu budur ki, mən istədim sizinlə söhbət eləyəm, görəəm

bu danışıklardan sizin məqsədiniz nədir. Nə istəyirsiniz, nə üçün İrana gəlmisiniz? Sizcə, bizim İranın nöqsanı nədən ibarətdir? Bəlkə elə siz də yanılırsınız?”

Ərz elədim:

“Bu səfərdən mənim yeganə məqsədim vətənimin xaki-pakını ziyarət etmək idi. Amma əvvəlcə bunu da ərz eləməliyəm ki, bizim ailənin vətənpərvərlik təəssübü bütün Misirdə zərb-məsəldir. Bəli, biz İranı canımızdan da əziz tuturuq. Ona görə ki, o bizim müqəddəs vətənimiz, sələflərimizin həyat sürdüyü, ata-babalarımızın dəfn olunub əbədi uyuduğu yerdir. Buradan çox uzaqlarda olan Misirdə vətənimin pərişanlığı, intizamsızlığı, vətən övladının nadürüstlüyü, iş başında olanların qəfləti, etinasızlığı və gücsüzlərə hədsiz-hesabsız zülmü haqqında xoşagəlməyən sözlər eşidirdim. Ancaq vətənə olan böyük məhəbbət üzündən inanmaq istəmirdim. Nəhayət, belə qərara gəldim ki, gəlib hər şeyi öz gözümlə görüm. Cavanlığın havası da başıma vurdu. Daha heç nəyə baxmayıb, səfərə çıxdım. Sərhəddə qədəm qoyandan bu paytaxt şəhərinədək hər nə gördümsə, çox təəssüf ki, Misirdə deyilənlərin hamısının doğru olduğunu göstərdi. Xoşagələn bir şey yoxdur. Ona görə də bu viranlığın, geriliyin, qəflətin və rüsvayçılığın səbəbini məmləkətin vəzirlərindən soruşmaq qərarına gəldim. Dedim bəlkə bunların hamısının üzürlü və ağlabatan səbəbləri vardır. Min tələş və vasitə ilə vəzirlərin görüşünə nail oldum. Suallarımın cavabında sillə, yumruqdan başqa bir şey görmədim. Təhqirli söyüşlər, istehzal gülüşlərdən başqa bir şey eşitmədim. Necə deyərlər, allah müsəlmana da qismət eləməsin, kafirə də!”

Dedi:

“Əvvəlcə qanun barəsində. Qanun dedikdə sizin məqsədiniz nədən ibarətdir? Bunun üçün nə etmək lazımdır?”

Dedim:

“Qanunun mənası və izahı çox genişdir. Lakin ən azı onun hüquq və vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu bilmək deməkdir.”

“De görüm, bu hüquqlar hansılardır?”

Dedim:

“Qanun mövcud olduğu təqdirdə millətin tələb etdiyi və onu ələ gətirmək uğrunda vuruşduğu hüquqlar dörd hissədən ibarətdir:

Birincisi -- vətənin özünə aid hüquqlar;

İkincisi -- vətən övladına aid hüquqlar;

Üçüncüsü -- vətəni idarəetmə işlərinə aid hüquqlar;

Dördüncüsü -- vətənin ümumi hüquqları.

Vətən orqanizminin dörd ünsürü yerində olan bu dörd hüquq bütün bölgüləri və təfərrüatı ilə üzvi şəkildə bir-birinə bağlıdır. Bunlara isə ümumiyyətlə milli hüquqlar deyilir. Onun təfəsilatı və tərtibatı məcmuuna da qanun deyilir. Qanunun hökmləri isə hər kəsin haqqında, istisnasız olaraq icra olunmalıdır.

Vətənin özünə aid hüquqlar. Bunlar vətənin azadlığı və istiqlaliyyətini qorumaqdan, nizam-intizam yaratmaq, özümüz üçün vətən hesab etdiyimiz və İran adlandırdığımız bu xaki-pakın sakinlərinin səadətini təmin etməkdən ibarətdir. İcazəmiz və razılığımız olmadan əcnəbilərdən bir nəfərinin belə onun sərhəddindən bir addım bu tərəfə keçməsinə yol verməməliyik. Hələ onların bu torpağın bir hissəsini istila etmək və ya bir guşəsində özünə yer eləyib ordu saxlamaq bir tərəfə dursun!

Vətən övladına aid hüquqlar. Bunlar vətəndə yaşayan hər bir kəsin həyatı, namusu, malı və şərəfinin öz həmvətənləri və ya əcnəbilərdən olan güclülərin təcavüzündən qorunması deməkdir. Bu da o deməkdir ki, hal-hazırda olduğu kimi, filan xanın fərraşları abırlı bir şəxsin cavan oğlunu günün günorta çağı kiçik bir bəhanə üstündə tutub dama basmaqla cərimə etməməlidirlər. Bu cavanın təqsiri isə atasının varlı və abırlı olmasından başqa bir şey deyildir və məhz abırına qısıldığına görə də ondan istədiklərini alırlar. Yaxud filan hakimin ata minib bazardan keçən arvadını müşayiət edən, 30-40 əliçomaqlı fərraş dükanında əyləşib öz işi ilə məşğul olan fağır bir alverçinin başını zopa ilə yara bilməz. Hey qışqırıb deməməlidirlər ki; "Gözlərini yum!", "Kor ol!", "Dur! Otur! Çıx yuxarıya! Düş aşağıya!" Əgər bu hüquqlar mövcud olsa, eləyə bilməzlər ki, adamın qohumlarından biri müqəssir olduqda onu və ondan əlavə onun beş-on nəfər başqa qohumunu da tutub, ayaqlarına kündə-zəncir vuraraq həbs etsinlər, var-yoxlarını əllərindən çıxardıqdan sonra buraxsınlar; onlar da çarəsiz qalıb öz evini, yurdunu tərk

etməyə, vətəndə qalıb zəlif olmaqdan, qütbət dərdi çəkməyə məcbur olsunlar, əcnəbi torpağında məhv olub aradan getsinlər.

Vətəni idarəetmə işlərinə aid hüquqlar. Vətənin və əhəlinin səadətini təmin etmək üçün bir-birindən ayrı iki orqan -- qanunverici və icraedici orqanlar olmalıdır. Bu iki müstəqil orqanın başında duran yeganə şəxs padşahın zati-aliləridir. O, irsən və haqlı olaraq bu iki orqanı idarə etməlidir. İndi gəlin görək vətənə aid bu hüquqdan, yəni məmləkətdə işlərin nizama salınmasından, vətəndaşların səadətini təmin olunmasından -- ümumiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün şahın məsuliyyət daşdığı bu hüquqlardan bir nişanə varmı? Əgər varsa, nə şəkildədir? Hələ bunların da üzərindən keçək. Bəluçistan məmləkəti İran dövlətinin qüdrəti və şövkətinin əsaslarından biridir. İngilis dövləti heç bir səbəb olmadan ona asanlıqla sahib çıxdı. Vətənimizin böyük bir hissəsi hesab olunan Herat indi əfqanlıların əlindədir. Dünən torpağı yüz min iranlının qanı ilə al rəngə boyanan Sərəxs zahirən İranın olsa da, həqiqətdə özgənin əlindədir. Başqa yerlərə nisbətən köhnəlmiş məsələ olsa da, Qafqaz ölkələrinin də vəziyyəti eynidir. Vətən övladının məhəbbətinin nə dərəcədə olduğunu isə bununla qiyas etmək olar ki, hər il azı əlli min iranlı hakimlərin və qüdrət sahiblərinin zülmündən baş götürüb xarici ölkələrə mühacirət edir. Heç kəs də onların haraya getmələri, vətəni və ailələrini nə üçün tərk etmələri qayğısına qalmır.

Vətənin ümumi hüquqları. Bu, cəmiyyətin hər bir fərdinin hüququna şamil olan ayrı-ayrı xoşbəxtliklərin məcmusundan ibarətdir. Lakin cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri o səadəti ələ gətirmək istəsə də ona təklikdə nail ola bilməzlər. Fəqət birləşdikdə bu səadəti əhya edib, onun ümumi səmərəsindən faydalana bilirlər. Vətəndaşlar vətən torpağını öz övladlarından daha artıq sevməlidirlər. Dini qorumağa borclu olduqları kimi, vətəni qorumağı da özlərinə vacib bilməlidirlər. Beləliklə də "vətənə məhəbbət -- dinə məhəbbət deməkdir" kimi müqəddəs vəzifəni yerinə yetirmiş olarlar.

İndi görürük ki, bu səadətin davamı -- millətin, vətənin, ümumi sərvətin, şəriət qanunlarının və həyatın qorunması üçün qoşun, silah, sursat, top-tüfəng, ədalət və nizam-intizam lazımdır. Ancaq bədbəxtlikdən görürük ki, hal-hazırda əziz vətənimizdə düşməni dəf etmək üçün millətin qeyrətli oğullarının yanıqlı ahı və göz yaşlarından başqa bir şey yoxdur. Belə bir qədim və geniş ölkədə vətən övladının təlim-tərbiyəsi üçün nə bir məktəb var, nə də bir səhiyyə idarəsi. Onun sakinlərinin hüququnu müəyyənləşdirən bir qanun da yoxdur. Adi elm və fənlərdən də bir iz-əsər görünmür."

O möhtərəm cənab mənim sözlərimi eşitdikcə təəssüratımın şiddətindən titrəyir, gah təəssüflə dizinə vurur, bəzən də həsrətlə ürəyinin dərinliklərindən ah çəkirdi.

Dedim:

“Mən günüqaranın təqsiri nə idi ki, bu dözülməz vəziyyətin səbəbini soruşmaq üstündə ömrümdə eşitmədiyim söyüşləri mənə söyləməkdən əlavə o qədər döydülər ki, yorğan-döşəkdən dura bilmədim.”

Söz buraya çatanda birdən-birə qəhərləndim, boğazım tıxandı, ixtiyarsız olaraq hönkür-hönkür ağladım. O möhtərəm cənab məndən də bərk ağladı. Durub qollarını məhəbbətlə boynuma doladı, məni mehribancasına qucaqlayıb üzümdən, gözümdən öpdü. Ağlaya-ağlaya əlimdən tutub dedi:

“Mənimlə gəl.”

Otaqdan çıxanda xidmətçi ilə on-on iki yaşlı bir oğlanın qapının dalında dayanıb bizim halımıza ağladıklarını gördüm, amma mənə elə gəldi ki, onlar mətləbdən xəbərsizdirlər, bizim ağlamağımızı görüb köyrəlmişdilər.

Bir-iki otaqdan keçdik. Möhtərəm cənab üçüncü otağın qapısı qabağında dayandı. Cibindən bir açar çıxarıb qapını açdı. Gördüm kitabxanadır. Kitablار otağın dörd dövrəsində xüsusi səliqə və gözəl tərtiblə düzülmüşdü. Bir kürsü ilə masa gətirib:

“Öyləşin,” -- dedi. Sonra gedib altı cild kitab gətirdi və əlavə etdi: -- “Kitabımız çoxdur, amma heç birisi bunlar qədər sizin dərdinizə yaramaz. Siz bunları oxumaqla məşğul olun, mən gərək gedəm. Bu gün salam günüdür. Ola bilsin ki, gec gələm. Sizin üçün hər şey hazırdır. Nə vaxt istəsəniz buyurun çay-çörək gətirsinlər.”

Bir qutu papiros çıxartdı, önümdəki masanın üstünə qoyub dedi:

“Nə qədər ki, Tehrandə qalacaqsınız -- mənim qonağımsınız.”

Mən öz təşəkkürümü bildirdim. O vidalaşib getdi.

Kitablara tamaşa etməyə başladım. Gördüm dövlətlərin qanun məcəllələrini bir sırada düzüblər. Bunların içində Osmanlı dövlətinin qanunu, rus zakonu, İngiltərə və Fransa qanunları da var idi. Başqa tərəfdə qurtuluşun rəhni olan islam qanunşünaslığına və üsuluna aid kitablار var idi. Bu kitabxananın vəziyyəti məni hədsiz dərəcədə sevindirdi. Sonra möhtərəm cənabın özünün verdiyi

Uşaq aydın cavab istədi:

“Yox, xahiş edirəm səbəbini aydın deyəsiniz. Mən gedib anama dedim. Buyurdu sizdən gəlib soruşam.”

“Onda yaxşı olar ki, atandan soruşasan,” -- dedim.

“Atam bizə deməz,” -- dedi. -- “Özü də bizim yanımıza çox az gəlir. Evdə olanda həmişə bu otaqda əyləşib oxumaqla, yazmaqla məşğul olur.”

“Onda qulaq as deyim. Sənin atanın "İranabad" adlı bir kəndi var. Orada bir xəstəlik törənibdir. O kəndin sakinlərinin halına ağlayırdıq.”

Sonra soruşdum:

“Məktəbə gedirsənmi?”

“Bəli, Darülfünuni-Nasiriyə gedirəm.”

“Yaxşı oxu, inşaallah, sən də vəzir olarsan.”

“Kifayət qədər biliyim olarsa, əlbəttə ki, olaram.”

“Bəs elmin olmasa necə, onda vəzir olmazsan?” -- deyə soruşdum.

“Yox,” -- dedi. -- “Allah eləməsin.”

“Nə üçün?”

“Atam həmişə savadsız vəzirlərə lənət oxuyur. Axı doğrudan da, savadları olmaya-olmaya necə vəzirlik edirlər?! Bir molla başında əmmamə, çiyində əba minbərə çıxanda ondan məsələ soruşsalar o düzgün cavab verə bilməzsə, əlbəttə, utanacaq, belə deyilmi? Savadsız vəzirlərdən də bir söz soruşsalar bilmədikdə, məlumdur ki, xalq içində başaşağı olacaqlar.”

Bu uşağın huşu, zəkası məni heyran etdi. Dedim:

“Afərin, afərin! Mən dua elərəm, sən bilikli, savadlı vəzir olarsan. Heyf ki, o günü görmək üçün mənim ömrüm vəfa etməyəcək. Amma, inşaallah, bizim övladımız o xoşbəxt zamanı görəcək və sənə kimi ağıllı vəzirin nazirliyindən faydalanacaqlar.”

“Sizin neçə yaşınız var?” -- deyə soruşdu.

“İyirmi doqquz yaşım var,” -- dedim.

“Əgər mən yaxşı oxusam, alim olsam, əlli yaşında vəzir ola bilərəm. İndi on iki yaşım var. Otuz səkkiz il bundan sonra.”

Gördüm barmaqları ilə hesab edir. Azca fikirdən sonra başını qaldırıb dedi:

“Onda sizin də altmış yeddi yaşınız olacaq. Qorxmayın, qorxmayın! Adam var ki, doxsan il, yüz il yaşayır. Atamın indi altmış yaş var. Gözlərinə eynək taxmadan yazır.”

Dedim: "İlahi, bu uşağı özün hifz elə. İranlı uşaqlar zəfər xüsusi zəkaya malikdirlər. Amma çifayda, qəflət yuxusunun evi yıxılsın, heyf, heyf!"

Gördüm vaxt keçir, o möhtərəm cənabdan bir xəbər olmadı. Ev sahibinin izni olmadan getmək də ədəbdən uzaq idi. Təzədən çay istədim. Gətirdilər. İçdim. Namaz qılmaq üçün dəstəmazımı təzələdim. İşin gedişindən bildim ki, bu gecəni burada qalmalı olacağam. Namaz qılandan sonra yenidən masanın arxasında oturdum. O kitabları oxuduqca sevincim artırdı. Hərbi nazirin kötəkləri, saat və əbamın qarət edilməsi, ağır söyüşlər bütövlükdən yadımdan çıxdı. Öz-özümə

deyirdim: "Əgər mən bu möhtərəm cənabı görməyib o səfalətlə bu şəhəri tərk etsəydim, şübhəsiz ki, kədərini şiddətindən ölərdim".

Günün batmasına yarım saat qalmış möhtərəm cənab rəsmi geyimlə qapıdan içəri girdi.

"Bağışlayın, vaxt azdır, namazımı qılım gəlim," -- dedi və getdi. Azan səsi təzəcə ucalmışdı ki, yenidən qayıtdı. Rəsmi geyimini dəyişmişdi. Ağ tirmədən tikilmiş gözəl paltar geymişdi. Salam verdi. Yerimdən qalxıb əlindən öpdüm. O da mənim alnımdan öpüb əyləşdi. Buyurdu:

"Bu gün tək qaldınız, inşaallah ki, darıxmayıbsınız."

"Behiştə kim darıxar," -- dedim.

Güldü. Dedim:

"Mənə içirdiyiniz bu bədənin zövq və nəşəsindən hələ ayılmamışam ki, özümdən xəbərim olsun. "Huşunu itirmiş nişansızdan nə xəbər verə bilər". Mən ki, bu qədər incə mətləbləri dərk etməkdən acizəm. Bundan əlavə, o qədər sevinirəm ki, başqa bir şey haqqında düşünə bilmirəm. Valeh olmuşam, tamamilə heyran qalmışam."

"Mən heç kəsə icazə vermərəm ki, kitabxanama daxil olsun," -- dedi. -- "Sizi tamamilə məyus gördükdə, bütün İranda heç kəsin qanundan xəbəri olmadığını zənn etdiyinizi düşündüm. Ona görə də sizə qanuna malik olduğumuzu, lakin qanunun dustağa salındığını göstərmək istədim."

"Hamısından yaxşısı Avropa ölkələri qanunlarından bəzi zərərli maddələri bir yerə toplayıb onları "Lənətə gəlmiş qanunlar" adlandıрмаğınızdır," -- dedim.

"Əzizim," -- dedi, -- "avropalıların qanunlarında həqiqi mədəniyyətə və insanlığın yüksək prinsiplərinə zidd olan nə varsa özlərininkidir. İşin başlanğıcında qanun yazarkən onların nə kimi nəticələr verəcəyini başa düşmürdülər. Ancaq mənə elə gəlir ki, qüvvədə olan bu qanunların qəbahətini indi özləri də anlamışlar. Fəqət iş-işdən keçmişdir. Daha dəyişdirə bilməzlər. Çünki qalmaqaldan, qarışıqlıqdan qorxurlar. İndi artıq onların arifi də, cahili də bu qanunlara adət etmişlər...."

“Siz bu qanunun maddələrinə izah yazmamısınızmi?” -- deyə soruşdum.

“Bunların izahı çox genişdir,” -- dedi. -- “Yazmışam, dəftər-kağızın arasında qalıb. Bu maddələrin əsası mərhum Mirzə Təqi Xan Əmir Nizamın əfkarından ibarətdir. Ancaq o mərhumun özü onları şərh etməmiş, yalnız xülasə şəklində deyib keçmişdir. İndi mənim yazdığım izahdan vətənin sərvətini artırmaq üçün onların nə dərəcədə faydalı olduqları aydın görünür.”

“Belə qiymətli cəvahiri olan bir xəzinənin toplanılması üçün bu qədər zəhmət çəkib ömür tələf etdiyiniz halda onun hamıdan gizli saxlanıldığı bir şəraitdə İranın və iranlıların səadəti və mənfəəti üçün nə faydası ola bilər?”

Bu sözləri eşidən kimi, o möhtərəm cənab dərinədən elə bir ah çəkdi ki, mənim bədənim əsdi. O, təəssüflə dedi:

“Mənim əzizim, hansı külü başıma ələyim?! Bu müqəddəs məramın irəliləməsi üçün heç kəs səsimə səs vermir. Uzun müddət münasib fürsət dalınca gəzdikdən sonra bu məsələlərin bəzisini təkliddə padşahın nəzərinə çatdırı bilərəm. Bunların icrası haqqında hökm verməyə onu razı salıram. Lakin bu hökmdən dörd nəfər sevinirsə, qırx nəfər inciyir. O qırx nəfər isə hər hansı vasitə ilə hökmün icrasına mane olur, min cür hiylə, ovsunla məsələni başqa cür göstərir, şahın xəyalında vəsvəsə yaradır, nəhayət, onu bu işdən əl çəkməyə vadar edirlər. Beləliklə hələ hökmün mürəkkəbi qurumamış qaynar sudan çıxan buxar kimi yuxarı qalxdıqca havaya qarışıb məhv olur. Şah da gah yaylaqdadır, gah da şikardadır. Şəhərdə olanda da, adətən, həftələrlə hərəmxanasından bayıra çıxmır. Belə olduqda, əllərindən yaltaqlıq və məsxərəbazlıqdan başqa bir iş görməyən hünərsiz, qeyrətsiz vəzirlər xəlvətdə şahla görüşür, öz məqsədlərini ələ gətirirlər.”

“Axı işlərin nizama düşməsinin onlara nə zərəri var?” -- dedim.

“Heç bir zərəri yoxdur,” -- dedi. -- “Fəqət qorxurlar ki, işi iş bilənlər əlinə tapşırsınlar, onlar da kənarda qalsınlar. Çünki vəzirlik və hökumətdən bildikləri şey ancaq şər adlandırdıqları bir-iki yalan sözün quyuğunu bir-birinə düynləməkdən ibarətdir. Bəziləri bu vasitə ilə şahı göylərə qaldırıb, meraca çıxarırlar. Bir parası da İskəndəri, Daranı qəbirdən çıxarıb, şahın çiyni tufəngli qarovulu və qapıçısı eləyirlər. Şahı ədalətdə Ənuşirəvana, sədaqət və allahı tanımaqda Əbazər və Səlməna bərabər tutanlar da vardır. O, utanmazlardan bir neçəsi şahın meşədə ayı öldürməsinə Xəndəq davasında Əlinin zərbələri kimi göstərilir. Alman imperatoru hər il şikarda İran padşahının ovladıqlarından yüz qat artıq yırtıcı və vəhşi heyvan vurur, amma alman şairlərindən heç birisi onun tufənginin mədhinə qəsidə yazmamışlar. Çünki o şairlər bilirlər ki,

onu aldada bilməyəcəklər. Nəsr yazmaqda az-çox bacarığı olanlar da onun Avropa səfərini dünyanı fəth etmək əzmində olan Filipp oğlu İskəndərin yürüşündən də üstün tuturlar. Şahın İngiltərə mələkəsi ilə görüşünü Süleymanla Bilqeys əhvalatı kimi qələmə verirlər. Beləliklə bir tərəfdən bu içiboş sözlərlə o yazığı aldadıb başını qatırlar, o biri tərəfdən də özləri rəiyyəti çapıltalayır, ölkəni viran edirlər. Allaha and olsun, bunların vətəndə əmələ gətirdikləri xarabkarlıq Çingizin İrana etdiyi hücumlardan törənən viranlıqdan da betərdir.”

“Bəs bu işlərin axırı necə olacaq?” -- deyər soruşdum.

Dedi:

“Əslinə baxsan, bizim hələ ümidimiz tamamilə kəsilməyib. Yenə bir ümid yolu var. Çünki təbiətin işlərindən biri də budur ki, insanın hər bir işə həvəsi, şövqü otuzdan əlli yaşınadək olur. Ondən sonra bədənən bütün qüvvələri zəifləməyə başlayır. Şahımıza gəldikdə isə onunku bu işlərdən çoxdan keçibdir.... Təəssüf ki, şahlıq vəliəhdə çatanda keçmişdən elə bir şey qalmayacaq ki, ona əsaslanaraq müəyyən islahat əmələ gətirə bilsin. Olan-qalan -- adlarını vəzir qoyub, ölkədəki bərbad vəziyyətin ilk müəbbibləri sayılan bir ovuc alçaq məsxərəbaz, yaltaq və rüşvətxorlardan ibarət olacaq. Biçarə vəliəhd işin başlanğıcında kələfin ucunu tapa bilməyəcək. Belə pərişan bir vəziyyət onun özünü də çaşbaş salmazsa o, böyük hünər göstərmiş olar. Hər halda, o vaxt ayıq və iradəli bir vəzir lazımdır ki, xarici siyasət qarşısında müqavimət göstərər, qonşulara məmləkətin daxili işlərinə qarışmaq fürsəti verməsin. Yalnız belə bir şərait yarandıqda yeni şah ölkənin idarəsi üçün tədbir görə bilər. Vətənimizin indiki və gələcək vəziyyətinin müxtəsər təsviri bundan ibarətdir. Bununla belə, deyilməli mətləblər çoxdur. Əgər ikinci dəfə buraya gəlsəniz hamısını kağız üzərində görəcəksiniz....”

Bunları deyib, möhtərəm cənab ucadan qışqırdı:

“Uşaqlar, şam gətirin!”

Bu möhtərəm cənabın söhbətlərindən mən o dərəcədə sevinmişdim ki, az qalırdı şadlığımın oynayam. Xidmətçi gəlib dedi:

“Buyurun, şam hazırdır.”

Süfrə olduqca zəngin idi. Cürbəcür ləzzətli xərəklər hazırlamışdılar. Bilmirəm onların şamı hər gecə belə rəngarəng və təntənəli olur, yoxsa mənim xatirim üçün bu dəstgahı açmışdılar.

Süfrə başında əyləşdik. Heç kəs yox idi. Yalnız o kiçik yaşlı uşaq bizimlə süfrə başında oturmuşdu. Mən dedim:

“Bu gün ağazadə ilə söhbət eləyib, ondan çox ağıllı sözlər eşitdim. Allah saxlasın, əgər bizim qocalarımızın bu kiçik uşaq qədər ağılı və dərrakəsi olsa idi heç bir qəmimiz olmazdı.”

“Məgər o sizin yanınıza gəlmişdi?” -- deyə möhtərəm cənab soruşdu.

“Bəli,” -- dedim. -- “Xidmətçi ilə çay gətirmişdilər. Aramızda söhbət oldu.”

Möhtərəm cənab dedi:

“Əgər meyliniz varsa, məmləkəti idarə etmək qaydaları haqqında sizinlə hikmət üzündən qısaca söhbət eləyim?”

“Ürəkdən istərdim,” -- dedim.

Buyurdu:

“Əzizim, bu məsələ hamıya bəllidir ki, məmləkət və şahlıq adlanan dövlətin həqiqi mənası müəyyən qaydalar əsasında bir yerdə toplanmış insan cəmiyyətindən ibarətdir. Nəzəri və əməli hikmətin incəliklərindən və hadisələrin xüsusiyyətləri sirlərindən xəbəri olan bir para uzaqgörən arif tədqiqatçının əqidəsinə görə ictimai quruluşların vəziyyəti həqiqətdə insanın fərdi əhval-ruhiyyəsi kimidir. Çünki dərinə baxanda görürsən ki, bir çox hallarda insanların ictimai və fərdi yaşayış vəziyyətləri bir-birinə oxşayır....”

Filosoflar deyirlər: insanın ömrü üç mərhələyə -- inkişaf etmə, sabitləşmə və ölgünləşmə dövrlərinə bölündüyü kimi, dövlətlər və bəşər cəmiyyətlərinin də üç mərhələsi olur. Ancaq insan orqanizminin zəifliyindən və ya güclüliyündən asılı olaraq bu üç mərhələnin vəziyyəti müxtəlif adamlarda fərqli olur. Yəni orqanizmi zəif adamlarda ölgünləşmə dövrü güclü olur və sağlam adama nisbətən daha tez gəlib çatır. İnsanların ömründə nəzərə çarpan bu cəhət

dövlətlərin və bəşər cəmiyyətlərinin də həyatında özünü göstərir. Dövlətlər də zəif olduqda, onların inkişaf, sabitləşmə və ölgünləşmə mərhələləri qısalır. Buna görə də bir para qədim ictimai quruluşlar orqanizmi zəiflədiyinə görə, sürətlə aradan gedir, inkişaf mərhələsində sabitləşir, sabitləşmə dövründə ölgünləşir. Necə deyirlər, əcəl-mayallaq olur, təbii vaxtından əvvəl devrilir. Bunun əksinə olaraq bir parası da güclü və sağlam orqanizmə malik olduğuna görə inkişaf və sabitləşmə dövrü uzanır. Keçmiş tarixə diqqətlə fikir verilsə bu iki incə məsələ hamıya aydın olar.

Fərdi insanın və bəşər cəmiyyətinin bu üç mərhələsi üçün xüsusi tədbirlər və işlər lazımdır. Cəmiyyəti idarə etməyi öhdəsinə almış tədbirli adamlar bunları yaxşı bilirlər. Ona görə ki, onlar cəmiyyət tərəfindən bu iş üçün seçilmiş adamlardır. Cəmiyyətin sağlamlığını qorumaq kimi mühüm bir vəzifə onların öhdəsindədir. Məmləkətin və ya cəmiyyətin məzəcində bir dəyişiklik, inqilab görünən kimi onlar müəyyən əlac və tədbirlə xəstəliyi müalicə etməyə başlayırlar. Belə bir vəziyyətdə onların cüzi qəflətindən böyük fəsadlar törəyir. Ruhi və cismani xəstəliklərdə ümumi qaydalar olduğu kimi, onlar da bu xəstəni müalicə etməkdə olduqca diqqətli olmalıdırlar. Məlumdur ki, qoca bir kişiye yararlı olan dərmanı südəmə uşağa vermək olmaz. Eləcə də uşağın dərmanı qoca kişidə istənilən təsiri oyada bilməz. Gərək müalicə xəstənin məzacına uyğun olsun. Əks təqdirdə o ancaq zərər vermiş olar. Məlum olduğu kimi, insan orqanizmi dörd ünsürdən ibarətdir və onun ixtiyarı duyğular vasitəsilə danışmaq qabiliyyətinə malik olan vücudun qüdrətli əlinə tapşırılmışdır. Cəmiyyəti idarə etmək ixtiyarı da insan orqanizmindəki duyğulara bənzəyən vəzirlər və məsul işçilər vasitəsilə danışan varlığın misli olan şahın bacarıqlı əlindədir. Onun dörd ünsürü də ruhanilər, vəzirlər, tacirlər və təbəələrdir. Ruhani zümrəsi cəmiyyətdə insan orqanizmindəki qanın misalındadır. Qan dirilik mənbəyi olub, əsasən qəlbə yerləşən ruhun bütün canlandırıcı feyzlərini bədən üzvlərinə yayır. Ona görə ki, həyat mənbəyi olan ruhun özü lətif bir cövhərdir. O, son dərəcə incə olduğundan öz-özlüyündə bədəndə cərəyan edə bilməz. Belə olduqda, cərəyan etmə qabiliyyəti və qüdrəti aydın olan qan, ruhu özü ilə götürüb, tük damarların olduqca dar yollarından keçir və bədənə ən dərin nöqtələrinə çatdırır ki, onun feyzi orqanizmin bütün üzvlərinə yayılmış olsun. Bunun nəticəsində də qan dolandığıca bədən üzvləri yaşayır və tərəvətlənir. Şəriət və həqiqət amilləri də bədəndə ruh mənziləsində olan şərif elmləri feyz mənbəyindən bilavasitə və ya bilvasitə alıb, mülayim bir dillə cəmiyyətin bədəni hökmündə olan kütlələrə çatdırırlar. İnsanın bədəni yaşamaq bəxş edən ruhdan feyziyə olduğu kimi, kütlələr də alimlər vasitəsilə onlara təlqin edilmiş elmlərin feyzindən canlanırlar. Beləliklə də izzət və iftixarla yaşamaq dövrünü uzadırlar.

Cəmiyyətdə qoşun -- bədən mülkündəki bəlgəmə, tacirlər -- səfraya, rəiyyət və kəndlilər isə sövdaya bənzəyirlər. Bu üç ünsürün təbiəti birinci ünsürdən fərqli olaraq torpaqla bağlıdır. Bu dörd ünsür həmişə qarşılıqlı surətdə bir-birindən faydalanır. Onlar adi qaydada davam edərsə, bədənə sağlamlığı təmin olunur, onların özləri də bir-birinin fəaliyyətindən faydalanar. Bu faydalanma nəticəsində cəmiyyətin intizamı da möhkəmlənər, dövlətin özü də lazımınca qüvvətlənib güclənər. Belə olduqda bu dörd ünsürün həmişə müvazinətdə saxlanılması lazım gəlir ki, kəmiyyət və keyfiyyət cəhətcə biri digərinə üstün gəlməsin. Bu incə cəhətə riayət olunmasa, dörd ünsür arasındakı nisbətlərin pozulması nəticəsində bədənə sağlamlığına rəxna toxunar, dövlətin məzacı pozular. Sədinin dediği kimi:

Bu dörddən hər biri qalib gələrsə.

Bədən qəlibindən ruh çıxıb gedər.

Qeyd etdiyim kimi, bir millətin əsas ictimai varlığını təşkil edən təbəələr məmləkətin orqanizmində sövdə yerindədir. Tibb elmində sübuta çatdırıldığı kimi, xörəyin həzmindən sonra mədəyə qida çatmadıqda mədənin tamamilə boş qalmaması üçün insanın dalağı mədəyə bir qədər sövdə çatdırır. Bu onun üçündür ki, mədənin fəaliyyəti pozulmasın, eləcə də ölkənin mədəsi yerində olan dövlət xəzinəsi boşaldıqda təbəələr və əkinçilər öz əməklərinin məhsulunu nəqddən, cinsdən toplayıb, həmin mədəyə doldurmaqla onu qidalandırırırlar. Çünki o boş qaldıqda, dövlətin sağlamlığı pozulur. Bu cəhətdən də təbəənin halına qalmaq dövlət üçün olduqca zəruridir. Məhz ona görə də keçmişdəki böyük padşahlardan çoxu hökumətin və səltənətin bəqası və davamı üçün ilk vasitə olan bu incə məsələni dərk etmiş, rəiyyətin rifah halını təmin etmək, onun qayğısına qalmaq yolunda səy göstərmişlər. Onlar kəndləri abadlaşdırmaq, kəndliləri və əkinçiləri hər cür zərərdən qorumaqla öz yerindən tərpənməməyə, canla-başla torpağı becərməyə, əkini artırmağa həvəsləndirmişlər.

Bu da məlumdur ki, bədən mülkündə sövdənin artması sayıqlama, xəyal, xülya, yuxusuzluq kimi bir sıra ruhi xəstəliklərin törənməsinə səbəb olur. Bunların nəticəsində ruh zəifləyir, bədən müəyyən dərəcədə arıqlayır.

Bəzən rəiyyət və kəndlilərlə mülkədarlar arasında ixtilaf əmələ gəlir. Hətta onlar dövlət mükəlləfiyyətlərini ödəməkdən boyun qaçıırırlar. Ancaq sövdə xəstəlikləri o qədər də qorxulu olmadığı kimi, rəiyyət və kəndlilərdən də dövlətə və məmləkətə o qədər böyük zərər gözlənilmir. Azacıq tədbirlə qışqır-bağırlarını kəsmək olur. Hər halda onların da rifahı və rahatlığı etidal həddindən gərək kənara çıxmasın.

Dedik ki, tacirlər və alverçilər zümrəsi ölkənin orqanizmindəki səfraya bənzəyir. Səfra bədən mülkündə olan məsrəfsiz, kəsif maddələrin təbii məcralar vasitəsilə dəf edilməsinə səbəb olur. Şübhəsiz ki, səfra normal dərəcədə olduqda bədənə sağlamlığına və salamatlığına səbəb olacaqdır. Lakin təbii həddini aşdıqda işlər yenə də pozulacaq.

Tacir təbəqəsi yeməkdə, geyimdə, ev təcəmmülatında ifrata vardırıqda və öz xərclərini artırıqda getdikcə iş tamahkarlığa, möhtəkirliyə, başqalarının haqqını danmağa gəlib çatır. Beləliklə də cəmiyyətdə yoxsulluq şiddətlənir, əhali arasında ümumi iflas törənməsinə səbəb olur.

Qoşunu da məmləkətin orqanizmindəki bəlgəmə oxşatdıq. Bəlgəmin həddindən çox olması sağlamlığın pozulmasına, orta səviyyədə olması isə həyatın davam etməsinə səbəb olduğu kimi, cəmiyyətin nizam-intizamının davamı məsələsi də bu dörd əsas tərkib hissəsi arasındakı nisbətlərin orta vəziyyətdə müvazinətdə saxlanılmasından asılıdır. Hərçənd ki, bunları həqiqi etidala səbəb olan müəyyən bir vəziyyətdə saxlamaq qeyri-mümkündür, amma elə etmək

lazımdır ki, nisbətlərin pozulması müəyyən həddi keçməsin. Çünki nisbətlər pozulduqca orqanizmdə xəstəlik əmələ gələcəkdir.

İnsan sabitləşmə dövrünü keçirəndən sonra təbii qocalıq dövrünə qədəm qoyur. Bu vaxt bədən mülkündə bəlgəm artır. O da orqanizmdə soyuqluq və rütubət əmələ gətirir və öz hökmünü icra edir. Bəlgəm ixrac olub sakitləşdikcə onun yeri təbii olaraq dolur. Onda başqa ünsürlər də təbiətə ona tədbil olunmağa meyl göstərilir. Bununla təcrübədə aydın olmuşdur ki, hər bir dövlətin qoşunu sabitləşmə mərhələsini keçirdikdən sonra çoxalır. Onun miqdarı nə qədər məhdudlaşdırılsa da yenə də cəmiyyətin başqa zümrələrinin meyli ona artır. Qoşun silkinə daxil ola bilməsələr də, onlar çalışırlar ki, geyimdə və davranışda özlərini hərbiçilərə oxşatsınlar. Beləliklə, nə yolla olur-olsun, sabitləşmə dövründən sonar hər bir dövlətin qoşununun miqdarı artır. Bu halda insan öz orqanizmində artmağa başlayan bəlgəmin qarşısını ala bilmədiyi kimi, dövlət də qoşunun artmasının qarşısını ala bilməyəcək. Onun artmasının qarşısını almağa nə qədər səy göstərsə də müvəffəq olmayacaq. Yaxşısı budur ki, başqa ünsürlərə zərər yetişməməsi şərtlə onun artması ilə razılaşsın. Çünki bu, təbiətin hökmüdür, onun əleyhinə çıxmaq faydasızdır.

Dörd ünsürü cəmiyyətin tərkib hissələri olan dörd sinfə oxşatdıq və dedik ki, danışma qabiliyyətinə malik olan varlıq -- şah mənziləsindədir, düşüncə qabiliyyəti vəzir, idrak qabiliyyəti -- müfti deməkdir. Mədəni xəzinəyə, dadbilmə hissini sərrafa, qidanı saxlama qabiliyyətini xəzinədara, qidanı həzməverən cihazı hesabdara və s. qüvvələri ölkənin işlərini idarə edən məmurlara bənzətdik. Ona görə də bədənə mədəsi yerində olan xəzinəyə hər nə toplanarsa, onu müəyyən əndazə ilə lazım olan hissələrə bölüşdürməlidir. Belə olduqda bütün hissələr öz payını almaqla, cəmiyyətin bütün zümrələri öz səyi və işinə görə ondan faydalanacaqdır. Bu o vaxt ola bilər ki, bölgü ədalətlə aparılsın. Belə olmasa, birinin daha çox qüvvələnməsi digərinin zəifləməsinə və arada düşmənçilik törəməsinə səbəb olacaq. Onda məmləkətin də sağlamlığı pozulacaq, getdikcə çürümə prosesinin vüsəti artıb, dövlətin məzəcini də zəiflədəcəkdir. Dövlət bu minvalla sabitləşmə dövrünün sonunadək davam edə bilər. Ancaq maliyyə vəziyyəti tədricən pozular, xəzinə boşalar, nəhayət, tamamilə sıradan çıxar. Onda hər cür izzət və iftixar o cəmiyyəti tərk edər, dövlət qüdrətdən məhrum olar. Bu kədərli hala səbəb olan hər bir alçaq isə qiyamətədək hamının nifrətini və lənətini qazanar, tarix də onun adını xainlərin və bədəməllərin cərgəsində yad edər.

Sözün qıssası, bu izahatdan aydın oldu ki, hər bir insan həyatı fərdi halda üç mərhələdən -- inkişafetmə, sabitləşmə, ölgünləşmə mərhələlərindən təşkil tapdığı kimi, bəşər cəmiyyətindən ibarət olan məmləkətlər və dövlətlər də eynilə həmin üç mərhələdən gəlib keçirlər. Lakin bu üç keyfiyyətdən hər hansının bir-birinə zidd tələblərə malik olması da aydın məsələdir. İnkişafetmə mərhələsində insanın ata-ana tərbiyəsi və himayəsinə ehtiyacı olduğu kimi, hər bir dövlət də yarandığı və təşəkkül tapdığı dövrdə tədbirli adamların köməyinə və təəssübünə möhtacdır. Cəmiyyətdə hər kəs öz məişətinin qeydində olaraq güzəranı üçün bir vasitə axtarıb tapdığı kimi, dövlətlər də ədalətli qanunlar sayəsində vergi toplamaq vasitəsilə xəzinəsini doldurur. Lazım gələndə vaxtlarda cəmiyyətin rifahını və varlığını qorumaq üçün ondan istifadə edir və bununla da əhəlinin yaşayışı nizama salınır.

Böyümə yaşlarında insan gündən-günə tərəqqi etdiyi kimi, dövlətlər də yarandığı gündən etibarən sabitləşdiyi həddə qədər mal-dövlət, calal və şövkət etibarilə tərəqqiyə doğru meyl göstərir. Onun fəaliyyəti və əməlləri o zamanadək ədalət və insaf prinsiplərinə uyğun olmuş və o, müvazinəti qorumaq şərtlə rəftar etmişdirsə, sabitləşmə dövrü davam edəcəkdir. O, izzət və iftixarla yaşayacaqdır. Ərəbcə məşhur bir məsəl var: işlərin ən gözəli orta vəziyyətdə olan işdir. Ölgünləşmə dövründə qocalıq üzündən insanın qüvvəsi tükənir, bütün gücü və duyğuları gündən-günə sarsılır. Cəmiyyətdə də vəziyyət bu şəkildədir. Ölgünləşmə dövründə dövlətin əsasları süstləşir. İnsan orqanizmində güc və hiss mənbəyi olan təbii hərarət və rütubət azaldıqda nəhayət həzm cihazı zəifləyir və mədə xəstəliyə tutulur. Dövlət orqanizminin də təbii hərarəti və rütubəti mənziləsində olan vəzirlərlə bədənin başqa qüvvələri mənziləsində olan şəhliq dəstgahındakı xadimlər arasında işlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti üstündə ixtilaf əmələ gəlir. Onların arasındakı nifaq və ziddiyyətlər cəmiyyəti təşkil edən dörd ünsürün pozulması və zəifləməsi ilə nəticələnir ki, bu da öz növbəsində xəstəliyin ümumiləşməsi və şiddətlənməsinə səbəb olur.

Saqqalın ağarması, alnın qırışması insanların qocalması və yaşa dolması əlamətlərindəndir. Cəmiyyətdə də bəzək-düzək və gərəksiz zinətlərə alışma adətləri həmin cəmiyyətin qocalması və zavalı doğru üz qoyması əlamətidir. Ona görə ki, yuxarı təbəqə sabitləşmə dövründən sonra tənbelliyə, istirahətə və xoş-güzərana meyl göstərir. Varlılar bir-biri ilə rəqabətə gərişib, öz cah-cəllarını artırmağa, şan-şöhrətlərini genişləndirməyə çalışır və keçmiş milli ıftixarları büsbütün unudurlar. Bu hal getdikcə başqa siniflərə də sirayət edir. Ortabablar da ev, paltar xüsusunda yalnız vəzirlərlə deyil, hətta şahlarla da yarışirlar. Beləliklə, ümumi xərcələrin və sərf olunan vəsaitin miqdarı artmağa başlayır. Sərkərdələr və hərbiçilər də bu adətə və dəbə qoşulurlar. Onlar da səfərdə olub dağda-daşda əziyyət çəkməkdənsə, evdə oturub istirahət etməyi üstün tuturlar. Düşmənlə vuruşmağı, vətəni qorumağı unudurlar. "Həminin əcəli yazılmışdır" kəlamına müvafiq olaraq, onların haqqında da qəza məhkəməsində yazılıb imza olunan nə varsa icra olunur. "Allah kimi istəsə məhv edər, kimi istəsə yaşadar" ayəsi sübuta çatır, əcəl-mayallaq olurlar və əcəl-mayallaq haqqında deyilənlər doğrulur.

Beləliklə də aydın olur ki, bəzi ictimai quruluşların ölgünləşməsi təbii vaxtından əvvəl baş verə bilər. İnsanda da bu hadisəni müşahidə etmək olur. Bir şəxs özünü zəhərləyərsə, yaxud özünü dənizə atarsa, əlbəttə, təbii əcəli çatmadan öləcəkdir. Eləcə də ədalətli və insafli qanunların icrası əvəzinə haqsızlıq və zülmkarlıq edən bir dövlət öz dağılması və məhvini sürətləndirmiş olur. Heç şübhə yoxdur ki, belə bir hökumətin əsası onun ölgünləşmə zamanı gəlib çatmamış dağılacqdır. Tale bir şəxsin ömrünün ölgünləşmə mərhələsi dərəcəsinə çatdığını müəyyənləşdirmişdirsə, onda ya o adamı öz sağlamlığını şəxsən qorumağa vadar edəcək, ya da onu təcrübəli bir həkimlə rastlaşdıracaq ki, onun vasitəsilə xəstəliklərdən xilas olsun. Eləcə də, əgər allahın təqdiri bir dövlətin ölgünləşməsinin son həddə çatmasını istəsə, o dövlətin başçısını düzgün yola hidayət edər, təcrübəli həkim yerində olan uzaqgörən vəzirlərin, təmiz əqidəli vəkillərin əli ilə onu qüvvətləndirər, öz təbii ömrünü tamamilə başa vurmaqda ona kömək edər.

Sözün qısaşı, hər bir dövlətin varlığı və davamı onun düzgün siyasətindən asılıdır....
Vəzirlərdən və hakimlərdən hər hansı bu düzgün yoldan çıxıb, nəfsin təmənnası ilə həvavü

həvəs dalınca getsə, şübhəsiz ki, özlərinin məhvinə çalışmış olacaqlar. Necə ki, ərəblər deyir: "Dövlət küfr ilə davam edə bilər, zülm ilə yox".

Mən dedim:

“Allaha şükür ki, siz siyasətin bütün rəmzlərindən baxəbərsiniz. Hökumət fəlsəfəsini də dərinləndirə bilərsiniz. Belə olduqda nəyə görə siz bütün bu incə məsələləri dövlətin məşvərət məclisində irəli sürüb müzakirə etmirsiniz? Nə üçün siz dövlətin başqa vəzir-vəkillərini dövlət idarələri və dəstgahını islah etmək lüzumu məsələsində özünüzlə şərik və həmrəy etmirsiniz? Belə etsəniz, onların köməyi və həmrəyliyi ilə işiniz irəliləyər, vətən və vətən övladı bu təhlükədən xilas olar.”

Dedi:

“Ürəyimin yarasına bundan artıq duz səpmə. Bu haqda nə qədər danışdım, nə qədər qışqırıb bağırdım səsimə səs verən olmadı. Söz eşidən qulaq hanı, haqqı görənlər haradadır? Bu fəryadlara qulaq asan kimdir? Bu qəbildən olan sözləri eşidən hanı? Səadət və başıucalığa səbəb olan bu kimi nəsihətləri qəbul etmək üçün iki şey lazımdır: biri elm, digəri insaf. Heyf ki, biz bədbəxtlər bunların ikisindən də məhrum qalmışıq. Şahın ətrafında bu gün iki yüz nəfərdən artıq yüksək rütbəli adam var. Onların hər biri öz növbəsində sədr-əzəm və vəzir olmaq arzusundadır. Bu arzu ilə də fürsət dalınca gəzir və günləri sayırlar. Özləri də bilirlər ki, bu məqsədə çatmaq üçün pul və rüşvət verməkdən başqa bir yol yoxdur. Buna görə də rəiyyəti talamaq üçün gündə bir bəhanə dalınca gəzir, hər hansı yolla olur-olsun lazım olduqda kəsənin başını açmaq üçün onu doldurmaq fikrindədirlər. Onların fikri-zikri ancaq budur ki, nə kimi hiylə ilə bir-birinin ayağı altına sabun çəkib yerə yıxsınlar, onun məqamını ələ keçirsinlər. Onların xəyalına gəlməyən bir şey varsa, o da vətən sevgisi və milli qeyrətdən ibarətdir.

Deməli, təkrarən ərz elədiyim kimi, onlar ortalıqda qanun olduqda nəinki öz məqsədlərinə nail ola bilməyəcəklərini, həm də ildə otuz-qırx min tümən mədaxildən əllərinin çıxacağını başa düşürlər. Belə olduqda bugünkü fironluq dəstgahlarına, onları müşayiət edən atlı dəstəsinə, xüsusi tövləyə, dəstə-dəstə nöqə-kənizə gərək əlvida desinlər. Məhz buna görə də, qanunun verilməsi və icrası bir tərəfə qalsın, adını belə eşitmək istəməzlər.

Bu yaramaz işlərin şum nəticələri üzündəndir ki, vaxtilə yer üzünün behiştə olan İran indi viran olubdur. Keçmiş vaxtda yer üzünün ən əziz millətlərindən olan əhalisi bu gün gördüyümüz xar və zəlif vəziyyətə giriftar olubdur. Bir adamın, ixtiyarı yoxdur ki, onlardan məmləkətin xarabalığı və əhalinin pərişanlığının səbəbini soruşsun.

Bildiyiniz kimi, İtaliya məmləkəti İrandan çox-çox kiçikdir. XIX əsrin əvvəllərində o ölkənin bütün maliyyəti beş milyon түмән idi. Amma bu gün əlli milyon түмән olubdur. Onun əhalisi də bu nisbətə artmışdır. Başqa dövlətlərdə də vəziyyət eynidir. Desəm ki, Londonda nəşr olunan "Tayms" qəzeti mətbəəsinin gəliri İranın bir illik gəlirindən artıqdır, əlbəttə, bizim savadsız vəzirlərimiz buna inanmayacaqlar. Halbuki bu, günəşdən aydın bir həqiqətdir. Hələ vəzirlərimiz, hətta sədr-əzəməmiz bugünədək bilmirlər ki, bank təsis etmək, kağız pulu işə salmaq nə yolla ola bilər. Millət nümayəndələri məclisi, yəni parlament nə kimi bir şeydir. Hələ bugünədək İran vəzirlərindən birinin ölkəmizin gəlirinin artırmaq haqqında düzgün bir tədbirə əl atdığını, bu haqda bir layihə hazırladığını görməmişik. Ona görə ki, vəzirlərimizin çoxu savadda, bilikdə, beynəlmiləl hüquq və dövlətlər arasındakı diplomatik əlaqələr sahəsində və mehtərləri, çayçıları və nöqərlərindən heç də üstün və yüksək deyillər. Onları fərqləndirən cəhət budur ki, ya ərəbcə şerlərin mənasını başa düşür, ya da ki, babaları tərəfindən bu vəzifə onlara irs qalmışdır. Bu o deməkdir ki, onlar atadan, babadan bu dövlətə və millətə xain olmuşlar. Elə sələflərinin xidmət kimi cəlvələndirdikləri bu xəyanətə görə də onlar iyirmi kürurluq İran əhalisinin özlərinin satın alınmış qulu hesab edir, adam yerinə qoymurlar.

Xülasə, bu dinsiz vəzirlərdən adam soruşub deyə ki, ey möhtərəm vəzirlər, millət içərisindən bir nəfəri başqa yerə səfərə gedəndə qayıdan baş hədiyyə üçün faydalı bir sovqat gətirir. Bəs siz üç dəfə Avropanı səyahət etdiniz, məmləkətin çoxlu pullarını xərclədiniz. O qədər xərcin, yol əzab-əziyyətinin müqabilində vətənə və həmvətənlərinizə özünüzlə nə kimi bir hədiyyə gətirdiniz? Onlar bu sualın müqabilində heç bir söz deyə bilməzlər. Ancaq qoy mən deyim: Gətirdikləri -- eybəcərliklərdən və fəsqü fəsaddan başqa bir şey deyildir.

Yadımdadır, bir dəfə Yapon ölkəsindən bir nümayəndə heyəti səyahət əzmi ilə alman torpağına varid olur. Günlərin birində top istehsal edən karxanaya tamaşaya gedirlər. Almanlarda şübhə yaratmamaq üçün əllərində qələm-kağız olmadan heyət üzvlərindən hər biri bu sənayenin incəliklərindən birini uzaqgörən dəqiq fikrin fırçası ilə hafizə lövhəsində rəsm edir, öz xoşbəxt vətənlərinə qayıdandan sonra haman maşını eyni ilə düzəldib çoxlu miqdarda top istehsal edirlər ki, alman toplarından əsla fərqlənir. Bu əhvalatı o zamankı qəzetlərdə yəqin ki, siz də oxumuş olarsınız. Daha mən xidmətlərinə şərəfyab olmuş olduğunuz bu alçaq, bədxah vəzirlərin milli təəssübü, şəhpərəstliyi, vətənpərvərliyi və millətsevərliyi, dəyanəti və əmanəti haqqında bundan artıq nə deyim?! Onların hiyləgərliyi qorxusundan mən bütün yazıları və hazırladığım layihələri səndən və bir neçə sınıanmış səmimi dostumdan başqa heç kəsə göstərməmişəm. Çünki indiki zamanda bu kimi fikirlərin adamın ölümünə və ya işdən çıxarılmasına səbəb olduğunu yaxşı bilirəm."

Dedim:

"Cənab, insanın adının əbədi yaşamasına səbəb ola bilən bir iş görməsindən daha ləzzətli dünyada nə ola bilər? Mənə elə gəlir ki, Alman sədr-əzəmi prins Bismarkın adını dost və ya düşmən olmalarına baxmayaraq, səkkiz yaşlı uşaqdan tutmuş həştad yaşlı qarıyadək hamı uzun müddət hörmətlə yad edəcəkdir. Hərçənd ki, vətənimizin bədbəxtliyi üzündən mərhum Mirzə Təqi xan Əmiri-kəbirdən heç bir şey yadigar qalmamışdır. Daha doğrusu, əslində ölkənin və millətin bədxahları və xainləri ona macal vermədilər ki, bir şey yadigar qoysun. Amma bununla

belə indiyədək dinsiz və yaltaq bir tarixçidən başqa, iranlılardan heç bir kəsin o böyük kişinin adını hörmətsizliklə yad etdiyini, bir rəhmət oxumaqla onun pak ruhunu şad etmədiyini görməmişəm. Hamı onun vətənpərvərlik hisslərinin yüksəkliyi qarşısında hörmətlə baş əyir. Bundan əlavə, belə bir məsəl var: "Möhtəsib bazardadır" -- deyərlər. Eşitdiyimə görə, bu zalımların, yəni Firon və Nəmrudun* tör-töküntüləri olan bu alçaqların əhalidən zorla qoparıb yığdıqlarını yuxarı başdakılar tutub əllərindən alırlar. Özlərindən də olmasa, öldükdən sonra nə vasitə ilə olur-olsun, bir neçə qat artıqlaması ilə vərəsələrindən saldırlar."

O dedi:

"Doğrudur, qızılı başqası aparır, günahı bunların boynunda qalır. Ancaq bunlar nə öz övladları haqqında düşünür, nə də qiyamət günündə sorğu-sualdan çəkinirlər. Badənin hərərətindən beyni coşub huşunu itirmiş sərxoşlar kimi bu beyti zümzümə eləyirlər:

Çün dünən keçmiş, sabahdan bir xəbər yoxdur hələ.

Sən bu gün fikrində ol, Sədi, ki, düşməz heç ələ.

Onlar uşaqlıqdan əzbərlədikləri bu rindanə beyti o qədər oxuyurlar ki, bütün ömürləri başa çatır.

Biz hər gün eşidər və qəzetlərdə oxuyuruq ki, filan dövlətin vəziri istefaya çıxdı. Bu istefanın neçə səbəbi olur. Ya xəstəlik üzündəndir və hakimlərin göstərişi ilə müəyyən müddət işdən ayrılıb müalicə olunmalıdır ki, sağaldıqdan sonra fərağatla yenə də vətənə xidmət etsin, ya da qocalıq və zəiflik üzündən öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirə bilməməsidir. İstefaya çıxmağın daha çox baş verən bir ümdə səbəbi də vətənpərvərlik mülahizəsinə görədir. Yəni o vəzir vətənin mənafeyi, sülh və ya müharibə xüsusunda bir tədbir düşünür, onun icra edilməsi üçün millətin məşvərət məclisinə qanun layihəsi gətirir. Ancaq onun fikrini düzgün hesab etməyərək layihəsini rədd etdikdə o vəzir də öz şərəfini, namusunu, etibarını qorumaq və gələcəkdə hər cür töhmətdən yaxasını qurtarmaq üçün öz məqamından əl çəkir. Təəssüflər olsun ki, bizim vəzirlərimiz yüz il vəzirlikdə qalsalar da, ölkəni min bir təhlükəyə düşər etsələr də, nə öz bacarıqsızlığından utanar, nə də könüllü olaraq işdən kənara çəkirlər.

Bu xoşagəlməyən vəziyyətin davam etməsinin əsas səbəbi elmsizlikdir və indiyədək mən nə qədər fəryad qoparıb deyirəm ki, bizim üçün məktəb lazımdır, elm lazımdır, vəziyyətimiz ancaq bugünkü elmlər və fənlərdən başı çıxan savadlı, elmlə adamların hümməti ilə dəyişilə bilər, fayda vermir ki, vermir. Bu korlar görmürlər ki, Qərb dövlətlərinin bütün hörmət və ictimaiyyətinin səbəbi elmlə və bilikli olmalarındadır. Eləcə də Şərq xalqlarının xarlığı və zilləti elmsizlik və cəhalət üzündəndir. Bu ağılsızlar nəzərə almırlar ki, sonuncu əsrdə İranın hər-cəməliyyəsinin, şahlığın eyni sülalə və nəsilə qalmayıb, üzük kimi hər gün bir barmağa taxılmasının səbəbi elmsizlik və qanunsuzluqdan başqa bir şey deyildir. Bütün bu pozğunluqlar zülmədən, zülm isə cəhalətdən

törəmişdir. Nadirdən qabaq da, ondan sonra da bu torpaq müxtəlif hadisələr və zamanənin fitnəkarlıqları nəticəsində ayaqlar altında tapdalanmışdır. Bütün bunların səbəbini aramış olsaq, cəhalət və nadanlıqdan başqa bir şey olmadığını görürük. Doğrudan da bu məmləkətin halına ağlamaq lazımdır. Mən bu uzun sürən bədbəxtlik və fəlakətin cəhalət və nadanlıq üzündən olması haqqında yeddi yüz səhifəlik bir kitab yazmışam, onun nəşr olunmasına müvəffəq olsam, bir cildini də sizə göndərəcəyəm. Onu oxuyandan sonra biləcəksiniz ki, nə həngamə imiş.”

Şamı yedik, süfrəni yığışdırdılar. Möhtərəm cənab bir qədər də öz sərgüzəştindən danışdı. Misirin ticarətindən və sairədən soruşdu. Bu haqda bildiklərimi söylədim. Saat beş idi, mənzilə qayıtmaq üçün izin istədim. Buyurdu fayton hazırlasınlar. Təkidlə razılaşmadım. Fanar yandırıb, nöqərlərdən iki nəfərinə buyurdu ki, məni mənzilə çatdırsınlar. Durub yenə də əlini öpmək istədim, qoymadı.

“İndiyədək vətəndəki nöqsanların səbəblərini axtarmaq yolunda çəkdiyim cəfaları sizi görməklə tamamilə untdum. Bir para nanəciblərin ürəyimə vurduğu söz yaraları sizin fərmayişlərinizin məlhəmi ilə sağaldı. Bu gözlənilməz nemətin şükrünü yerinə yetirməkdə acizlik çəkirəm. Ümid edirəm ki, bundan sonra allahın köməyi ilə işlər düzəlsin.”

“Qüssə eləmə,” -- dedi. -- “Allah kərimdirdi. İnşallah, yaxşı olacaq. Ancaq dua eləmək lazımdır ki, oğulun ömrü atanın ömründən daha uzun olsun. Kaş bütün övladlar atasından sonra öl. Mən də duanı yalnız bir nəfər üçün deyil, hamı haqqında eləyirəm.”

Nəyə işarə etdiyini başa düşdüm. Dedim:

“İlahi, amin!”

Vidalaşib evdən çıxmaq istərkən dedi:

“Əgər bu tezlikdə getməsən yenə də buraya gəl.”

“İstəyirəm ki, mümkün qədər tez gedim,” -- dedim.

Yola düşərkən dedi:

“Yaxşı yadıma düşdü. Bir xabnamə vardır. Dayanın onu verim sizə, oxuyun.”

Əyləşdim. Möhtərəm cənab dedi:

“Bir nəfər sizin kimi milli təəssüb dərdinə və vətənpərvərlik xəstəliyinə düşər olmuş adamla tanışlığım var. Hərdən bir yanıma gəlir. Günlərin birində bizə gəldi, sizə vermək istədiyim həmin kağızı mənə verib dedi: "Bu gecə bir yuxu görmüşəm, ayılan kimi yazdım ki, yadımdan çıxmasın. Budur, oxuyun, mümkünsə yozun".”

Oxudum. Təbiri aydın idi. Dedim: "Büsbütün aydın olduğu üçün onu lap asanlıqla yozmaq olur. O ki, su verir, üzünə güləb səpir -- vəliəhddir".

Buyur oxu, sizinlə bir dərddə olan şəxsin yuxusu budur.

Kağızı aldım. Belə yazılmışdı:

"Dünən gecə yuxudan qabaq məmləkətin pərişanlığı haqqındakı düşüncələr yaxamdan əl çəkmirdi. Öz-özümü məzəmmət edib deyirdim: "A kişi, sənə nə dəxli var ki, bu ölkədə bir ovuc alçaqlar zalımdırlar, bir neçə milyon, nəfər isə məzlumdur. Onlar saylarının o qədər çox olmasına baxmayaraq, zülmədən azad olmaq üçün birləşmədikləri halda daha sənə nə qalıb ki, onlara hər gün olunan zülm və təcavüzə görə tək və tənha öz həyatının şirinliyili özünə zəhər eləmişən, gecə-gündüz vətənin tərəqqisi, millətin səadəti, məmləkətin işlərində iltizam yaranması, vətəndaşların rifahı, ədalətin hökm sürməsi arzusu və həsrətilə ömrünü qüssə-kədərlə başa vurursan. Ay dəli, dünyanın dərdi, qəmi sənə qalmayıb ki!" Bu fikir-xəyalla əlbəyaxa ikən məni yuxu apardı.

Yuxuda gördüm ki, Nasiriyyə xiyabanındayam. Ağsaqqal saçları pırtlaşıq, halı pərişan, orta boylu, münasib əndamlı, qiymətli paltar geymiş bir qoca kişi göründü. Cavan bir oğlan onun qolundan tutmuşdu. Qoca izzirab içində cavanla söhbət edir, yol getdiyi halda hər an dönüb nigarəncılıqla ətrafına baxırdı. Birdən bərk qarma-qarışıqlıq düşdü. Bazar əhli ilə bir ovuc alçaq lat-lüt birlikdə qocanı ortaya alıb, onu soymağa başladılar. Bəziləri onu yaraladılar, üz-gözünü, əl-ayağını tikə-parça elədilər. Bir parası da qocanın paltarlarına tikilmiş cəvahirləri dartıb ələ keçirdi. Onu tamamilə talayıb lütləyəndən sonra yarıcan halda bir tərəfə tulladılar. Yazıq qoca taqətdən düşmüş bir halda zəif səslə qışqırıb deyirdi: "Ay naxələf övladlarım, ay vəfasız, mərifətsiz naməkbəhəramlar, günahım nədir ki, məni belə təhqirlə torpaq üstündə sürükləyirsiniz?! Hansı təqsirin müqabilində mənə bu kimi ağır əzablar verirsiniz?"

Vurulan yaraların şiddətindən əldən düşərək ağladığı halda qoca özündən getdi. Oradakı adamlardan bir neçəsi cavan adama xitabən dedilər: "Axı məgər sən müsəlman deyilsən? Bu əldən düşmüş yazığın qolundan tut, üzünə bir ovuc su çilə, düşmənləri başı üzərindən qovub kənar et!"

O fəlakətli, günüqara qoca huşdan getdiyi halda düşüb qalmışdı. Cavan da hər an bir kəsə yalvarır, yardım diləyirdi. Nə edə bilərdi? Məsəl var, deyərlər: "boğulan adam çöpə də əl atar". Ancaq heç kəs onu himayə etmir, yardım göstərmirdi.

Yarasını bağlamaq adı ilə qocanın yanına gələn bir adam başqa bir yara da vurub gedirdi. Bir başqası qocanın paltarını tikmək bəhanəsi ilə yaxınlaşır, sonra onun köynəyini əynindən çıxarıb aparırdı. Belə bir vəziyyətin dəhşətləri üzündən az qalırdı ki, ruhum bədənimdən çıxsın. Öz-özümə deyirdim: "İlahi, bu nə həngamədir. Bu qoca kimdir, onun günahı nədir ki, bu qədər zülmü ona rəva görürlər? Heç bir kəs də yardım göstərmir?! Birindən soruşdum: Bu məzlum qocanın adı nədir? Dedi: Məgər onu tanımırısan? Dedim: Xeyr. Dedi: adı "İranxan"dır. Bu talançıların da hamısı onun öz övladlarıdır ki, tərbiyəsizlik üzündən atalarının üzünə ağ olduqları, onun sözündən çıxdıqlarına görə sərvətdən və ıftixardan məhrum qalmışlar. Atanın bütün var-yoxunu, əmlakını heçə-puçə çıxardıqları üçün indi iş gəlib oğurluq və quldurluğa çatmışdır. Gördüyün kimi, onlar atalarını qara günə salıb, həyatdan bütün naümid etmişlər....

Qocaya yaxınlaşıb yaralarına baxmaq istədim. Yaralarının öldürücü olduğunu gördüm. Onların bəzisi irinləyib sümüyə işləmiş, qanı zəhərləmişdi. Bu kimi xəstəliyi sağalda bilən həkim gərək ya Loğmanın müəllimi, ya Məryəm oğlu İsanın şagirdi ola idi. Vəziyyətin dəhşətindən canıma lərzə düşdü və bu lərzənin şiddətindən ayıldım....

Bu yuxunu oxuyandan sonra ərz elədim:

"Bu yuxunun təbiri gün kimi aydındır. Ancaq camaatın "axı sən müsəlmansan, bu məzlum və taqətdən düşmüş qocaya kömək elə" -- deyə müraciət etdiyi o cavan bəs kimdir?"

Dedi:

"O cavan haman yuxunu görənün özüdür ki, sənin kimi və başqaları kimi onlar da gərək daxili və xarici işlər nazirlərindən, hərbi nazirin kötəyindən qorxmasınlar, onun-bunun məzəmmət etməsinə və lağa qoymasına fikir verməsinlər. Hər yerdə ucadan qışqırıb deməlisiniz ki, yeri-

göyü yaradan allah kainatın fəxri olan peyğəmbəri öz tərəfindən göndərdi ki, yer üzündən zülmün kökünü kəssin, ədalətin əsaslarını möhkəmləndirsin. O cənab allahın buyruğu ilə, adəmdən xatəmədək heç bir kəsin dözə bilməyəcəyi müsibətlərə qatlaşıb, bəzən səbirlə, gah qılınc gücü və fədakarlıq nəticəsində ədalət adlandırılan müqəddəs binanı möhkəmləndirdi. İndi necə ola bilər ki, varlığın son məqsədi olan o müqəddəs zətin yazıq ümməti bu dözülməz zülm və haqsızlıqların ağır yükü altında əzilib aradan getsin?! Nə üçün gərək onlar öz doğma yurdunu, diyarını tərk edib, əcnəbilərin torpağında avara-sərgərdan olsunlar? Elə adamlar var ki, toy gecəsinin sabahı günü insafsız hakimlərin cəfası üzündən öz ev-eşiyindən avara düşməyə məcbur olurlar. Bir neçə gecənin gəlini olan on beş yaşlı arvadının gözlərinin kökü yol gözləməkdən saralır. Axı məgər bu haman İran deyil ki, bir gün bütün yer üzünün gülşəni və cənnətin nümunəsi idi?! Bəs nə üçün indi oğlu, tikanlı çöl-biyabana çevrilmişdir? Məgər bu torpaq əsrlər boyu dünya mədəniyyətinin beşiyi olan müqəddəs torpaq deyil?! Bəs necə oldu ki, onun vaxtı ilə başqalarının tərbiyəçisi olan əhalisi indi tərbiyəsiz adlandırılır?! İranlılar öz elm və mədəniyyəti ilə geniş şöhrət qazandıqları zamanlarda Avropa xalqları divlər və yırtıcı heyvanlar kimi vəhşilik dövrünü keçirirdilər. Pişdadilərin ədalətli qanunları indi də adil hökmdarlar üçün nümunə ola bilər. Ənənələrin ədalətinin şöhrəti hələ də dünyada səslənir. Qədim tariximizdən bunları nəql etməkdən məqsədim sizə toxdaqlıq verməkdir. O cahil vəzirin sənin haqqında etdiyi hörmətsizlikdən kədərlənmə. Bu kimi işlərdə mətanət lazımdır. Dönməz bir iradə ilə çətinliklərin qarşısında dayanıb, ya onları ortalıqdan qaldırmaq, ya da bu yolla bir dəfəlik ölmək gərək!

Ya murad ilə bu çərxi-fələyi ram edərik,

Ya bu yolda kişi tək hümmət ilə baş verərik.

Mən özüm yaxşı bilirəm ki, xarici məmləkətlərdə, Bombeydə, Kəlküttədə, Misirdə, Osmanlı və ya rus ölkələrində yaşayan iranlılardan hansının ki, az-çox sərmayəsi var göbələk kimi yerdən göyərən səfirlərin, konsulların və kargüzərlərin çal-çapından yaxalarını qurtarmaq, mallarını və heysiyyətini itirməmək xatirinə təbəəlikdən çıxmağa məcbur olurlar. Bu cür eləməyən hər bir bədbəxt təəssübkeş iranlı hər şeyini itirir. Təbəəliyini tərk edənlərin heç birisini məzəmmət etmək olmaz. Ədalət və insafla bir sorğu-sual olarsa, hər bir günahkar öz təqsiri üçün min üzr istəyir. Bunlar İran təbəəliyində qalsaydılar, dövlətə və məmləkətə az faydası olardı?! Onlar vətənin abadlaşdırılması üçün müəyyən işlər görə bilməzdilərmidi?! Hər bir məktəb şagirdi də atababalarımızın yazdıqları bu sözləri oxuyub bilir ki, "Şahlığın davamı qoşuna bağlıdır, qoşun pulla toplanır, pul əmin-amanlıq, rəiyyətin rifah halı ilə ələ gəlir, rəiyyətin rifah halı isə ancaq ədalət və müsavət qanunlarının icrasından asılıdır." Təəssüflər olsun ki, bizim ölkənin və şahlığın vəziyyəti bu sahədə tamamilə tərsinədir və bunun da nəticəsi olduqca acı, son dərəcə xoşagəlməz olacaqdır. Allah bizim ömrümüzü qısaltsın ki, o qədər günləri görməyək."

Xülasə, möhtərəm cənabın növçələrinin müşayiəti ilə mənzilə çatıb yatdım. Sabahı gün Məşədi Həsən gəldi. Əlində bir tikə kağız var idi.

"O nədir?" -- deyər soruşdum.

“"İran" qəzetidir. Həftədə bir dəfə çərşənbə günləri çap olunur, şənbə günləri nəşr edilir,” -- dedi.

Təəccüblə alıb oxumağa başladım. "Daxili xəbərlər" başlığı altında şahın ova çıxması barəsindəki təfəsilatı və onun müqəddəs vücudunun salamatlığı üçün duadan sonra yazılmışdı ki, dövlət heyətinin iclası həftədə üç gün filankəsin sədrliyi ilə mübarək "Xurşid" imarətində təşkil tapır. Allaha şükür ki, dövlətin, millətin, ölkənin bütün işləri kamali intizamladır. Vilayət xəbərləri də bu qabildən idi. Misal üçün qəzet yazırdı:

"Kaşan" allaha şükür, filan hakimin səyləri sayəsində rəiyyət rahat və asudədir, şahın canına dua oxuyur. Arpa-saman boldur, başqa mallar da ucuzdur. İsfahanda, Kirmanda, Şiraz və başqa şəhərlərdə də vəziyyət elə Kaşanda olduğu kimidir.

Xarici xəbərlərdə Kuba adasının coğrafi vəziyyətindən və bu kimi şeylərdən yazılmışdı. Bunlar da elə yazılmışdı ki, nə onu yazanın özü bir şey anlayırdı, nə də başqa bir iranlı.

Başımdan tüstü qalxdı. Qəzeti bir tərəfə tullayıb dedim:

“İranın bütün vilayətlərində hakimlərin zülmündən xalqın fəryadı ərşə qalxır, bu "inafsız isə onların ədalətli olmasına şahid çıxır. Ay müsəlmanlar, bir adam yoxdur bu dinsiz qəzet yazandan soruşsun ki, bütün İranda öz vətəninə coğrafiyasını onun hüduqlarını və sərhədlərini tanıyanların sayı əlli nəfərə çatmadığı halda, Kubanın coğrafiyasını oxuyub başa düşmək onların nəyinə lazımdır? Bu baş-qulaqsız mövzuların əvəzilə faydalı məqalələr yazıb rəiyyəti padşahın itaətinə, padşahı rəiyyətə mehribanlıq göstərməyə rəğbətləndirib həvəsləndir! Ədalətin məziyyətlərindən, zülmün pis nəticələrindən yaz! Zalımların əməllərini pislə, xeyirxahların yaxşı işlərini təriflə! Bu məsələni də yazıb xatırlat ki, rəiyyət şahsız, şah isə rəiyyətsiz yaşaya bilməz. Bunların hər ikisinin varlığı bir-birindən asılıdır. Onlar sözdə iki olsa da mənada birdir. Rəiyyət padşahı öz mehriban atası və padşah da rəiyyəti öz əziz övladı hesab etməlidir ki, bununla hər ikisi xoşbəxt olsun.”

Məşədi Həsən gördü ki, qanım qaraldı, dedi:

“Dur ayağa, çıxmaq bir az dolanaq.”

“Hara gedək?” -- dedim.

“Hara gəldi.”

Yusif əmiyə dedim:

“Doğru deyir, dur ayağa, gedək bir az gəzək.”

Mənzildən çıxdıq. Bazarda iki nəfərə rast gəldik. Biri əmmaməli seyid idi. O birisi də qırx yaşlarında bir kişi idi. Məşədi Həsənlə tanış idilər. Salamlayıb xoş-beş elədilər. Sonra soruşdular ki, haraya gedirsiniz. Məşədi Həsən dedi:

“Gəzməyə çıxmışdıq. İşiniz yoxdursa gəlin bizimlə bir az gəzin.”

“Məmnuniyyətlə,” -- dedilər.

Məşədi Həsən onları təqdim etdi. Seyidin adı Ağa Mirhəbibullah idi. Əynində palto olan o biri kişi qarabağlı idi. Deyirdi ki, uzun müddət İstanbulda və Moskvada yaşamışam.

Hər tərəfi seyr edə-edə məşq meydanına gedib çatdıq. Olduqca böyük bir meydan idi. Hər tərəfini sulayıb süpürmüşdülər. Çox təmiz, səfalı və pakizə idi. Sərbazlardan bir neçə dəstə orada məşq edirdilər. Dayanıb xeyli baxdıq. Bu sərbazların təlimatçısı otuz beş yaşlı bir macar idi. Çox təəssüfləndim. Ona görə ki, o cavan İranın əlli yaşlı zabitlərinə hərbi təlim verirdi. Oradan keçib getdik. Meydandan kənarda böyük bir çarhovuz var idi. Gözəl, səfalı yer olduğundan onun ətrafında bir qədər gəzişdik. Üzüyuxarı getdik. Nəsirəddin şahın at üstündə tuncdan tökülmüş heykəlinin yanına gəlib çatdıq. Heykəl böyük sənətkarlıq və ustalıqla hazırlanmışdı. Sanki şahın özü atın üstündə dayanmışdı. Bir qədər onun ətrafında gəzişdik, sonra gəlib heykəllə üz-üzə əyləşib papiros çəkməyə başladım. Qarabağlı kişi dedi:

“Bu heykəl çox namünasib qoyulubdur. Heç yerdə belə bir yersiz şey görünməyibdir.”

Seyid dedi:

“Necə ki, yəni görünməyibdir? Avropanın hər yerində bu kimi heykəllər çoxdur. Rusiyada da bunun tayını çox görmüşəm.”

Qarabağlı dedi:

“Ərz elədim ki, heç yerdə belə şey görünməyibdir. Sizin səhviniz var.”

Seyid hirslandı. And içib dedi:

“Bunun tayını xarici ölkələrdə nə qədər istəsən öz gözümlə görmüşəm.”

Qarabağlı dedi:

“Xeyr, ola bilməz.”

Seyid pərt oldu. Qarabağlı dedi:

“Cəddinə qurban, ağa, sənin gördüklərini mən də görmüşəm. Amma iş burasındadır ki, o heykəl sahiblərinin hər birisi öz dövlətinə və millətinə parlaq xidmətlər göstərmişdir. Məhz o xidmətlərinə görə də öləndən sonra o böyük şərəfə nail olmuşlar. Məsələn, biri canından keçib möhkəm bir qala üzərinə hücum etməklə onu tutmuşdur. Ya fədakarlıq nəticəsində güclü düşmənin alınmaz bir hasarını fəth etmişdir. Yaxud həmvətənlərinin xoşbəxtliyi üçün bir yol arayıb tapmışdır. Ya bir qanun vücuda gətirmişdir və bununla vətənin ümumi mənafeyinə müəyyən xidmət göstərmiş, ya da öz həmvətənlərini zülmədən, səfalətdən xilas etmişdir, yaxud ölkədə böyük bir abadlığa səbəb-olmuşdur. Millət də, dövlət də o gözəl işlərin müqabilində o padşahın, sərdarın, alimin, ədibin vəfatından sonra qədirdanlıq üçün tam rəğbətlə öz kisəsindən pul qoyub, o böyük şəxsiyyətin xatirəsini həmişə diri saxlamaq məqsədilə heykəl hazırlayıb yadigar qoymuşdur. Daha görməmişdik ki, birisi yaşadığı halda öz heykəlini alıb, camaatın yolu üstündə qoysun, xalqa desin ki, mənə tanıyın, mən böyük adamam!

Belə təsəvvür eləyin ki, mən özümü sizə tərifləyim və deyim, mən beləyəm, eləyəm. Məlumdur ki, mən gedəndən sonra deyəcəksiniz ki, qərribə cəfəng adamdır, özünü öyür, daha anlamır ki, allah, peyğəmbər, imamlar, mütəfəkkirlər, ədiblər, şairlər və alimlər özünü öyməyi pisləmişlər....

Mən deyirəm ki, özündən heç bir tərifi nişanə qoyub getməmiş olan bir müsəlmanın özü üçün tuncdan heykəl qayırtdırıb müsəlmanların yolu üstündə yüksəltməsi çox eyibdir, həm də günahdır. Bu, ancaq özünü öymək və təkəbbür əlamətidir ki, onların ikisi də alçaq sifətlərdəndir.”

Dedim:

“Baba, bunları vallah getsin, bizə nə. Qoyun bir neçə addım asudəliklə yol gedək.”

Qarabağlı məndən soruşdu:

“Karandaşın var?”

“Bəli, var,” -- dedim.

“Onu ver mənə,” -- dedi.

Verdim. Cib dəftərindən bir vərəq kağız çıxarıb nə isə yazmağa başladı; mən bildim nə yazır. Karandaşı əlindən aldım.

“İş bunlardan keçibdir. Gəlin gedək öz dərdimizi çəkək,” -- dedim.

Seyid dedi:

“Hər halda qibleyi-ələmin özü Avropada bu heykəllərdən çox görübdür. Əgər yaxşı olmasa idi, özü üçün yadigar qoymazdı.”

Qarabağlı cavab verdi:

“Avropalıların özləri sizin üçün elə bir yadigar qoyublar ki, uzun illər boyu yaşayacaqdır.”

“Nə yadigar qoyublar?” -- deyə Seyid soruşdu.

Qarabağlı dedi:

“Şahın Avropaya etdiyi üçüncü səfərində Paris qəzetləri aşkar yazdılar ki, Fransa milləti bu əziz qonaqların dalbadal etdikləri səfərlərin xərclərinin öhdəsindən gələ bilməyəcəkdir. Ona görə ki, İran dövləti vəzirlərinin vaxtaşırı Avropaya səyahəti eşqinə düşdüklerini, buraya gəlib eyş-işrət etmək meylinə olduqlarını bilirik. Biz də nəzir deməmişik ki, onların boş-boş və israfçılıqla etdikləri xərcləri ödəyək, ağalar da asudəliklə öz keflərini çəksinlər. Buna görə də o vaxtın prezidenti Müsyö Kario əlacsızlıq üzündən doxsan min frank öz cibindən verməli oldu. Bu hadisənin xatirəsi üçün bir cild "İran tarixi" adlı kitab yazıb, dünyada yadigar qoyub getdi. Onun ləkəsi bizim gələcək nəsillərimiz üçün qiyamətədək bəsdir. İranın özü üçün də neçə kürür tümənə başa gələn bu səfərlərin bədnamçılıqdan başqa bir faydası olmadı.

Səyahəti böyük Pyotr kimi eləmək lazımdır. Onun səyahəti sayəsində on səkkiz milyonluq rus milləti indi yüz on səkkiz milyon olubdur. Elə iradəli padşahlar da olmuşlar ki, heç bir yerə səyahət etməmişlər, lakin öz gözəl tədbiri və xeyirli işləri ilə bir milləti diriltmişlər. Məsələn üçün, Yaponiya imperatoru ayağını öz evindən kənara basmadığı halda, az bir müddət içərisində millətini və dövlətini o dərəcədə irəlilətdi ki, hamını heyran qoydu. Heç kəsin xəbəri olmadan birdən-birə yaraşıqlı bir halda pərdənin arxasından çıxıb, qoşunlarına salam verib dedi: "Dostlar, kefiniz necədir?" Bütün dövlətlər onun gözlənilməz tərəqqisindən vahiməyə düşdülər. İndi bütün böyük dövlətlərə meydan oxuyur, dünyanın bütün siyasi işlərində onun barmağı var. Böyük dövlətlərin hamısı ondan hesab aparır....”

Seyidə dedim:

“Ay ağa, iranlılardan İstanbulda iki nəfər tanıyıram. Onların ikisinin də adı uzun illər boyu iranlıların yadından çıxmıyacaq. Birinə həmişə rəhmət oxuyacaqlar; o birisinə isə daim lənət deyəcəklər. İstanbulda olan heç bir iranlıdan eşitmədim ki, mərhum Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlənin adı çəkiləndə onun ruhuna rəhmət oxunmasın. Eləcə də elə bir adam görmədim ki, Mirzə Nəcəfəli xanın adını söyləyəndə əvvəlcə ona bir lənət göndərməsin. Halbuki onların ikisi də ölmüşlər. Yaxşıyla pisləyin səmərəsi bundan başqa bir şey ola bilməz. Bəsirət sahibləri bundan ibrət almalıdırlar.”

Seyid soruşdu:

“Mərhum Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövləni tanıyıram, amma o Nəcəfəli xam kimdir? Onu tanımıram.”

Dedim:

“O da Şeyx Möhsün xan İstambulda səfər olan vaxt general konsul idi. Sonra da kargüzar vəzifəsi ilə Misirə və Bağdada getdi. Öz dövrünün rəhmsiz adamlarından biri idi. Onun qoyduğu bidətlər İstambulda və sair Osmanlı ölkələrində hələ də icra olunur, biçarə iranlıların evini yıxır. Onun zülmü və bidətlərindən İran dövləti və millətinin şərəfinə, heysiyyətinə vurulan və vurulmaqda olan rüsvayçılıq ləkəsi deyilməklə başa gələn deyil.

O kafər oğlunun zülmün şərh etsək,

Başqa bir ləfz ilə danışmaq gərək.”

Məşədi Həsən dedi:

“İndi haraya gedək?”

“Karvanı darülfünun məktəbinə tərəf çək,” -- dedim.

“Gözüm üstə,” -- dedi.

“Siz məni sarbanlığa qəbul etsəniz, mənim heç bir sözüm yoxdur.”

“Mən dəvə olaram,” -- dedim.

“Amma, bilmirəm, ağa bunu qəbul edər, ya yox.”

Bir az zarafatlaşdıq. Gülə-gülə yola düşdük. Mədrəsənin qapısına çatdıq. Qapıda bir fərraş dayanmışdı. Mən ona dedim:

“Qardaşım, biz burada qəribik, səyahət üçün bu şəhərə gəlmişik, mədrəsəni gəzib tamaşa eləməyə izin verərsənmi?”

Fərraş dedi:

“Tamaşa eləmək olar. Ancaq bu gün cümədir, heç kəs yoxdur.”

Doğrudan da, bizim heç yadımızda deyildi ki, bu gün cümədir. Dedim:

“Heç olmasa məktəbin vəziyyəti ilə azacıq tanış ola bilərikmi?”

Fərraş etiraz etmədi. Bizi darülfünunun içərisinə apardı. Hər şey öz qaydasında idi. Həqiqətən də adam onları gördükcə fərəhlənirdi. Divardan hesab dərsi, diktə və inşadan imtahan üçün yazı taxtaları asılmışdı. Gedib onlardan birinin qarşısında dayandım, onu öpdüm, üz-gözümü onun üzünə sürtdüm. Seyid soruşdu:

“Bu nə üçündür? Taxtanı öpməyin nə mənası var?”

Dedim:

“Ağa, bu taxtalar müqəddəsdir. Kaş İranın hər bir şəhərində min yerdə bu müqəddəs taxtalardan asıla idi. Çünki bunlar mənim və sənin başıucalığına səbəb olar.”

Seyid dedi:

“Qəribədir, quru taxtadan sənə, mənə nə kimi başıucalıq ola bilər?”

Dedim:

“Ağa, sənə daha bir sözüm yoxdur deyəm.”

Xülasə, oradan, da çıxıb mənzilə gəldik. Çox yorulmuşduq. Tez şamı yeyib yatdıq. Sabah nahar çağınadək mənzildə oturdum; Məşədi Həsən gəlib çıxmadı. Nahardan sonra bir az yatdım. Bir vaxt gördüm Yusif əmi məni oyadır.

“Nə xəbər var?” -- deyə soruşdum.

Dedi:

“Hacı Məhəmməd Həsən Əmin Zərb adam göndərüb sizi istəyir.”

“De ki, mənzildə yoxdur,” -- dedim.

“Olmaz, çünki əvvəl soruşdular, mən dedim siz evdəsiniz.”

Əlacsız qalıb ayağa durdum, amma heç könlüm istəmirdi. Çünki əvvəl də onu görəndə vəziyyətimdən xoşum gəlməmişdi. Səxavətli adam deyil. İki dəfə Məkkəyə gedib. Hər dəfə bizim evdə neçə gün qonaq qalıb. Rəhmətlik atam onun zəhmətlərini çox çəkmişdi. Ancaq atam öləndən sonra mənə bir başsağlılı da yazmadı. Bundan əlavə, çox tamahkar və nadürrüst kişidir. Hər bir biçarəni çənginə salan kimi aldadıb, on tükənlik firuzəni əlli tükənə sırıyacaq. Əksinə, birinin barmağında yüz tükənlik brilyant üzük görərsə, onu min hiylə ilə on tükənə əlindən alacaq. Allah xatirinə bir adama salam belə verməz. Məlum idi ki, məni çağırmaqdan da məqsədi ancaq bir şey qoparmaq idi. Nə eləyəsən, getmək lazım idi.

Otaqdan çıxdım. Gördüm, qapı ağzında bir başı əmmaməli qoca kişi dayanıb. Məni görən kimi dedi:

“Hacı Əmin Zərb sizi istəyir.”

Onunla birlikdə gedib Hacı'nın hücrəsinə çatdıq. Hücrəyə daxil olub salam verdim.

“Ay əleykəssəlam, ağa Mirzə İbrahim bəy. Ya allah, buyur. Ay qoçaq, neçə gündür buradasan, bəs nə üçün məni bir yoxlamamısan? Dünən mənə sənə burada olmağın Hacıxan xəbər verdi. Kəfin, əhvalın necədir? Mərhum Hacı'nın vəfatı məni çox mütəəssir elədi. Allah ona rəhmət eləsin. Sizin və ailənizin başı sağ olsun. Haradan gəirsiniz?”

“Məşhəddən gəlirəm,” -- dedim.

“Hacı Məliki gördünüzmü?”

“Xeyr.”

“Bəs nə üçün?”

“Tanışlığım yox idi. Elə bir adam da olmadı ki, məni onun yanına aparsın.”

“Bəs Məşhəddə nə aldın?”

“Heç bir şeyi.”

“Çox gözəl, mənim burada bir qədər Sultanabad xalçası varımdır. Çox gözəl maldır. Misirdə, İstanbulda yaxşı satılar. Bunları özünə apar. Sizə ucuz hesab eləyəm. Çox gözəl, çörəkli maldır.”

“Xeyr, heç bir şey almayacağam,” -- dedim.

Dedi:

“Pulun yoxdursa, sonra göndərərsən.”

Dedim:

“Xeyr, heç bir şey almayacağam.”

Hacı əl çəkmədi:

“Onda Misirdə əla yeriyən on batman firuzə varımdır. Barı bunları al.”

“Ərz elədim ki, heç nə almayacağam.”

“Elədə bəs niyə buraya gəlmisən?”

“Ancaq gəzməyə, səyahət eləməyə.”

“Yaxşı, Tehranı necə gördün, bəyəndinmi?”

“Doğrusu, Tehranda ürəyiaçan bir şey görmədim.”

“Necə ki, yəni görmədim?”

“Bu şəhərdə sizin kimi sərvətli şəxs olduğu halda indiyədək vətəndə ticarətin tərəqqisi, əmtəə və ticarət mallarının artması üçün kompaniyalar, milli bank təsis olunmalı idi. Bu vaxtadək buradan Təbrizə bir dəmir yolu çəkilməyibdir ki, sizin gəlirinizin çoxalmasına, ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, vətənin isə abadlaşmasına və əhəlinin rahatlığına səbəb ola idi. Bunlardan əlavə, paytaxt olan belə bir böyük şəhərdə varlılardan neçə nəfəriniz bir yerə toplaşmamısınız ki, əlbir olub millətin yetim və başsız balaları üçün bir yetimxana açaydınız, bununla da bu dünyada başınız uca olaydı. Axirət dünyasında da rəhmət qazana idiniz.”

Dedi:

“Maşallah, İbrahim bəy, elə bir ucdan bu kimi mühüm məsələləri sayırsan, daha bilmirsən ki, bunların hamısı üçün pul lazımdır. Pul harada idi, ay rəhmətliyin oğlu.”

Dedim:

“Hacı əmi, bu nə fərmayışdı. İyirmi ildir ki, İranın bütün gəliri sizin cibinizə dolur. Misirdə özünüzdən eşitdim ki, bir dənə yüz tükənlik cəvahiiri divan və saray adamlarına beş yüz tükənə satırsınız. Bundan əlavə, İranın bütün şəhərlərinin bazarlarında çuval-çuval, xırman-xırman qara puldur ki, səpilibdir. Hər yeri sizin qara pullar bürümüşdür. Camaat deyir: siz iyirmi beş kürür qara pulu İranın bu başından o başına səpmisiniz. Bunların hamısının sərmayəsi daş çatlasa üç yüz tükəndən artıq olmaz. "Gör təfəvüt haradan haraya kimidir?"”

Gördüm məclisdə oturanlar dodaqlarını dişləyib mənə işarə edirlər ki, sus. Məlum məsələdir ki, bu sözlər Hacınin da məzaqına xoş gəlməyəcək idi. Hirsələnib yerindən qalxdı, qeyz ilə dedi:

“Füzulluq sənə atandan miras qalmışdır.”

Sonra qollarını çırmadı; bununla göstərmək istəyirdi ki, dəstəmaz alıb namaz qılmaq əzmindədir. Bu bəhanə ilə qapıya tərəf yönəldi və yaxasını mənim acı sözlərimin əlindən qurtardı. Mən qaldım, bir də o məclisdə əyləşənlər. Onların hamısı mənim Hacı ilə olan cəsarətli danışığıma təəccüb edir, heyrətlə bir-birinin üzünə baxırdılar. Nəhayət, onlardan biri məndən soruşdu:

“Məşədi, sən haralısan?”

“Cəhənnəmliyəm,” -- deyib, ayağa qalxdım. Məlum oldu ki, Hacı məni ona görə çağırmışdı ki, özünün dediyi kimi, xalçadan, firuzədən bir qədər mənə satsın, mənim bütün var-yoxumu bu alverdə ələ keçirməklə köhnə haqq-salam və duz-çörək borcunu ödəmiş olsun.

Xülasə, Tehranda üç-dörd gün də qalandan sonra ayın onunda Məşədi Həsəni göndərdim poçtda dördatlı bir furqon kirayə eləyib, bizi Qəzvinə çatdırsın. Özüm də Hacıxanla vidalaşmağa getdim. Onların qapısına çatdıqda Qulaməlini gördüm.

Dedim:

“Hacıxana deyin filankəs gəlib.”

Hacıxan qapıya çıxdı, dedi:

“Bismillah, buyurun!”

“Vidalaşmağa gəlmişəm,” -- dedim.

Dedi:

“Nə danışsən?”

“Bəli, getmək lazımdır.”

Soruşdu:

“Nə vaxt, haraya?”

Dedim:

“Bu gün, Qəzvinə tərəf yola düşürəm. Oradan da Azərbaycana gedəcəyəm.”

“Ay baba, nə tələsirsən?” -- dedi.

“Daha bəsdir, çox pis keçdi. Bu ölkədə mənim dilxoşluğum yalnız o möhtərəm cənabı görməkdən ibarət oldu. Məni o böyük şəxsiyyətlə tanış etdiyinizə görə sizə son dərəcə minnətdaram. Nə qədər təşəkkür etsəm də azdır. Doğrudan da, böyük adamdır. Mənim bəndəçiliyimi ona çatdırın. Ona həmişə xeyir-dua edəcəyəm.”

Dedi:

“Əmin Zərbi gördün?”

“İnşaallah, xeyrini görərsən,” -- dedim.

“Məgər ondan bir xeyir gələr ki, mən də görüm. Qara torpaq onun xeyrini görsün. İndiyədək mənə neçə dəfə müəyyən işlər tapşırıb, zəhmətini çəkmişəm. Onların müqabilində günlərin birində mənə bir firuzə bağışladı. Özü də onu çox təriflədi. Sonra kimə göstərdim, bircə qran qiymət qoydular. Mən də bu Qulaməliyə bağışladım.” -- Üzünü Qulaməliyə tərəf tutub dedi:

“Qulaməli, belə deyilmi?”

Qulaməli dedi:

“Bəli, cibimdədir!”

Vidalaşdıq. Nə qədər xahiş elədi ki, yola salmağa gəlsin, mən razı olmadım. İki түмән Qulaməliyə ənam verib xudahafızlaşdım.

Mənzilə çatandan az sonra Məşədi Həsən də gəlib çıxdı. Dedi:

“İki saatdan sonra furqon hazır olacaq.”

Dalandar gəlib haqq-hesab elədi, beş tümən yarım ona verdim. Çox razı qaldı. Yük-yapı yığışdırıb hambala verdim. Məşədi Həsənə dedim:

“Bir az xırım-xırda almalıyıq.”

Məşədi Həsən dedi:

“Elədə Yusif əmi hamballa getsin, biz poçta yaxın olan bu küçə ilə gedək, bu yolda meyvə satanlar çoxdur.”

Yusif əmi hamballa getdi. Biz də karvansaranın aşağı qapısından çıxıb, dar bir küçəyə çatdıq. Gördüm çadrasız bir arvad qapıların birindən çıxıb, dalanın o biri tərəfindəki evə girdi. Məşədi Həsəndən soruşdum:

“Bura hamamdır?”

“Yox, evdir,” -- dedi.

“Bəs arvad nə üçün lüt idi?”

“Xeyr, lüt deyildi, köynəyi, alt paltarı var idi.”

“Yox, canım, mən özüm gördüm, köynəyi var idi, amma alt paltarı yox idi.”

“Burada arvadlar çox qısa alt paltarı geyirlər. Onun altından kişilərin şalvarı kimi bir şalvar da geyirlər. Amma evdə bəzən alt şalvarını geymirlər. Küçə xəlvət olduğundan arvad belə xəyal elədi ki, heç kəs yoxdur. Çadrasız qonşusunun evinə gedirdi, bizə rast gəldi.”

Dedim:

“Pənah allaha, bu necə hayasızlıqdır? Müsəlman millətlərinin heç birində belə paltar yoxdur. Əgər hicab ayəsinin hörmətini belə saxlayacaqdılarsa, bunların dini varsa, onda mən kafəram.”

Doğrudan da, təəccübümün həddi yox idi. Məşədi Həsəndən soruşdum:

“Bəs bunları ərleri görmürlərmi?”

Məşədi Həsən gülüb dedi:

“Niyə görmürlər? Hamının paltarları belədir. Bütün İranda ruhanilərin, vəzirlərin, seyidlərin, kasıbların, dövlətlilərin arvadlarının paltarları belədir.”

Dedim:

“Mən ölüm, düzünü de, sənin arvadın da belə paltar geyinir?”

Dedi:

“Mənə və ya başqasına məxsus deyil, ərz elədim ki, bütün arvadların paltarları gördüyün kimidir.”

Xülasə, çaparxanaya gəlib çatdıq. Hələ Yusif əmi ilə hambal gəlməmişdilər. Özüm gedib Qəzvinədək furqon kirəsini verdim. On dörd түмән yarım elədi. İran tacirləri geyimində bir nəfərin orada dayandığını gördüm. Deyəsən, bir şey gözləyirdi. Məni görcək yaxın gəlib salam verdi və dedi:

“Mən də Qəzvinə gedəcəyəm, səhərdən burada gözləyirəm ki, bir nəfər yol yoldaşı tapıla. İndiyəcən rast gəlmədi. Əgər razı olsanız dörd түмән yarım mən verim, furqonda üçümüz oturaq.”

Fikirləşdim ki, bu adamın yoldaşlığından bizə bir zərər toxuna bilməz. Ancaq tanımadığıma görə Məşədi Həsənin üzünə baxdım. O da işarə ilə bildirdi ki, zərəri yoxdur. Mən o şəxsin xahişini qəbul elədim. Razı qalıb, təşəkkür elədi. Bu əsnada Yusif əmi də gəlib çatdı. Yükümüzü furqonun dalına bağladıq. Əldə lazım olacaq xam-xırda da kalyaskanın içində yerbəyer eləyib əyləşdik. İki imperial da Məşədi Həsənə bağışlayıb, zəhmətlərimə görə ondan halallıq istədim. Məndən razılıq edib, xeyir-dua verdi. Vidalaşdıq:

“Xudahafiz!”

“Allah amanında!”

Bu Məşədi Həsən olduqca yaxşı adam idi. Bizim çox zəhmətimizi çəkdi.

Yola düşdük. Burada yadıma düşdü ki, Tehran səyahətinin xülasəsini yazım. Ola bilsin ki, gələcəkdə dərdə dəyər. O təfsilin icmal belədir:

Məmləkətin padşahı İran təqvimini açıb qoyub qabağına. Baxır görsün ova getmək üçün hansı gün, saat xoşdur. Bütün vəzirlər, sərkərdələr, başçılar və qulluqçular özləri üçün yeni ləqəb tapmaq, hər hansı bir qeyri-qanuni vasitə ilə olur-olsun məqamlarını yüksəltmək mümkün olduğu təqdirdə isə öz rəqiblərini tutduqları mənəbdən nə kimi böhtan və iftira ilə aşağı salmaq fikrindədirlər. Hamı belə xəyalda və fikirdədir, hətta hər qapıçı belə, bir vilayətə hakim olmaq ümidindədir. Özü də bu kimi adamlar az deyil.

Tacir təbəqəsi də əsla ticarəti tərəqqi etdirmək, onu genişləndirmək xəyalında deyildir. Onlar atababalarının getdikləri yolla gedirlər. Bütün Tehranda bir dənə kompani və ya şirkət təsis

olunmayıbdır ki, məmləkətin əmtəəsi və məhsullarını rəvaclandırısın. Bir neçə nəfərin kifayət qədər sərmayəsi varsa da bir-birinə qarşılıqlı inamları yoxdur. Hətta müamilələrdə də bir-birləri ilə çox ehtiyatlı davranırlar. Hər kəs başqasını aldatmaq, bir növ badalaq gəlmək fikrindədir. İngiltərə və rus dövlətləri kimi bir-birinin hərəkətlərinə və rəftarına göz qoyurlar.

Dükənçilər və alverçilər də qara pul haqqında düşünürlər. Bu gün yetmiş şahı bir qrandır, sabah səksən şahı bir qran olur. Yoxsullar çörək tapmaq fikrindədirlər. Çörəyin batmanı bu gün iki qrana, sabah üç qranadır. İki böyük qonşu dövlətin səfirləri də öz siyasi məqsədlərini irəlilətməyə can atırlar. Heç kəs vətənin qayğısına qalmır, vətən sevgisindən heç bir kəsdə iz, əsər görünmür. Hamısı ağıldan naqis, inamdan kasıb, ölü ikən diri, diri ikən ölüdürlər.

Nəhayət, kalyaskamız Qəzvinə doğru yola düşdü. Bizim kalyaskamızla gedən yoldaşdan soruşdum:

“Sizin adınız nədir?”

“Hacı Qulamrzadır,” -- dedi.

O da mənim adımı soruşdu.

“İbrahimdir,” -- dedim.

“Haralısınız?” -- deyə soruşdum.

“Qəzvinliyəm,” -- dedi.

Düşündüm ki, yaxşı oldu, yoldaşımız yola bələddir. Tehrandan Qəzvinə gedən bu yol tərifi layiqdir. Yol hər yerdə düz və hamardır. Mənzillər abad və gözəldir. Doğrudan da, demək olar ki, bu yol İranın ən gözəl yoludur. Yəni əslində bundan başqa bir yolu yoxdur. Hacı Qulamrza yol üstündəki kəndləri və dayanacaqları bir-bir göstərir, tərifləyirdi. Hər bir mənzilə çatan kimi atları dəyişirdilər. Əsla məəttəlçilik olmurdu. Bir gecə yolda qaldıq. Müsafirilər üçün hər cür rahatlıq vəsaiti hazır idi. Biz mənzilə çatan kimi samovar gətirdilər. Çay dəmlədik, xidmətçilər nəzakətlə danışır və davranırdılar. Səhər namazından sonra atları kalyaskaya qoşdular, oturub yola, düşdük. Şam namazına az qalmış Qəzvinə çatdıq. Hacıdan soruşdum:

“Sizcə, hansı karvansarada mənzil tutsaq yaxşıdır?”

“Şəhərin girəcəyində bir mehmanxana var,” -- dedi. -- “Sizin üçün ora yaxşı və münasibdir. Əgər orada düşsəniz rahat olarsınız.”

Mehmanxanaya gəlib çatdıq, gördüm doğrudan da gözəl yerdir. Çoxlu otaqları var idi. Birini bizə verdilər. Gecəsinə iki qran istədilər. Əlbəttə, çox ucuz idi. Otaqda miz, səndəl, çarpayı, yorğan-döşək və sair əsasiyyə səliqə ilə düzülmüşdü. Hacı ilə görüşüb ondan ayrıldıq. Mehmanxana xidmətçisi samovarı gətirib dedi:

“Şam üçün çilov istəyirsiniz, ya plov?”

“Məgər aşpazxana və yeməyiniz də var?” -- dedim.

“Hər nə istəsəniz vardır,” -- dedi.

“Əgər cücə xuruşu ilə çilov versəniz yaxşı olar.”

“Gözüm üstə,” -- dedi.

Çay içib, namaz qıldıq. Şam gətirdilər: bir məcməyi hesabi çilov, xuruş, şərbət, ayran, pendir və göyərtili. Olduqca təmiz və səliqəli idi. İştaha ilə yedik. Sabahısı gün Hacı Qulamrza bizim görüşümüze gəldi. Bir az söhbət elədik, durub gedəndə sabah gecə üçün bizi qonaq çağıraraq vədimizi aldı.

O getdi. Biz də mənzildən çıxdıq. Bazarın yolunu soruşduq. Dedilər bu xiyabanı düz gedərsiniz, alapaşıya çatarsınız, oradan da sol tərəfə dönüb bazara gedərsiniz. Gəzə-gəzə bazara gedib çatdıq.

Qəzvin şəhəri vaxtilə paytaxt idi. Ancaq indi rəvnəqdən düşmüşdür, olduqca xarab və çirkin bir şəhərdir. Avropa şəhərlərinin yanında heç kənd də sayılmaz. Çünki Avropa şəhərlərinin sanki dər-divarının da ruhu və duyğusu var. Camaatın gəl-gedindən, xalqın müamiləyə məşğul olmasından oranın ticarətinin rəvnəqini görmək olar. O şəhərlərdə bir nəfər belə işsiz görmək mümkün deyil. Hamı işləyir. Milli sərvəti artırmaq, məmləkəti abadlaşdırmaq üçün çalışırlar. Bunun əksinə olaraq, İranda hara baxırsan, görürsən hər bir bucaqda tənbel və işsiz adamlar dəstə-dəstə toplaşib oturublar. Şəhərlərin hamısı qəbiristanə oxşayır. Başdan-başa xarabadır. Adam bəsirət gözü ilə baxsa görər ki, şəhərin dər-divarı ağız açıb uca səslə deyir: "Mənim sahibim yoxdur, məni abadlaşdırmaq üçün heç bir tədbir görülmür".

Çox heyifsiləndim, ancaq nə edəsən? Yusif əmiyə dedim:

“Yusif əmi, gedək bir yeməxanaya bir tikə çörək yeyək.”

Yeməxana sorağını aldım. Bir çilovpəz dükkanı göstərdilər. Oraya getdik, baxıb gördüm o qədər kirlidir ki, içəri girmək mümkün deyil. Hələ yemək bir tərəfə qalsın. Qayıdıb gəldik, Yusif əmi dedi:

“Avropanın bütün hakimləri yalandan deyirlər ki, xəstəliklərin mikrobları çirkəndən əmələ gəlir. Əgər bu doğrudursa, bəs nə üçün bunlar bu qədər çirkin içində xəstələnirlər?”

Dedim:

“Gedək məscidə, namaz qılıb qayıdaq mənzilə, naharı da elə orada elərik.”

Məscidi-şaha getdik. Həqiqətən, çox əla məsciddir.

Amma nə faydası?... Eşikdən nə qədər əzəmətli görünürsə içəridən yüz o qədər yoxsuldur. Həsirləri hər tərəfdə yırtıq-yırtıq idi. İki nəfər bir bucaqda iki iri daş qoyub, üstündə qoz sındırır, ləpəsini ayırırdı. Başqa tərəfdə neçə nəfər oturub nar yeyirdi. O biri tərəfdə qovun yeyib, qabıqlarını və tumunu yerə tökmüşdülər.... Məsciddən çıxdım. Neçə addım uzaqlıqdan hay-küy səsi eşidildi. Dürüst qulaq asdım, bildim ki, mədrəsədir, tüllabın səsidir. Mədrəsəyə getdik. Çox böyük və mötəbər binası var idi. Deyirlər, Səfəvi şahlarından biri oranı qayırtırıbdır. Hücrələrin birinin səkisində bir axundu dəstəmaz alan gördüm, ancaq haman hücrədən iki nəfərin səs-küyü də eşidilirdi. Öz-özümə dedim: "Bir halda ki, axund iki müsəlmanın davasını görür, onlara necə etina etməyib dəstəmaz alır?" Onun bu haləti məni təəccübləndirdi. Hücrəyə baxıb iki tələbənin

üz-üzə əyləşdiyini, hər birinin əlində bir kitab, dava-cəncəllə məşğul olduğunu gördüm. Bəzən biri kitabı göyə qaldırır, sanki tərəfin başına vurmaq istəyirdi. O birisi də onun kimi eləyirdi. Sözün qıtası "ləm və lanüsləm" səsi ərşə çatırdı. Qəribə həngamə idi.

Dəstəmazını alıb məs çəkməkdə olan axunddan soruşdum:

“Cənab axund, bunlar nə üçün dava eləyirlər?”

“Dava eləyən yoxdur,” -- dedi.

“Bəs bunları görmürsənmi?” -- deyə təəccüblə soruşdum.

“Dava eləmirlər, mübahisə eləyirlər,” -- dedi.

“Nə üstə mübahisə eləyirlər?”

“Elmi mübahisə eləyirlər.”

“Bəs öz sözlərini nə üçün mülayim, şirin dillə bir-birinə demirlər?”

“Məgər gülməklə, yumşaqlıqla elm öyrənmək olar?”

“Mən ərz eləmədim ki, bir-birinə gülsünlər, mən siznən danışan kimi söhbət eləsinlər.”

Axund qeyzlə məni başdan-ayağa süzüb dedi:

“Sən türksən?”

“Bəli, dedim,” -- azərbaycanlıyam.

Bir söz deməyib ötdüm. Sonra gördüm bütün hücrələrdə belə bir həngamə vardır. Yusif əmiyə dedim:

“Yusif əmi, gəl gedək. Bu ölkədə nəyə baxsan kədərlidir. Daha mən bircə bunu bilməmişdim ki, elm öyrətmək üçün gərək qışqırıb nəre çəkəsən.”

Mədrəsədən bir neçə addım uzaqlaşmamış birdən "çəkil, çəkil" səsi ucaldı. Fərraşların "gözünü yum", "üzünü çevir", "yuxarı get", "aşağı gəl" deyə saldıqları qışqırıq səsi göylərin qulağını batırırdı. Gördüm hər iki tərəfdən fərraşlar cərgə ilə gəlirlər. Şəhruddə gördüyüm kimi idi. Fərraşların sırası arasından bir kalyaska keçirdi. Camaat küçədə üzünü divara çevirib dayanmışdı. Şəhruddə də bu təmtəraqı görmüşdüm. Amma orada camaatın üzünü divara çevirməsini görməmişdim. Biz də camaata qoşulub, üzümüzü divara tutduq. Yusif əmiyə Şəhruddə öyrətmişdilər ki, belə vaxt ruku eləsin, yəni əyilib ikiqat olsun. Yazıq kişi üzünü divara təzim halında dayandı. Məlumdur ki, arxası xanıma idi. Fərraşlar belə xəyal elədilər ki, istehza üçün belə etmiş, qəsdən dalını xanıma göstərir. Mən də üzünü divara dayanmışdım. Bir vaxt gördüm vurhavurdur. Yazıq Yusif əminin baş-gözünə hey yumruq, sillə, dəyənəkdir ki, dam-divardan yağır. Biçarə hey qışqırıb deyirdi ki: "Baba, məni niyə vurursunuz, axı mənim təqsirim nədir?"

Mən də irəli gedib dedim:

“Canım, axı müsəlmansınız, bu biçarə qəribi nə üçün döyürsünüz?”

Dedilər: bu köpək oğlu şahzadə xanıma ədəbsizlik edibdir.

Ağızlarına gələn söyüşü verdilər. Kalyaska çıxıb getdi. Fərraşlar Yusif əmini aparmaq istədilər. Mən nə etməli olduğuma məəttəl qalmışdım. Ona-buna yalvarmağa başladım:

“Ay baba, vallah, bu kişi qəribtir, sizin yerin vəziyyətini bilmir. O, öz aləmində təzim eləmişdi....”

Gördüm bu sözlərin heç bir təsiri yoxdur. Yadıma düşdü ki, belə məqamlarda bu ölkənin mənfur rəsminə görə pul hər bir müşkülü asanlaşdırır. Cibimdən yavaşca bir beşqranlıq çıxartdım. Pulu görən kimi heyləri açıldı, mum kimi yumşaldılar. Əlimdən pulu cəld qapıb getdilər, biz də xilas olduq. Amma Yusif əmi ağlayırdı. Mən ondan utanırdım. Ancaq yazıq bilmirdi ki, mən özüm Tehrandan daha pis kötək yemişəm. Nə isə, ona dil-ağız eləyib, biçarəni bir qədər sakitləşdirdim, mənzilə getdik. Nahar əvəzinə dalbadal papiros çəkib tüstü yedik. Öz-özümə deyirdim ki: "Əgər sabah gecəni Hacı Qulamrəzaya vədə verməsəydik, elə bu saat bu şəhərdən çıxıb gedərdik". Sözü qısa, iyirmi dörd saat mənzildə oturub heç yerə çıxmıdım. Sabahısı gün axşamçağı Hacınin adamı gəlib, mehmanxana xidmətçisindən mənim mənzilimi soruşdu, göstərdilər. Gəlib salam verdi, dedi:

"Buyurun gedək, Hacı sizi gözləyir."

Gördüm Yusif əminin könlü yoxdur, dedim:

"Yaxşı deyil, vədə vermişik, getmək lazımdır. Darıxma, inşallah, sabah bu şəhərdən çıxıb gedərik."

Ayağa durub, Hacınin adamı ilə birlikdə mənzildən çıxdım. Hacı öz evinin qapısı qabağında bizi hörmətlə qarşıladı. Yol göstərib, qonaq otağına apardı. Bizdən başqa on-on iki nəfər də qonaq var idi. Salam verib əyləşdik. Xoş-beş və kef-əhvaldan sonra hər tərəfdən söhbət başlandı. Qonaqlardan biri dedi:

"Bu gün Hacı Novruzəlinin oğlunun halına ürəyim yandı. Başdan-ayağa lüt idi. Bir eşşəyə tikan yükləyib, satmaq üçün çöldən şəhərə gəlirdi. Məlum idi ki, dolanacaqları ancaq bununlardır."

O biri dedi:

"Bizə nə, öz günahıdır."

Üçüncüsü dedi:

“Yox, elə deyil, onların özlərinin nə günahı var, bütün bu təqsirlər axund molla Əhməd pişnamazın boynunadır. Bu yazıqların başına külü o ələdi.”

Dördüncüsü dedi:

“Ağayi-mən, bunlar nə sözdür; bütün bunlar allahın işləridir. Onun səbəbi bizdən gizlidir. Elə, ola bilsin, Hacı Novruzəli də o qədər var-dövləti zülm ilə tollamış imiş. Buna görə də üç-dörd il ərzində məhv olub aradan getdi.”

Guya bizim kimi qərib olan başqa birisi soruşdu:

“Hacı Novruzəli kimdir, indi haradadır?”

Ona nəql etdilər ki, Hacı Novruzəli Gərrus əhalisindən olan mötəbər bir tacir idi. Üç arvadın səkkiz oğlu, üç qızı var idi. Öləndə övladlarına altmış min tümən nəqd, çoxlu mülk qoyub getdi. Məmləkətin ruhanilərindən hər biri bu bədbəxt vərəsələrin bir-ikisini yanlayıb, hərəsini bir tərəfə çəkdi. İmam Cümə Hacı Novruzəlinin vəsisi, həm də oğlu onun kürəkəni idi. İstəyirdi Hacı Novruzəlinin bütün var-dövlətinə tək özü sahib çıxsın. Nəhayət, iş məhkəməyə, dava-mürafiyəyə düşdü. İki dəfə hakim dəyişildi. Hər biri irsdən öz yağlı payını ələ keçirib kənara çəkildi. Vərəsələr yenə də çəkiş-bərkişdə idilər. Gah bunu tutub dama basırdılar, gah o birini. Bəzən də bir-ikisi bəstdə otururdu. Hakimlər o şəxsin irsindən vərəsələrdən daha çox pay apardılar. Axırda vərəsələrə cüzi bir şey qaldı. Onlardan ikisi şüursuz idi. Əllərinə keçən irsi qumara qoydular. İndi heç bir şeyləri yoxdur. Baş götürüb Həştərxana qaçdılar, arvad-uşaqları burada ac qalıblar. Hacı Novruzəlinin o altmış min tümən sərvətindən bu gün ki, onun vəfatından dörd il keçir, altmış dinar qalmayıbdır.

Qonaqlar çox heyifsiləndilər. Hey çay-qəlyan idi ki, gəlirdi. Söhbət də getdikcə qızışırdı.

Məclisin yuxarı başında oturan bir şəxs üzünü qonaqlardan birinə tutub-ucadan dedi.

“Cənab Şəmsüşşüəra, təzəlikdə bir şey qələmə almısınız mı?”

Həmin şəxs xüsusi bir naz-qəmzə ilə dedi:

“Bəli, əmirzadə həzrətlərinə bir şey yazmışam, sabah cümədir, aparıb hüsurunda oxuyacağam.”

Əlini qoltuq cibinə salıb, bir kağız çıxartdı, ətrafa göz gəzdirib, hamının diqqətlə onu dinləməsini yəqin etdikdən sonra şerini oxudu. Dinləyənlər isə hər bir beytin axırında "əhsən!", "bərəkallah!" idi ki, dövrədən yağıdırırdılar. Onlardan biri dedi:

“Afərin sizin incə xəyalınıza! Bəh-bəh, nə gözəl şer yaratmışınız.” -- Sonra üzünü mənə tutub: -- “Necədi, Məşədi?” -- deyə soruşdu. Dedim:

“Mənim belə şeylərdən başım çıxmır.”

“Necə yəni başım çıxmır? Bu sözlər başdan ayağa ruhdur!”

“Heç bir ruhu yoxdur,” -- dedim. -- “Bu üslub çoxdandır ki, köhnəlibdir. Bu günün tələbləri bu mədhlərdə bir ruh qoymayıb qalsın. Dünyanın heç bir yerində bu kimi yalan sözlərin mininə bir qara pul da vermirlər. Ancaq bu ölkədə onların müştərisi var. Onun da səbəbi işsizlik, arsızlıq, elmsizlik və qəflətdir. Xüsusi bir alçaqlıq lazımdır ki, adam bilə-bilə zalimə adil deyə, cahilə alim sifəti verə, xəsisə səxavətli təqdim edib tərifləyə. Hələ bununla da kifayətlənməyib mənasız yalanlar uydurduğuna görə özünü öyə. Daha zaman o zaman deyil ki, ağıllı bir adam yalan sözlərə uysun. Ləyaqətsiz adamlara mədh yazan şairin işi də kafın kəşidəsini və ya nunun dairəsini gözəl çəkən xəttatın işi kimi daha indi fəzilət hesab olunmur. Sən mətləbi düzgün yaz, qoy kafın kəşidəsi lap əyri olsun, ürəyini sıxma, bütün münsiflər deyəcəklər ki, doğrudur. Bu gün ilan kimi burulan zülfün, sünbül kimi kəkilin bazarı kasaddır. Daha incə beli tükə oxşatmaq heç kəsin tükünü belə tərpətmir. Qaşın kamanı sınımış, ahu gözlər də bu kamanın təhlükəsindən xilas olmuşdur. Dodağın xalı əvəzinə daş kömürdən danışmaq lazımdır. Sərv və şümşad qamətlilər barəsində söhbəti qısalatmaq, Mazandaran meşələrinin girdəkan və şam ağaclarından danışmaq lazımdır. Gümüşbədənliyənin ətəyini burax, əlini gümüş və dəmir mədənlərinin sinəsi üzərinə qoy, eyş-ışrət büsatını yığışdırıb, vətən xalçası dəzgahını işə sal. Bu gün gülüstan bülbülünün cəh-cəhi yox, dəmir yol fiti eşitmək vaxtıdır. Ağılı zay edən badə qoy həyasız saqinin özündə qalsın, vətənin tiryək ticarətini genişləndir. Şam və pərvanə hekayəsi köhnəldi. Mum-şam karxanasından danış! Şəkər ləblərin söhbətini dərdli aşıqların öhdəsinə burax. Sən şəkər çuğundurunun mahnısını bəstələ!

Əlqərəz, gələcək nəslin əxlaqını pozan bu kimi söhbətləri tulla getsin. Vətən sevgisi, vətənin sərvəti, vətənin abadlığı haqqında bir nəğmə qoş! Axı belə şairlikdən sizin dünya və axirətiniz üçün nə kimi bir fayda ola bilər? Vətənimiz bu mürüvvətsiz hakimlərin zülmündən elə xarab olmamışdır ki, onun abadlığını təsəvvür etmək bir daha mümkün olsun. Sizin sədaqətdə həzrət Yusifə, şan-şöhrətdə həzrət Süleymana oxşadığınız bu zalım Əmirzadə tərbiyəsiz bir qəddardır. Bu gün bazarda Yusif peyğəmbərə tay tutduğunuz o zalımın anasının nikbətindən mənim

yanımda əyləşən bu biçarə Yusifin başına oyun qalmadı ki, açmamış olsunlar. Çomaq, yumruq, sillə, təpik ... əllərindən hər nə gəldisə əsirgəmədilər. Bir adam da tapılmadı ki, bunun halına yansın, yaxud onun nə günahın sahibi olduğunu soruşsun. Öldürsəydilər də bir adam onun səbəbini soruşmazdı. Allah gözü insana görmək üçün bəxş etmişdir. Gərək o xanım üzünü örtülü saxlasın. Bir ovuc atasından xəbərsizin əlinə ağac verib xalqın canına salmasın. Hər yoldan keçənə deməsinlər "kor ol!", "gözlərini yum!", "üzünü divara çevir!"... Axı bunun nə mənası var? Məgər bu da müsəlmançılıqdandır? Əgər sən şairsən, hərgah sənin şerin hikmətindən xəbərin varsa, bizim hal-hazırkı əhvalımı şərəf çəkib şəhərdə yay. Qoy xalq bilsin ki, İranda nə xəbərdir. Sən şairsənsə həmvətənlərinə öz bəşəri hüquqlarını başa sal, qoy bu bir ovuc alçağın təcavüzləri müqabilində onlar daha dözməsinlər. Bütün millətlər bilir ki, iranlılar vaxtilə yer üzünün birinci mədəni xalqlarından idilər. Onlar başqa millətlərdən daha artıq şərəf və ictimaiyyətlə yaşayırdılar. Bəs indi necə oldu ki, bütün xalqların içərisində vəhşi hesab olunur? Əcnəbilər ona alçaq nəzərlə baxırlar. Mən özüm iranlıyam. Beş aydır ki, vətənimə görmək, onu ziyarət etmək əzmilə bu bədbəxt ölkəyə gəlmişəm. Hər gün, hər tərəfdə, hər bir idarədə, onun hər bir şöbəsində o qədər haqsızlığa rast gəlmişəm ki, ürəyim bir tikə qan olub, yeməkdən, yatmaqdan, istirahətdən, əylənməkdən qalmışam. Ancaq sizin bütün bunlardan xəbəriniz yoxdur. Təəssüflər olsun ki, sizin damarlarınızda qan soyuyub donmuş, insan hissiyyatından məhrumsunuz....”

Təəssüratımın şiddətindən boğazım elə tıxandı ki, az qaldı boğulam. Əlacsızlıqdan sözümlü kəsib sakit dayandım.

Məclisdəkilər mat, məbhut qalıb mənim üzümə heyran-heyran baxırdılar. Az sonra özlərini ələ aldılar. Bu məsələlərdən tamamilə uzaq olduqlarına görə yenə də Şəmsüşşüəranı tərifləməyə başladılar. Qonaqlardan biri dedi:

“Məşədi, daş kömür, ya mədən kömürü nəyimizə gərəkdir? Biz hamımız odun yandırırıq, kömürümüz də var. Şəmsüşşüəranın bu gözəl fikirlərinin məziyyətlərini də hamılıqca bilirik. Əgər siz qanmadınız daha bizim günahımız nədir?”

Məsələnin başqa şəkli aldığını gördüm. Onlar məni cahil hesab etmək, avam yerinə qoymaq xəyalında idilər. Daha çarə yox idi. İndi bunlarla başqa cür davranmaq lazım idi. Dedim:

“Ağa, gecə uzundur, söhbətimiz də şirin. İzin versəniz sizə bir məsələ arz elərəm.”

“Buyurun, nə eybi var,” -- dedi.

Dedim:

“Günlərin birində əfqan alimlərindən biri Herat mədrəsələrindən birində tələbələrə dərs verirdi. Hamınızın tanıdığınız Mehdi bəy Şəqaqinin də qəzadan haman dərs məclisinə yolu düşür. Tam etinasızlıqla keçib müdərrisin məsnədinin yanında əyləşir. Müdərris onun div heykəlini, kəndli paltarını görüb diksindir, fikri dağılır, ancaq bir söz demir.”

Dərsini qurtarandan sonra üzünü Mehdi bəyə tutub deyir:

“Dediyim dərsi sən də qandınmı?”

Mehdi bəy gülümsəyib deyir:

“Bəli, mən də anladım.”

“Dərs nə barədə idi?” -- deyə müdərris soruşur.

“Dərs idi də....” -- deyə Mehdi bəy cavab verir.

“Necə yəni "dərs idi də...." Axı dərs nədən idi?”

“Eyham və kinayədən idi.”

Doğrudan da, dərs bu iki məsələ barəsində imiş. Müdərris bununla da kifayətlənməyərək deyir:

“Dərsin eyham və kinayədən olmasına söz yox, doğrudur. Ancaq bu ona dəlil ola bilməz ki, sən eyhamın mənasını anlamısan. Əgər bilirsən, bismillah, buyur görək.”

Mehdi bəy mənalı-mənalı müdərrisi başdan-ayağa süzüb deyir:

“Kinayəni bir misalla demək mənə daha yaxşı olar. Məsələn, mənim bir nökrəm var, adı Mübarəkdir. Sizin də bir nökriniz var, onun da adı Mübarəkdir. Bu iki mübarək bir-biri ilə dalaşır. Mənim nökrəm Mübarək sənin Mübarəkini vurur yerə və mübarək başına....”

Əlbəttə, bu məsələdən sonra müəllimin necə bir hala düşməsi aydındır. İndi mən də sizə ərz etməliyəm ki, mənim mübarək fikrim sizin Şəmsüşşüəranın mübarək fikrini murdarladı. Mənim əzizim, zülm vətənimizi yıxıb ayaqlar altına salmış, siz isə cəhalətin şiddətindən nə onu görür, nə də onu dəf etmək fikrindəsiniz. Sizin elminiz və fəzilətiniz yalnız bundan ibarətdir ki, bir-iki təmtəraqlı sözü quyruq-quyruğa bağlayıb, bir ovuc ən alçaq, hamıdan rəzil adamlara yalançı mədlələr söyləyirsiniz. Bu yalanları toxuyanın adını da Məliküşşüəra, Şəmsüşşüəra qoyub, məclisin yuxarı başında əyləşdirirsiniz. Onunla danışanda hər sözbaşı mübarək başına and içirsiniz, özünüzü onun nökrü adlandırırsınız. Sizin bu rəftarınız, yaltaqlığınız onu tamamilə özündən müştəbeh salır. Yazıq elə düşünür ki, doğrudan da yer üzünün ən bilikli adamıdır. Halbuki məmuli elm və fənlər haqqında heç bir məktəbli uşaqla da mübahisəyə girə bilməz. Onun yeganə fəziləti varsa, o da yalan toxumaq və əhvalat uydurmaqdan ibarətdir.

Mən bilirdim ki, ev sahibi Şəmsüşşüəradan utanır. Məclisdəkilərdən ancaq bir-iki nəfəri mənə təmayül göstərdilər. Ancaq qalanlarının hamısı məni bu dəqiqə öldürüb tikə-tikə doğramaq istəyirdilər. Onlardan biri dedi:

“Baba, bunlarla işiniz olmasın, türkdürlər. Bunlar sadələvh və tərbiyəsiz olurlar.”

O biri dedi:

““Qonağın kafər olsa da ona hörmət elə” buyurmuşlar.”

Şam gətirdilər. Yedik. Qəhvə içib qəlyan çəkdikdən sonra məclis dağıldı. Ev sahibinin nökrü fanar tutub bizi mənzilə çatdırdı.

Əvvəlcə qərara gəlmişdim ki, Qəzvində üç gün qalam. Amma Yusif əminin başına gələn hadisədən sonra daha orada qalmaq niyyətindən vaz keçdim. Yusif əmiyə söz verdiyim kimi, sabahı gün səhər tezdən gedib çarvadar gətirdim. Şeyləri yükləyib Qəzvindən çıxmağa hazırlaşdıq. Çarvadarın adı İbrahim idi. Özü də Zəncanlı idi. Lazım olan xam-xırdı alıb, axşamüstü yük-yapla mənzildən çıxdıq. Şəhərin kənarında karvanın dayandığı yerdə gecələdik ki, səhər oradan Ərdəbil şəhərinə tərəf yola düşək.

QƏZVİN SƏYAHƏTİNİN İCMALI

Şəhərin dam-divarından qəm-qüssə yağır. Əhalisi insana layiq həyatdan məhrumdur. Xurafat canlarında elə yer eləyib ki, zamanənin vəziyyətindən yerli-dibli xəbərsizdirlər. Mədəniyyət aləmindən büsbütün uzaqdırlar. Mədrəsə və məscidlərinin vəziyyətindən də qısaca danışdıq. Nə dünyaları var, nə də axirətləri. Bir adam belə tapmazsan ki, vətənin ümumi sərvətini artırmaq fikrində olsun, yaxud vətənpərvərlikdən onda bir iz-əsər görünsün. Damarlarındakı qan belə dayanıb donmuşdur. Diri ikən ölü, ölü ikən diridirlər.

Xülasə, şəhər tezdən karvanla Qəzvindən Ərdəbil tərəfinə yola düşdük. Mənim Ərdəbilə getməkdən əsas məqsədim yüksək şanlı seyd, Şeyxi-büzürgüvar Səfiəddin İshaq Ərdəbilinin pak qəbrini ziyarət etmək idi. İnsanlıq aləminə işıq saçıyan o əziz vücudun sayəsində isnaəşəri məzhəbi geniş yayılmışdı. Pak ruhuna canım fəda olsun.

Yolda yazılası bir şeyə rast gəlmədim. Göz işlədikcə hər tərəfdə kəndlər görünür. Kəndlilərdən nə təvəqqeimiz ola bilər? Yalnız bunu demək olar ki, hamısı sadələvh, dindar adamlardır. Oruc tutan, namaz qılan və qonaqpərvərdirlər. Elmsizlik onlar üçün böyük bir səadətdir. Çünki dindarlığın, qonaqpərvərliyin, düz danışmağın və doğruluğun gözəl xüsusiyyətlərini oxumadan öyrənmişlər. Kişiləri və qadınlarının həyasına və namusuna söz ola bilməz. Aydındır ki, qiyamət günü Tehranın, bəlkə də İranın bütün şəhərlərinin qadınları bu kəndli qadınların behiştə tutduqları yüksək məqamların paxıllığını çəkəcəklər. Hərçənd ki, əsasən üz tutmurlar, amma ürəkləri təmizdir. Özgə kişilərə qardaş gözü ilə baxırlar. Heç vaxt könüllərindən çirkin xəyal keçməz. And içmək olar ki, bunların on min nəfərindən biri belə öz ərinə xəyanət etməz. Öz səyahətimdən yalnız elə buna görə razıyam. Bunların qadası şəhərdəki çadrasız qadınların canına düşsün. Xarici ölkələrdəkilərin əksinə olaraq, bütün İran kəndləri ərbaqlıdır.

Altı gün yol getdikdən sonra Ərdəbil şəhərinə çatdıq. Hacı Məmməd karvansarasında düşdük. Yusif əmi mənə dedi:

“Yenə də hamama getməyəcəksən?”

Dedim:

“Əmican, bədənım yaman çirkdir, özüm də yorğunam. İstəyirəm dalandara deyəm, bəlkə mənı öz evinə aparsın, su qızırsın çiməm. Siz gedin, mən bir az yatıb yorğunluğumu almaq istəyirəm.”

Yusif əmi getdi. Mən də yatdım. Bir saatdan sonra yuxudan oyandım. Arzumu dalandara dedim. Dedi:

“Burada hamamların xəznəsinin suyunu ayda bir dəfə dəyişirlər. Mənim qardaşım bir hamam icarə eləyib işlədir. Sabah onun hamamının suyunu dəyişəcəklər. Hələ heç kəs hamama girməmiş mən sizi apararam canasınərlıklə çimərsiniz.”

Çox sevindim, canına dua elədim. Sabahı gün dalandar öz vədini yerinə yetirdi. Hamamdan sonra karvansara hamballarından birini bələdçi götürüb, yüksək məqamly seyidin -- Şeyx Səfiəddinin qəbrini ziyarət etməyə getdik. Kəmalı-təvazö və sidq ürəklə o pak türbəyə varid olduq. O uca dərğahın xadımlərindən biri bizi şeyx həzrətlərinin qəbri üstə apardı. Ziyarətnamə oxuyub fatihə göndərdik. Sonra cənnətməkan Şah İsmayılın qəbri üstə getdik. Orada da fatihə oxuduq. Bu əsnada milli və məzhəbi tariximizin səhifələrini zınlətləndirən o pak ırqlı padşahın yüksək hümməti nəzərimdə canlandı. Onu indiki vəziyyətlə müqayisə etdikdə mənı ixtiyarsız ağlamaq tutdu. Dedim: -- "Ey pak türbəne qurban olduğum! Sən on üç yaşında ikən bu dövlətin və bu müqəddəs məzhəbin əsasını möhkəmləndirdin. Qeyrətinə qurban, indi başını torpaqdan qaldır, gör sənın fərsiz xələflərin o mətin məzhəbi və dövləti nə dərəcədə xar eləyib hörmətdən salmışlar. Şiə ruhanilərindən təkə quru ad qalıbdır. Hamısı var-dövlət, rəyasət, məqam ələ keçirmək fikrindədirlər. Bir nəfər belə peyğəmbərin şəriətini yaymaq fikrində deyil. Onların əsas fikir-xəyalları müridlərinin sayını artırmaq, haqlı-haqsız hökumət işlərinə müdaxilə etməkdən ibarətdir. Onların heç biri sənın ehya etdiyin pak məzhəbin rəvnəqi və əzəmətini artırmaq haqqında düşünmür. Əsas məqsədləri budur ki, nə yolla olur-olsun, hər şeydən əvvəl, beş-altı para abad, məhsuldar kənd ələ keçirsinlər. Sonra asudəliklə atlarını hər tərəfə çapsınlar. Bir dava üçün ariz-məruzun əlinə bir-birinə zidd hökmlər verir, öz evlərini tikmək üçün hər ikisinin evini yıxırlar. Beləliklə, onlar pak şəriətin dəyişilməz hökmlərini də təhrif edib, öz mənəfətlərini təmin etmək üçün bir vasitəyə çevirirlər. Müsəlmanların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq əvəzinə onları daha da pis günə salırlar ki, bununla da "alim xarab olanda aləm xarab olar" məsəlinin doğruluğunu sübuta yetirirlər.

Nə isə, bu ürəkyaxıcı xəyallardan ayrılıb, cənnətməkan birinci şah Təhmasibin qəbri üstünə gəldik. Burada da fatihə verib, o dindar padşaha rəhmət oxuyandan sonra tamaşa eləyə-eləyə çinixanaya gəlib çatdıq. Bunları müxtəlif yerlərdən nəzir ünvanı ilə bu abidəyə göndərmişdilər. Doğrudan da, olduqca maraqlı və tamaşalı idi. O dəyirmi otaqda yerdən tavanadək o qədər qiymətli çini qab düzmüşdülər ki, adam baxdıqca doymur....

Bu məqbərə və onun yanındakı olduqca əzəmətli məscid çoxlu xərc götürmüşdür. Bunun özü də həmin məscidin banisinin yüksək hümmətinə bir dəlil ola bilər. Ancaq onun qorunmasına lazımınca qayğı bəslənilməmişdir. İndi təmirə ehtiyacı var. Deyirlər məqbərənin çoxlu vəqfləri var. Ancaq məlum deyil, hansı allahdan qorxmayan namərd aparıb yeyir. İranda bu kimi yerlərə vəqf olunan əmlakın ancaq quru adı qalıbdır. Həqiqətdə onların gəliri bütünlüklə oğurlanır....

Ziyarəti başa çatdırdıqdan sonra xadımlərə ənam verib mənzilə qayıtdıq. Onun sabahı günü Narınqalanın tamaşasına getdik. Bu, olduqca möhkəm, bir qaladır. Onu nə qədər tərifləsəm də başa gəlməyəcəkdir. Qalanın darvazası yanında bir qoca kişi dayanmışdı. Deyəsən, topçu idi, qalanın keşiyini çəkirdi. Əlində bir qılınc tutub divara söykənmişdi. Qalanın iki dolanbac xəndəyi var. Üstlərindən salınmış yalnız iki körpü vasitəsilə şəhərdən qalanın içinə girmək mümkündür. Körpülərdən keçdik. Qalanın içi olduqca genişdir. Hakimin oturduğu imarət də buradadır. Əla məscidi və hamamı var. Müxtəlif yerlərdə on-on iki top gördüm. Bunlar da qədim zamanların yadigarı idi. İndi onlarla bir iş görmək olmaz. Hətta demək olar ki, indi onlar heç öz metalının da pulunu çıxarmazlar. Topxananın yanında bir para boş hücrələr gördüm. Guya bunlar əsgərlərin mənzilləridir. Lakin heç bir əsgər görmədik. İçərisini görmək üçün hücrələrdən birinə daxil olmaq istədim. Ancaq üfunət iyi az qaldı beynimi partlatsın. Gördüm hamısı bu sayaqdır. Yaylığı burnuma tutub geri qayıtdım....

Ürəyim kədər və qəmdən şiddətlə döyündüyü halda mənzilə döndük. Şəhər tezdən dalandar gəlib bizə dedi:

“Ağa, siz nə üçün getmirsiniz?”

“Hara?” -- dedim.

Dedi:

“Bu gün Narınqala meydanında camış döyüşdürəcəklər, tamaşası var. Şəhərin bütün əhalisi oraya toplaşmışdır.”

Yusif əmiyə dedim:

“Gəlsənə biz də gedək, bir az tamaşa eləyək. İşimiz ki, yoxdur?”

Meydana getdik. Gördük doğrudan da qərribə həngamədir. Şəhər camaatı hər tərəfdən tökülüb buraya gəlmişdilər. Mən təəccüb eləyirdim. Deyirdim, görəsən bu qədər adamın bir işi-gücü yoxdur?

Az sonra məlum oldu ki, bu iki cəngi camışdan biri Şeyx Səfi məqbərəsi xuddambaşısının, o biri isə naibüssədrindir. Bunların ikisi də Ərdəbil ruhanilərindəndir. Şəhər əhalisinin yarısı xuddambaşının, qalan yarısı da naibüssədrin müridləridir. Camışları çəkib gətirdilər ortalığa. Mən baxıb gördüm hər iki tərəf yaraq-əsbablı gəlmişdir. Hamısında ağac, dəyənək, qəm-qəddərə və tapança var idi. Aralarında vuruşma düşəcəyi ehtimal olunurdu. Xülasə, camışları bir-birinin canına saldılar. Bu iki dilsiz-ağızsız heyvan əvvəlcə bir az bir-birinə baxdılar, elə bil dilsiz olmalarına baxmayaraq, bir-biri ilə danışdılar. Sonra buynuz-buynuz verib kəllə gəldilər. Bir-birinin canına düşdülər -- vur ki, vurasan. Kəllənin zərbindən hərdən dizə çöküb, döş-döşə verirdilər. Nəhayət, bir neçə ağır yara aldıqdan sonra xuddambaşının camışı dönüb qaçdı. Bu vaxt camaatdan qərribə bir hay qalxdı. Naibüssədrin adamları onun camışının başına toplaşdılar. O dilsiz heyvanı dövrəyə alıb, biri gözündən öpür, o birisi əl-ayağını sıgallayırdı. Bir tərəfdən də qiymətli təzə şallar gətirib heyvanın belinə, boynuna saldılar. Şənliklə, əl çala-çala, oynaya-oynaya camışı meydandan çıxarıb apardılar.

Mən də qeyri-ixtiyari olaraq bu vəziyyətə baxıb, mat məbhut qalmışdım. Dərindən ah çəkib öz-özümə dedim: "İlahi, necə olardı ki, bu səyahətdə mən həmin dəhşətli həngamə əvəzinə vətənin müdafiəsindən qələbə ilə dönmüş bir iranlı sərdarın təntənə ilə qarşılanmasına rast gələ idim. Görə idim ki, bədxah düşməni məğlub edib, qarşısında neçə top, sursat və hərbi qənimətlə bu şəhərə varid olur. Əhali də onun vətən qarşısında göstərdiyi bu xidmətinə görə dam-divardan başına gül-çiçək yağdırır, bu vəhşi qışqırığın əvəzinə gözəl, ürəyə yatan vətən şərqləri oxuyur. İndi bu dilsiz heyvanın boynuna saldıqları bu şalları payəndaz kimi o məşhur sərdarın ayağı altına salır. O biri tərəfdən də millət ruhanilərinin təkbir və minacat səsi ucalıb, bu qələbənin şükrünü yerinə yetirirlər...."

Müəllif burada ağlayır, əziz oxucular isə özləri bilirlər, istərlər ağlarlar, istərlər gülərlər.

Bu günümüz də belə keçdi. Başqa bir gün şəhərin kənarına çıxdıq. Məlum olduğu kimi, Ərdəbil dünyanın qədim şəhərlərindən biridir. Çox gözəl və geniş bir düzənlikdə vəqə olub. Lakin elə bir bağ-bostanı yoxdur. Görünür, iqlimi əlverişli olmadığından belədir.

Şəhərin ticarəti Xəzər dənizinin kənarında Rusiya sərhəddində vəqə olan Astara limanına yaxın olduğuna görə müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Rusiyadan bir çox əmtəə və ticarət malları bu şəhərdən keçib Azərbaycana gəlir. Ona görə də mötəbər və yaxşı karvansaraları vardır. Amma ölkənin halına, ticarətin vəziyyətinə xeyirli olan mötəbər tacirləri, şirkətləri və kompaniləri əsla yoxdur.

Dördüncü gün idi. Gördüm şəhər bir-birinə dəyib, camaat sağa-sola qaçır, hər tərəfdən qışqırıb deyirdilər: "Cahad, cahaddır!" Öz-özümə dedim: "Görəsən, bu təzə oyun nə üçündür? Kimə qarşı cahad fitvası verilibdir?" Ayağa durub mənzildən çıxmaq istədim. İstədim görüm nə xəbər var? Yusif əmi ətəyimdən tutub dedi:

“Bəy ağa, qoymaram bayıra çıxasan. Allah eləməsin, qorxuram sənə başına bir iş gələ.”

“Canım, burax görüm nə xəbərdir,” -- deyib ətəyimi əlindən qopardım. Küçəyə çıxıb hal-qəziyyəni soruşdum.

Dedilər:

“Ağa Mir Saleh, ya Şeyx Salehdir, kafən geyinib, qılınc bağlayıb, cahad hökmü veribdir. Şəhər əhlindən iki min nəfərdən artıq adam dövrəsinə toplaşmış.”

Bilmirəm, hökumət məmurlarından biri nə eləyir ki, ağanın xoşuna gəlmir. Ağa buyurur o məmur tutub sürüyə-sürüyə hüsuruna aparsınlar. Yazığı o qədər vururlar ki, huşunu itirir. Deyirdilər ölübdür. Bəziləri də deyirdi ölməyib, amma oləcəkdir.

Öz-özümə dedim: "İlahi, bu nə vəziyyətdir? Bəs bu ölkədə hökumət yoxdur? Məgər bu məmləkət sahibsizdir? Axı bir axundun nə haqqı var hökumət məmurunu ağac altında öldürsün. Hökumət də bunu görüb cıncırını çıxara bilməsin? Mən bilmirəm bu səfərdə bəlalı başıma nələr gələcək...."

Bu həngəmədən sonra mənə dedilər ki, bu ağa üç-dörd il bundan qabaq Nəcəfdən gəlib, buradakı bütün ruhanilərin dükanını tamamilə taxtalayıbdır. Evindən kənarda, hər kəslə olur-olsun, arpa çörəyi ilə sirkədən başqa bir şey yeməz. Amma hərəmxanasında hər cür nemət istəsən tapılar. Evində sirkə əvəzinə Şiraz limu suyunu bədəinə vurur. Bəli, doğru demişlər: "Zahidlər minbər başında özlərini bir cür göstərirlər, xəlvətdə isə başqa işlərlə məşğul olurlar".

On il də belə keçsə, şübhə yoxdur ki, ağa on dənə şeşdank mötəbər kəndin qəbaləsini büküb cibinə qoyacaq. Təkcə bu deyil, başqaları da bunun kimi etmişlər.

Hal-hazırda Ağa Mirzə Ələkbər ağa cənabları da bu şəhərin ruhanilərindən biridir. Zəkat toplamaq üçün ağa öz mübarək qədəmləri ilə bütün ətraf kəndləri dolanır. Bu vilayətdə onun kimi hər yetəndən azı on böyük molla var. Hərəsinin özünə görə nüfuzu və çoxlu müridləri var ki, o müridlərin də biri on baş at-qatırdan daha çox mənfəət verir.

Xülasə, Ərdəbildə səkkiz gün qalandan sonra Marağaya getmək məqsədilə çarvadardan üç at kirə eləyib, hər birini on səkkiz qrana danışdıq. On beş qran da beh verdik. Qərar oldu ki, səhər tezdən gəlib bizi aparsın. Səhər oldu, çarvadar gəlmədi. Günorta oldu, yenə də bir xəbər olmadı. Dalınca adam göndərdim. Xəbər gətirdilər ki, çarvadarlar qaçıb gizlənmişlər. Səbəbini soruşdum. Dedilər: "At tutdudur, hakim getmək istəyir". Dedim: "Necə, necə?... At tutdu nə deməkdir?" Dedilər: "Bəli, zəhmət olmasa özün çıx eşiyə, gör necə tuthatutdur". Mən yenə də mətləbi qanmadım. Dedim: "Baba, hakim gedir, mənə nə? Mən getməliyəm, at kirə eləyib, sizin əlinizlə pulunu da vermişəm. Dediniz çarvadar yaxşı adamdır, inamlı adamdır". Dedilər: "Bəli, yenə də deyirik, çarvadar yaxşı adamdır, düz adamdır. Amma kim bilirdi ki, bu gün at tutdu olacaq. Get bütün karvansaralara bax, gör ki, Təbriz, Həmədan, Qəzvin üçün bağlanmış bütün ticarət malları yerdə qalıbdır. Başqa şəhərlərdən Ərdəbilə gələn karvanlar da at tutdu qorxusundan malları açıb yerə tökmüş, özləri də qaçıb gizlənmişlər". Dedim: "Bu həngamə nə vaxtadək davam eləyəcək?" Dedilər: "On-on beş gün. Hakim çıxıb getməyincə haman aşdır, haman kasa".

Gördüm bu şeytan balalarının şərindən xilas olmaq üçün dua oxumaqdan başqa çarə yoxdur. Mən də dua oxuyub bir qədər sakitləşdim. Mənə acıq verən bu idi ki, şeyləri bağlamışdım. Nə etmək olardı, təzədən açıb yerinə düzdük.

Bazara çıxdım. Gördüm qəribə mərəkədir. Bir tərəfdən darğa-şagird, o biri tərəfdən də beş-altı nəfər fərtaş hey oyan-buyana qaçır, harada bir dəvədən, atdan, qatırdan görürlər cilovunu sahibinin əlindən dartıb çıxarır, özləri ilə aparırlar. Yazıq sahibləri ələcsiz qalıb, onların dalınca gedirlər. Bu qəribə vəziyyət məni lap təəccübləndirdi. Başım gicəlləndi, qanım qaraldı, nəhayət dərəcədə əsəbi və pərişan halda mənzilə qayıtdım. Yusif əmi dedi:

“Din alimləri imam-zamanın zühuru haqqında (allah onun qələbəsini sürətləndirsin!) çoxlu əlamətlər göstərmişlər. Mən onları oxumuşam. Ancaq o əlamətlər arasında at, qatır, dəvə tutmaq yazılmayıbdır. İndi bu da bizim biliyimizi artırdı. Doğrudan da, çox qəribədir: xalqın malını günün günorta çağı müsəlman bazarında tut əlindən al, bu qədər məxluq da o məzlumların fəryadına qulaq asmasın. Çox qəribədir.”

Nə isə, qüssə-kədərin şiddətindən əbamı başıma çəkib, bir küncdə yığılıb yatdım. Az keçməmiş hay-küy səsi eşitdim. Durub gördüm iki fərtaş qapının ağzında dayanıb. Biri dedi:

“Həmyerli, siz dünən üç at kirə eləmişsiniz.”

“Bəli, eləmişik,” -- dedim.

“Bəs atlar hanı?” -- deyə soruşdu.

“Nə bilim, çarvadar gəlib çıxmayıb, biz də məəttəl qalmışıq.”

“Siz gərək təəhhüd verəsiniz ki, atları gətirsələr də getməyəsiniz.”

Gördüm cəfəng danışır, dedim:

“Təəhhüd nə üçün verək? Biz on beş qran da pul vermişik, indi əlimiz bir yana bənd deyil.”

Səs-küy ucaldı. Dedilər gərək səni fərraşbaşının hüsuruna aparaq. Gördüm öz xoşumla getməsəm yaxamdan tutub sürüyə-sürüyə aparacaqlar.

“Bismillah, buyurun gedək,” -- dedim.

Əbamı çiynimə salıb, hakimin əyləşdiyi Narınqalaya tərəf yollandıq. Gördüm Yusif əmi də dalımca gəlir. Nə qədər üz vurdum ki, mənzilə qayıtsın, qəbul eləmədi. Dedi:

“Ürəyim dözməz, qoy mən də gəlim.”

Narınqalaya çatdıq. Əvvəlcə bizi fərraşbaşı naibinin yanına apardılar. Fərraşlardan biri əyilib naibin qulağına nə isə dedi: Naib də bizi başqa bir adamın yanına apardı. Guya bu da fərraşbaşının özü idi. Bu dəfə də naib əyilib fərraşbaşının qulağına nə isə pıçıldadı. Mən iztirab içində idim. Düşünürdüm ki, bu mürüvvətsizlər bizi burada bir il həbs etsələr səsimiz kimin

qulağına çatar? Yaxud hakimin könlü istədi, buyurdu bizim burun-qulağımızı kəssinlər. Onda kim bizim dadımıza çatar, yaxud bizim halımıza kimin ürəyi yanıb kömək əli uzadar?

Qorxunc yuxu görmüş və ya qarabasmış bir adam mənim nə halda olduğumu, necə təşvişə düşdüyümü müəyyən dərəcədə təsəvvür edə bilər.

Xülasə, fərraşbaşı öz silkinə məxsus bir əda ilə, uzun sürən sükutdan sonra başını qaldırıb qeyzlə dedi:

"A kişi, atları neyləmişən?"

"Hansı atları?" -- deyə cavab verdim.

"Dünən kirə elədiyən atları deyirəm."

Mən səsimi ucaltıdım, dedim:

"Sən özün bilmirsən ki, nə deyirsən. Mən sənin sualından bir şey anlamıram."

Bir az füzulluq elədim. Fərraşbaşı hirsələnib dik ayağa qalxdı. Özü qabağa düşüb dedi:

"Dalımca gəl!"

İçəri həyətə getdik. Bir az da gedib, böyük bir zala daxil olduq. Gördüm zalın pəncərəsi qabağında bir neçə şikayətçi əllərini döşünə qoyub dayanıb. Elə sakit durmuşdular ki, deyəsən bədənlərində heç ruh yoxdur. Hakim yuxarı başda kürsü üstündə əyləşmişdi. Ondan bir qədər aralı neçə nəfər başı əmmaməli əyləşmişdi. Mən də baş əyib dayandım. Fərraşbaşı dedi:

"Bunlar at kirə eləyiblər, ancaq danırırlar."

Hakim dedi:

"Atlar haradadır?"

Dedim:

"Qurban, xəbərim yoxdur."

Bir neçə kəlmə də artıq-əskik danışdım. Bu tərəfdən də Yusif əmi dedi:

"Qurban, biz müsafirik, özü də xaricə təbəəsiyik. Əgər bizi incitsəniz bir baş gedərəm teleqrafxanaya, Tehranda İngiltərə vəzir-muxtarına xəbər verərəm. Bu nə vəziyyətdir?"

Hakim fikrə getdi, bıqlarını burdu, heç bir söz tapa bilmədiyinə görə dedi:

"Mürəxxəssiniz, gedə bilərsiniz."

Mən də cəsarətlənib dedim:

"Qurban, biz xaricə və ya daxilə rəiyyəti olduq-olmadıq -- fərqi yoxdur. Allaha şükür ki, müsəlmanıq. Amma sizə ərz eləməliyəm ki, qədim zamanlarda hər bir padşah başqa ölkəyə qoşun yeritmək istədikdə dini ixtilafı ortalığa atıb, onu əldə bəhanə tutaraq istilaya başlayırdı. Amma indi hər bir dövlət başqasının ölkəsinə təcavüz etmək niyyətində olarsa, rəiyyətin rifahı və ölkənin abadlığı üçün başlıca şərt olan ticarəti və ticarət azadlığını bəhanə edir. Öz ticarətinin genişlənməsi və rəvacı üçün milyonlarla pul xərcləyir, saysız-hesabsız qanlar axıdır. Çox qəribədir ki, siz ticarət qapılarını öz əlinizlə millətin üzünə bağlayırsınız. Dəmir yollar və şose yollar əvəzinə bu məmləkətin yeganə nəqliyyat vəsaiti at-qatırdan ibarətdir ki, onun da min əzab-əziyyəti var. Siz at tutmaq ünvanı ilə bu yeganə vasitəni də bir növ aradan aparırsınız. Allahın bəndələrinin başına min bir oyun açırsınız. Nə allahdan qorxursunuz, nə də bəndədən utanırsınız.

Hakim yenə də ucadan xüsusi bir əda ilə dedi:

"Mürəxxəssiniz!"

O üzünü başqa tərəfə çevirdi. Fərraşbaşı da bizə çıxıb getmək işarəsi elədi. Biz dönüb gəldik. Fərraşbaşı istehza ilə naibə dedi:

"Bizə qəribə mədaxil gətirmisən!"

Sonra üzünü bizə tutub əlavə elədi:

"Balam, nə durub mənim üzümə baxırsınız? İşiniz yoxdurmu, çıxın gedin də...."

Çıxıb gəldik. Qala qapısında bizi tutub gətirən iki fərraş qaça-qaça gəlib bizdən çilovpulu istədi. Mən təəccüblə soruşdum:

"Nə pulu?"

"Qulluq pulu," -- dedi.

Hirslənib dedim:

"Köpək oğlu, bizə nə qulluq göstərdiniz ki, indi də haqqını istəyirsən?"

Dedi:

"Bəs biz sənin atavun nökrüyük, ya gedib anamızın əməyini əmələyik? Xərcimiz, məxaricimiz var."

"Mənə nə xərciniz var," -- dedim. -- "Ay Firon, Şəddad əməlləri, kənar olun, çəkilin! Allah sizin və sizin kimilərin kökünü yer üzündən kəssin! İstəyirsiniz yenə də o Nəmrudun yanına qayıdıb soruşum görüm bu şeytan balaları bizdən nə istəyirlər?!"

O biri fərraş yoldaşına dedi:

"Məşədi Rza, qayıt gəl. Bunlar xaricə təbəəsidiirlər. Köpək uşaqları hamısı dəlidir."

Xülasə, bu canavarların da əlindən xilas olduq. Yolda Yusif əmiyə dedim:

"Niyə yalan danışdın, biz ki, xaricə təbəəsi deyilik. Birdən bizdən təzkirə istəsə idi nə elərdik?"

Dedi:

"Məsləhətədi yalan idi. Bunlarda o şüur harada idi ki, təzkirə yadlarına düşsün. Bunlar mədaxil üçün bir boş kisə hazırlamışdılar. O da ki, baş tutmadı."

İran hakimlərinin çoxu rəiyyətlə danışanda bığlarını eşir. Sözləri xüsusi ləhcədə tələffüz edir, həm də tez-tez danışır, kəlmələrin yarisını yeyirlər. Məsələn, xeyr əvəzinə xe, xe, xe. Çox yaxşı yerinə çox yax, çox yax ... deyirlər.

Mənzilə qayıtdıq. Yenə də on üç gün məəttəl olduq. Ərdəbildə qaldığım bu müddət ərzində ürəyim çox sıxıldı, könlümü heç bir şey açmadı. Qəribədir ki, bu şəhərdə məndən başqa heç kəs bu dözülməz zülmü, təcavüzkarlığı görmürdü, ondan bir adamın belə xəbəri yox idi. Bu vəziyyətə hamı adi gözlə baxır. Elə bil ki, onlar bu zülmü və cövrü çəkməyə yaranmışlar. İnsani hüquqlardan tamamilə xəbərsizdirlər. Bu xəbərsizlik məni daha artıq kədərləndirdi. Bu haqsızlıqlara, zümlərə baxmayaraq, Tehran qəzetləri hər gün öz səhifələrində, vilayət xəbərlərində yazırdılar: "Rəiyyət hamılıqla tam rifah və asudəliklə yaşayır. Lap elə bil Ənuşirəvani-adil dövrüdür". Belə yalançıların üzünə tüpürmək lazımdır.

Əlqərəz, sonra məlum oldu ki, hakimə yalnız iyirmi baş at-qatır lazım imiş. Bu qədər vur-tut, hay-küy, ticarətin pozulması və xalqın zərərə düşməsi onun üçün imiş ki, hökumət fərxaşları yoxsul çarvadarlardan iki yüz tündəndən artıq mədaxil ələ gətirsinlər. Bununla belə, vilayətin heç bir taciri ağzını açıb bir demədi ki, axı belə zülm olmaz. Sanki, pənah allaha, onlar bu qədər zülmü çəkmək və ona dözmək üçün yaranmışlar.

Qorxusundan qaçıb gizlənmiş çarvadarımızın on dördüncü gün baş-qulağı göründü. Yükyapımızı bağlayıb yola düşdük. Yolda Yusif əmi məndən soruşdu:

"Misirdə təbrizli Əhməd əfəndinin nəql etdiyi hadisə yadıncadırımı?"

"Hansı hadisə?" -- deyə soruşdum.

Dedi:

"Əhməd əfəndi nəql eləyirdi ki, günlərin birində Tehrandə bir mirpənc xəstələnir. Gecə yarısı öz nökərini şəhərin məşhur həkimlərindən birinin yanına göndərir ki, gəlib xanı müalicə eləsin. Yazıq həkim isti yatağından durub xəstələnmiş xanın yanına gəlir. Onu müayinə edir, dərman yazandan sonra çıxıb evinə qayıtmaq istəyir. Xanın fərxaşı qapıda həkimin yaxasından tutub qulluq pulu tələb eləyir. Həkim deyir: "Əzizim, mən gecənin bu vaxtında evimdən durub buraya gəldim, sənin ağanı müalicə elədim, mənə zəhmət haqqı babətindən bir şey vermədi ki, mən də sənə bir pul verim". Fərxaş deyir: "Həddər danışma, mən sənin atanın nökəri deyiləm. Gərək mənim qulluq haqqımı verəsən". Həkim əlacsız qalıb xanın yanına qayıdır. Ona deyir: "Mirpənc cənabları, fərxaş məndən qulluq pulu istəyir. Mən ki, sizdən bir şey almadım". Mirpənc deyir: "Həkimbaşı, bu köpək uşaqları fərxaşdırlar, belə sözlər qulaqlarına girməz. Get, azdan-çoxdan bir şey ver, razı sal!"

Siz o vaxt yazıq Əhməd əfəndiyə ağır sözlər deyib, onu qeyrətsiz adlandırdınız. İndi məlum oldu ki, o kişi doğru deyirmiş, bu gün öz gözünləzlə gördünüz ki, haman bəhanə ilə özünüzdən qulluq haqqı istədilər."

Dedim:

"Yusif əmi, daha danışma, sən allah, danışma, mənimki mənə bəsdir."

ƏRDƏBİL SƏYAHƏTİNİN İCMALI

Bu vilayətdə əhalinin başı mollabazlığa qarışıbdır. Hər dükanda, hər evdə söhbət filan müctəhiddən, filan şeyxülislamdan və ya pişnəmazdan gedir. Bəziləri də camışların döyüşdürülməsi haqqında söhbətlərlə günlərini keçirirlər. Biri deyir: "Ağanın camışı ona görə basıldı ki, kəllə vuranda gün üzünə düşürdü". Söhbətlər bu minvaldadır. Dünya və axirətdən tamamilə xəbərsizdirlər. Ümumi sərvəti artırmağın xeyrindən, təsərrüfat elmi və vətənpərvərlikdən büsbütün qafildirlər.

Ölmüşlər, amma diridirlər. Diridirlər, amma ölmüşlər.

Çarvadar, Yusif əmi, bir də mən hərə bir atın üstündə Marağaya tərəf gedirdik. Hava çox soyuq idi. Gün batana yaxın Nir kəndinə çatdıq. Bu kənd Sayın gədiyinin şimal tərəfində vaqe olubdur. Yavaş-yavaş qar yağdı. Kənd evlərindən birinin qapısını döyüb yer istədik. Bizə tövlənin səkisini göstərdilər. Dedim:

"Burada mal-heyvanla bir yerdə yatmaq çətindir. Bizə bir otaq verin, neçə istəsəniz kirə haqqı verərik."

Ev sahibi dedi:

"Bundan başqa yerimiz yoxdur."

Çarəsiz qalıb orada düşdük. Çarvadar aftafada bir az su qaynadıb çay dəmlədi, içdik. Bir toyuq bişirib şam elədik. Səhərəcən qar yağdı. Hündürlüyü yarım arşından artıq oldu. Misirdə qar üzü görmədiyimə görə çox təəccübləndim. Bütün yollar bağlandı. O günü də qaldıq. Gecə xəbər gətirdilər ki, gədiyin başında karvan qarın çoxluğundan yol gedə bilməyib, yüklərini töküb qayıdıb. Karvanla gedənlərdən iki nəfəri on-iyirmi baş heyvanla qar altında qalıb ölmüşlər.

Xülasə, havanın açılması ümidi ilə tam on dörd gün tövlənin səkisində mal-heyvanla həmmənzil idik. Bu müddətdə nə dərəcədə darıxdığımız haqqında bir söz demək iqtidarında deyiləm. Bizim nələr çəkdiyimizi hörmətli oxucular özləri təsəvvür edə bilərlər. Çünki ömründə qar-çovğun görməmiş, həmişə gəmilərin və qatarların birinci dərəcəli yerlərində müsafirət eləyib, mədəni ölkələrin ən yaxşı mehmanxanalarında mənzil tutmuş bir adamın çarəsizlik üzündən on dörd gün belə bir yerdə mal-heyvanla qalmasının nə qədər cansıxıcı olması hamıya bəllidir. Əgər Ərdəbil ilə Marağa arasında dəmir yolu olsa idi, bu məsafəni altı-yeddi saata rahatlıq və asudəliklə keçmək olardı. Amma, təəssüflər olsun ki, belə bir yol yoxdur və olmayacaq.

Əlqərəz, on dörd gün heyvanlarla həmsöhbət olduqdan sonra o tərəfdən karvan gəlib çatdı, yolun açıldığını, gədikdən keçməyin mümkün olduğunu xəbər verdilər. Dayanmadan atları minib yola düşdük. Gədiyin ağzına çatdıq. Onun dərə-təpəsindən keçənə kimi çəkdiyimiz məşəqqəti danışmaqla qurtaran deyil.

Biçarə iranlılar müsafirətin bu kimi çətinliklərinə adət eləyiblər. Xarici millətlərdən hər kəsin bu tərəflərə yolu düşsə iranlıların canının bərkliyinə və dözümlüliyinə, dövlət başçılarına isə hər şeydən qafil olmalarına məəttəl qalar. Məlum olduğu kimi, hal-hazırda yer üzünün hər bir nöqtəsində dəmir yollar çəkilmişdir. Hətta Həbəş və Sudan zənciləri, Afrika vəhşiləri də ondan istifadə edirlər. Bu nemətdən yalnız bədbəxt iranlılar məhrum qalmışlar. Tutaq ki, nə dövlətin, nə də millətin belə bir işi görməyə gücü çatmır. Bəs nə üçün başqa qərəzsiz kompanilərə tapşırmır və allah bəndələrini bu qədər çətin yolların məşəqqətindən xilas etmirlər? Nə üçün gərək hər il bu yollarda vətən övladının bir neçəsinin canı hədəf getsin? Vallah, demək olar ki, bu gün dünyanın heç bir yerində millətin yoxsul təbəqəsinin həyatına İrandakı kimi xər baxılmır. Elə hey deyirlər ki, dünən filan dağın başında, ya filan dərənin təkində karvan qar altında qalıb, onlardan on nəfəri öldü, iyirmi heyvan tələf oldu. Daha bunu hesaba almırlar ki, o on nəfərin hər birinin beş-altı baş külfəti var. Onların halına arvad-uşaqlarından başqa heç kəsin ürəyi yanmır. At-qatırın tələf olması da ölkənin sərvətinin azalmasına səbəb olur. İndi təsəvvür etmək lazımdır ki, bu qarın yağması və yolların bağlanması tamamilə gözlənilməz idi. Çünki hələ qış gəlməmişdi. Buna baxmayaraq, bizi on dörd gün məəttəl elədi. Qış fəslindəki müsafirətin nə dərəcədə çətin olmasını elə buradan təsəvvür etmək olar. Pənah allaha!

Xülasə, min zəhmət və məşəqqətlə altı saatdan sonra özümüzü Sayın gədiyinin başına çatdırdıq. Beş saat da üzüaşağı gah piyada, gah da at üstündə yol gəldikdən sonra mənzilə yetişdik. Bu mənzil Sarab qəsəbəsinin kəndlərindən biridir. Sarabın çox mötəbər və münbit kəndləri var. Ancaq bizim olduğumuz mənzilin havası çox pis idi. Azca dincəldikdən sonra yola düşdük. Üçüncü gün Sarıqaya adlı mənzilə çatdıq. Çarvadar dedi:

"Bura Marağa gömrüyünün yol nəzarətçilərinin yaşayış məntəqəsidir. Gərək burada atlar yemlənsin. Özümüz də bir-iki saat dincəlib, sonra yola düşməliyik."

Bir su kənarında düşüb oturduk. Yaxınlıqdakı daxmadan üç nəfər çıxıb bizə tərəf gəldi. Salam verib əyləşdilər. Məlum oldu ki, bunlar yol nəzarətçiləridir. Az keçməmiş Marağa tərəfindən də

bir dəvə karvanı gəlib çatdı. Yol nəzarətçiləri sarbanı çağırıb dedilər: "pətəni göstər". Dəvəçi qoltuğundan üç barmaq enində, beş barmaq uzunluğunda bir tikə kağız çıxarıb nəzarətçilərdən birinə verdi. Mən diqqətlə baxıb gördüm nəzarətçi kağızı oxumur, amma onun dalında olan şəkilləri sayır. Təəccüb elədim. Sonra savadsız adamlar haqqında deyilən bir məsəl yadıma düşdü: "Filankəs kağızın qarasını deyil, ağını oxuyur". Nəzarətçiyə dedim:

"Həmşəri, o vəsiqəni verin mən də baxım, görüm nə yazıblar."

"Bu vəsiqə deyil, pətədir," -- dedi.

"Pətə olsun, nə eybi var," -- dedim.

Verdi, oxudum. Məzmunu belə idi: "Filankəsin malından qırx üç yük xuşgəbarə icazə verilir, mane olmayın". Kağızın arxasında qırx üç dənə dairəvi həlqə şəkli çəkilmişdi. Məlum oldu ki, bu üç gömrük məmurundan heç birinin savadı yox imiş. Bu mətləb məni daha da təəccübləndirdi. İstədim bir söz deyəm. Yusif əmi and verib sakit olmağımı xahiş elədi. Yazıq sözümüzün bərkiyib davaya çəkməsindən, haqqımda hörmətsizlik olunmasından ehtiyat eləyirdi.

Nə isə, Yusif əminin xatirinə ağzımı yumub bir söz demədim. Yolda çarvadardan soruşdum:

"Gömrük müdiri bu savadsızları nə üçün qulluğa qəbul eləyibdir. Dövlət bu qayda-qanunsuzluğa necə dözür?"

Dedi:

"Gömrüyün dövlətə dəxli yoxdur. Müdir gömrüyü icarə eləyib, istədiyi hər kəsi qulluğa götürür. Bundan əlavə, bizim ölkəmizdə bütün işlərin idarəsi, gömrük, vilayət darğalığı və sairə icarə ilədir. Çox vaxt bu icarədarların özləri savadsız olurlar. Bir nəfər mirzə tutub işlərini aşırırlar. Hamısının ağac-fələqqəsi də var. Rəiyyətdən hər kəsi istədilər fələqqəyə bağlayıb döyə bilərlər. Ancaq onlar gərək icarə haqqını öz vaxtında ödəsinlər."

Dedim:

"A kişi, sən deyəsən ağlını itirmisən. Polis rəisliyi də icarəyə verilir?"

Dedi:

"Əziz canına and olsun, sabah Ərdəbildə hər kəs icarə haqqını yüz түmən artırsa, o birisi gün şəhərin dağçası olacaq. Amma polis rəisliyinin necə olduğunu bilmirəm."

Dedim:

"Çox gözəl, bəs bu icarə pulunu haradan çıxarır?"

Dedi:

"Hər dükandan ayda bir qran gözetçi pulu alır. Amma bundan o qədər də mədaxil ələ gəlməz. Əsil mədaxil savaşınlardan və tacir balalarındandır. Hər gecə onlardan bir-ikisini fahişəbazlıq və araq içmək bəhanəsi ilə tutub, hərəsindən cərimə ünvanı ilə otuz-qırx түmən alırlar. Dağçanın zəncir-kündəli dustağı da var. Çox vaxt işgəncə altında pul alınır."

Yusif əmi daha özünü saxlaya bilmədi. Çarvadara dedi:

"Əmi can, bəsdə, söhbəti, dəyiş." -- Sonra üzünü mənə tərəf çevirib dedi: -- "Bəy əfəndim, nə qədər istəyirəm sizə bir söz deməyim, amma yenə də mümkün olmur, dözə bilmirəm. Mənim iki gözümün işığı, heç olmasa bu çöl-biyabanın ortasında o yol məmurları kimi adamlarla belə söhbətlərdən eləmə. Qorxuram sənə haqqında o tərbiyəsizlər tərəfindən bir hörmətsizlik baş verə. Onda bizim dadımıza çatan, bizi himayə edən kim olacaq? Axı bu məmləkətin nazimülmülkləri, nazimüssəltənələri, nazimüləyalələri var. Vilayətlərin işlərini nizama salmaq onların borcudur. Bizə nə düşüb. Sizin etirazınızın, dava eləməyinizin nə faydası ola bilər?"

Dedim:

"Yusif əmi, siz tamamilə haqlısınız. Mən də bilirəm heç bir faydası yoxdur. Amma nə eləyim, sakit dayana bilmirəm. Bu qədər haqsızlıqları görməyə bilmirəm. Sən istəyirsən mənim dodaqlarımı tik. Axı mən başıma nə çarə qılım?"

Səkkiz saat yol getdikdən sonra özümüzü Allahu-əkbər təpəsinə yetirdik. Buradan Marağa şəhəri görünür. Təpədən aşağı düşdük. Gördüm beş-altı nəfər yol üstündə oturub dilənir. Hamısının ağzı, gözü əyilib, dodaq-burunları tökülmüşdü. Pənah allaha, adam üzlərinə baxa bilmirdi. Bir şey verib keçdik. Çarvadarımızdan soruşdum:

"Bunlar kimdir, burada nə eləyirlər?"

Dedi:

"Cüzam xəstəliyinə tutulublar. Başqalarına siyarət etmək üçün onları adam içindən çıxarıb buraya gətiriblər." -- O, təpənin ətəyini göstərüb əlavə etdi: -- "Orada yaşayırlar."

Baxıb kiçik bir kənd gördüm.

"Buranın bütün sakinləri cüzam xəstəliyinə tutulmuşlardan ibarətdir. Aralarında varlı adamlar, mülkədarlar da var. Yoxsullarından hər gün növbə ilə burada beş-altı nəfəri oturub sədəqə yığır. Güzəranları bu vasitə ilədir."

Bu əhvalatı eşidəndən sonra ürəyim onların halına yandı. Məni ixtiyarsız ağlamaq tutdu. Çarvadar dedi:

"Ərdəbilin yaxınlığında da bunlardan var idi. Məgər orada görmədin?"

"Yox, görmədim," -- dedim.

"Orada da bunlar kimi xəstələr çoxdur," -- dedi.

Qanım qaraldı, onların acınacaqlı vəziyyəti məndə hədsiz kədər doğurdu. Marağa şəhərinə çatarkən bizi qarşılayan birinci qəm-qüssə bu oldu.

Oradan keçib az yol getdikdən sonra şəhərin darvazasına çatdıq. Şəhərdə bir qala da görünürdü. Çarvadara dedim:

"İndi bu kimi hasar, qala-darvazanın heç bir şəhərdə faydası yoxdur."

Çarvadar dedi:

"Bir neçə vaxt bundan qabaq şəhər hasar içində idi. Getdikcə hasar dağıldı. Ona görə darvazaları da götürdülər. Amma neçə il bundan qabaq kürd Şeyx Übeydulla bir para xam xəyallara düşüb üsyan bayrağı qaldırdı. Kürdlərdən böyük bir dəstəni başına toplayıb, Miyandaba basqın elədi. Şəhərin əlsiz-ayaqsız camaatından bir çoxunu, qadınları-kişiləri rəhmsizcəsinə qılıncdan keçirdi. Sonra da qarışqa-çəyirtkə kimi saysız-hesabsız quldurları ilə Marağanın üzərinə yürüdü. O vaxt əhali bu darvazanı müxtəsər istehkamla təcili düzəltməyə məcbur oldu."

"Məgər o vaxt şəhərin qorucusu yox idi?" -- deyər soruşdum.

Dedi:

"Allah atana rəhmət eləsin. Bu şəhərlər heç qorucu üzə görüblər ki?! O bəla selinin qarşısını şəhər əhalisi özü aldı. İki ayacan şəhəri qoruyub, kürdləri içəri girməyə qoymadılar. İki aydan sonra sərdar Məhəmməd Hüseyn xan gəlib kürdləri dağıtdı."

Şəhərə gəlib çatdıq. Böyük karvansara deyilən yerdə mənzil tutduq. Xalça və başqa əsasiyyəimiz olmadığına görə dalandara dedim:

"Biz burada qəribik, heç bir ev ləvazimatı və əsasiyyəimiz yoxdur. Siz bazardan bizim üçün nə qiymətə olur-olsun bir neçə günlüyə xalçadan-zaddan kirə eləyin."

"Burada belə bir rəsm yoxdur," -- dedi. -- Bu kimi şeyləri kirəyə vermirlər. Sizə nə lazım olsa mən öz evimdən gətirərəm."

Doğrudan da, nə lazım idi tədarük gördü. Çarvadarın haqqını verib yola saldı. Gördüm namazımın vaxtı keçir. Günün batmasına o qədər qalmamışdı. Tələsik dəstəmaz alıb namaz qıldım. Sonra çay içdim, azacıq çörək yedikdən sonra yatdım. İstədim iyirmi günə gəldiyimiz bu beş günlük yolun yorğunluğunu canımdan çıxaram. Gecə yaxşı yatdıq. Ayıldığımız vaxt günəş çıxıb bir nizə boyu üfüqdən qalxmışdı. Samovara od saldı, Yusif əmiyə dedim:

"Çay hazır olana qədər bir az pendir-çörək al gətir, qəlyanaltı eləyək."

Yusif əmi getdi. Az sonra çörək alıb qayıtdı. Amma pendir yox idi. Dedi:

"Çörəkçi dükanından başqa şəhərin bütün dükanları bağlıdır. Bilmirəm bu gün nə günüdür."

Karvansaranın hamballarından birini çağırıb soruşdum.

"Dükanlar nə üçün bağlıdır?"

"Cümə günü olduğuna görə bağlıdır," -- dedi.

Doğrudan da, bu sözdən çox xoşum gəldi. Heç olmasa bu şəhərdə müsəlmançılıq qayda-qanunlarını gördük. Bəh-bəh, afərin bu şəhər əhalisinin müsəlmanlığına!

Pendirsiz çörəklə çayı içdik. Bizim mənzilin qonşuluğunda bu şəhərin tacirlərindən birinin hücrəsi var idi. Gördüm gəlib hücrəsini açdı. Ancaq azacıq keçməmiş iki-üç nəfər onun yanına gəldi. O da durub hücrəni bağladı və dostları ilə bərabər getmək istədi. Söhbət eləyə-eləyə bir neçə addım gedib dayandılar, dönüb bizə salam verdilər. Onlardan biri ədəblə dedi:

"Sizə bir ərzimiz var, əgər icazə versəniz deyərəm."

"Buyurun," -- dedim.

"Məlum olduğundan bu şəhərə təzə gəlibsınız, ona görə də hələ buranın qaydasını bilmirsiniz. Cümə günləri bu şəhərdə bütün dükanlar bağlı olur. Şəhərdə də bir adam olmur. Biz istəyirik ki, siz qərrib olduğunuz üçün şəhərdə tək qalıb darıxmayasınız. Xahiş edirik lütf buyurub bu gün bizim qonağımız olasınız. Gəlin gedək şəhərdən kənarda bir qədər gəzək."

Gördüm təklifləri ixlas üzündən olub, hər cür riyadan uzaqdır. Dedim:

"Kamali-meyl ilə hazırıq. Qərribnəvazlığınız üçün sizə çox təşəkkür eləyirəm."

Biz də durduq, onlara qoşulub söhbət eləyə-eləyə şəhərin darvazasından çıxdıq. Darvazadan eşikdə çox böyük bir çay gördüm. Üzüaşağı coşa-coşa gurlayıb axırdı. Su axdıqca çayın ortasındakı iri daşlara dəyib şaqqıldayırdı, belə ki, gecə vaxtı səsi şəhərin yarım ağacılığından eşidilirdi. Bir vaxt baxıb gördüm çayın hər iki sahilində qərribə bir həngamə var. Hər tərəfdə şəhərin müxtəlif peşə sahibləri və əhalisi dəstə-dəstə oturub istirahət edirdilər. Bir az aralı çay-qəlyan büsatı qurulmuşdu. Aş-plov qazanları da başqa tərəfdə asılmışdı. Çoxları əbasını və geyməsinə çıxarıb, ağacların üstünə atmışdılar. Onların astarı əsasən qırmızı mahuddan idi. Hamı tam sərbəstliklə əyləşib istirahət edirdi. Bir tərəfdə çalğıcılar çalır, o biri tərəfdə xanəndələr oxuyurdular. Bir yanda güləşirdilər, o biri yanda müxtəlif oyunlarla məşğul idilər. Bir sözlə, bütün şəhər əhalisi eys-ışrətlə məşğul idi. Olduqca gözəl və qərribə mənzərə idi. Hər bir dəstənin yanından keçəndə bizim yoldaşlarımızı dəvət eləyib deyirdilər: "Bismillah, buyurun". Onlar da: "sağ olun" deyib keçirdilər. Bu dəvət və təklif heç olmasa üç yüz yerdə təkrar olundu. Deyəsən burada adət belədir. Bu təmtəraqdan ötüb, kiçik bir hovuzun başına gəlib çatdıq. Bir dəstə də onun ətrafında yərbəyer olmuşdu. Bizi görən kimi hamısı durub ədəblə salam verdilər. Məlum oldu ki, bu dəstə bizim qonaqçıların yoldaşlarıdır. Salamın cavabını verib əyləşdik. Qonaqçılarımız bizi yoldaşlarına təqdim etdilər. Onlar bizə xoş-beş dedilər. Biz də onlara təşəkkürümüzü bildirdik. Məndən soruşdular ki, haralısan. Dedim iranlıyam, ancaq vətəndən xaricdə yaşayıram. Dedilər:

"O tərəflərdə də bu cür səfalı yerlər varmı? Camaatında belə əyləncələrə zövq, rəğbət görünürmü?"

Dedim:

"Xeyr, o tərəflərdə həkim çoxdur, bu cür xəstəlikləri tez sağaldırırlar."

Biri təəccüblə soruşdu:

"Necə?"

"Bəli, ərz elədim ki, o tərəflərdə bu cür xəstəliklər yoxdur."

"Məgər biz xəstəyik?"

"Bəli, bu halət bir növ dəlilikdir."

Gördüm sözlərim onların bəzisinin xoşuna gəlməyib pərt oldular. Dedim:

"Mənim möhtərəm ağalarım, xahiş edirəm sözlərimdən inciməyəsınız. Əgər bir xilaf iş məndən baş versə də, gərək qəribliyimə bağışlayasınız, ya da ki, insaf üzündən cavab verəsiniz. Mən sizin şəhərə dünən gəlmişəm. Şəhərin yaxınlığında gördüm ki, cüzam xəstələrindən bir kənd təşkil olunubdur. Onların acınacaqlı halını yəqin ki, hamınız görmüsünüz. Mən onları gördükdə allaha pənah aparıram. Məlumdur ki, bunlar sizin həmvətənləriniz və din qardaşlarınızdırlar. Belə olduqda siz gərək əvvəl onları müalicə etmək üçün bir xəstəxana açaydınız. Bu xəstəlik ilk mərhələsində çox asanlıqla müalicə olunur. Belə bir xəstəxana olsaydı sizin həmvətənləriniz orada sağalar, pərişan halda çöl heyvanları kimi mağaralarda, dərə-təpədə yaşamazdılar. Mən baxıb görürəm ki, sizin bu gün gəzib əyləndiyiniz bu çayın qırağında azı üç min nəfər adam var. Bunların hər birisi üst-üstə azı bir qran xərcəyəcək ki, bunu da bir yerə toplasaq üç yüz tüzən olar. Bu məbləğ sizin hər həftə gəzintiyə çıxdığınız yaz, yay mövsümlərində altı-yeddi min tüzəndən ibarət olar. Siz bütun bu pulları gətirib burada bütünlüklə korlayırsınız. Çox qərībədir ki, siz burada gəlib pul dağıtmağınıza, arsızlığınıza güvənirsiniz, onu ləzzət sayırsınız. Heyf, yüz heyfl..."

Yanımdakılardan biri başını qaldırıp dedi:

"Qonaq qardaş, məclisimizi soyutma görək!"

O birisilər dişlərini qıcırıb dodaqlarını çeynəyirdilər. Mən də özümü yığışdırıb ağzımı yumdum. Yaxşı ki, kötək məsələsi ortaya gəlmədi. Söhbət dəyişildi. Gün batana yaxın hər tərəfdə çilov-plov qazanlarının başı açıldı. Çayın sağ-sol tərəflərindən kəfgirlərin sədası göylərə ucaldı. İndi o böyüklükdə çayın gurultusu daha eşidilmirdi. Bu gəzinti yerinin uzunluğu iki ağacdən çox olardı. Şəhər əhalisi yanbayan əyləşmişdi. Hər iki tərəfdə süfrələr döşəndi, hər dəstə öz süfrəsinin başında əyləşib yemək-içməklə məşğul oldu. Süfrələr yığılından sonra hər kəs bir tərəfə çəkildi. Axşamüstü yavaş-yavaş cərgələr seyrəlməyə başladı. Camaat dəstə-dəstə dağılıb şəhərə tərəf üz qoydu. Biz də öz mənzilimizə tərəf yollandıq. Mənzilə çatdıqdan sonra bildik ki, bu şəhərin əhalisi çox qədimdən bu gəzintiyə adət etmişdir. Fikir-xəyalları məhdud olduğuna görə öz yerlərinin ticarətini genişləndirmək haqqında heç vaxt düşünməmişlər. Ömürlərini bu sayaq qəflətdə keçirirlər. Hamısı cümə axşamından başlayıb cümə gününün tədarükünü görürlər. Bunların hamısı işsizlik, bir də hər şeydən xəbərsizlik əlamətidir. Şənbə günləri də işləri cümə günü haqqındakı söhbətdən ibarət olur. Misal üçün biri deyir: "Filan dəstə belə gəldi, belə getdi. Filankəs də orada idi. Biz çilovu filan xuruşla bişirmişdik, onların ancaq plovu var idi...."

Bu vilayətdə gözə çarpan tarixi bina və abidə yoxdur. Ancaq Hülaku xan və başqaları zamanından bir sıra binalar var imiş. Onlar da ev sahibinin etinasızlığından dağılıb aradan getmişdir. Hal-hazırda bir yığın torpaqdan başqa onlardan bir iz-əsər qalmamışdır.

Hamı bilir ki, Marağa Azərbaycan məmləkətinin birinci dərəcəli məhsuldar şəhəridir. Bu şəhərin dörd tərəfini iki-üç ağac enində meyvə bağları əhatə edir. Bu bağlarda müxtəlif növlü üzüm və meyvə ağacları var. Hər il külli miqdarda xüsgəbar məhsulları oradan xaricə göndərilir. Əslində bu vilayətin əsas ticarəti quru meyvə məhsullarıdır. Ancaq, çox təəssüf ki, hələ indiyədək əhali bağları yeni üsulda becərmək, məhsulu artırmaq yolunda bir addım belə irəliyə gedə bilməmişdir. Ata-babalarından nə qalmışsa onunla kifayətlənmişlər. Müasir əkinçilik və bağçılıq elmindən tamamilə xəbərsizdirlər. Son vaxtlarda bu yerlərdə yaşayan ermənilərdən və rusalardan bir neçə nəfəri bu vilayətin əhalisinin qəflətdə qalmasından xəbərdar olub cüzi sərmayə ilə oraya gəldi, az bir müddət ərzində xüsgəbar alverindən külli miqdarda gəlir sahibi olub, Marağa mülkədarlarını özlərinin muzduruna çevirdi.

Hər cür tərəqqidən qafil olmaqdan daha betəri bu yerin əhalisi arasında tiryək çəkmək kimi ağır dərdin geniş yayılmasıdır. Camaatın hər zümərəsindən bir dəstəsi bu dərmansız dərdə mübtəla olubdur. Mənim fikrimə görə, bütün bunların əsas səbəbi işsizlik, arsızlıq, cəhalət və nadanlıqdan başqa bir şey deyildir. Əgər birinin bir tikə çörəyi və cüzi savadı olsa, heç vəch ilə öz ciblərini doldurmaq üçün dünyanı xarab etmək istəyən bu camaatın ardınca getməz. Əlbəttə, bu işdə bir para mürüvvətsiz hakimlərin təcavüzü, eləcə də ruhani donuna girmiş, yəni əməlsiz alimlər və yaxşı adamların adını korlayan bəzi zalımların fəsadı da təsirsiz olmamışdır.

Məlum olduğu üzrə, bu tayfanın başçısı Ələmut mühlidlərinin məzhəbini əhya etmək məşqinə düşmüşdür. Hakimlərin zülmü, xurafata və mövhumata inanan əhalinin savadsızlığı və avamlığı onun işinə rəvnəq vermişdir. Övvəllər o, bir para avam aldadən şüarlarla camaatı öz başına topladı. Belə ki, bu sövdada bir çox başlar kəsildi, hədsiz-hesabsız evlər dağıldı, ailələr başsız qaldı. O isə həyasızcasına bir pillə də yuxarı qalxıb, Samirə buzovu kimi, "mənim ulu allah" dedi. Öz alçaq nəfsinin istəklərini ödəmək, bir də bəzi zalımlarla düşmənçilik etmək məqsədilə

bu bədbəxt vətəni, vətənpərvərliyi və həmvətənlərinin hüququnu tapdalayıb, böyük bir təfriqə daşı ortalığa atdı. Məqampərəstlik həvəsinin şiddətindən öz asudəliyini vətəni və babalarının məzarı olan bir ölkənin əhalisini pərişanlığa və fəlakətə düşür etməkdə gördü. Cəlladlara xas olan bir sifətlə alovlandırdığı odda həmvətənlərinin alışıb yanmasına sevindi. Bundan sonra, həmişə dərini çəkib dərmanından aciz qaldığı şişmiş xayası ilə allahlıq iddiasına düşdü. Divi vahiməyə salan o mənhus heykəli ilə özünə "camali-mübarək" ləqəbi verdi. Qərribə burasıdır ki, inanılmış adamlardan eşitdiyimə görə, bu həzrət özünü öyüb, yaxın müridlərinə deyirmiş ki: "Mən İranda elə bir rəng işlədib oyun oynadım ki, onun ciki də mənimdir, bökü də. Ona görə ki, Nasirəddin şah iranlıları bəbi olduqlarına görə qırır. O elə bilir ki, babiləri öldürür. Halbuki, əslində iranlıları qırır. Bundan əlavə, qırılanların malından da bizə bir şey çatır".

Siz allah, bu namərdin rəhmsizliyinə, daş ürəkliyinə bir baxın! Elə bil ki, özü iranlı deyil, amerikalı və ya afrikalıdır. Guya iranlılar torpaqdan törəyib, o özü isə oddan yoğrulmuşdur. Öz həmvətənlərini ölümə verir, bu alçaq vəhşiliyinə görə öyünür də.

Onun dini kitablarına diqqətlə baxılsa, "əmri-əzəm", "qələmi-izz", "cəmalı-qədəm", "həyakili-müqəddəsə", "əğsan", "əfnan", "rəsmi-əzəm" və bu kimi bir ovuc qəliz və gurultulu ərəb-fars sözlərindən başqa bir şey olmadığı məlum olar. Dini əhkamlarının da fəsid olmasının indiyə qədər üzə çıxıb, bir neçə dəfə dəyişdirilməsinə baxmayaraq, Zərdüşt, Nəsrani, Məzdək və ismailiyyə mühlidlərinin dini əhkamının tərkibindən ibarət olduğu aydın məsələdir. Bunların da hamısının xəmirinin mayası məqampərəstlik, dinsizlik və fəsaddan başqa bir şey deyil. İtaliyada Amerikalı kəşf edən Xristofor Kolumbun tuncdan heykəli tökülərək böyük hörmətlə bir çox şəhərlərdə qoyulmuş və onun altında "heykəli-qüds" yazılmışdır. Vətənpərvərlik ilahisi hesab olunan bu heykəl hamı tərəfindən sevilir, ona hamı sitayiş edir. Babilərin rəisi olan bu həzrət də əcnəbi torpağının bir guşəsinə sığınıb, öz vətəni xarab etdiyinə görə, həmvətənlərini qırğına verib nəhaq qanlar axıtdığına görə bu böyük ləqəbi özünə bağlayıbdır. Min hiylə və təzvirlə sədəqə, nəzir ünvanı ilə həmvətənlərindən topladığı pulları o, cizyə bəbəbindən əcnəbi dövlətin kiçik məmurlarına təqdim edir ki, asudə nəfəs çəkməyə imkanı olsun. Bu iki heykəlin təfəvütü gör haradan harayadır?! Bu həzrətin yeganə kərəməti ondan ibarətdir ki, bir neçə səcli və qafiyəli ərəb sözlərini quyruq-quyruğa bağlayıb, onları göydən nazil olunmuş vəhy və özünü katibi-qeyb hesab edir. Bığarə daha bilmir ki, "hər oxuyan Molla Pənəh olmaz".

Nə isə, bunların hamısı İranın və iranlıların bədbəxtliyinə bir dəlildir. Misirdə hər gün onların vəziyyətindən qərribə xəbərlər eşidərdim. Bu yazıq, Əka kimi bir yerdə bircə saat da arxayın yaşaya bilmir və oranın dövlət məmurlarından biri dəyişildikdə, yaxud təzə hakim gəldikdə, bunların gözüne yuxu getmir. Təzə gələn məmurları peşkəş və hədiyyələrlə özlərinə ram etmədikcə xəyalları rahat olmur. Əgər bunlar öz əlləri ilə hədiyyə və peşkəş aparmasalar da, məmurlar bəhanə tapıb zorla alacaqlar. Hərçənd ki, zahirən ona "Şeyxül-əcam" adı veriblər, amma batində nə kimi məsləkə qulluq elədiyini yaxşı bilirlər. Gəlir mənbəyi olduğu üçün məmurlar pərdəni yırtmaq istəyirlər....

Axı nə üçün gərək bizim həmvətənlərimizdən bəzisi bir ovuc əlsiz-ayaqsız adamlara başçılıq etmək tamahı ilə millət arasında belə bir dərin təfriqəyə səbəb olsun? Məlumdur ki, bu

xoşagəlməyən vəziyyətin meydana gəlməsində məmləkətin başçıları və ruhanilərin qəfləti əsas amil hesab edilməlidir.

Xülasə, Marağanı seyr etməkdən də doydum. Oranın pərişan vəziyyəti mənim halımı daha da pərişan elədi. Bu şəhərin əhalisinin əhval-ruhiyyəsini bir-iki sözlə belə xülasə etmək olar -- çörək pulu qazanmaq. Daha bundan artıq heç bir təvəqqeləri yoxdur. Durduqları yerdən də bir addım belə irəli getmək fikrində deyillər. Tənbellik, arsızlıq onların sümüyünə, iliyinə işləyibdir. Qardaşın biri cüzam xəstəliyinə tutulduğuna görə evindən, uşaqlarından ayrılıb ölümə əlbəyaxa olduğu halda, o biri qardaş çay qırağında öz tay-tuşları ilə əyləşib eyş-işrətlə məşğuldur. Bir parası da cüzam xəstəliyindən betər olan tiryəkə mübtəla olubdur. Hamısı vətənpərvərlik duyğularına biganədir. "Vətən sevgisi allaha inam bəsləmək kimidir" kəlamından xəbəri olan yoxdur!

Qulağına azdan-çoxdan bir şey dəymiş varsa da özünü "əhli-irfan" hesab edib, bir guşədə əlini əli üstə qoyub əyləşmişdir. Bunlar imam-övliyanın ümumin məsləhəti və xalqın mənfəəti üçün buyurduqlarını insanların məişətinin pozulmasına səbəb olan təsəvvüfün dolanbac istilahları ilə təbir edib deyirlər: "Ay canım, o ayədə vətən deyil:

Nə Misirdir, nə İraqdır o vətən,

O yerin heç adı yoxdur, anla sən!

Vətəndən məqsəd mənəvi vətən, yəni axirətdir" -- deyirlər. Halbuki onlar tərs başa düşmüş, yanlışlığa düşər olmuşlar. Bizim peyğəmbərimiz bədəninə zirehli paltar geyəndə və ya belinə qılınc bağlayanda məqsədi axirət vətəni qorumaq və ya onu sevmək deyildi. Əgər belə olsaydı, Məkkənin fəth edildiyi gün "vətən sevgisi allaha inam bəsləmək kimidir" kəlamının əsil mənası olan məşhur xütbəsini oxumazdı. O xütbəni peyğəmbər öz əsil vətəni, doğma diyarı və anadan olduğu yer olan Məkkənin fəzasına, onun evlərinə, küçələrinə, qapılarına və divarlarına xitabən buyurmuşdur. İlhamla dolu sözlərindən o böyük başçının könlündəki sevinclər aşkar görünür.

Müsəlmanlar bilməlidirlər ki, sevməli olduğumuz vətən, qoynunda boy atdığımız həmin müqəddəs torpaqdan ibarətdir. Əhl-əyalımızın məskəni namusumuzun sığınacağı, babalarımızın dəfn olunduğu yer olan və bizi boya-başa çatdıran bu palçıq dam-divarı qorumaq və bu mühiti sevmək bizim müqəddəs vəzifəmiz və zəruri borcumuzdur.

MARAĞA SƏYAHƏTİNİN İCMALI

Bu yerin də vəziyyəti xülasə şəkildə qeyd olundu.

Deməli, İranda "haraya getsən göyü eyni rəngdə görərsən!" Heç bir yerdə ticarətin tərəqqisindən, məmləkətin və millətin xeyrinə olan işlərin əncamı üçün əlbir olmaqdan, həmvətənlərə və vətənə sevgidən iz-əsər yoxdur. Bu şəhərin də sakinləri varlısından tutmuş yoxsulunadək, güclüsündən tutmuş zəifinədək tərəqqi və mədəniyyət aləmindən xəbərsizdirlər.

Ölü ikən diri, diri ikən ölüdürlər.

Nə isə, günortaya yaxın Marağadan çıxıb, Binaba tərəf yola düşdük. Axşamüstü Binaba çatdıq. Müsafirələrə məxsus olan bir karvansarada mənzil tutduq. Namaz qılıb, bir stəkan çay içdikdən sonra Yusif əmi ilə gəzməyə çıxdıq. Bu qəsəbənin çarsıbazarı var, amma tacirlərin iqaməti üçün xüsusi karvansarası yoxdur. Bazarı gəzdik. Binab Marağanın bir əlavəsi hesab olunsaydı, özlüyündə böyük və mötəbər bir qəsəbədir. Evlər tamamilə xam kərpiclə tikilmiş, divarları palçıq möhrəndir. Bircə daş evə belə rast gəlmək mümkün deyil. Buranın əhalisinin də məişəti, Marağada olduğu kimi, meyvə bağları və xüsgəbarla təmin olunur. Ancaq burada axar su yoxdur. Bütün bağlar quyulardan çəkilən su ilə suvarılır. Əməksevər, zəhmətkeş, bir qədər də qənaətcil əhalisi vardır. İsrəfçi, töküb dağıdan deyillər. Deyəsən, özləri də düz adamlardır. Ona görə ki, burada iflasa uğrayan, sərmayəsi batan adama rast gəlmədik. Əhalinin əksəri savadsız və cahil olsa da, əxlaqən pozulmamışlar. Mərdimazar və dəcəl deyillər. Hamısı qonaqsevən və qəribnəvazdır.

Xülasə, bir az gəzib dolandıqdan sonra mənzilə qayıtdım. Meydandan keçərkən camaatın bir yerə toplaşdığını və ucadan "Ya Əli" çəkdiklərini eşitdim. Yusif əmiyə dedim: gedək oraya, görək nə var. İrəli gedib gördük ki, bazar əhli və kəndlilərdən bir dəstə dövrə vurub əyləşiblər. Bir dəstə də onların arxasında ayaqüstə dayanmışdı. Həlqənin ortasında iki-üç dərvişbeçə ilə iki dərviş virdlər oxuyurdular. Dərvişlərdən biri dedi:

"Hər kəs üçüncü "Ya Əli"ni bundan da ucadan desə, mövlam Əli qəbir evində ona yar olsun."

Sonra özü əlini qulağına qoyub gur səslə "Ya Əli" deyərək bir nəfər çəkdi. İki yüz nəfərə yaxın olan camaat da onun kimi "Ya Əli" deyib səsinə göylərə qaldırdı. Bu zaman dərviş əbasının altından iki-üç qutu çıxartdı. Ovsun oxuya-oxuya qutuların qapağını açmağa başladı. Bir ucadan

rəngbərəng, qara, qırmızı ilanlar idi ki, qutulardan çıxarır və müxtəlif nəğmələr oxuya-oxuya deyirdi: "Ovsunladım, çıx eşiyə. Heydər, Səfdər eşqinə çıx eşiyə. Halva, halva, ilan, gürzə ilan...."

Bu cür mənasız, başsız-ayaqsız sözlərdən o qədər dedi ki, ağzı kəfləndi. Birdən üzünü camaata çevirib ucadan dedi:

"Hamınız əllərinizi yuxarı qaldırın!"

Camaat əllərini yuxarı qaldırdı. Hətta mən də, Yusif əmi də əllərimizi qaldırdıq. Dərviş bir para dualar oxuyandan sonra dedi:

"Hamınız əllərinizi cibinizə salın!"

Hamımız ona itaət edərək əllərimizi cibimizə saldıq. O yenə də bir qədər dua oxuyub dedi:

"Əlinizə nə gəldi tullayın mövlamın mərəkəsinə!"

Gördüm yarım şahıdan, bir şahıdan ibarət hey qara puldur ki, yağış kimi dövrədən mərəkənin ortasına yağdırırlar. Mən də bir onşahılıq çıxarıb atdım. Yusif əmi mənalı-mənalı güldü. Ancaq özü də bir abbası çıxarıb atdı.

Bu qələndər dərviş camaatı təsəvvür edilməz dərəcədə qorxutmuşdu. Yazıq avam camaat elə güman edirdi ki, onun sözünə qulaq asmasalar, ona pul verməsələr, dünya və axirətdə işləri rast gəlməyəcəkdir.

Dərvişlər bu fırlaqla çoxlu pul yığdıqdan sonra da camaatın yaxasından əl çəkmədilər; onlardan biri üzərində bir para şəkillər və dualar çap olunmuş yüzə qədər rəngbərəng vərəqə çıxarıb dedi:

“Bu ismi-əzəmdir. Vələdüzzina adam onu görə bilməz. Bu ismi-əzəmin xüsusiyyətlərindən biridir. Hər kəs buradan getsə, şübhəsiz, haramzadadır. Özü də ancaq bunları halalzadaya göstərəcəyəm.”

Yazıq avam camaat haramzadalıq töhmətindən qorxaraq mərəkəni tərk edə bilməyib, yerlərindəcə mıxlanıb qalmışdı. O biri tərəfdən dərviş dedi:

“Qələndər, bunların hamısı xalis şiə, peyğəmbər övladını sevənlərdir. Allaha şükür ki, içərilərində bə, haramzada adam yoxdur. Siz camaatı feyzdən məhrum eləməyin, ismi-əzəmi göstərin.”

Dərviş səhifəni göstərdi. Mən onu uzaqdan gördüm. Üzərində bir zülfüqar şəkli də var idi. Dərviş dedi:

“Bu qiymətli hədiyyənin hər birinin dəyəri dünyaların baci-xəracından da artıqdır, ancaq mən onların hər birini min tümənə satacağam.”

Yoldaşı dedi:

“Yox, Hacı dərviş, çox baha deyirsən, hamının gücü çatmaz, heç kəs gərək mövlanın feyzindən məhrum qalmasın.”

Dərviş min tüməndən birdən-birə beş yüz tümənə endi. Beş yüz tüməndən də yüz tümənə, yüz tüməndən bir tümənə; nəhayət, bu "qiymətli" hədiyyənin dəyəri gəlib iki şahı qara pula çatdırıldı. Bu əlvan kağızlar da tamamilə satıldı. Dərviş and içib deyirdi ki, hər kəsin yanında bu duadan olsa, ilin axırınadək bütün borclarını ödəyəcək. Ona Məkkə və sairə müqəddəs məkanların ziyarəti nəsib olacaq. Bunlardan əlavə, ürəyində olan bütün şəri arzuları yerinə yetiriləcəkdir. Bu duanı hansı evdə saxlasalar mələklər səhər-axşam o evin ziyarətinə gələrlər. Öləndə hər kəs bu duanı öz kafəninin içərisinə qoysa, qəbir evində əzab mələkləri ona yaxın gələ bilməzlər.

Xülasə, bu dərviş donuna girmiş div sifətli kələkbazlar yazıq avam camaatı işindən-gücündən avara eləyib, iki-üç saat günün altında saxladılar; ciblərini boşaldıb, lazım olan məbləği topladıqdan sonra onların yaxalarından əl çəkdilər. Bu sadələvh adamların halına ürəyim yandı. Öz-özümə dedim: "Allaha pənah aparıram, qərīb ələmdir, təəccüblüdür, görəsən, bu ölkənin bütün başçıları kordurlar, kardırlar, yaxud hökumətin mənasını anlamırlar? Məgər hökuməti təşkil etməkdən məqsəd biçarə avamı bu kimi quldurların, şarlatanların şərərətindən,

təcavüzündən qorumaqdan ibarət deyilmi? Nə isə, yenə də köhnə dərdlərim təzələndi. Yusif əmiyə dedim:

“Bəsdir, Yusif əmi, buranı səyahət etməkdən də doyduq, gəl gedək mənzilə.”

Mənzilə qayıtdıq, şam yedikdən sonra başımızı qoyub yatdıq. Səhər yuxudan duran kimi Urmu şəhərini səyahət etmək əzmi ilə atları minib, Urmu gölünün sahilinə doğru sürdük. Binabdan buraya kimi yolun hər iki tərəfi göz işlədikcə üzüm və meyvə bağları idi. Addımbaşı abad kəndlər görünürdü.

Yolda izdihamla gələn bir dəstə camaatla rastlaşdıq. Bir qədər yaxınlaşandan sonra gördük ki, sərbazlardır. Məlum oldu ki, Təbrizdə olan Marağa fövcünün mürəxxəs olunmuş əsgərləridir. Onları görən kimi çarvadarımız üzünü mənə tərəf tutub dedi:

“Ağa, bir qədər kənara çəkilsək yaxşıdır, çünki bu sərbazlar bizdən tütün-kibrit istəyib, məəttəl eləyəcəklər. Yaxına gəlsələr qoymayın ki, atın cilovunu tutsunlar.”

“Yaxşı,” -- dedim. Gördüm bu sərbazların hər dəstəsi on-on iki tufəngi bir ulağa çatıb, dağınıq vəziyyətdə gəlirlər. Dəstə-dəstə, manqa-manqa yolun hər iki tərəfində olan bağlara tökülüşüb ətək-ətək, çuval-çuval üzüm dərirtilər. Bar sahibləri də yerlərində quruyub, heyran-heyran onlara baxırdılar. Bir nəfərdə belə cəsarət yox idi ki, onlardan soruşsun: nə üçün belə edirsiniz?

Çarvadar dedi:

“Gördünüz, bunların hamısı oğrudurlar. Bu yerlərin əhalisindən hər kəs oğru-əyriliyə meyl göstərsə, gedib sərbaz və ya topçu olur. Ona görə ki, bu vasitə ilə cəzadan özünü bir növ qoruyur, oğurluq və ya cibkəsmə üstündə tutulsa da, yenə də başqaları kimi ağır cəza almaz, onun əlini kəsməzlər. Elə buna görə də istədikləri kimi xalqın malını talayırlar.”

Sözün qısa, buradan bir təhər salamat qurtardıq. Axşamüstü Urmu gölünün sahilinə gəlib çatdıq.

Gəmi hazır idi. Amma gəmi dedikdə, doğrudan da, bu göldə həqiqi gəmilər üzduyünü təsəvvür etmək olmaz. Xeyr, bunlar avar çəkənlər vasitəsilə hərəkət edən böyük bir qayıqdan ibarətdir ki,

adını gəmi qoyub, nəqliyyat vasitəsi kimi suya salıblar. Daşdıqları yük də buğda və qoyundan başqa bir şey deyil. Onları bu sahildən o biri sahilə aparıb gətirirlər. Deyildiyinə görə, bu gəmiləri əlli-altmış il bundan qabaq İranın alim və bilikli şahzadələrindən olan Urmu hakimi mərhum Məlikqasim Mirzə qayırtırıb, nəqliyyat işini yaxşılaşdırmaq və asanlaşdırmaq məqsədilə suya salmışdır. Elə o vaxtdan da bugünədək necə varsa eləcə də qalmışdır. Bu gölün ortasında bir ada var. Mərhum şahzadə orada kiçik bir imarət də tikdirmişdir. Hər tərəfdən su ilə əhatə olunmuş quruluğa türkcə "ada" deyilir. Həmin adada bir para mədənlər də ola bilər. Amma, yəqin ki, hələ indiyədək heç kəs belə bir sərvəti axtarıb tapmaq xəyalına düşməmişdir. İran dövləti məmləkətin və millətin dirçəlməsinə səbəb olan bu kimi işlərə əsla fikir vermir. Mədən tapmaq və kəşfiyyat aparmaq işinə kim öz qiymətli vaxtını sərf edəcək?! Dünyada misli az yayılan Mazadaran meşəsini cüzi bir məbləğ müqabilində xarici quldurların əlinə tapşırıblar ki, onlar kökünü baltalasınlar. Bir allah bəndəsi tapılmır ki, o təbii xəzinəni xilas etmək fikrində olsun. Yerin üstündəki sərvəti görməyəndə torpağın köksündə yatmış mədənlərə daha nə kimi etina ola bilər?!

Əlqərəz, gəmi adaya doğru üzməyə başladı. Gün batana yaxın adanın sahilinə gəlib çatdıq. Gəminin içindəki qoyunları burada boşaltdılar. Yenə də gəmi öz yoluna davam etdi. Şamımızı yeyib yatdıq. Şəhər yuxudan duranda özümüzü dənizin o biri sahilində, Urmu şəhərinin yaxınlığında gördük. Tez durub gəmidən düşdük. Buradan şəhərədək iki ağac yol var. Dayanmadan iki ulaq kirayə edib, şəhərə tərəf yollandıq. İki saat yol getdikdən sonra şəhərə çatıb, "Gülşən" adlı karvansarada mənzil tutduq. O gün heç yerə getmədik. Nahardan sonra Yusif əmi dedi:

“Mən hamama gedirəm.”

Dedim:

“Özün bilərsən, get.”

O getdi, mən də çıxıb karvansaranın həyətinə gəzməyə başladım. Bir hücrənin qabağında sarı səbzə, kişmiş arıdib, Rusiyaya göndərmək üçün qutulara doldururdular. Dayanıb bir qədər baxdım. Gördüm qutuları dolduran fəhlələrin arasında qılı-qal səsi ucaldı, az qaldı iş davam etməkəyə, sillə-yumruğa çatsın. Onların deyişməsinə qulaq asdım. Gördüm biri deyir: "Bu nemətilərin hamısı biqeyrətdilər". O birisi o tərəfdən ona cavab verdi: "Yəni dünyada Heydəridən də binamusu tapırmı? Gədə, filan davada qabağımızdan tülkü kimi qaçıb, siçan deşiyin axtarmağınız yadından çıxıbmı?"

Burada mərhum atamın sözləri yadıma düşdü. O deyərdi: "İranın bir çox böyük şəhərlərində əhali arasında heydəri, neməti davası olur. Dava eləyən tərəflərin heç özləri də bilmirlər ki, Heydər kimdir, Nemət kimdir. Amma hər il bu iki adın tərəfgirliyi üstündə vuruşmalar olur,

qanlar axıdılır, hətta çox vaxt qalib gələn tərəf məğlub olan tərəfin dükanlarını, evlərini də talayır".

Mən kişmiş anbarının sahibindən soruşdum:

“Nə üçün bunları sakitləşdirmirsən? Axı bu iki məchul ad üstündə niyə gərək belə düşmənçilik törədilsin?! Bunlar məgər bir məmləkətin əhli və bir-birlərinin din qardaşı və vətəndaş deyillər?!”

Yazıq anbar sahibi dərindən bir ah çəkib dedi:

“Əziz qardaş, bu cahillərə nəsihət vermək mənim borcum deyil. Gərək şəhərin üləması və ağıllı adamları bunları başa salsın. Təəssüflər olsun ki, o insafsızlar da nəinki bunlara nəsihət vermirlər, hətta bu fitnə ocağına odun qoyurlar. Ona görə ki, onların özlərinin bəzisi heydərilərin, bir parası da nemətilərin tərəfində durur və bu vasitə ilə avam camaat arasında nüfuz qazanırlar. Xüsusilə insafsız mərsiyəxanlar həmin fitnə alovunu qızıdırır, bu cahilləri təhrik edirlər. İndi millətin cahil kütləsinin qəlbində bu düşmənçilik toxumunu elə dərin səpmişlər ki heç deməklə qurtaran deyil. Tərəflərin hər biri elə güman edir ki, o biri tərəfə qarşı nə qədər dərin kin bəsləsə, nə qədər çox düşmənçilik eləsə, dünya və axirətdə o qədər xoşbəxt olacaqdır. Öləndən sora sorgusuz-sualsız behiştə gedəcəkdir. Ona görə də bir-birinin acığına mərsiyəxanların kisəsini doldururlar. Təkyələri bəzəməkdə, döşəməkdə bir-birləri ilə rəqabətə girişirlər. Sinəzənlik edir, zəncir vurur, baş yarırlar.... Bunların hamısı isə xüsusilə riyə üzündən olduğuna görə, şəriətə ziddir. Böyük müctəhidlərimiz və məşhur alimlərimiz bu kimi işləri haram sayırlar. Yaxşı baxdıqda görürsünüz ki, məscidlərin çoxu xarəbdir, hamısını toz basıbdır, qapıları çox vaxt bağlı qalır. Amma bu insafsızlar hər bir millət və əhalinin get-gəl etməyə haqlı olduqları küçə-bazarda, karvansaralarda və yol üstündə rövşəxanlıq dəstgahı açıb, camaata mane olurlar. Hələ pis-pis də öz aləmlərində imam Hüseyn əleyhissəlamın boynuna əbləhcəsinə böyük bir minnət də qoyurlar. Daha bilmirlər ki, o həzrət şəhadəti və öz pak övladının əsarəti müsibətini cəddi-büzürgvarının pak dininə xələl toxunmaması və bidətin aradan götürülməsi xatirinə qəbul etdi. Bunlar isə o cür mühüm bir təlimi korlayır, yəhudinin, xaçpərəstin get-gəl etməyə haqlı olduğuna fikir vermədən ümumi yolu bağlayır, mərsiyəxanlıq eləyirlər. Hələ utanmayıb belə bir xilaf işin üstünə ibadət adı da qoyurlar. İmam Hüseyndən, onun qiyamət günü hamının bağışlanmasını allahdan xahiş edən böyük cəddindən xəcalət çəkmirlər.

Bu mürüvvətsiz mərsiyəxanlar at-heyvan bağlanılmalı olan bəzi yerlərdə də əzadarlıq büsatı qururlar; dərdimiz bir deyil ki, deməklə qurtarsın. Şəbehgərdan adlandırılan başqa bir dəstə də vardır. Daha onların əlindən allaha pənah aparıram. Onlar da özlərini imam Hüseynə bağlayıblar. Hər biri başına bir ovuc dələduz toplayıb, hərəsinə də imamın müqəddəs əhli-beytinin kişiləri və ya arvadlarından birinin adını verirlər. Beş quruşluq dünya malı üçün onların nə kimi oyunlardan çıxdıqlarını bilmirsiniz. Allaha and olsun, onların pərdə ardında min fisqü-fücra mürtekib

olduqlarını gördükdə hər bir qeyrətli müsəlman həyatından belə bezikir. Təəccüblü burasıdır ki, bu geniş ölkənin bu həyasızların hər bir oyunu və kələyindən xəbərdar olan əhalisi onların bu işlərini üzə vurmurlar. Halbuki bu pozğun ünsürlərin törətdikləri fisqü-fücur məhərrəmdən bir neçə ay sonrayadək əyan-əşraf məclislərinin söz-söhbətinə çevrilir. Allahdan gizlin deyil, səndən nə gizlin. Bu xoşagəlməyən vəziyyəti gördükdə fikir-xəyalın əlindən bəzi vaxtlar az qalır ki, bir para narəva sözlər zehnimdən keçsin və küfr danışım. Amma yenə də əstəğfərullah deyib, vəsvəsəni fikrimdən çıxarmaq üçün başımı ayrı bir şeylə qatıram.... Bir iddəni heydəri-neməti, bir dəstəni mütəşərre-şeyxi adı ilə bir tərəfə çəkir, gündə min hiylə işə salaraq, öz əlləri ilə millətin birliyini pozurlar. Özlərinin xatircəmliyini millətin təfriqəsində görürlər. Öz iyrənc mənfəətlərini təmin etmək məqsədilə vətənə xidmət etmək əzmində olan, xeyirli bir işə iqdam edən hər bir adamı zülmkar adlandırır, xalqı ondan çəkindirirlər. Birisi paltarını azca qısaltdıqda onu firəngiməab adlandırır, salamını belə almırlar. Müsəlmançılığı əba-qəbada görürlər. Daha bilmirlər ki, "adam cildinə girmiş çoxlu şeytanlar da var". Xülasə, bu bir ovuc bədbəxt avam camaatı tora salmaq üçün dörd tərəfdən elə pusqular düzəltmiş, tələlər qurmuşlar ki, onu heç bir allah bəndəsi təsəvvürünə gətirə bilməz. Daha mənə bağışlayın, ağzımı yumub danışmasam yaxşıdır."

"Qardaşım," -- dedim, -- "yaxına gəl, izin ver sənə o ağzından, dodaqlarından öpüm. Sən İranda mənim rast gəldiyim ilk adamsan ki, bu incə məsələləri dərk edib vətənin dərini çəkirsən. Hər tərəfə diqqətlə nəzər saldığım və hər bir səsə diqqətlə qulaq asdığım bu səyahət müddətində həmvətənlərimin içində elə bir adam görmədim ki, bu xoşagəlməyən vəziyyəti sənə kimi dərk etmiş olsun. Belə gözəl sözləri heç kəsdən eşitmədim. Sənə Məsiha nəfəsin var. Həqiqətən mənə diriltidin, allah sənə ömrünü uzun eləsin!"

Axı mənə bir başa sal görüm bidət dərəcəsiindən də o tərəfə keçən bu təziyədarlığın vəziyyətindən Nəcəf-Əşrəfdə əyləşib əmrü nəhyləri bütün İranda icra olunan üləmə həzrətlərinin xəbərləri var, ya yoxdur? Xəbərləri vardırsa, hamının gözü qabağında lüt canlarını qan sızıncaya qədər zəncirlə döyəcləmək kimi şərə zidd işi nə üçün qadağan etmirlər? İnsan həyatını təhlükəyə salan bu başyarma məsələsi niyə qadağan olunmur? Bu şəkildə təziyə tutulmasına imam həzrətinin razılıq verməsini heç kəs iddia edə bilməz. Bir tərəfdən camaat küçədə, bazarda, qəsbi yerlərdə döşünə döyür, zəncir vurur, başını yarı, o biri tərəfdən savadsız və ya savadlı molla ağacdən qayırmış bir kürsünün üstünə çıxır, iki-üç xoşgül cavan oğlanı ortaya salıb, nəşəlandırıcı havalarla məclisi qızıdırır, bunun da adını allahdan, peyğəmbərdən utanmadan əzadarlıq qoyur. Məgər belə də əza saxlamaq qayda-qanunu olar?..."

Müsahibim dedi:

"Bəlkə də üləmə həzrətləri bu xoşagəlməyən vəziyyətdən lazımınca xəbərdar deyildir. Amma bunu da bilirəm ki, bu mətləbi onlara bir adam xəbər versə belə başlarına toplaşanların hərəsi bir əmma çıxarır, lazımi tədbirlər görülməsinə mane olacaqdır. Xüsusilə rövzəxanlar hər bir vasitəyə əl atacaqlar. Bu müftəxor tayfa özünün on tükənlik mənfəəti üçün dünyanı cəhənnəm oduna salmaqdan fərəhlənir."

“Bəs hökumət nə üçün işə qarışmır?” -- dedim.

“Allah atana rəhmət eləsin,” -- dedi. -- “Hökumət belə bir vəziyyəti allahdan istəyir. O istəyir millətin başı özünə qarışsın. Hökumətin siyasəti budur ki, millət həmişə keşməkeşdə olsun, özü haqqında düşünməyə fürsəti olmasın, zamanənin vəziyyəti və tələblərindən xəbərsiz qalsın. Elə buna görə də, hökumət xalqın başını daha artıq qatan ruhanilər tayfasını həvəsləndirmək üçün hərdənbir onlara gurultulu ləqəblər verir. Məsələn, birinə "sədrüzzakirin", o birinə "sultanüzzakirin", başqasına "fəxrülüləma", digərinə "sədrülüləma" və s. ləqəblər verir. Bu yaxınlarda onlardan birinə "hüsamülüləma" ləqəbi verilmişdir. Onunla yarım saat oturub söhbət eləsən fisqü-fücurda nə kimi yüksək bir dərəcəyə çatdığını özün görərsən. Allaha and olsun, onun böyük adamların məclislərindəki söhbətlərini dinləməkdən bazar lotuları belə utanarlar. O ikiüzlünü görmüş olan hər bir kəs mənim sözümü təsdiq edə bilər. Belə bir yüksək ləqəbi elə bir alçağa vermişlər; özünün də hər bir yerə yolu var. Bu da bu məmləkətin hökumətinin məsləki!...”

Dedim:

“Qardaş, xudahafız! Bu dərdlərin dərmanı yoxdur.”

Mən elə xəyal elədim ki, bir az söhbət eləsəm ürəyim açılar. Amma təəssüf ki, bu söhbətdən dərdim bir az da artdı. O cavanmərdlə vidalaşdıqdan sonra mənzilə qayıtdım.

Bu şəhərin gülərüzlü, xoş sima və xoş geyim əhalisi var. İranın başqa şəhərlərində gördüyümün əksinə olaraq, kişilərinin hamısı burada tel qoyur. Bu vəziyyət ümumi adət şəkli aldığına görə eyib sayılmaz.

Yusif əminin hamama getməsindən dörd saat keçmişdisə də gəlib çıxmamışdı. Nigaran qaldım. Karvansaranın ətrafını gəzib, dükanlara tamaşa elədim. Gün batana yaxın Yusif əmi gəlib çıxdı.

“Nə üçün bu qədər gecikdin?” -- deyə soruşdum.

Dedi:

“Siz əhd eləmisiniz ki, İranda hamama getməyəsınız. Əlbəttə, ona görə getmək istəmirsiniz ki, hamam xəznələrinin suyu təmiz deyil, hamı girib orada yuyunur. Daha bu o demək deyil ki, hamamın içinə girməyəsınız. Buranın hamamlarının tamaşası var. Gərək sabah mənim xatirimə hamama gedək. Siz xəznəyə girməyin, eşikdə soyuq su ilə də yuyunmaq olar.”

“Axı bu qədər üz vurmaqdan məqsədin nədir?”

“Məqsədim odur ki, siz səyahətə gəlmisiniz, nə görürsünüz yazırsınız. Buranın hamamlarında da görməli və yazmalı çox şeylər var.”

“İndi ki, məsləhət görürsünüz, nə eybi var, sabah gedərik,” -- dedim.

Qəzadan sabahısı gün cümə idi. Yusif əmi ilə hamama getdik. Qayda üzrə paltarımızı çıxarıb içəri girdik. Bir neçə addım getməmişdik ki, bir kişi qəflətən mənim ayaqlarıma bir qab su səpdi. Bir başqası da Yusif əminin ayağına su tökdü. Heyrətlə Yusif əminin üzünə baxdım. Bu işin mənasını işarə ilə ondan soruşdum. Dedi:

“Buyurun çarhovuzun yanında oturaq. Sizə onun mənasını başa salaram.”

Çarhovuzun yanında əyləşdik. Hamamın dörd dövrəsində yerə fitə salıb, üstündə əl-ayaqlarına, bığ-saqqallarına və saçlarına həna yaxmış otuz-qırx nəfər kişi uzanmışdı. Birinə çubuq gətirir, başqasına qəlyan verirdilər, bəziləri də çay içirdi.

Yusif əmi dedi:

“Bizim ayaqlarımıza su səpənlər dəlləkdirlər, onlar müştəriləri yuyundururlar. Hamamda bir neçə nəfər başqa dəllək də var. Biz ayaqlarımıza su səpənlərin müştərisi olduq, başqasının bizi yuyundurmağa haqqı yoxdur.”

Mən güldüm. Oxucular özləri başa düşürlər. Xülasə, biz gərək o qədər gözləyək ki, dəllək kişi bizdən əvvəl tutduğu müştərilərinə sabun-kisə çəksin, sonra bizə də növbə çatsın. Gördüm on nəfər dəllək var, qırx-əlli müştəri. Biz heç olmasa üç saat oturub gözləməli olacağıq.

Yusif əmi dedi:

“Bu vəziyyəti görmək üçün səni buraya gətirdim ki, dünən mənim gecikməyimin səbəbini biləsən.”

Dedim:

“Görəsən hər gün belədir, ya bu gün cümə olduğuna görə camaat hamama tökülübdür?”

“Dünən də belə idi,” -- dedi. -- “Mən soruşdum, dedilər şəhərin bütün hamamları hər gün bu cür dolu olur.”

“Bəs bu kişilər nə üçün qadınlar kimi əl-ayaqlarına həna qoyurlar?”

“Deyirlər birincisi ona görə ki, həna adamın əl-ayağını həmişə yumşaq saxlayır, ikincisi də şəriətdə savab sayılır.”

“Bunlar işsizlikdən, tənbəllikdən, cana qulluq eləməkdən irəli gəlir,” -- dedim. -- “Guya ki, bütün savab işləri görüb qurtarmışdılar, təkcə həna yaxma savabı qalmışdı. Bunlar vətənpərvərliyin qədrini bilmir, vətənə xidmət etməyin ləzzətini başa düşmürlər. Dar görüşlü, alçaq təbiətli adamlardırlar. Bir ac qarını doyurmağın savabı min dəfə həna yaxıb hamamda yatmağın əcrindən daha çoxdur.”

İki nəfər də çarhovuzun yanında həna qoyub, qəlyan çəkirdi. Onların birindən soruşdum:

“Ağa, bağışlayın, siz bu şəhərdənsiniz?”

“Bəli,” -- dedi, -- “bu şəhərdənəm.”

Dedim:

“Bu adamların öz əl-ayaqlarına həna yaxmaqdan məqsədləri nədir?”

O, heyrətlə mənə baxıb dedi:

“Əvvəla, savabı var, ikincisi, adamın əl-ayağını yumşaq saxlayır.”

Dərdli köksümün dərinliklərindən bir ah çəkib dedim:

“Əzizim, ürəyinizi yumşalda bilən başqa bir dərman da tapın ki, bəlkə bir qədər də vətənin tərəqqisi, onun hədudlarının qorunması qayğısına qalasınız. Ay qəflət yuxusuna uymuşlar, siz çox incə və təhlükəli bir mövqedə dayanmışsınız. Heç bilmirsiniz ki, əlverişli fürsət olduqda, xaricdən də təhrik etmək üçün barmaq uzatsalar, beş-altı yüz kürd atlısı bu şəhəri birçə günün içərisində alt-üst edər. Siz əsla özünüzü, vətəninizi qorumaq fikrində deyilsiniz. Vəhşi düşmənin qarşısında özünüzü müdafiə etmək üçün nə içərisində sığınıb otura biləcəyiniz bir qala və hasarınız var, nə də ki, top-tüfənginiz. Zaman da sizə bir ibrət dərsi verə bilmir. Şeyx Übeydullanın şölələndirdiyi fitnə odu dünən bu şəhərin ətrafında yaşı da, qurunu da yandırıb, külə çevirdi. Bu gün isə siz öz nəzənin əl-ayağınızı yumşaltmaqla məşğulsunuz və arvadlara xas olan bir iş üçün gününüzün yarısını hamamda keçirirsiniz.”

Kişi bu sözlərin cavabında dedi:

“Məlum oldu ki, sən ərəbsən. Ancaq özünü göstərmək üçün qərribə yer tapmısan! Yaxşı deyiblər: "Qürbətdə boy demək, hamamda özünü çəkmək". A kişi, bəs sən özün hansı millətə oxşayırsan?...”

Buradaca söhbəti kəsdim. Ürəyim sıxıldı. Dəlləyi səslədim. "Ləbbeyk" deyər cavab verdi. Az sonra bir qulyabanının qarşımda dayandığını gördüm. Hamama daxil olduğum zaman buxarın qatılığından onu yaxşı görə bilməmişdim.

“Usta, mənə azacıq sabun ver, özüm yuyunaram. Amma sənin haqqını tamam-kamal verəcəyəm. Mənə kisə-sabun çəkmək lazım deyil.”

Dəllək getdi, az sonra bir parça sabun gətirdi. Çarhovuzun soyuq suyu ilə iki-üç dəfə sabunlandım. Qəlyan da gətirdilər, çəkmədim. Yusif əmi də xəznədə yuyunub gəldi. İkimiz də hamamdan çıxdıq. O gün bütün günümüz hamamda keçdi.

Sabahısı gün şəhəri gəzmək üçün bazara çıxdıq. Yusif əmi karvansaranın yanındakı corabçı dükənini gördükdə dedi:

“Corabım yoxdur, buradan iki cüt corab almaq istəyirəm.”

“Necə istəyirsən elə də elə,” -- dedim.

Yusif əmi özü üçün corab almağa başladı. Mən də dükənın səkisində oturdum. Qarşımda bir əttar dükənı gördüm. Təxminən on yeddi-on səkkiz yaşlarında olan gözəl bir oğlan dükanda dayanmışdı. Müştərilər milçək kimi onun dövrəsinə toplaşmışdılar. Biri getməmiş o birisi gəlir, ancaq elə bir əhəmiyyətli şey almırdılar. Aldıqları şeyin qiyməti bir abbası, iki şahı, bir şahı idi. Məlum oldu ki, bunların başqa dərdi var. Cavan oğlan da xüsusi bir əda ilə onlara mehribanlıq göstərir və hamı ilə gülərüzlə rəftar edirdi. Nə başınızı ağrıdım, dükanda müştəri əlindən iynə salmağa yer yox idi. Öz-özümə dedim: "Aydındır ki, şəkər satanın müştərisi bol olar". Gördüm əlində kağız-qələmi olan bir nəfər də corabçı dükənının yanında oturub, hey oğlanın üzünə baxıb nə isə yazır. Rəssam olduğunu və oğlanın şəklini çəkdiyini güman etdim. Çünki Avropada məşhur rəssamlar gözəl qızların şəklini çəkib, fırçalarının yaratdığı ecaza görə haman şəkilləri baha qiymətə satırlar. Öz-özümə fikirləşdim: "Nə yaxşı ki, burada da o cür rəssam tapılır". Hətta sevindim də. Corab satan qoca kişiyə dedim:

“Əmi, bu rəssamın adı nədir?”

“Oğul, hansı rəssam?” -- dedi.

Dedim:

“O cavan əttarın surətini çəkən kişini deyirəm.”

Qoca gülərək dedi:

“Əziz oğul, rəssam təsəvvür etdiyin kişi şairdir. O oğlana şer qoşur. Arsız şairlər mənə kəsəbkarlıqdan qoyub, cana gətiriblər. Hər saat biri gedir, o biri gəlir. Bu cavana tamaşa etməyi bəhanə edən xeyirsiz, əxlaqsız müştərilər mənim dükanımın səkisini bir dəqiqə də boş qoymurlar. O qədər əziyyət verirlər ki, lap hövsələdən çıxıram. Bilmirəm neyləyim. Bu adamların üzündə həyadan bir əsər belə qalmamışdır.”

“Bu cavan kimdir?” -- deyə soruşdum.

“Bu oğlanın adı Qulaməli bəydir,” -- dedi. -- “Bir az gözəl olduğuna görə bütün bu şəhərdə ad çıxarıb, hamı onu barmaqla göstərir. Sanki bütün şəhər əhli onun gözəlliyinə məftun olmuşdur.”

Təəccüb eləyib dedim:

“Bəs bu cavan necə, o da əxlaqsızdır?”

“Allah eləməsin,” -- dedi. -- “Olduqca qeyrətli cavandır. Başını aşağı salıb öz işini görür, yaxşı da sərmayəsi var, heç nəyə ehtiyacı yoxdur.”

“Bəs bu hangamə nə üçündür?”

“Arsızlıq, işsizlik üzündəndir,” -- dedi. -- “Bu şəhərdə haraya getsən görəcəksən ki, səhərdən axşamadək bu cavan haqqında danışirlar. Gecələr hər yerdə neçə nəfər bir yerə toplaşaraq şam işığında oturur və bu cavandan söhbət edirlər. Cavan isə onlarla əsla maraqlanmadan öz evində rahat oturmuşdur.”

Dedim:

“Əmican, biz qərribik, bu şəhərə təzə gəlmişik. Sizin şəhərin gəzməli, tamaşalı yeri haradır?”

“Oğlum, şəhərin içərisi elə bu gördüyün kimidir. Gəzinti yeri isə darvazadan kənardadır ki, orada hər tərəfi səfalı və yamyaşıl bağlar bürüyüb, xüsusilə yazda qızıl güllər çiçəkləndə şəhərin kənarı cənnət kimi olur. Amma indi heç bir şey yoxdur. Qışın şaxtası bağı-çəmənini soldurmaqla bərabər, bizim lap sümüyümüzün iliyinə işləmişdir. İndi hər halda küçələrdə və Bazarçayda gözəl görməli imarətlər var.”

“Bazarçay hansı tərəfdədir,” -- deyə soruşdum.

“Bu bazardan kənara çıxıncaya qədər düz gedin, orada sulu bir arx görəcəksiniz. Arx boyu üzünü yuxarı getsəniz ermənilər məhəlləsinə çatacaqsınız. Ora da tamaşalıdır.”

Corab satan qoca kişi ilə söhbətimiz qurtardığı üçün Yusif əmi onunla hesablaşdı. Sonra vidalaşdıq və gəzə-gəzə o tərəfə yollandıq. Qarşımıza böyük bir xiyaban çıxdı. Xiyabanı başa çatdıqda bir qəbristan gördük. Bir fatihə oxuyub keçdik. Başqa bir küçəyə gəlib çatdıq. Burada get-gəl eləyənlərin çoxu erməni idi. Məlum oldu ki, bura erməni məhəlləsidir. Bir az irəli getdik. Gördük xırda bir imarətin qapısı üstündə asılan kiçik bir lövhənin üstündə ingiliscə "mətbəə" sözü yazılıb. İngilis dilində yazılmış bu lövhə, həm də "mətbəə" adı məni təəccübləndirdi. Öz-özümə dedim: "Bah, mətbəə ... burada mətbəə nə gəzir". Doğrusu inanmadım. Gözlərimi yumub, barmağımla bir qədər ovuşdurdum, sonra daha geniş açıb bir qədər baxdım. Xeyr, mətbəədir ki, mətbəədir. Yaxına gedib, orda duran bir ermənidən soruşdum.

“Burada nə işlə məşğuldurlar?”

“Kağız gətirmisən?” -- deyə soruşdu.

Bildim ki, məni başqası ilə dəyişik salmışdır.

“Bəli, dedim,” -- gətirmişəm.

“Özü bayıra çıxdı, bu saat gələr. Amma adamı buradadır. İndicə deyərəm açarı gətirər.”

Getdi. Az sonra başqa bir erməni ilə gəldi:

“Kağız gətirmisinizmi?”

“Bəli,” -- dedim.

Sonra məlum oldu ki, bunlar elə güman eləyiblər ki, biz tacirik. Satmaq üçün Təbrizdən buraya kağız gətirmişik. Onların da kağıza çox ehtiyacı var imiş.

Nə isə, mətbəenin qapısını açdılar. İçəri girdik. Gördüm bir tərəfdə çoxlu cildlənmiş kitab yığıblar. Başqa tərəfə hələ cildlənməmiş kitablar düzmüşlər. Ermənilər heç xəyallarına belə gətirə bilməzdilər ki, bir müsəlman ingiliscə bilsin. Ona görə də mən kitablardan bir neçəsini götürüb, savadsız adamlar kimi onlara baxır, baş-ayaq tutduğum halda onları o tərəf-bu tərəfə çevirirdim. Gördüm hamısı sair dinləri rədd etmək məqsədilə yazılmış protestant kitablarıdır.... Mən bilmirəm İran dövləti min cür fitnə-fəsad mənbəyi olan bu alçaq tinətli ünsürləri ölkəyə nə üçün buraxmış, belə bir sərbəstlik verməklə, onları müsəlman və xaçpərəst nadanlara nə üçün müsəllət etmişdir. Bunlar Amerika və İngiltərədən buraya gəlib, avam xalqın zehmində fəsad toxumu əkir.... Bu dərd də mənim başqa dərmansız dərdlərimin üstünə gəldi. Gözlərim kəlləmə çıxdı. Onlara dedim:

“Daha bu vaxta qədər gəlmədilərsə, gəlməyəcəklər. Bizim də işimiz var, başqa bir vaxt gələrək.”

Bu vaxt mətbəenin qabağında bizə rast gələn erməni yaxınlaşıb qulağıma dedi:

“Bir həftədir ki, mətbəə işsiz qalıb. Kağızları yoxdur. Sayıq ol ki, ucuz satmayasan. Ancaq sövdanız baş tutsa bu qulluq əvəzinə mənə bir tümən ənam verməlisən.”

“Səndən çox razıyam, eybi yoxdur, verərəm,” -- dedim. Oradan qayıdıb mənzilə gəldik. Dalandar mənə yaxınlaşıb gülə-gülə dedi:

“Ağa, afərin sizə, nə tez tapdınız?”

“Nəyi tez tapdım,” -- deyə soruşdum.

Dedi:

“Elə bilirsiniz ki, corab almaq bahənsilə Kərbəlayi Məmmədqasım corabçının dükanında əyləşib, Qulaməli bəyin camalını seyr etməyinizdən xəbərim yoxdur? Nə eybi var, ağa, nə üçün gizlədirsiniz, biz də dərd əhliyik.”

Fikirləşdim ki, bu axmaq kişiyə nə söyləsəm faydasız olacaq. Dinmədim. Öz-özümə dedim: "Qəribə aləmdir, elə bil, bu şəhərin əhalisi bütünlüklə dəli olub. Haraya gedirsən o gözəl oğlanın söhbətidir. Qoca da, cavan da onun barəsində fikirləşir. Dünyada heç bir şeydən xəbərləri yoxdur. Məişət elmindən bir nöqtə belə oxumamışlar. Əsla bilmirlər ki, o böyük ulu yaradan onları bir-birlərinə yardım göstərmək üçün yaratmışdır. Təbiətin qanununa görə, kişilər kişiləri deyil, qadınları sevməlidirlər. Bilmirəm nə üçün bu alçaq təbiətlilər öz çirkin hərəkətlərindən utanmır, hətta onların məqsədlərindən əsla xəbəri olmayanları da həyasızcasına öz tayları hesab edirlər. Gərək bəla nazil olmadan əvvəl bu Lut tayfasının arasından tez qaçıb gedək. Yoxsa yaş da quru oduna yanar."

Buradan da Təbrizə doğru səyahətə hazırlaşdıq.

URMU SƏYAHƏTİNİN İCMALI

Bu şəhərin əhalisinin də nadanlıq üzündən xudpərəstlik və özlərini bəzəməkdən başqa bir işləri yoxdur. Qeyd edildiyi kimi işləri-peşələri avara gəzmək və yava-yava danışmaqdır. Ticarətin və milli sərvətin genişləndirilməsinə və artmasına əsla fikir vermirlər. Onların nəzərində vətənin, vətənpərvərliyin heç bir qiyməti yoxdur. Əksər hallarda həvavü həvəs dalınca gedir, daima eys-ışrət vəsaiti toplamağa can atırlar. İndiki dünyanın vəziyyətindən, zamanın tələbatından tamamilə xəbərsizdirlər. Ruhun qidası olan məmuli elmləri kəsb etməklə fənləri öyrənmək ləzzətindən tamamilə məhrum qalmışlar.

Sabahısı gün Təbrizi səyahət etməyə hazırlaşdıq. Gedib at kirə eləmək istədik. Çarvadar dedi ki, gərək dörd gün də səbr eləyəsiniz, on beş nəfər də başqa müsafir var, birlikdə gedərik. Əlacsızlıq üzündən beh verib qayıtdıq. Vəd edilmiş gün gəlib çıxdı. İki baş qatır gətirmişdi. Yüklərimizi çatıb, Təbrizə yola düşdük. Amma karvanımız yollarda çox ləngiyirdi. Səkkiz gün yol getdikdən sonra doqquzuncu gün Təbrizə varid olduq. Yolda yazılası bir şeyə rast gəlmədik. Amma Təbrizə çatdıqda şəhərdəki vəziyyətin bir qədər dəhşətli olması nəzərə çarpırdı. Karvanın içərisində də bir səs-küy qopdu. Bizimlə gələn urmululardan biri dedi:

“Deyəsən bu gün şəhərdə böyük bir hadisə üz vermişdir. Çünki bu məhəllələrdəki dükənlərin hamısı bağlanmışdır. Elə mühüm bir hadisə üz verdiyi üçün də küçələrdə get-gəl yoxdur.”

Doğrudan da, heç bir kəs görünmürdü ki, adam ondan qəziyyəni xəbər alsın. Bir az da yol getdik. Uzaqdan sürətlə gəlib keçən bir neçə adam göründü. Karvandan bir nəfər onlardan soruşdu:

“Ay qardaş, bu şəhərdə nə olubdur ki, dükən-bazar bağlanıb, hər tərəfdə qarışıqlıq əlaməti görünür?”

Onlardan biri cavab verdi:

“Görünür heç nədən xəbəriniz yoxdur. Əhali tökülüb peşkarın evini taladı. Amma peşkar özü qaçdı.”

Mən dedim:

“Peşkar kimdir?”

“Hakimdir,” -- dedi.

Dedim:

“Necə? necə?... Hakimin evini dağıtdılar?”

Kişi hövsələdən çıxıb dedi:

“Mən ölüm, qəmiş qoyma.”

Doğrusu, indiyədək mən belə bir söz eşitməmişdim. Ona görə də bu ləfzin ədəbsiz bir ifadə olduğunu başa düşməyib dedim:

“Ay qardaş, səni and verirəm allaha, bir açıq de görək nə olub.”

Dedi:

“Baba, şəhər əhalisi tökülüb peşkarın, yəni məmləkətin hakiminin evini dağıtdı.”

Dedim:

“İndiyədək İranın hər bir yerində hakimin əhalini qarət etdiyini görüb və eşitmişdik, bəs indi necə oldu ki, əhali hakimlərin evini çapır?”

Dedi:

Bu çərxi-fəlkin rəsmidir, anla,

Gah palan üstədir, gah palan altda.

Zamanın hər gün bir təqazası var, hər şey öz məqamından gözəldir.

Daha dayanmayıb keçdilər. Çarvadarımızı, müsafirləri vahimə bürüdü. Mən də çarə axtarırdım. Bu şəhərdə bir dostum var idi. Ancaq bu vurhavurda onun da dükanı açıq olmazdı. Haraya getməyimiz haqqında düşünürdüm. Sözü qısa, hamımızın canını qorxu almışdı. Bir qədər də gedib, Həfkeçəl deyilən bir yerdə karvansara qabağında çarvadar bizi düşürdü. Özü darvazanın kiçik qapısından içəri girib dalandarı çağırırdı. Dalandar gəlib qapını açdı. Biz karvansaraya girən kimi yenə də qapıları cəld bağladı. Bizə bir mənzil verdi. Yükümüzü açıb oraya yığdıq. Yazıq Yusif əmi qorxudam söyüd yarpağı kimi əsirdi. Üzünü mənə tutub, ağlaya-ağlaya dedi:

“Bəy, buradan birbaşa Misirə qayıdaq. Mən bu səfərin müsibətlərinə daha dözə bilmirəm. Qorxuram axırda başımızı bu yolda itirək. Səyahətin əvvəlindən, yəni bu torpağa ayaq basdığımız vaxtdan indiyədək bir günümüz də təhlükəsiz keçməmişdir. Bilmirəm burada başımıza nə kimi bəlalar gələcək.”

Dedim:

“Mən istəyirdim Xoy şəhərini də səyahət eləyəm. Amma indi sizə söz verirəm ki, buradan salamat qurtarsaq, daha heç yerə getmərik, birbaşa Misirə doğru yola düşərik. Bundan sonra mənim ixtiyarım sizin əlinizdədir, haraya istəsəniz oraya gedərik.”

O gecəni min vahimə ilə başa vurduq. Şəhər tezdən şəhərdə qeyri-adi bir şey olmadığını, dükən-bazarın öz qaydasında açıldığını və hər tərəfdə sakitlik yarandığını gördük. Mənzildən çıxıb, dostumun dükanı olan bazara tərəf yola düşdük. Bir-iki yerdə soraq tutub, onun dükanına çatdıq. Salam verdim. Tanışlıq verdikdə o əziz dostum yerindən qalxıb, üz-gözündən öpdü, tam mehribanlıqla keşməkeşli tutub dedi:

“Dadaşım Misirdən hər həftə yazdığı məktubda sizin salamatlığınızı, buraya gəlib çatmağınızı məndən xəbər alır. Deyəsən, ananız sizdən çox nigaran qalıbdır. Sonuncu məktubunda tam təkidlə tapşırıb ki, sizin gəlməyinizi teleqramla ona xəbər verim.”

O öz adamını çağırırdı, "İbrahim gəlib çatdı" məzmununda bir teleqram yazıb ona verdi. Tapşırırdı ki, onu aparıb filan yerdə, filankəsə versin. Onun dilindən salam söyləyib desin ki, o, teleqramı fransızca tərcümə eləsin. Sonra da teleqrafxanaya çatdırıb tez qayıtsın. Bu tapşırıqlardan sonra məndən soruşdu:

“Bəs sizin şeyləriniz haradadır?”

Dedim:

“Biz dünən gəlib çatmışıq. Şəhər qarışıq idi, dükanlar da bağlı idi. Çarəsizlik üzündən Həfkeçəldə bir karvansarada düşdük. Doğrudan, qardaş, dünən o nə həngamə idi ki, camaat qaldırmışdı?”

“Ağayi-mən, bura Təbrizdir,” -- dedi. -- “Hər nə istəsələr elərlər. Mən sonra bu hadisəni təfsilatı ilə sizə danışaram.”

Dedim:

“Mən heç yerdə eşitməmişdim ki, əhali hakimin evini talasın.”

“Təbrizdə adamın xəyalına gəlməyən işlər olur,” -- dedi.

Bu vaxt onun adamı teleqrafxanadan qayıdıb gəldi. Tanışım bizim yük-yapımızın öz evinə aparılması üçün həmin adamı Yusif əmi ilə karvansaraya göndərdi. İkinci çağı dükanı bağladı, evə getdik. Yolumuz bir küçədən düşdü. Orada bir imarətin qapısı qabağında neçə nəfər əsgərin qarovul çəkdiyini gördüm.

“Bu kimin evidir?” -- deyə dostumdan soruşdum.

“Təzə səfərdən gəlmiş bir tacirin evidir,” -- dedi. -- “Hökumət hörmət üçün onun qapısına bir neçə nəfər sərbaz göndərib ki, keşik çəksinlər.”

“Yaxşı başa düşmədim,” -- dedim.

O, əvvəlki sözlərini təkrar etdi. Mən dedim:

“Canım, bunun nə mənası var? Bir tacir səfərdən qayıdıb, çox gözəl, daha ona hörmət etmək üçün qapısına qarovul qoymaq nəyə lazımdır? O ki, bu şəhərə hakim göndərilməyib, qoşun sərkərdəsi, mənsəb sahibi də deyil, evi də ki, divanxana olmamışdır. Bəs belə olduqda çox qəribədir.”

“Bütün buyurduqlarınızla birlikdə bu ölkənin qayda-qanunu belədir,” -- dedi.

Mən təəssüflə əlimi əlimə vurub dedim:

“İndi daha şübhə yeri qalmır ki, bu ölkənin və millətin dərdi dərmansızdır. Əhali və tacirlər də pis bir yola düşmüşlər. Bu kimi tacirlərdən nəinki məmləkətə, hətta öz övladlarına belə bir xeyir çata bilməz. Çünki hakim dairələrdə əyləşən lotular bir para qondarma hörmətlərlə bunları havalandırmışlar. Buna görə də özlərindən, özgədən nələri varsa, bu kimi xam xəyallar sayəsində az bir müddətlə itirəcəklər. Bu ev yıxan yaltaqlar hər vasitə ilə olur-olsun, şirin sözlərlə, riyakar hörmətlərlə, buyur-buyur deyə-deyə, başlarına and içə-içə tacirlərin sərmayəsini əllərindən çıxaracaqlar. Bunların balalarına yazığım gəlir. Çünki onlar əzizlikdən sonra zəlliliyə düşər olacaqlar.”

Dostum dedi:

“İki-üç il bundan qabaq Məşədi Məmməd adlı bir taciri siz buyurduğunuz kimi elə həmin vasitələrlə yoldan çıxartdılar. Bütün sərmayəsini və yığdığı hədsiz-hesabsız sərvəti az bir müddət ərzində yavaş-yavaş çəkib apardılar. Yazıq başını götürüb qürbət vilayətə qaçdı. Vətənə qayıtmağa üzü olmadığına görə qürbətdə can verdi. Övladına da heç bir şey qalmadı. Biçarə özündən çox müştəbeh olmuşdu. Bu şəhərdə uzaqgörən adamlar üçün min cür ibrət dərsi verən bu kimi hadisələrin çoxunun şahidi olacaqsınız. Qəribə burasıdır ki, bir çoxları bu ibrətamiz hadisələrin şahidi olduqları halda yenə də özlərinə gəlib dərslər almırlar.”

Dostumun evinə çatdıqda gördüm həqiqətən gözəl və ali bir imarəti var. Bir neçə biruni otağı var idi. Əyləşdik, bizim üçün neçə məcməyi şirni, neçə cür meyvə düzmüşdülər. Söhbət əsnasında dostum dedi:

“Sizin barənizdə dadaşım Misirdən mənə çox yazmışdır. Buna görə də sizin milli təəssüb və qeyrətdə iranlıların önündə getdiyinizi bilirəm. Hətta nə məqsədlə bu səyahətə çıxdığınızı da o mənə yazmışdır. Amma yazır ki, kaş heç gəlib İrani görməyə idi; çünki ona çox bəd keçəcəyini bilirəm.”

Dedim:

“Nə etmək olar, vətənimizdir. Gərək gəlib görə idim. Belə bir niyyətdə idim ki, daimi iqamət üçün Məşhəddə və ya Tehranda münasib yer tapsam, bir ev alıb doğma vətənimə qayıdam.”

“Bəs necə oldu, bir yer bəyəndinizmi?”

İxtiyarsız olaraq dərindən ah çəkib dedim:

“Xeyr.”

“Nə üçün ah çəkirsən?” -- dedi.

“İxtiyarsız olaraq ürəyimdən qopdu. Yoxsa ah çəkməyimə heç bir səbəb yoxdur.”

“Çox gözəl, bəs səyahətinizdə nə gördünüz?”

“Görməli və görməməli hər nə vardısı gördüm. Amma intizarında olduğum bir şeyi görmədim.”

“O nə idi?”

“O, məktəb idi,” -- dedim. -- “Bütün səadət və xoşbəxtliklərin əsası olan məktəbləri görmək intizarında idim. Çünki hal-hazırda dövlətin gücü, millətin başıucalığı, məmləkətin abadlığı ancaq məktəbin varlığı ilə olur.”

Bu arada gəlib xəbər verdilər ki, şam hazırdır. Gedib süfrə başında əyləşdik, şam elədik. Şamdan sonra yenə də çay gətirdilər. Bir piyalə də çay içdik. Bir qədər söhbətdən sonra ev sahibi dedi:

“Yolun yorğunluğu hələ sizin canınızdan çıxmayıbdır. Bir qədər tez yatın, istirahət eləyin.”

O, tamamilə haqlı idi. Yorğan-döşək saldılar. Başımızı atıb yatdıq.

Səhər durub çay-çörək yedikdən sonra həmin əziz dostumla birlikdə bazara getdik. Bir qədər onun dükanında əyləşib söhbət elədik. O mənə dedi:

“Əgər meyliniz varsa gedək bir az gəzək.”

“Gedək,” -- dedim.

Tacirlərin əyləşdikləri karvansaralara və timçələrə getdik. Çox mötəbər və əzəmətli yerlər idi. Baxan kimi məlum oldu ki, bu şəhərdə ümdə bir ticarət var, onun camaatı da ticarətə həvəs göstərir. Amma hayıf ki, bütün əmtəələr xarici idi, daxili mal gözə dəymirdi. Yalnız kənarda, guşədə bəzi şeylər var idi. O da tənbəki, həna, Həmədan çiti, Yəzd çarşabı və Nain bezindən ibarət idi. Avropa şeytanlarının elm və sənət gücü ilə hər il bu ölkədən nə qədər pul çəkib apardıqlarını anladım. Dostuma dedim:

“Qardaşım, hərçənd ki, sizin şəhəri lazımcına görməmişəm, amma bazardakı cəmiyyətin gəlgəlinə və izdihamından məlum olur ki, böyük şəhərdir. Deyin görüm, bu şəhərdə heç kompani, böyük şirkətlər var, ya yox?”

“Heç bir kompani-zad yoxdur,” -- dedi.

“Qəribə aləmdir,” -- dedim. -- “Belə bir mötəbər şəhərdə necə ola bilər ki, kompani olmasın. İndi hətta bəzzazlıq, xərəzilik və baqqallıq müamilələri də tək əllə mümkün deyil, qalsın ki, böyük ticarət. Sizin tacirlərin xaricə bu qədər ticarət əlaqələri olduğu halda nə üçün böyük şirkətlərin və kompanilərin xeyrini başa düşməmişlər?”

“Siz bu təbrizliləri hələ tanımamısınız,” -- dedi. -- “Bunların hamısı batmandır, aralarında heç vaxt yarım-batman tapılmaz ki, beş nəfəri bir yerə toplaşsın əl-ələ versin, özlərinə bir rəis seçərək əhəmiyyətli işlər hayata keçirsinlər. Bir-birindən söz eşidən də deyillər. Elə buna görə də həm özləri böyük işlər görmək imkanından məhrumdurlar, həm də vətəndə tərəqqidən bir əsər

görünmür. Qabaqlarda neçə nəfər bir yerə toplaşıb böyük bir şirkət təsis elədilər. Sonra hər biri özlüyündə rəyasət iddiasına düşdü və aralarında ixtilaf törəndi. Bu şirkət dörd ildən artıq yaşamadı. Şəriklərdən biri bütün səhmləri öz boynuna alıb, müəssisənin dağılmasının qarşısını almaq istədi. Ancaq bu da mümkün olmadı, müəssisə açılmamış bağlandı. Bu, əlbəttə, belə də olmalı idi. Ona görə ki, on adamın yükünü bir adam çiyində daşıya bilməz.

Əlqərəz, bir qədər gəzib dolandıqdan sonra dükana qayıtdıq. Nahar hazırlamışdılar, yedik.

“Alveriniz necədir?” -- deyə soruşdum.

Dostumun sanki dərini təzələdim.

“Heç soruşma,” -- dedi. -- “Çox pisdir.”

“Nə üçün?”

“Onun min səbəbi var. Ancaq hamısından betəri bu qara puldur. Onun hər gün dəyişilib bir qiymətə düşməsi alverçiləri, millətin yoxsul kütləsini tamamilə ayaqdan saldı, hamının evini yıxdı. Bundan əlavə, gümüş pul da sabit deyil,

görürsən, bu gün dörd түмән yarım gümüş pul bir lirədir, sabah beş түмән bir lirə olur. Qərībā həngamədir. Bu cəhətdən yazıq tacirlərin çəkdikləri zərər heç hesaba gəlməz. Xüsusilə İstanbul və başqa xarici ölkələrlə ticarəti olan tacirlər daha çox zərər çəkirlər. Bir İsfahan lotusu bütün İranı alt-üst elədi. Allah ona insaf versin.”

“Təbrizdə də gərək ki, mötəbər tacirlər çox olsun,” -- dedim.

“Niyə, vardır, ancaq bu qədər zərərin müqabilində dayana bilib bilməyəcəkləri məlum deyildir. Bunlardan əlavə, neçə vaxtdan bəri Təbriz tacirləri arasında bəzək-düzəyə qurşanmaq, özünü öymək adəti geniş yayılmış, ələcsiz bir dərdə çevrilmişdir. Onların bəzisi yaltaqların tərifiyə uymuşlar, divanxana adamlarına təqlid olaraq fərzaşları öz qabaqlarına salır, evlərində ağac-falaqqa saxlayırlar; özlərinə görə vur-tutları var. Məlumdur ki, bu vəziyyət ticarətlə bir yerə sığışa bilməz. Bu dəm-dəstgahla ticarət işini irəlilətmək olmaz. Bir müddətdir ki, camaat arasında tacirlərdən birinin əlinin guya aşağı olması haqqında söz-söhbət gəzir. Bu şeyiə yayılan kimi dünənə qədər ona ikiqat təzim edənlər indi heç onun salamını da almırlar. Böyük bir mollaının qonaqlığı heç olmasa əlli түмән xərc götürür. Özündən-özgədən on min түмән sərmayə

əldə etmiş olan hər bir tacir dörd min tümənin özü üçün imarət saldırmağa xərcləyir. Belə olduqda ticarətin tərəqqisinə daha nə kimi ümid bəsləmək olar? İndi isə onların arasında təzə bir dəb də düşmüşdür. Əlinə bir neçə tümən pul düşən bir neçə tacir tez özünə kənd və mülk alır. Birinin iki parça kənd aldığını gördükdə o birisi də rəqabət üzündən özünü minbir oda vurub bir kənd alacaq. Bu kimi mənasız rəqabətlərin nəticəsində bu şəhərin vəziyyəti və onun əhalisinin xüsusiyyətlərini başqa bir ölkə ilə müqayisə etmək olmaz. Qərribə həngamədir.”

“Çox gözəl,” -- dedim. -- “İndi ki, sərvətləri də vardır, bəs nə üçün əl-ələ verib, öz vətənlərində bir bez fabriki açmırlar ki, heç olmasa öz ölümlərini kəfənləsinlər. Yaxud bir çit, mum-şam fabriki, qənd karxanası təsis etmirlər ki, on para o cür kənddən daha artıq mənfəət aparsınlar. Axı nə üçün bu kimi gəlir mənbələrini qoyub, bir-birləri ilə rəqabətə girişərək, ehtikar məşqinə düşmüşlər?! Bu ehtikarla onlar yoxsulların qanını şüşəyə tutub, özləri üçün sərvət toplayırlar. Sizin tacir adlandırıdığınız və mənim də ticarətlərindən bir qədər xəbərdar olduğum bu ağalar tacir deyillər, avropalıların muzdurları, hətta öz vətənlərinin düşmənləridirlər. Çünki hər il məmləkətin nəqd pullarını ətkələrinə doldurub, xarici ölkələrə axıdırlar və bunun əvəzində Firəngistanın çürük, qəlp mallarını dallarına yükləyib, min məşəqətlə vətənə gətirirlər. Ortalıqda bir hesab-kitab olsa, ilin sonunda aydın olar ki, bu mürüvvətsizlər öz həmvətənlərinin daimi yaşayış vasitəsi olan milyonlarla pulu öz əlləri ilə aparıb, xaricdə min cür yaltaqlıq və ikiüzlülüklə əcnəbilərin ələyinə tökürlər. Bunun müqabilində isə çöllərin ot-ələfini ipək parça adı ilə alıb, öz elmsiz, xəbərsiz həmvətənlərinə satırlar. Onların alıb gətirdikləri əmtəə bircə ilin içərisində tamamilə məhv olub gedir.”

Dostum dedi:

“Ay rəhmətliyin oğlu, bu kimi müqəddəs vətənpərvərliyə aid olan məsələlərə İranda fikir verən kimdir? Bir-birləri ilə birləşmək və müttəhid olmaq bir kənara qalsın, bu camaat hər gün bir-birinə tələ qurmaq və quyu qazmaqla məşğuldur. Pozğunçuluqda və bir-birinin evini yıxmaqda onların qərribə məharətləri var. İşləri, peşələri daima bir-birini pisləmək, bir-birinin müamiləsini güdməkdir. Əgər birinə bir yerdən on tümən zərər dəysə, onu camaatın nəzərində iki min tümən göstərmək üçün min cür tədbir işə salırlar. Biri min zəhmət və əziyyətlə bu şəhərdə məmul olmayan bir ticarət sahəsini ələ keçirərsə, onda hamısı o sahəyə tərəf tökülüb, paxıllıq qayçısı ilə onun gəlir mənbəyini kökündən kəsəcək, həm özlərini, həm də o təzə sahəyə əl atan adamı zərəmə salacaq. Nə isə, bilmirsən nə xəbərdir. Bu haqda nə qədər danışsam, bir yerə çatmaz. Bütün bu dediklərim bu şəhərdəki tacir təbəqəsinin işi və fəaliyyətindən kiçik bir nümunədir. Bunların əxlaqı o dərəcədə pozulubdur ki, onun islah edilməsinə ümid bəsləmək olmaz. Demirəm, xudavəndi-ələm öz kərəmi ilə bunları düz yola qaytarsın, bəlkə də onlar öz ata-babalarının gözəl şivələrini örnək tutub, bir-birlərinə mehribanlıq göstərsinlər, öz xeyirlərini özgələrinin zərərində axtarmasınlar.”

“Bu məsələdən də keçdik,” -- dedim. -- “Hakimin xalqla rəftarı nə sayaqdır?”

“Bu haqda heç soruşmasan yaxşıdır,” -- dedi. -- “Hakim istər yaxşı və istərsə də pis olsun, daimi və əbədi deyildir. Hakimlərin əlində mərkəzdən verilmiş bir təlimat və qanun olmasa, o bu təlimatı və göstərişi icra etməyə özünü borclu hesab etməsə, yaxşı əməli müqabilində mükafat ümidi, pis işi müqabilində cəza qorxusu olmasa, ondan nə kimi gözəl bir rəftar gözləmək olar? Tutaım ki, bir hakim yaxşıdır, iki gündən sonra gedəcək, yaxşılığı da özü ilə aparacaqdır. Sabahısı gün bir başqası onun yerində oturacaq, əlindən hamı allaha pənah aparacaq. Gərək hakimlərin əlində xalqın hüququ, mülki və cinayət işlərinə əncam çəkmək üçün kağız üzərində yazılmış müntəzəm, dəyişilməz bir qanun, təlimat, dəsturul-əməl olsun. Belə olduqda işlər tədricən öz qaydasına düşər, təcavüz və zülm azalar, zaman keçdikcə əyintilər də, nadürüstlüklər də düzəlir. Onda daha deməzlər ki, şah filankəsi öldürdü, yaxud hakim filankəsi həbsə saldı. Deyərlər ki, qanun filankəsi həbsə və ya ölümə məhkum etdi. Belə olduqda padşahın yüksək adı adam öldürmək sifətilə ləkələnərsə, hakimlər də özləridən müştəbeh olub, xalqın üzərində özlərini hakimi-mütləq hesab etməzlər. O vaxt daha heç kəs qanunun hökmünə etiraz eləməz, qanun əsasında hesabi bir sözü olsa deyər. Yalnız bu yolla zülm-aradan qaldırırlar, xalq ilə şah arasında məhəbbət və birlik yaranar. Padşah xalqı öz əziz övladı hesab edər, xalqda padşahı öz mehriban atası kimi canından da əziz tutar. Dünyada ədalət hökmranlıq edər. Nifaq salanların, bəlvə axtaranların bazarı kasadlaşar. Qanunsuzluq üzündən bu camaatın srağagün nə oyun çıxartdığını özün gördün!”

Ev sahibinin hörmətinə bizi bir neçə mötəbər yerə dəvət eləyib, şərəfimizə ziyafət məclisləri tərtib etdilər. Vədəyə görə, hər gecə bir qonaqlığa gedirdik. Evlər olduqca əla, otaqlar hədsiz dərəcədə əzəmətli və bəzəkli idi. Hər tərəfə baxırdın büllur qablar düzülmüşdü. Hansı otağa qədəm qoyurdun çilçıraqların və büllur qabların parıltısından gözüümüz qamaşırdı. Bütün otaqların tavanından şahnişan, şiri-xurşid nişanlı qiymətli, böyük çilçıraqlar asılmışdı. Divarlara rəngbərəng lalə çiraqlar vurulmuşdu. Təcəmmülatdan xəyalına nə gəliyə Təbriz tacirlərinin evində tapmaq olar: çini qablar, qızıl, gümüş qəlyan başları, süfrə ləvazimatı aşırı daşır. Doğrudan da, bu dəstgahı görəndə adam az qalır aqlını şaşırı. Bütün bunların səbəbi həmin şəhərin tacirləri arasında neçə ildən bəri yaranmış rəqabətdir. Aydındır ki, bu kimi bəzək-düzəyə uymaq ticarətlə bir yerə sığışa bilməz. Bu dəbi gətirən hər kəs lənətə layiqdir. Ona görə ki, bu dəb qoyulan gündən bəri Təbrizdə heç bir tacir ailəsinin çırağı şəhərə kimi yanmamış, gecə yarı sönmüşdür. Günlərin birində, nəhayət, dözə bilməyib qonağı olduğumuz ev sahibinə dedim:

“Qardaşım, acığın gəlməsin, mən haqq sözü deməyə bilmərəm. Azərbaycanın gözü, çırağı olan Təbriz şəhərinin camaatı mənim gördüyüm başqa İran şəhərlərinin əhalisindən daha çox dəlidir.”

Dostum təəccüblə soruşdu:

“Nə üçün, hansı dəlilə əsasən?”

Cavabında dedim:

“Ona görə ki, avropalılar öz oyuncaqlarının bəzək-düzəyi ilə bu məmləkətin qoca kişilərini kiçik uşaqlar kimi aldadırlar. Bu kişiler daimi olaraq onlara muzdurluq edirlər. Axı qəlyan şüşəsi, qəlyan başı, çini qablarda və güldan üzərində, gül qabında və hər cür dəyərsiz şeylərin üstündə şahın şəklini çəkməyin nə mənası var? Biz şahımızın müqəddəs timsalını qiymətli cəvahirlərə, daş-qaşa tutub, məclislərimizin yuxarı başını onun heykəli ilə bəzəməliyik, onu qəhvə, qəlyan, çay dəstgahları və bu kimi şeylərin üzərində çəkib, çayxanaların taxçalarına, od üstünə qoymamalı, hər gələnin ayaqları altına salmamalıyıq. İnsafli olmaq lazımdır. Ömrü nəhyinə itaət edilməsi bizə vacib olan şah bir tərəfə qalsın, azacıq düşüncəsi olan bir adam öz şəklinin belə bu dərəcədə xar olmasına yol verməz. Ondan əlavə, zirək avropalılar həmin şəkil üçün o malların qiymətini də artırırılar. Halbuki bu iş üçün onların qoyduqları xərc barmaqlarının ucunu tərپətməkdən ibarətdir. Bunun əvəzində isə məmləkətin canı hesab olunan pullarımız ətək dolusu onların qarnına tökülür. Mən hələ bu kimi əmtəələri hazırladıqları zaman onların bizim ağılımıza, şüurumuza istehza ilə gülmələrindən heç bir söz demək istəmirəm....”

Başım qızıqıb bu kimi xoşagəlməyən işlərdən daha nələr dediyimi bilmirəm. Xülasə, o qədər danışdım ki, yoruldum, istər-istəməz sükut etməli oldum

Ev sahibi dedi:

“Sizin milli təəssübünüz haqqında dadaşımın Misirdən yazdıqları, məşallah olsun, dəryadan bir damla imiş. Mənim əziz qardaşım, şahlıq sarayı, vəzirlərin, vəkillərin, şahzadələrin və dövlətə mənsub olan bütün əyan-əşrafin evləri bu kimi şəkilli qablarla dolu olduğu halda, heç bir kəsin bu işi pisləmədiyi halda, daha bunun mənimlə sənə nə dəxli var? Bu işdə Təbriz əhalisinin günahı nədir? Amma israfçılıqları, bu şəkillər xatirinə malın öz qiymətindən daha artıq pul ödəmələri barədə mən də sizinlə şərikəm, tamamilə haqlısınız. Doğrudan da, belə israfçılıq üzündən hər il çoxlu məbləğlər boş yerə sərf olunur.”

Həmin gecə də bu hörmətli qonaqçım öz evində mənim şərəfimə böyük təntənəli bir qonaqlıq düzəltdi. İkinci çağı dükanı hər gündəkindən tez bağlayıb evə getdik. Namaz qılıb çay içdikdən sonra məclisin çıraqlarını yandımağa başladılar. Hey lalə, çilçiray idi ki, yandırırıldı. Rəngbərəng avizlər hər tərəfdə parıldayırdı. Otaqlar gündüz kimi işıqlanmışdı. Günün batmasından yarım saat keçmiş hörmətli qonaqlar yavaş-yavaş təşrif gətirməyə başladılar. Onlardan bəzisi keçədən bir saat keçmiş gəldi. Guya bu kimi qonaqlıq məclislərinə gecikmək bir növ şan yüksəkliyi əlamətidir. Ancaq mən bu məsələni başa düşməyib, qonaqların bəzisinin gecikməsinə təəccüblənirdim. Bunun səbəbini anladıqda daha artıq heyrtləndim.

Xülasə, məclis doldu, dəvət olunanların hamısı gəldi. Qonaqların söhbətlərindən, davranışlarından məlum olurdu ki, hər birisi özünü başqalarından yüksək tutmaq istəyir. Danışarkən səslərinə xüsusi ahəng verir, qəliz sözlər işlədirdilər. Ancaq söhbətlərinin məzmunundan hamısının bilik dairəsinin məhdudluğu aydın olurdu. Sözlərinin çoxu kinayəli, atmacalı, namərbut, qeyri-səmimi idi. Hər birisi yalandan, doğrudan filan xan və ya filan axundla

görüşüb söhbət eləməsindən söz salır, bununla da öyünürdü. Biri deyirdi: "Bəli, Məliküttüccar çənabları dünən bəndəmənzilə təşrif gətirmişdilər. Belə buyurdular...." O birisi deyirdi: "Dünən İstambuldan filan qiymətə üç min lirəlik barat almışam." Hamısı yekə-yekə danışır. Əlli iin, yüz min tüməndən söhbət gedirdi. Biri də deyirdi: "Qabaqlar filan kəndi mənə on səkkiz min tümənə verdilər, almadım. Heyf olsun, eşitmişəm ki, indi otuz min tümənə satıblar". Bu arada buğdadan söhbət düşdü. Qonaqlardan biri dedi: "Filankəs üç yüz min xalvar buğda anbara vurub, indi büsbütün inkar edir. Filan ruhaninin on para şeşdank kəndi var. Maşallah, filankəs də yaxşı var-dövlət qazanıb, indi həştada yaxın kəndi var...."

Bu mənasız söhbətlərdən ürəyim sıxıldı. Nə qədər istədim dözəm, mümkün olmadı. Birdən-birə səbrim tükəndi. Yenə də füzulluğa başladım:

“Ağalar,” -- dedim, -- “mənim də bir ərzim var.”

Biri dedi:

“Buyur, əlbəttə ki, haqqınız var, siz heç danışmırsınız.”

Dedim:

“O yetmiş-həştad para kənd sahibi olan çənab nəçidir?”

Biri dedi:

“Təbrizin böyük müctəhidlərindəndir.”

“Onun möhtərəm ruhani təbəqəsinə mənsub olduğunu başa düşdüm. Ərzim orasındadır ki, bu ağanın işi-gücü nədir?”

İstehza ilə güldü, mənim qanmazlığıma təəccübləndi. Haqqımda nələr düşündüyünü anladım. Üzə vurmayıb dedim:

“Söz yox ki, bu həştad para kəndin hər birinin qiyməti heç olmasa on beş-iyirmi min tüməndir,”

“Əlbəttə,” -- dedi.

“Mənim elədiyim təxmini hesaba görə, bunların milyon yarımından artıq qiyməti var,” -- dedim. -- “Ancaq bu qədər sərvətin nə kimi bir vasitə ilə toplandığını bilmirəm. Doğrudur, bu kimi sərvətlər o vaxt əldə edilə bilər ki, adamın mülkündə bahalı metallardan birinin mədəni tapılmış olsun, yaxud Avropada olduğu kimi, adam lotereya kimi bəxtə bağlı oyunlarda az bir məbləğlə böyük sərvət ələ keçirə bilsin. Ya da köklü, varlı bir ailədən qalmış olan irs vasitəsilə bu cür sərvətlənmək olar. Belə bir sərvəti böyük ticarətdən tədriclə əldə edilən qazanc vasitəsilə də toplamaq olar. Belə olsa idi, onda hamı görər və bilərdi. Bunlar olmadıqda iranlıların təbiri ilə demiş olsa, gərək adamın kimyası olsun. Bəndənin ərzi budur ki, o həzrətin gəlir mənbəyi bu saydıqlarımın hansıdır? Məlum olduğuna görə, gərək ki bunlardan heç birisi deyildir. Ona görə ki, o cənabın ailəsini hamı tanıyır. Özünün də dərslərini qurtarıb müctəhiçlik icazəsi alandan sonra bu şəhərə təşrif gətirəndə aba və əsadan başqa bir şey olmadığını hamınız bilirsiniz. Belə olduqda, heç bir şübhə ola bilməz ki, o cənab bu sərvəti hansı bir yolla olur-olsun millətin sərvəti hesabına qazanmışdır. İndi özünüz insaf eləyin, az bir müddət ərzində millətin sayəsində böyük sərvətə yiyələnmiş bu möhtərəm cənab illik mədaxilinin dördə birini həmin millətin yolunda xərcləsə, yəni yetim, yoxsul uşaqlarının təlim-tərbiyəsi üçün bir məktəb açsa, bu kəndlərdən iki parçasının illik gəlirini o məktəbin, kasıb və yetim uşaqların dolanacağı üçün xərcləsə, elm və ədəb vasitəsilə bir neçə müqəddəs varlığı əhya etsə, yaxud qəriblər və yoxsullar üçün bir xəstəxana təsis eləsə, beləliklə onun hümməti sayəsində yoxsul xəstələr müalicə olunub, dərmanlıq, qayğısızlıq üzündən divarlar dibində və yaxud qəriblərə məxsus olan darısqal, qaranlıq daxmalarda zillətlə can verməsələr necə olar?

Rəvadır mı, yaxud sizin şəninizə sığışırmı ki, Darüssəltənə adlandırdığınız bu böyük şəhərdə bir dənə xəstəxana olmasın? Allaha and olsun, bu gün sizin üçün bu iki xeyrətdən savablı bir iş ola bilməz. Bunların ikisi də oruc-namaz kimi vacib vəzifələrdəndir. Doğrudan da, görünür, sizlər çox insafsız adamlarsınız ki, bu böyüklükdə şəhərdə ümumun xeyrinə olan bu kimi binalardan biri də görünmür. Bu şəhərə daxil olan hər bir əcnəbi elə fikirləşəcək ki, sizin insani hisslərdən xəbəriniz yoxdur və özü ilə bu ölkədən sizə qarşı məzəmmətdən başqa heç bir şey aparmayacaqdır.

Xeyriyyə işlərindəki səhlənkarlığınızdan keçdik. Heç olmasa, öz vətəninizdə ticarət işini genişləndirmək, alverinizə rəvnəq vermək üçün bir kompaniya da təsis etməmişsiniz. Halbuki hamınız ticarətçisiniz. Quran kağızından tutmuş ölülərinizin kəfəninə kimi firəngilərə möhtacsınız. Firəngilər sabah düşməncilik üzündən sizə ağ çit satmasalar, onda diriləriniz tuman-köynəksiz, ölüləriniz kəfənsiz qalacaqlar. Bu şahnişan çilçıraq, israfçılıqla alıb bir yerə topladığınız bu bəzək-düzək sizi çaşdırıbdır. Siz bu davamsız, iki günlük ev-əşasıyyəyə baxıb lovğalanırsınız. Belə xəyal edirsiniz ki, ağılda, fərasətdə, sərvət və miknətdə dünyada sizə tay olan yoxdur. Ancaq bilirsiniz ki, bu möhtəşəm qonaqlıqların tərif, bu mənasız bəzək-düzəyin vəsfi bir aydan sonra yaddan çıxıb gedəcək, onlardan heç əsər də qalmayacaqdır. Amma əgər

hamınız bir yerə toplaşib, dünyada ağıllı adamların məzəmmətinə, axirətdə hesabın ağırlaşmasına səbəb olan bu israflı xərcləri hesablayıb, onların yarısını xeyirli, milli işlərə -- xəstəxanaya, qəriblərin və yoxsulların müalicəsinə, vətənin yetim balalarının təlim-tərbiyəsi üçün məktəblərə və sənət ocaqlarına sərf etsəniz, şübhəsiz ki, bu iş də dünya və axirətdə sizin başıucalığınıza səbəb olacaqdır.

Allaha and olsun, əgər bu saydığım xeyriyyə işlərinə qırx il bundan qabaq iqdam etsəydiniz, indi bizim bu müqəddəs vətənimiz dünyanın ən abad ölkələrindən biri, həmvətənlərimiz isə yer üzünün ən hörmətli, ən əziz millətlərindən biri olmuşdu. Belə olsaydı, elm və bilik sayəsində həmvətənlərimiz indi başlarını iftixar hissi ilə göylərə qaldırmışdılar. Heyf ki, sizin ömrünüz qəflətdə keçib, əfsus ki, milli iftixar bizi və sizi tərk etmişdir, xar və özgələrin əlaltısı olmuşuq!

Əgər mənim istədiyim və dediyim məktəbləri qırx il bundan əvvəl açmış olsaydınız, bu gün yuxarı başda əyləşmək, bəzək-düzək yığmaq xülyası sizə bu dərəcədə müsəllət olmazdı. Bu kimi məclislərdə siz ancaq məmləkətin və millətin tərəqqisinə səbəb olan məsələlərdən danışar, mənasız mülahizələrə görə, camaatı öz ayağıınıza qaldırmaq iddiası ilə möhtərəm ev sahibinin qonaqlığını pozub, camaatı gecədən saat yarım keçənə qədər intizarda saxlamazdınız. Nə var, nə var ki, mən haçan getsəm, yerim məclisin yuxarı başındadır.”

Burada baxıb gördüm ki, ev sahibi mənim sözlərimdən utanır; biçarə xəcalətindən tərləmişdi. Eyni zamanda mənə işarə ilə andırırdı ki: "Mən ölüm, bəsdir". Bu əsnada qonaqlardan biri üzünü ev sahibinə tutub dedi:

“Filankəs, sizin bu hörmətli qonaq qəribə kişidir, sözlü adama oxşayır.”

Ev sahibi dedi:

“Bəli, artıq dərəcədə vətən, millət qeyrəti çəkir. Bütün bu söhbətləri əziz vətəninə və vətən övladlarına olan böyük məhəbbəti üzündən edir. Nə eləsin, vətəni sevməkdə, millətpərvərlikdə ixtiyarı öz əlində deyil.”

Məclisdəkilərdən iki-üç nəfər də onun ağzından söz qapıb dedilər: "Vallah, doğru deyir. Vətənpərvərliyə aid bu məsələlərdə xarici millətlərin hümmətini və xarici ölkələri görənlər bu kişinin nə dediyini bilirlər. Özü də bu haqda hər nə deyir doğru deyir. Hələ bugünədək bizim burnumuza vətənpərvərlik qoxusu dəyməyib. Birliyin xeyrini əsla anlamamışıq”.

Bu vaxt gəlib şamın hazır olduğunu xəbər verdilər. Qonaqların hamısı üzünü mənə tutub bismillah, bismillah dedilər. Mən gülümsəyib özümü geri çəkdim. Süfrə başına gəldik. Amma necə süfrə! Rəngarəng yeməklər, cürbəcür xörəklər hamısı "gəl-gəl!" deyirdi.

Yemək əsnasında da bir para söhbətlər oldu. Bizim o gecəmiz də belə keçdi.

On səkkiz gün Təbrizdə qaldım. Bu müddətdə oranın əhalisindən quru ifadə və özünü çəkməkdən başqa dünya və axirətin xeyrinə olan bir şey görmədim. Amma şəhərin özü əhəmiyyətdən məhrum deyil. Mötəbər bazarları, karvansaraları, əzəmətli timçələri var. Heyf ki, bu ticarət ocaqlarında vətən malından heç bir əsər görmək mümkün deyil. Ancaq buğdanın adını eşitmək olur, onun da özü yoxdur. Ağalar onu qaranlıq anbarlara doldurub, qapısına yeddi qıl vurmuş, "açarlarını da Araz çayına atmışdılar". Onlar yoxsullara deyirlər ki, buğdanı pula satmırıq, batmanın qırx misqal ürək qanına veririk. Yoxsullar nə qədər fəryad edib deyirlər ki, ağalar, daha bizim ürəyimizdə qan qalmayıb, gördüyünüz bu quru can bir dəri, bir sümükdür, -- ağaların qulağı eşitmir.

Xülasə, İranla Rus sərhəddi olan Arazın kənarında vəqə olmuş Culfaya tərəf hərəkət etmək fikrində idim. Hörmətli qonaqçım çox xahiş elədi ki, bir neçə gün də qalaq. Mən üzr istəyib qəbul etmədim. Çaparxanadan iki at gətirmək üçün adam göndərdim. Cansıxıcı şeylərə az rast gəlmək üçün buradan çaparaq qaçıb tez məqsədə çatmaq istəyirəm.

TƏBRİZ SƏYAHƏTİNİN İCMALI

Bu şəhərin adamları əksərən xudpəsənddirlər, bəzək-düzək dərdinə giriftar olmuşlar. Hamısı nifaq salmaq qabiliyyətinə malikdir. Birliyin nə kimi xeyirlər verməsindən xəbərləri yoxdur, həmişə bir-birinin ayağından çəkməklə məşğuldurlar. Hər kəs başqasının işini əymək fikrindədir. Bununla xoşhal olurlar ki, bir məsələ üstündə iki adam arasında söz-söhbət və ya düşmənçilik törənsin. Belə olduqda onlar da iki tirə olub, hər dəstə tərəflərdən birinin dövrəsinə toplaşib, yığıncaqlar edəcək, rüşvətlər alıb verəcəklər. Ortalıqda plovlar yeyiləcək, bu işlər tərəflərdən birinin ayaqdan düşməsinədək davam etdiriləcəkdir. Bu kimi işlərdə barışdırıcılıq məqsədi ilə bir nəfər belə söz danışan tapılmaz. Hamı bir-birindən intiqam almaq fürsəti dalınca gəzir ki, birinin ayağı sürüşən kimi onu tapdalasın. Onların işləri-gücləri bundan ibarətdir. Zəmanənin vəziyyətindən xəbərsizdirlər, nə dünyaları var, nə də axirətləri. Ən böyük arzuları otaqlarının tavanından şaxəli şahnişan çilçirəq asıb onunla öyünmək, özlərini çəkməkdən ibarətdir.

Diri ikən ölü, ölü ikən diridirlər.

Nə isə, çarvadarın şagirdi atları gətirdi. Həmin gün ev sahibi ilə vidalaşdı, ürəyimiz dağ ağırlığında kədər, qəm yükü ilə dolu olduğu halda Araza doğru yola düşdük. Şəhərdən çıxdıqda atları mahmızlayıb, şəhərin qaraltısı gözdən itənədək sürdük. Orada, yolun sağında-solunda bir neçə nəfərin oturub gözlərini bizə tərəf dikdiklərini gördüm. Çarvadardan soruşdum:

“Bunlar kimdir, nə üçün şəhərdən, avadanlıqdan uzaqda, yolun sağını-solunu kəsib burada oturmuşlar?”

Çarvadar dedi:

“Ağa, bunlar guya şəhərin seyidləridir. Burada əyləşib sizin gəlməyinizi gözləyirlər.”

“Nə üçün?”

“Seyiddirlər, sizdən təvəqqeləri var. Salamət getmək üçün gərək bunlara bir şey verəsiniz.”

“Nə olar,” -- dedim -- “Yusif əmi, beş-altı qran pul çıxart, əlində hazır saxla, onların yanına çatan kimi verərsən.”

Gördüm çarvadar ixtiyarsız olaraq gülür.

“Əzizim, nə üçün gülürsən?” -- deyər soruşdum.

“Sizin beş-altı qran hazırlamağınızdan anladım ki, sövdanız baş tutmayacaqdır.”

“Bəs neçə vermək lazımdır?”

“İndi onlara çatanda özünüz görərsiniz.”

Az keçmədi, gəlib onların yanına çatdıq. Seyidlik əlamətindən ibarət olan göy əmmaməli, yaşıl və göy qurşaqlı on-on beş kişi tökülüb mənimlə Yusif əminin atlarının cilovundan tutdular. Salam verdilər. Biz də salamlarının cavabını verdik. Hamısı bir səslə dedi: "Bizim salamatyanamızı verin, allah sizi salamat eləsin".

Yusif əmi hazırladığı pulu verib dedi:

“Daha xırda pulumuz yoxdur, hər nə var, budur, öz aranızda bölüşdürün.”

Bunu eşidən kimi hamısı birdən hırləndi. Pulları Yusif əminin başına çırpıb dedilər:

“Bu pula doşab alın, öz başınıza yaxın!”

Bir başqası dedi:

“Xərcliyiniz yoxdursa bir neçə qran da biz verək. Kişi, heç utanmırsınız, məgər bizə müftəsinə pul verirsiniz?!”

Bu çəkiş-bərkişdə baxıb gördüm onlardan ikisi hər iki tərəfdən Yusif əminin qıçlarından tutub, onu atdan yerə salmaq üçün ayaqlarını üzəngidən çıxarmaq istəyirlər. Başqa tərəfdən də iki-üç seyid əbalarını sol qollarına dolayıb, çomağa əl atdılar. Gördüm qərribə həngamədir. Dedim:

“Ay ağa, bu qoca kişi ilə işiniz olmasın, bir yaxına gəlin görüm bizdən nə istəyirsiniz.”

Biri dedi:

“Heç nə, öz cəddimizin malını istəyirik.”

Dedim:

“Ay ağa, belə sənin cəddinə mən qurban, sizə nə borcumuz var, sizin bizdən nə tələbiniz, hansı alacağınız var, buyur!”

Dedi:

“Daha bundan artıq nə borcunuz ola bilər ki, hər nəyiniz var, onun beşdə biri bizimkidir. Hətta sizin beş barmağınızdan biri də seyidlərin malıdır.”

Dedim:

“Ay ağa, əvvəla, siz bizim varlı-karlı olduğumuzu haradan bilirsiniz? İkincisi, sizə haradan bəllidir ki, xümsdən, seyidlərin haqqından bizdə bir şey var? Üçüncüsü, siz bizi haradan tanıyırsınız, bizim hansı dində, məzhəbdə olduğumuzu nədən bilirsiniz? Dördüncüsü, biz haradan bilək ki, siz seyidsiniz, peyğəmbər övladısınız. Beşincisi, allahın peyğəmbəri harada buyurubdur ki, siz çölün ortasında tanımadığınız yolçuların qabağını kəsib, onlardan çomaq gücünə pul tələb edəsiniz, onları soyundurasınız?”

Biri dedi:

“Füzulluq eləmə, əvvəlcə ağlını başına yığ, düşün, sonra danış. Əvvəla, siz haçandan belə cəsarətlənmişiniz ki, bizim seyidliyimizi soruşub, dəlil-sübut istəyirsiniz? İkincisi, biz sizi yaxşı tanıyıyıq, sizin adınız İbrahim bəydir, özünüz də Misirdə yaşayırsınız. Atandan iki yüz min tümən sənə nəqd irs qalıb. Bir bacın da var. Bu səfərinə cəddim imam Rza əleyhissalamın ziyarətindən Tehrana, oradan Təbrizə gəlib, indi də Misirə qayıtmaq niyyətindəsən. Allah sənə atana rəhmət eləsin, seyidlərə çox pul verərdi, sənə kimi deyildi, əliaçıq idi, xeyir-bərəkətli kişi idi. İndi anladın ki, biz səni yaxşı tanıyıyıq. Boş-boşuna tanımamış qabağını kəsməmişik. Daha bizi bundan artıq məəttəl eləmə, çünki zərərini özün çəkərsən. Elə dəmədəmdir ki, on-on iki seyid də gəlib buraya çatsın. Özün bilirsən, onda sənə yükün daha da ağırlaşar. Biz on dörd nəfər peyğəmbər övladı bu avadanlıqdan uzaq yerdə üç saatdır günün altında oturub sizi gözləyirik. Hərəməyə sözsüz-kalamsız beş tümən ver, salamat keç. Onu da bil ki, bu pulu

ödəməkdə nə qədər geciksən o qədər özünə zülm etmiş olarsan. Ona görə ki, axırda həm soğanı yeyərsən, həm kötəyi, həm də bu pulu səndən alarlar.”

Gördüm doğru deyir, axırda bu iş onun dediyi kimi qurtaracaq. Əlacsız qalıb, çapara işarə ilə bildirdim ki, vasitəçilik eləyib, bizim yaxamızı quldurların əlindən qurtarsın. Çapar da təcrübəli, bərkə-boşa düşmüş adam olduğundan mənim işarəmi başa düşüb irəli gəldi. Əvvəlcə bizim qabağımızı kəsən seyidin üstünə çımxırıb dedi:

“Ağa, bizi bundan artıq məəttəl eləməyin, bizim işimiz var. Gərək müəyyən saatın başında mənzilə çataq.”

Ona bir qədər acıqlanandan sonra seyidlərin başçısını yumşaqlıqla bir kənara çəkdi, onunla çoxlu danışdıqdan sonra bizim yanımıza gəlib dedi:

“On tümən verin.”

Mən dayanmadan Yusif əmiyə dedim:

“İki osmanlı lirəsi ver.”

Yazıq Yusif əmi lirələri çıxarıb, seyidə dedi:

“Alın, bu hesabı qiyamət günü cəddinizin hüzurunda çürüdəcəyik.”

Seyid pulu aldı, tam etinasızlıqla dedi:

“Sən o xəyalda ol, istəyirsən çaparı da şahid gətir.”

Yusif əmi üzünü göyə tutub, ürək yangısı ilə dedi:

“Qoy allah özü şahid olsun!...”

Xülasə, on tümən verib, namərdlərin əlindən qurtardıq. Qəribə burası idi ki, guya müftə qurtardığımıza görə çapar sevinirdi. Bir ucdan bizə deyirdi:

“Allahınıza şükür eləyin, yaxşı keçdi. Bunlar hələ-hələ bu asanlıqla adamın yaxasından əl çəkməzdilər.”

Dedim:

“Baba, nəyə şükür eləyək, günün günorta çağı Təbriz kimi böyük bir şəhərin darvazası yanında bizi soyurlar, yenə də şükür eləyək?”

Dedi:

“Ərbab, ərbab, yenə də deyirəm, şükür eləyin. İstər tacir olsun, istər başqa peşə sahibi. Təbrizdən ziyarətə gedən heç bir müsafir bu tayfanın qorxusundan gündüz səfərə çıxa bilməz. Bəzisi kəndli paltarında, bir parası dəvəçi, kömürçü qiyafəsində, bir qismi də min təhlükəsi olan kəsə yolla şəhərdən çıxmağa məcbur olur. Hər kəs sizin kimi bunların çənginə keçsə, istədiklərini ondan çomaq gücünə alırlar. Bunlar da əslində hər cür cəzadan, məsuliyyətdən azad yolkəsənlərdir.”

Dedim:

“Bəs bu əhvalatı məmləkətin hakimi bilmirmi?”

“Allah atana rəhmət eləsin, nə üçün bilmir. Bunların əməli gizlində qalan bir zırıltı deyil. Amma nə eləsin. Hakim bunları cəzalandırmaqda acizdir. Fərraşlardan biri bu kimi əməllərin müqabilində özünü seyid qələmə verənlərin birinin yaxasından tutsa, həmin saat qiyamət qopar. Şəhərin seyidləri və tüllablarından min nəfəri hər tərəfdən fərraşın başına tökülüb, onu öluncə vuracaqlar. Bir adamın da haqqı olmaz ki, fərraşı himayəsinə alsın.”

Dedim:

“Bəs üləma həzrətləri nə üçün bu tayfanın biabırçılıqlarının qarşısını almır? Nə üçün şəriətin ziddinə olan bu işlərə mane olmur? Bu soyğunçuları belə yaramaz işlərdən, haram əməllərdən nə üçün çəkindirir? Allah da, peyğəmbər də onların bu şəriətə zidd hərəkətlərindən bezardır. Ancaq onlar şərəzlərindən utanmayıb, həyasızcasına özlərini allahın peyğəmbərinə bağlayırlar. Hər addımbaşı deyirlər, biz seyidik, peyğəmbər övladıyıq.

Aslanın balası aslana oxşar.

Sənin peyğəmbərə nə oxşarın var?

Bu oğru, quldur camaatın əxlaqında və sifətində qiyamət günü hamının günahlarının allah tərəfindən bağışlanmasını xahiş edən peyğəmbərin və onun pak övladının xislətlərinin hansı birindən nişan görmək olar?”

Çapar dedi:

“Ay allahın bəndəsi, elə bu dediyin üləma həzrətləri bu tayfanı cəsarətləndirir. Bunların arxası onlara bağlıdır. Elə o cənabların özləri zülm baltasını bunların əlinə vermişlər. Bunlar da üləma həzrətlərinin fərraşı, sərbazı, topçularıdır. Üləma həzrətləri lazım olduqda bu seyidlərdən istifadə etmək üçün onları hər cür cəzadan qoruyurlar. İki həftə bundan qabaq bunların Təbrizdə nə həngamə qaldırdıqlarını görmədinmi? Bu ağaların barmağının bir işarəsi və bir qaş oynatması ilə bir saatin içində hakimin evini taladılar, dam-daşını kökündən viran elədilər, hətta həyatının döşəməsindəki daşları da çıxarıb apardılar. Bunlar ağalara bu kimi işlərdə lazımdır. Elə həmin səbəbə görə də camaatı çapıb-talamaqda əllərindən gələni əsirgəməirlər, könülləri necə istəyirsə eləcə də rəftar edir və heç kəsdən zərrəcə də qorxmurlar.”

Xülasə, gördüm bu kişinin bütün dedikləri doğrudur. Öz-özümə dedim: "Nə etmək olar, yanmaq və dözmək gərəkdir".

Bu mərəkədən də bir təhər yaxamızı qurtarıb keçdik, amma bu səyahətnaməni oxuyanlardan rica edirəm bunların üzərindən sadəcə keçməsinlər. Dürüst düşünüb görsünlər ki, bu ölkədə vəziyyət nə haldadır. Hərə-mərclik nə həddə gəlib çatmışdır. Millətin hüququ nə dərəcədə tapdalanmışdır. Hökumətin bacarıqsızlığı haraya gəlib çatmışdır. Ümmətin şəriətini qoruyan üləma düzgün yoldan nə qədər yayınmışdır. Doğru buyurmuşlar: "Alim xarab olanda aləm xarab olar". Üləma həzrətləri, hər bir şərə müxalif olan və qeyri-düzgün əməllərinin cəzasından yaxalarını

qurtarmaq üçün özlərini seyid adlandıran bu əcamiröbaş zümrəsini tənbeh etməlidir ki, onlar başqa yaxşı adamları da bədnam etməsinlər. Ancaq onlar özləri həmin nadürüsləri bu kimi əməllərə təşviq edib həvəsləndirirlər. İş oraya gəlib çatmışdır ki, indi hər bir bədbəxt şiə uzaqdan bir seyid görən kimi özünü itirir, onun əlindən qaçıb gizlənmək üçün siçan deşiyini satın alır. Hərçənd mümkündür ki, o seyid heç təvəqqe eləyən adamdan bir şey istəyənlərdən olmasın. Bütün məscid və minbərlərdə üləma cənablarının mövizəsi xümsün fəzilətinə və xalqı onu ödəməyə təşviq etməyə həsr edilmişdir. Heç görüb eşitməmişəm ki, bir vaiz və ya naseh nəsihət ünvanı ilə seyidlərə desin ki, dilənmək peyğəmbər həzrətlərinin övladına haramdır, xalqı şəhərin kənarında dəyənək gücünə soymaq şəriətin ziddinədir, alçaq bir əməldir. Seyidlər gərək öz seyidliklərinin yüksək şərəfini qorumağı hər şeydən üstün tutsunlar. Seyid öz nəşəb silsiləsinin haraya çatdığını yaxşı bilməlidir. Bəli, təqsis ümmətin vaizlərindədir ki, mehribancasına nəsihətlərlə bu camaata öz babalarının əzəmətindən danışmır, bu kimi yaramaz, şəriətə zidd işlərin qəbahətini başa salmır, hətta, əksinə, onları mərdimazarlığa, zülmə, müftəxorluğa, arsızlığa həvəsləndirirlər. Allahın peyğəmbəri necə razı ola bilər ki, onun övladı sapsağlam olduğu halda, heç bir iş görməyib, camaatın qarşısında əl açıb dilənsin. Seyid olub-olmamasından asılı olmayaraq, millətdən bir nəfər bədencə şikəst olub, işləmək qabiliyyətini itirdikdə varlılar tərəfindən himayəyə alınmalı və yardım görməlidir. Gələk xüms məsələsinə. Xümsün verilməsi də hər kəsin insafına, dəyanətinə bağlıdır. Çomaq gücü ilə xüms almaq olmaz. Aydın ki, əgər bu qədər işsiz seyid tayfası bir işin, sənətin ucundan tutsa öz maaşlarını idarə edə bilər. Belə olduqda, əlbəttə, onlar həm öz izzət-nəfslərini, heysiyyətlərini mühafizə etmiş olarlar, həm də millət, məmləkət xalqın başqa fərdlərinin əməyindən faydalandığı kimi, onların da səyinin nəticəsindən faydalanar. Əgər desələr ki, hər bir əhəmiyyətsiz işə qol qoymaq seyidlərin şərinə yaraşmaz. Mən onların cavabında deməliyəm ki, bu boş bir iddiadır. Onların bütün məxluqat üçün Allahın höccəti olan pak cəddi gələcəkdə öz ümmətinə sərməşq olmaq məqsədilə başqalarına muzdurluq edirdi. Belə olduqda, öhdəsində xüms ödəmək borcu olan bir şəxs seyidin sorağı ilə şəhərdən-şəhərə gəzməli, onu tapandan sonra da əlindən-ayağından öpüb xahiş etməlidir ki, xüms babətindən olan məbləği qəbul edib, onu borcdan xilas etsin. Seyidlər isə daha dəstə-dəstə xarici ölkələrə tökülüşüb xaçpərəst vilayətlərində biabırçılıqla xalqın yaxasından tutub xüms istəməməlidirlər. İş oraya gəlib çatmışdır ki, hazırda rus dövləti başına yaşı, göy əmmamə qoymuş adamları öz ölkəsinə buraxmır. Axı insafli olmaq lazımdır, haram bir iş olan bu dilənmə peşəsi irs ilə həmin seyidlərin övladına da çatacaq, onlar da qiyamətədek xar və zəlil olacaqlar. Bunun günahı onları həmin alçaq işə şirnikdirənlərin boynuna qoyulacaq. Mənim zənnimcə, heç bir nəşəbi dürüst olan seyid acından ölsə belə bu zillətə boyun əyməz. Vəssəlam.

Nə isə, yenə də mətləbdən uzaq düşdük. Bu söhbətlər qurtarmamışdı ki, Mərənd qəsəbəsi uzaqdan göründü. Biz atları mahmızlayıb, bir saatdan sonra Mərəndə çatdıq. Çaparxanada atlardan düşdük. Çapar dedi:

Belə məlum olur ki, bir neçə saat burada məəttəlçiliyimiz olacaq. Çünki burada çapar get-gəli çoxdur. Bir tərəfdən Ərvənq Ənzaba, o biri tərəfdən Təbrizə, Culfa sərhəddinə gedib-gələn müsafirlərin sayı çoxdur. Buna görə də çaparxanada hazır at təsadüfdən-təsadüfə tapılır.

Xülasə, atlardan düşüb, çay sifariş elədik. İstədik yolun yorğunluğunu bir qədər canımızdan çıxaraq. Gördüm üç-dörd nəfər də bizim kimi təzəcə yoldan yetişib, xurcunlarını, səfər ləvazimatını bir tərəfə düzüb əyləşib. Onlardan birinin uca qaməti, qara boyanmış saqqalı, hənəli

əlləri, barmaqlarında bir neçə əqiq üzüyü, rizayi tirmə şalından əmmaməsi, əynində səncab dərisindən xəz geyməsi var idi. Bu görkəmli kişi boynuna qara şal salıb, qəm dəryasında qərq olmuşdu. İki-üç stəkan çay içəndən sonra Yusif əmiyə dedim:

“Dur gedək bir az bu qəsəbəni dolanaq.”

Üzümü həmin müsafirlərə tutub soruşdum ki, bazara hansı tərəfdən getmək olar. O, başı əmmaməli, görkəmli şəxs dedi:

“Əgər meyvədən-zaddan alacaqsınız bu tərəfdən gedin.”

Dedim:

“Bir şey almayacağıq, ancaq tamaşa eləməyə gedirik.”

“Məqsədiniz tamaşa eləməkdirsə, onda heç getməsəniz yaxşıdır. Çünki bütün qəsəbədə kişilərin ağlar gözü, qadınların fəryadı və şivəindən başqa bir şey görməyəcəksiniz. Şəhərin bütün məhəllələri yasa batmışdır.”

“Nə kimi bir hadisə baş veribdir ki, onun müsibəti bütün şəhəri tutubdur?” -- dedim.

“Bir aydır ki, göydən bu şəhərə çiçək bəlası nazil olub. Elə bir ev yoxdur ki, orada allahın bu bəlasından bir uşaq ölməmiş olsun. Elə bir valideyn tapmaq olmaz ki, ürəyi öz əziz uşağının ölümündən yaralı olmasın. Onlardan biri də mən qara günlüyəm. Bir həftənin içində iki əziz oğlumu bu qara torpağa tapşırıram. İki uşağın ölümünün qəmini çəkmək bir yana dursun, onların anasının gecə-gündüz kəsilmək bilməyən ah-naləsi ciyərimi dağlayır, yaşayışı mənə büsbütün haram etmişdir. Ona görə də dəli kimi evimi, dirliyimi buraxıb səfər əzmi ilə bərri-biyabana üz qoymuşam. Heç özüm də bilmirəm ki, haraya gedirəm, nə eləmək istəyirəm.”

Yazıq bu əsnada öz həsbi-halında uca avazla neçə beyt növhə oxuyub, hönkür-hönkür ağladı, gözlərinin yaşı bulaq kimi axmağa başladı. Onun halına ürəyim çox yandı. Dedim:

“Bəs uşaqlara çiçək döydürməmişdiniz?”

Dedi:

“Ay baba, çiçək döydürmək-zad hamısı firəngilərin sözüdür. Allahın istəyi belə imiş, gərək belə ola imiş.”

Bu kimi sözlərdən çox dedi.

“Ağa, sizin ismi-şərifiniz nədir,” -- deyə soruşdum.

“Hacı Molla ... mərsiyəxani-Mərəndidir,” -- dedi.

Dedim:

“Hacı axund, bu xəstəlikdən neçə nəfər uşaq tələf olubdur?”

Dedi:

“Qəbirqazanların hesabına görə dünənəcən altı yüz adam dəfn olunubdur. Yüzdən çox uşaq da ya kor, ya da əlil olmuşdur.”

Dedim:

“Mənim ağam, bu qədər məsum uşağın qanı sizin və sizinlə həməqিদə olan adamların boynunadır. Necə ki, yəni çiçək döydürmək firəngilərin sözüdür? Nə vaxtadək bu cəhalətdə qalacaqsınız? Bu sözlər nədir? Belə bir süst etiqadınıza görə bu qədər məsum uşağın ölümünə səbəb olmağınız guya bəs deyilmiş, hələ utanmaz-utanmaz bu işi Allahın iradəsinə nisbət verirsiniz. Sizin bu batil etiqadınızın əlindən allaha pənah aparıram. Bunların hamısı sizin qəflətiniz, cəhalətinizin nəticəsidir. Allahın iradəsi bundan ibarət olmuşdur ki, bir ovuc

torpaqdan, sudan mənim və sənə kimi ən gözəl görkəmli heykəl yaransın, bu heykəl dil açıb danışsın, yaxşını pisdən seçə bilsin, allahın qüdrət əli ilə beyində və ürəkdə yaranmış ağılın və huşun tələbinə əsasən elm öyrənsin, allahın vəhdaniyyətini tanısin, ona şüur üzrə bəndəlik eləsin. Allah heç bir şeyi səbəbsiz yaratmadığı kimi, heç bir dərdi də dərmansız yaratmamışdır. Çöldə göyərən ot-ələfin çoxu bu cür dərdlərin dərmanıdır. Başçılarımızı bir neçə yerdə bizə qəti şəkildə tapşırımlar ki, xəstəni həkim yanına aparıb ondan əlac istəyin. Məgər eşitməmişən ki, Musa əleyhissəlam xəstələnən vaxt allah buyurdu: "Ey Musa, mən səbəbsiz, vasitəsiz sənə şəfa bağışlamaram, gərək həkim yanına gedib öz dərdini söyləyəsən". Məgər oxumamısan ki, peyğəmbər sələvatullah buyurmuşdur: "Taun və ya vəba xəstəlikləri olan şəhərə girməyin. Əgər xəstəliyin zühur etdiyi vaxt o şəhərə daxil olmuşsunuzsa, onda xəstəlik kəsilənədək oradan bayıra çıxmayın". Firəngilər allahın peyğəmbərinin bu gözəl fərmayişinə əməl etmişlər. Yalnız bu işin adını "karantin" qoymuşlar. Amma təəssüflər olsun ki, hələ bugünədək mənimlə sən elmsizlik, xəbərsizlik üzündən, islamiyyətin pak şəriətinə tabe olduğumuz halda, öz rəhbərlərimizin əmrləri və fərmayişlərinin mənasını anlamamışıq. Lakin firəngilər, əcnəbi olmalarına baxmayaraq, onu anlamış və icra etmişlər. Gör işin təfəvütü haradan harayadır!

Alman dövlətinin hal-hazırda yüz kürur cəmiyyəti var. Bütün alman məmləkətində il ərzində çiçək xəstəliyindən altı yüz uşaq ölmür. Amma siz bu kiçik qəsəbədə tənbəllik, cəhalət, xəbərsizlik nəticəsində millətin sayca artmasının ilk vasitələrindən olan altı yüz məsum uşağı yoxluq diyarına göndərmisiniz. Özü də bunun adını qoymusunuz "allahın iradəsi". Əgər allahın iradəsi belə istəmişdirsə, onda nə üçün ağlayırsan? Bu alovlu ahları nə üçün çəkirsən? Gərək sevinib şadlıq eləyəsən!"

Xülasə, bu uzun-uzadı söhbət yenə də ixtiyarımı əlimdən aldı, əhvalım dəyişildi. Gördüm müsafirlərdən biri kənardan diqqətlə mənə qulaq asır, özü də vəziyyətimi nəzərdən qaçırmır. Məndən soruşdu:

“Ay qardaş, siz haralısınız?”

“Buralıyam,” -- dedim.

“Yəni mərəndlisiniz?”

“Yox, iranlıyam.”

“İnanmıram,” -- dedi, -- “iranlı belə sözlər deməz.”

Dedim:

“İranlıyam, amma Misirdə yaşayıram.”

Dedi:

“Gördün mən yanılmamışam, zənnim doğru çıxdı. Mənim əziz qardaşım, əsəbiləşmə, qanını qaraltma. Bu ağa həmin şəhərin mərsiyəxanıdır. Onun dərdi özünə bəsdir, daha sən nə üçün dava eləyib onu incidirsən?”

Dedim:

“Mənim qəsdim onunla dava eləmək, yaxud onu incitmək deyil. Mən bu kimi hikmətdən, ağıldan uzaq sözləri harada eşidirəmsə səbrim tükənir. Axı özün insaf elə, mən pis söz deyirəm?”

“Mən əvvəldən sizin sözlərinizə qulaq asırdım,” -- dedi. -- “Hamısını doğru buyurdunuz, haqq söz danışdınız. Amma zaman və məkanı da mülahizə buyurmalısınız. Doğrudur, sizin gördüyünüz o ölkələrdə çiçək döyürlər, karantin qoyurlar. Bu iki tədbirin insaniyyət aləminə olan xeyri gün kimi aşkardır. Ancaq o ölkələrdə dövlətlə millət arasındakı münasibət ata ilə övlad arasındakı münasibət kimidir. Əgər bir uşaq qəzaya uğrasa, öz qəti əcəli çatmamış tələf olsa, dövlət elə bilər ki, onun öz uşağı ölmüşdür. Bir dəqiqə də olsun o uşağın ölümünün səbəblərini axtarmaqdan əl çəkməz. Nəhayət, onun tələf olmasının səbəbini tapıb, gələcəkdə belə bir qəzanın baş verməsi qarşısını alar. Mən özüm də bir müddət İstanbulda yaşamışam. Hər gün görürdüm ki, dövlət hakimləri küçə-küçə, məhəllə-məhəllə, qapı-qapı evləri gəzib, uşaqlara pulsuz çiçək döyürlər. Əgər bir nəfər həmin bizim Hacı axund cənablarının əqidəsində olub, öz uşağına çiçək döydürməyə idi tənbeh olunurdu. Orada belə gözəl qayda bütün şəhərlərdə, qəsəbələrdə, hətta ucqar kəndlərdə icra edilir. Doğulanların hamısı adı ilə, nişanı ilə nüfus dəftərinə yazılır. Ölənlər də bu minvalla qeydə alınır. Ölənlərin sayını hər həftə qəzetlər vasitəsilə xəbər verirlər. Məsələn, yazırlar ki, bu həftə ərzində şəhər əhalisindən filan qədər vəfat etmişdir. Onların xəstəliyini də müəyyənləşdirirlər. Yoluxucu xəstəliklər bürüz edən kimi onun qarşısını almaq üçün lazım olan tədbirlər görülür. Səhiyyə idarəsi xəstəliyi dəf etmək uğrunda var gücünü səfərbərliyə alır.

İndi də buyurun, bizim bu bədbəxt məmləkətin vəziyyətinə baxın. Əgər bir gecənin içində bir şəhərin əhalisinin yarısı əcəl-mayallaq olsa, dövlət nəinki onların barəsində fikirləşməz, hətta ölümlərin dəfn edilməsi üçün də bir iş görməz. Belə olduqda, daha çiçəkdən, yaxud zəlzələdən qırılanlara nə fikir verəcək. Dövlətin nəzərində hər şeydən qiymətsiz, əhəmiyyətsiz bir şey varsa,

o da təbəələrinin həyatıdır. Bir vilayətin əhalisi aclıqdan, qəhətlikdən qırılmaq ərafəsində olsa da oranın hakimi özünün ova çıxması vaxtını bir dəqiqə də gecikdirməz. Mötəbər şəhərlərdə hər bir tiryəki dərviş, hər bir dava-dərman satan əttar həkimdir, hər bir savadsız qarı arvad mamaçıdır. Dəlləklərin də öz yeri var, bütün dərdlərin davası onların bellərindən asdıqları xırdaca xurcunda yerləşibdir. Bu insafsızlar gündə neçə nəfəri öldürürlər. Bir bunlardan soruşan da yoxdur ki, ay balam, incə həkimlik fənnini siz harada öyrənib, hansı tibb məktəbindən təsdiq alıbsınız. Mənim atam da həkim idi. O mərhumun vəfatından sonra qohum-əqrəbə dövrəmə topladı ki, gərək qoymayasan atanın ocağı sönsün. Allaha şükür, savadın var, atanın kitabında da ki, bütün dərmanların adı yazılıbdır. Götür, camaatı müalicə eləməyə başla. Bu şəhərdə təbabət sizin nəslinizə məxsusdur.

Dedim: baba, mən hara, həkimlik hara?! Siz allah, mənim yaxamdan əl çəkin, məni işə salmayın. Mənim xəstəlikdən və onun müalicəsindən nə xəbərim var. Mənim əlimi müsəlmanların qanına batırmayın. Vəcdanım bu işə heç vaxt qol qoya bilməz. Xülasə, nə qədər üz vurdular qəbul eləmədim. Atamdan miras qalmış təbabət kitabını əlacsızlıq üzündən Ağa Səməd Ətvərə on dörd tümənə satıb, canımı xilas elədim. Ancaq Ağa Səməd indi o kitabın bərəkətindən Ağa Mirzə Əbdül Səməd həkim olaraq böyük şöhrət qazanmışdır. Bu gün-sabah həkimbaşı olar, dövlətdən də bir ləqəb alar.

Deyirəm əgər o dünyada da, Mərənddə və İranın başqa yerlərində olduğu kimi, atanın qisasını oğuldan alsalar, onda vay mənim halıma. Ona görə ki, bilirəm, rəhmətlik atam iki yüz nəfərdən artıq müsəlmanı tərsinə elədiyi müalicələri, zərərli dərmanları ilə vaxtından əvvəl öldürmüşdür. Yazıq, dərman əvəzinə hər bir xəstəliyə işlətməli, hər bir xəstəyə albuxara aşını məsləhət görərdi. Bütün xəstələrinə buyurardı ki, həcəmət qoydurub, qan aldırınsınlar. Günlərin birində bir ildən çox xəstələnib yastığa düşmüş bir qoca kişini mənim mərhum atamın yanına gətirdilər. Mən də orada idim. Atam xəstəni görən kimi dedi:

“Gərək buna həcəmət qoyulsun.”

Xəstə gedəndən sonra mən atama dedim:

“Ata, əgər həcəmət elətdirməkdən məqsədiniz qan almaqdırsa, o kişinin rəng-ruhundan məlumdur ki, damarlarında bir misqal da qan qalmayıbdır. Yox, əgər bədənin yelinin çəkilməsini istəyirsinizsə, bu yazıq onsuz da öz həyatının xırmamını bada vermişdir və son nəfəsini çəkir.”

Rəhmətlik atam mənə hirsli-hirsli baxıb dedi:

“Bəs azarlıya nə demək lazımdır.”

“Nə bilim nə demək lazımdır.”

Dedi:

“Onda ki, bilmirsən, füzulluq eləmə!”

Söhbətimiz burada qurtardı. Mən doğrudan da heç belə iranlı görməmişdim. Xoşəxlaq, şirin-söhbət, məzəli danışan bir kişi idi. Xaricdən də xəbərsiz deyildi. Onun söhbəti çox xoşuma gəldi. Olan-qalan bir qutu yüz dənəlik gözəl Misir papirosu varım idi, ona hədiyyə verdim. O da məmnuniyyətlə qəbul elədi. Beləliklə mən onunla tanış oldum. Öz vizit vərəqimi ona verdim. Onun da adını, ünvanını soruşub cib dəftərimdə yazdım. Çaparxanada dörd saat qalandan sonra bu təzə tanışım ilə vidalaşdım.

Bəli, Mərənddən də çıxdıq. Sabahısı gün ikinci çağ Araz kənarına çatıb, ayağımızı üzəngidən çıxardıq. Bir nəfər qarşımızda dayanıb amiranə dedi:

“Xan sizi çağırır!”

“Xan kimdir, adı nədir, bizimlə nə işi var,” -- dedim.

“Xan-Əmintəzkirədir, sizin pasportlara baxıb qol çəkmək istəyir,” -- dedi.

“Bəs elədə demə ki, sizi istəyir, de pasportları istəyir,” -- dedim.

Dedi:

“Bəli, pasportları istəyir.”

Pasportları verdim, apardı. Neçə dəqiqədən sonra qayıdıb gəldi. On dörd qran qol pulu istədi. Verdim.

Dedi:

“Bizim də qulluq haqqımızı ver.”

İki qran da ona verdim. Razılıqla dedi:

“Yaxşı yol, sağ-salamatlıqla gedin.”

O çıxıb getdi, biz də farağat tapıb ətrafımıza göz gəzdirdik. Gördüm ki, Batumda, Bakıda görmüş olduğum kimi, həmvətənlərimdən iki yüz nəfərə yaxın halı pərişan adam dəstə-dəstə yığılıb günəşin altında dayanmışdır. Əmintəzkirənin adamları isə onları dövrəyə alıb, pasport pulu toplayırlar. Pul iyi duyduqları hər bir kəsdən daha artıq alırdılar. Pulsuzları sillə-təpik altına salıb döyürdülər. Qərribə bir həngamə idi. Onların halına ürəyim od tutub yandı. Bu əsnada bir qədər aralı, qoltuqlarında dəf-dümbək tutub, yanlarında neçə oyunbaz meymun-əntər saxlamış başqa dəstəni gördüm. Neçə nəfər qız paltarı geymiş telli oğlan onlarla idi. Pasport məmurları bunlarla da əlbəyaxa idilər. Bunların kim olduqlarını, nə üçün səs-küy saldıqlarını soruşdum. Dedilər bunlar da Arazın o tayına keçmək istəyirlər. Peşələri Qafqaz ölkələrini avara-avara gəzişib, bu oğlanları, meymunları, əntərləri oynatmaqdır. Bu vasitə ilə hər qapıdan bir pay dilənib başlarını gırləyirlər. Cəncəlin səbəbi də budur ki, Əmintəzkirə meymunlardan, əntərlərdən də təzkirə pulu istəyir. Bunlar da vermirlər. Deyirlər bu təzə dəbdır. İndi üç gecə-gündüzdür ki, burada məəttəl olublar. Gördüyünüz bu həngamə təzkirə məmurları ilə bunların arasında hər gün təkrar olunur. Bu hadisə də məni təəccübləndirib heyrətimi artırdı.

Əlqərəz, bu kədərli vəziyyəti görməmək üçün istəyirdim özümü mümkün qədər daha tez o tərəfə salım. Çayın kənarına gəlib keçidində dayandım. Gördüm çaydan keçmək üçün yeganə bir vasitə bircə dənə qayıqdan ibarətdir. Qayıq da ki, məşallah olsun, o qədər köhnə idi ki, elə bil Nuh peyğəmbərin dövründən yadigar qalmışdır. Müsafirləri bu qayıqla Arazın o tayına rus sərhəddinə keçirirdilər. Biz də iki nəfərə iki qran verib qayıqda oturmaq. Qayıq sahilədən bir qədər aralanandan sonra Yusif əmi İrana tərəf baxıb dedi:

“İlahi, sənə yüz min şükr olsun ki, canımız bu xaraba ölkədən sağ-salamat xilas oldu.”

Yusif əmi, belə bir şükrü yalnız mənim salamatlığım xatirinə eləməsinə baxmayaraq, çox yersiz danışdı. Çünki bu sözlərin mənim vətənpərvər təbiətimə və xasiyyətimə zidd olduğunu yaxşı bilirdi. Onun bu yersiz sözündən ürəyim bərk incidi. O dərəcədə mənə toxundu ki, sözlə ifadə edə bilmirəm. Sanki başıma bir qazan qaynar su tökdülər. Beynimdən tüstü qalxdı.

Dedim:

“Ay insafsız, bu pak torpağın təqsiri nədir? Vətəni tərk edirsən, əlvida duasını oxuyub, bir daha buraya qayıtmağı allahdan diləməkdənsə sevinib şükr edirsən. Qərībā daş ürəyin var!”

Sözümü deyib qurtara bilmədim, məni ixtiyarsız ağlamaq tutdu. Hönkür-hönkür ağlayıb dedim: "Ey mənim əziz, sevimli vətənim! Canım, ruhum sənə torpağına fəda olsun. Mənim məzhəbimdə sən cənnətdən də müqəddəssən. Sənə torpağın diriliyin bulağı, havanı isə əbədi cənnət havasının həsəd aparacağı bir havadır. Heyf ki, naxələf övladın sənə yüksək qədrini alçaltdı, sənə şan-şövkətini qorumaı, səni əcnəbilərin gözündə xar etdi. Peyğəmbərimizin imana bərabər hesab etdiyi vətən məhəbbətini untdu. Daha bunu bilmədi ki, bu xarlıq işin sonunda onların özlərinə və övladına şamil olacaqdır!

Ey mənim müqəddəs vətənim! Bu cahil övladların sənə qədrini o dərəcədə aradan aparmışlar ki, bu gün sənə mehriban qucağından ayrılıb gedən hər bir naxələf fəraqın üçün qan ağlamaqdansa, qayğı və məhəbbətini yad edib kədərlənməkdənsə, səndən ayrıldığına görə utanmazcasına şükr eləyib sevinir. Amma mən sənə fəraqında ürəyi dağlı, gözləri yaşlı bir oğlunam. Mənim məzhəbimdə səndən ayrılmaq can verməkdən də çətindir.

Gedirəm, həsrət üzündən baxıram arxaya mən,

Ayağımdan xəbərim yox, necə arxamca gəlir.

Bəli, mənim də dilimdə minbir şikayətim var; ancaq mənim şikayətlərimin hamısı sənə naxələf övladlarındandır. Onlar sənə haqqında öhdələrində olan borcu yerinə yetirməyib, sənə cəfa edirlər. Bağbanı tənbel olan bağın saralıb solmaqda nə təqsiri var.

Ey mənim əziz vətənim! Hərçənd ki, mənim qardaşlarım olan vəfasız övladlarından şikayətim var. Ancaq onların da məndən narazı olduqlarını bilirəm. Onlar bundan sonra yığıncaqlarda, məclislərdə məndən gileylənib şikayətlənəcəklər. Bəlkə də mənə sənə bəslədiyim dərin məhəbbətə görə dəliliyə ittiham edəcəklər. Öz dəftərində mənim adımlı bir boşboğaz, cəfəng danışan boşbeyin kimi qeyd etmələri də bəid deyil. Mən onların adını, İran tarixi isə mənim

adımı bir dəli kimi qeyd edəcək. Amma onların vecinə deyil, çünki vətənpərvərliyin mənasından, onun ülvî aləmindən xəbərsizdirlər".

Ağlamağım getdikcə şiddətləndi, nəfəsim tıxandı. Daha dilim söz tutmadı. Yusif əmi yanılib yersiz danışdığını anladı, araya söz salıb, məni kədərli vəziyyətdən qurtarmaq istədi. Dedi:

“Bəy əfəndi, baxın, su elə lal axır ki, heç bilmirsən hansı tərəfə cərəyan edir.”

Doğrudan da, Yusif əminin öz sözündən artıq dərəcədə peşmançılıq və xəcalət çəkməsi aydın idi. Mən kədər aləmindən ayrıldım. Qayıq da çayın sərhəd olan sahilinə çatdı. İkimiz də yük-yapımızı götürüb qayıqdan çıxdıq. Rusiyanın gömrük və sərhəd məmurları o saat gəlib pasportlarımıza viza qoydular. Yəni pasportlara baxıb qol çəkdilər. Ondan sonra çaparıxana məmurunu görüb at istədim. O dəqiqə atları hazırladılar. Minib yola düşdük. Yol üstündə Naxçıvan şəhərindən başqa diqqətəlayiq bir yer görmədik. Oradan da keçib uzun bir məsafəni arxada qoyandan sonra Qafqazın məşhur şəhərlərindən olan İrəvan şəhərinə çatdıq. Müsafir çox olduğuna görə buranın çaparıxanasında hazır at yox idi. Üç-dörd saat məəttəl olub at gözləməli idik. Ona görə də gəlib aşağıda gəzməyə başladım. Birdən papağında şiri-xurşid əlaməti olan bir fərtaş gəlib dedi:

“Ara, təzkirələrinizi verin baxım.”

Təzkirələrimizi göstərdim. Dedi:

“İki manat verin.”

Sözsüz-sorğusuz çıxarıb iki manat verdim. Alıb getdi. Çaparıxana məmurlarından biri mənə dedi:

“Nə üçün ona pul verdiniz? Təzkirəyə baxmaq adı ilə bunların müsafirlərdən pul almaq haqları yoxdur. Ancaq haqları olmaya-olmaya gəlib istəyirlər. Heç kəs onlara bir şey vermir, hətta bəzisindən kötək də yeyirlər. Yalnız bəzi aciz-avaradan bir şey qopara bilirlər.”

“Eybi yoxdur,” -- dedim. -- “Elə biz də aciz-avaralardan biriyik.”

Dörd saat dayandıqdan sonra atları gətirib qoşdular. Biz poçta ilə Axaltskə tərəf yola düşdük. Bir iranlı da bizə yoldaş idi. Ondan soruşdum:

“Haralısınız?”

“Xoyluyam,” -- dedi.

Dedim:

“Bu səfərimdə mən istəyirdim Xoy şəhərini də səyahət eləyim. Amma bu Yusif əmi məni qoymadı. Heyf ki, o şəhəri görmədim. Bir deyin görüm ora necə şəhərdir?”

Yoldaşımız şəhərin vəziyyətindən bir qədər söhbət elədi. Oranın ticarətindən, əkinindən soruşdum.

Dedi:

“Hər şey var, amma İstambulla ticarəti tamamilə kəsilibdir. İstambulla ticarəti olanların hamısı iflasa uğramış, ayaqdan düşmüşlər.”

Mən yenə də o şəhəri səyahət etmək əzmində möhkəm olmayıb, oraya getmədiyimə təəssüfləndim. O dedi:

“Kaş bir gəlib görəydiniz. Molla Hüseyn Cinninin şagirdlərindən biri Xoya təzə rövşəxan gəlibdir. Cavan olmasına baxmayaraq öz qoca ustadı kimi mərsiyə oxuyur. Əcinnə tayfası onun qoltuğunun altında gizlənib onunla danışır, ona elə təzə mərsiyələr öyrədirlər ki, heç xoruz səsi eşitməyibdir. Cinlərin onun üçün yazdıqları mərsiyə kitabını onun özündən başqa bir kəs oxuya bilmir. Mərsiyə məclislərində adam əlindən iynə salsan yerə düşməz. Camaat onun mərsiyəsində göz yaşı axıtmaq əvəzinə qan ağlayır. Bütün mərsiyəxanların bazarını bağlayıbdir. İş yaman tutubdur.”

Dedim:

“Zəhmət olmasa, bu söhbəti büküb bir tərəfə qoy, bundan artıq eşitmək taqətim yoxdur. Xoya getməmiş səyahətimi qurtardım. Sizin fərmayışınızdan o şəhərin əhalisinin nə kimi dərdə mübtəla olduğunu anladım. Mənim ağam, bu sözlər müsəlmançılığın tamamilə ziddinədir. Necə yəni cinlər gəlib adamın qoltuğunda gizlənir, yaxud əbasının ətəyi altında əyləşib ona mərsiyə öyrədirlər.”

Bununla söhbətimizi qurtarıb fikrə daldım. Yalnız mənzilə gəlib çatan vaxt özümə gəldim. Burada da dörd saat oturub Batuma gedən qatarın intizarını çəkdik. Qatar gələn kimi oturub, Batuma yola düşdük. Mən də öz səyahətnaməmi burayadək yazdım.

Səyahətimin nəticəsi bundan ibarətdir ki, gəzdiyim İran ölkəsinin heç bir şəhərində mənə sevincdirə biləcək tərəqqi əsəri və ya mədəniyyətə təşəbbüs görmədim. Ticarətdə, kənd təsərrüfatında babalarından nə qalıbsa, onunla kifayətlənirlər. Təəccüblü burasıdır ki, ata-babalarının məişət tərzini olduğu kimi qoruyub saxladığılarına fəxr edirlər. Ancaq məsrəfsiz bəzək-düzəyi evlərində artırmaq sahəsində o dərəcədə irəliləyiblər ki, ata-babaları bu vəziyyəti heç yuxuda da görməmişdilər. Bunların ata-babaları əziz vətənin istehsal etdiyi iki yüz tükənlik mis qabla böyük bir ailənin yüz illik ehtiyacını ödəyir, axırda da bu qabların qiymətindən heç bir şey azalmırdı. İndi isə bunlar iki yüz tükənə bir çilçirəq alıb, otaqlarının tavanından asıblar. O da qırılıb bircə dəfə yerə düşməklə sahibinin qışqırır "vay" deməsindən başqa bir əsər qalmır. Aydındır ki, bu kimi şeylər onların babalarının heç xəyalından belə keçməmişdir.

Əksəriyyəti mülkədar olan bu camaatdan bircə nəfəri də belə bir xəyala düşməmişdir ki, qonşu ölkədən nümunə üçün bir xırmandöyən maşını və ya biçin maşını, ya da buğdatəmizləyən maşını alıb öz kəndlərində, tarlalarında işə salsın, beləliklə də onun məziyyətlərini öz gözləri ilə görsün. Bu ölkədə başdan-başa bütün böyük şəhərlərindən tutmuş qəsəbə və kəndlərinədək bircə dənə ağzından tüstü çıxan maşın və ya fabrikin küresi görünür. Heç yandan dəmiryol qatarının gəlməsi və ya çıxmasını xəbər verən fit səsi eşidilmir. Heç bir şəhərdə dövlət idarəsi naminə əzəmətli, uca imarət görmək mümkün deyil. Dövlət xəstəxanasından, məktəbindən heç bir yerdə əlamət yoxdur. Heç bir şəhərində tərəqqi və mədəniyyət nişanından olan kompani bank görünür. Heç kəs məscidlərin vəziyyəti haqqında düşünür. Səfəvi şahları və keçmiş dövrlərin başqa məşhur adamlarının qəbirləri bütünlüklə xarab olub dağılmışdır. Məmləkətin və millətin tərəqqisi uğrunda böyük zəhmətləri və xidmətləri olan mərhum naibüssəltənə Abbas Mirzə və mərhum Mirzə Təqixan əmir kəbir haqqında xələflərin qədir bilməsini andıran bir söz belə dillərimə gətirmirlər. Nə yaxşılarını rəhmətlə yad edir, nə də pisləri lənətlə xatırlayırlar.

İşləri, peşələri bir-birinin hüququnu tapdalamaq, rəhmsizlik, mürüvvətsizlik, insafsızlıq və bədxahlıqdır. Bununla belə, beş nəfəri bir yerə yığılan kimi deyir: "Ay baba, dünya beş günlükdür, axirət fikrində olmaq lazımdır". Ancaq hamısı yalan danışır, dildə bir cür, əməldə başqa cürdülər. Xeyallarından keçməyən bircə şey varsa, o da qiyamət gününün sorğu-sualıdır. Xeyrat verməyinə verirlər, ancaq varlıların qarnını doyururlar, yoxsulların halına qalan yoxdur.

Bütün işləri riya üzündəndir. Tamahsız, təvəqqesiz bir adama salam da verməzlər. Camaat namazına gəlirlərsə, deməli, pişnamazdan bir təvəqqeləri var. Xalqın əxlaqı elə pozulubdur ki, onu islah etmək nəzərə çox çətin gəlir. Demirəm, özümüzə təsəlli vermək üçün deyək ki: "Elə qalmadı, belə də qalmaz".

Keçdiyin hər bir yerin torpağının münbit, əkinə yararlı olduğunu görürsən. Ancaq faydası nədir? Göz işlədikcə hər yer bəyazdır. Eləcə də bir sıra kiçik və böyük şəhərlərdə əhali o qədər azdır ki, elə bil dilsizlər səhrasıdır. Camaat xarici ölkələrə o dərəcədə mühacirət etməyə məcbur olmuşdur ki, şəhərlər boşalmışdır. Bu ölkənin əhalisinin ən bədbəxt zümrəsi muzdurlar, fəhlələr və hamballardır. Bu yazıqlar gərək bir gün işləsinlər, bir gün də çörək dalınca bütün şəhəri dükan-dükan gəzsinsinlər, bəlkə öz pulları ilə bir batman çörək alıb uşaqlarını doyursunlar. Neçə ildir ki, məhsulun bol və bərəkətli olmasına baxmayaraq çörək qıtlığı davam etməkdədir. Bu, bir il, iki il deyil, çoxdanın haqq-hesabıdır. Qan içməkdə Çingizin atlılarından çevik olan mülkədarların çoxu öz həmvətənlərinə rəhm eləməyib, buğdanı anbarlarda çürüdürlər. Qoy allah özü bu yoxsulların dadını o tamahkar zalimlərdən alsın.

Hal-hazırda bütün yer üzündə iranlıdan bədbəxt bir millət yoxdur. Sudan və Həbəş zənciləri arasında da bir haqq-hesab var. Onlar da müəyyən dərəcədə bəşəri hüquqlara malikdirlər, gündən-günə tərəqqiyə doğru meyl edirlər. Lakin qaragünlü iranlıların vəziyyəti gündən-günə ağırlaşır. Əgər deyək ki, allahın istəyi belədir, onda xəta edirik, bəlkə küfr demiş olarıq. Dünyanı yaradan allah alim, adil və mehribandır. Nə üçün gərək bir ovuc iranlının xar və zəlil olmasını istəsin. Desəm ki, bizi cadulayıb tilsimə salmışlar, bu da batil bir əqidə olar. Bəs onda deməliyəm ki, bütün bu gerilik və zillətin səbəbi öz yaramaz işlərimizin cəzası, tənbellik, qəflət və cəhalətimizin nəticələridir.

Elm və insaf gözü ilə baxsaq görürük ki, bu gün Qərb ölkələri xalqlarının fəxrinə və başıucalığına səbəb olan hər bir vəsilə bizdə olmuşdur. Biz bilə-bilə o asudəlik və başıucalıq vasitələrini rədd eləyib özümüzə uzaqlaşdırdıq. Amma Qərb ölkələri xalqları onları ikiəlli tutub öz məişət və mədəniyyətlərini həmin vəsaitin üzərində qurdular. Təəssüflər olsun ki, indi əcnəbilərin əlində gördüyümüz bütün bunlara özgə malı kimi həsrətlə baxır, daha bilmirik ki, bütün xoşbəxtlik vasitələrini özgələri bizim qəflətimiz nəticəsində ələ keçirmiş, yalnız onların rəngini dəyişmişlər. İndi biz onlara özgə malı kimi uzaqdan həsrətlə baxırıq. Bəli, "öz malını özgədən diləmək" buna deyirlər.

Bu, haman İrandır ki, "şahlıq" və "ədalət" sözləri başqa ölkələrə onun müqəddəs torpağından yayılmışdır. Pişdadi sülaləsinin ilk padşahı olan Kəyumərsdən tutmuş Sasani sülaləsinin sonlarınadək bu abad ölkə ədalətin mənbəyi olmuş, onun saçdığı mədəniyyət işıqları başqa ölkə xalqlarının gözünü qamaşdırmışdır. İndi də İran məmləkəti öz gözəl iqlimi, bərəkətli torpağı ilə yer üzünün ən yaxşı ölkələrindən hesab olunur və bu nemətin şükrü bizə vacibdir. Ancaq nə faydası İranın indiki ərazisinin Fransa torpağından iki dəfə artıq olmasına baxmayaraq, Fransanın dördüdə biri qədər əhalisi yoxdur. Məlum olduğu kimi, əhalinin dəqiq şəkildə siyahıya alınmasının verdiyi nəticələrə görə Fransanın qırx iki milyon yarım əhalisi vardır. Lakin İran əhalisi haqqında heç bir hesab-kitab olmadığına görə müxtəlif məlumatlar verilir. Bəziləri onu yeddi milyon yarım, bir çoxu da onu on milyon nəfərədək yazıblar. Özümüzü bir qədər

sakitləşdirmək üçün ikinci rəqəmi götürsək, yenə də İranda Fransanın dördüdə biri qədər əhali olmadığı aşkara çıxar. Bu geniş ölkənin əhalisinin bu dərəcədə azalmasının səbəbini soruşsanız, bir neçə yerdə qeyd etdiyimiz cavabı eşidəcəksiniz. Xalq hakimlərin təcavüzü və özbaşınalığı üzündən xarici ölkələrə cəlayi-vətən etməyə məcbur olduğuna görə nəsillər qırılıb aradan getdi. Evlənmə və nəslin artması bir növ dayanmış oldu. Bu təəssüflü vəziyyətə qan ağlamaq lazımdır. İgtişaşlara, arasıkəsilməz dava-qırğınlara və durğunluq dövrünə baxmayaraq, coğrafiyaşünasların bəzisi Nadir şah dövrünün sonlarında İran əhalisini iyirmi milyondan otuz milyona kimi qeyd etmişlər. İndi bu son yüz əlli il ərzində ölkə əhalisinin on milyon nəfəri əcnəbilərə udurulmuş, başqa on milyon nəfəri isə zalım hakimlərin əlindən başını götürüb ana yurdunu, ailəsini tərk etməyə məcbur olmuşdur.

Bundan daha artıq təəssüflü cəhət odur ki, bu pərişanlığın səbəblərini heç kəs axtarıb tapmaq fikrində deyil. Nə olmuşdur ki, indi İran hər bir şey üçün xarici ölkələrə möhtacdır və yadların təcavüzünə, sədəməsinə məruz qalmışdır? Gərək indi ayaqqabıdan tutmuş papağa qədər firəngilərdən alsın. Avropalılarla ticarət əlaqələrimiz olmayan vaxt bəs nə edirdik? O vaxt bizim əməlimiz aşmırdımı?! Nə üçün bu əlaqələrdə onlar bizə üstün gəlib, bizi özlərinə möhtac elədilər? Aydındır ki, bunun səbəbi bizim cəhalətimiz oldu. Sadəlövhlik üzündən əlimizdə olana qənaət eləmədik. Xarici əmtəənin yalançı, davamsız naxış-bəzəyinə uyduq, vətən mallarının keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa fikir vermədik. Bu qəflətin nəticəsində bugünkü dərəcə düşər olduq. Ata-babalarımız yaxşı demişlər:

Yamağı yamağın üstünə bəndlə,

Birovuz paltarın minnətin çəkmə.

Biz onların bu sözünə qulaq assaydıq indi canımızı əcnəbilərə möhtac olmaqdan qurtarmışdıq. Belə olsaydı öz ehtiyaclarımızı ödəmək üçün ölkəmizin var-dövlətini əcnəbilərin kisəsinə doldurmazdıq.

Burada bir əhvalat yadıma düşdü. Mötəbər, doğru danışan bir kişidən eşitdiyimə görə, ölkə başçılarından ibrət alması üçün burada onu nəql etməyi münasib hesab edirəm. O mötəbər şəxs deyirdi ki, günlərin bir günündə rus imperatorlarından biri tanınmayan bir halda Moskva bazarında gəzirmiş, mağazaların birində görür ki, bir qədər mahud parçanı büküb bir bucağa qoymuşlar. İmperator mağaza sahibinin səliqəsizliyinə təəccüb edib içəri girir, onun sahibindən soruşur: "Bu gözəl əmtəəni nə üçün belə gözədən salıb toz-torpaq içində atmısan? Bu sənə ticarət işində səliqəsizliyini göstərir". Mağaza sahibi deyir: "Müsyö, mənimki mənə bəsdir, köhnə dərdlərimi təzələmə, yaralarım duz səpmə, mənim dərdimin dərmanı yoxdur". İmperator deyir: "Dərdini söyləməkdən ki, sənə bir zərər toxunmaz. De görüm dərdin nədir?" Mağaza sahibi deyir: "Sizin nəzərinizdə gözəl görünən bu mətah mənim evimi yıxıbdir. Mənim əməlli-başlı sərmayəm var idi. Ticarət üçün Londona getdim. Orada mahud toxuyan dəzgahları görüb, vətənim mahud ehtiyacından qurtarmaq üçün o maşınlardan vətənimdə düzəldib işə salmaq fikrinə düşdüm. Bir müddət bu iş üçün vaxt itirdim. Çoxlu pul xərclədim. Nəhayət, bu mətahı öz vətənimdə istehsal etməyə başladım. İndi hər bir kəs insafsızlıqla ona bir eyb qondarıb almır. Bütün sərvətimi, həyatımın yarısını bu yolda tələf eləmişəm. İndi özümü tamamilə itirmişəm.

Heç bilmirəm nə edim". İmperator deyir: "Doğrudan da haqqınız var, amma naümid olmayın, allah bu işi yoluna salmağa qadirdir. Hələlik ondan iyirmi arşın mənə verin". Mağaza sahibi mahudu verib pulunu alır. Onun sabahısı gün imperator öz imzası ilə qəzetlərdə bir elan dərc etdirir. Orada yazır ki, filan mağazada çox əla vətən mahudu var. Mən özüm də ondan bir dəst paltar tikdirib geymişəm. Çox gözəldir, başqaları da ixtiyar sahibidirlər.

İndi belə bir elandan sonra hansı vəzir, vəkil, hakimin cəsarəti var ki, xarici mahuddan paltar geysin? Buna görə də hər tərəfdən camaat o mağazaya axışib mahud alır. Qısa bir müddət ərzində mahud tamamilə satılıb qurtarır. Ondan sonra da vətən mahudu o qədər rəvac tapır ki, çoxlu karxanalar təsis olunur. Həmin birçə elanın bərəkətindən bugünədək Rusiyada qırx beş mahud karxanası açılmış, hamısı da işləyib mənfəət verir. Görün bu işlə sizin şahnişan lələ çiraqların, büllur əsbabların nə qədər təfəvütü var!

Nə isə, mətləbdən uzaq düşdük. Bütün millətlərin alimlərinin təsdiq etdiyinə görə, iranlılar fərasətli, huşlu-başlıdırlar, onlar hər cür tərəqqi və mədəniyyət qabiliyyətinə malikdirlər. Düzgün tərbiyə olunsalar öz vətənlərinə parlaq xidmətlər edə bilərlər. Bu iddianı sübuta yetirmək üçün çoxlu aydın dəlillər gətirmək olar. Birincisi budur ki, müasir elm və sənətdən məhrum qalmalarına baxmayaraq, iranlıların öz fikri, xəyalı və mahir əllərinin məhsulu olan bir para əmtələri dost-düşməni heyran qoyub, onların tərifini qazanmışdır. Əgər bu nəcib millət müasir elmi və sənəti də mənimsəyə bilsə, şübhəsiz ki, yer üzünün mədəni xalqlarından biri olar. Elm təhsilində də vəziyyət eynidir. Rusiya, Fransa, İngiltərəyə gedib, məktəblərə daxil olmuş İran əsilzadələri o ölkələrdə biganə olmalarına, qürbət çətinliklərinə baxmayaraq, dərs oxumaqda yerlilərin özündən qabağa keçmişlər. Oxucular soruşacaqlar ki, bəs bu qədər fitri istedadlı iranlıların hər şeydə başqalarından geridə qalmasının səbəbi nədir? Onun səbəbi məlumdur -- mürəbbinin olmaması, tərbiyəçinin olmamasıdır. Bəlli olduğu kimi, tam bir əsrdən bəridir ki, İran hökuməti dəstgahında elmə, sənətə etina edən yoxdur. Bir adamın elm və sənətdə yüksək məqamlara çatması üçün ya gərək varlı-karlı himayəçiləri, ya da çoxlu pulu olsun. Bu iki vəsilədən məhrum olduqda elmdə, sənətdə, bacarıqda öz dövrünün Asəfi olsa belə heç kəs ona etina etməyəcək. Yüksək məqamlara çatmaq üçün üçüncü yol da var. Ancaq biz onu yazmaqdan utandıq. Əgər bir şəxsin bu üç vasitədən biri olmasa gərək yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş azarlılar kimi öz evində oturub qapını üzünə bağlasın. Çünki hünər və fəzilət işə keçməz. Atanın fəziləti və şöhrətindən, əlbəttə, oğula bir pay çatar, elə o da kifayət edər. Bir yerdə ki, sipəhsarlıq qılıncını on dörd yaşında bir uşağın belinə bağlayalar, özünə də haman yüksək adı verələr, o məmləkətdə istedadla arxalanıb tərəqqi etməyə daha necə ümid bağlamaq olar? On dörd yaşlı adamın zati istedadı olarsa, hərbi nazirliyə çatması üçün qırx illik son dərəcə çətin, ağır, yoxuşlu yol var. Hər şeydən əvvəl gərək həmin şəxs məşhur hərbi məktəblərdən birində dərs oxuyub oranın fərqlənmə diplomunu alsın, sonra hərbi rütbənin ilk dərəcəsiindən başlayıb göstərdiyi parlaq xidmətlərinə görə sərhəng, sərtib, mirpənc, əmirtumanlıq rütbələrinə çatsın. Elə ki, dövlət və millətə sədaqətdə, bacarıqda, şücaətdə öz tay-tuşlarından irəli keçdi, bəlkə də o yüksək məqama çata bilər. Ancaq belə olarsa o şərəfli ünvana layiq ola bilər. Hərgah mənəslərlər və rütbələr bu yolla verilsə idi, onda xalq yüksək dövlət məqamlarına çatmaq ümidi ilə həmin hüquqa malik olmaq üçün elmləri və fənləri təhsil etmək dalınca gedərdi. Onda bütün işlər də öz qaydasında olub tərtibə düşərdi. Dövlətin iqtidarı, nüfuzu artıq olardı. Millət də başıucalıqla, şərəflə yaşayardı. Məmləkət də abad olardı. Bugünkü pərişanlıqdan, xarlıqdan iz-əsər qalmazdı. Ən böyük hünəri özünə tabe olan məmurların maaşını mənimsəmək və qoşunun miqdarını azaldıb hərbiçilərin geyimindən, yeməyindən, sursatından kəsib oğurlamaqdan ibarət olan

bugünkü hərbi nazirin belindəki qılıncı açıb, hərbi paltarını əynindən çıxarsalar onda heç bir hünər və fəzilət qalmaz. Ona görə ki, onda nə varsa qondarmadır. Bircə sözlə bu qədər rütbənin sahibi olubdur. Elə bircə sözlə də onun hamısını itirə bilər. Tarix haqqı və ləyaqəti olmadan yüksək məqamlara çatmış bu kimi adamların müqəddəratını çox gözəl göstərir. Bərmək övladının sərgüzəşti göz qabağındadır. Cəfər Bərməki yaşadığı dövrdə ölkənin xəzinəsindən otuz milyon qızıl bağışlamışdı. Ancaq bircə günün ərzində şahın könü ondan döən kimi otuz şahılıq neft ilə qamış onun və ona yaxın adamların həyat xırmanına od vurdu. Uşaqları və arvadı uzun müddət ac, sərgərdan qaldılar. Belə bir yersiz bağışlamaların ardınca belə bir ağır cəza gəldi. Bunların ikisi də qanun-qaydadan uzaq idi. Hamıdan təəccüblüsü budur ki, hal-hazırda İranda hər bir vəziri mədh etmək istədikdə deyirlər səxavətdə Hatəm Taiyə oxşayır. Əgər bir vəziri pisləmək istəsələr, deyirlər yaxşı adamdır, ancaq bir az xəsisdir. Heyf ki, xəsislik bu kişinin yüksək adını alçaltmışdır. Dürüst diqqət yetirdikdə məlum olur ki, birincinin yaxşı cəhətləri camaatdan zorla, nahaq yerə almaq, riyakarlıq və israfla başqalarına bağışlamaqdan ibarətdir. İkinci vəzirin eybi də ondan ibarətdir ki, nə zülm ilə alır, nə də yersiz israfla bağışlayır. Bunların ikisinin arasındakı fərqi uzaqgörən alimlər özləri yaxşı təyin edə bilərlər.

Xülasə, ticarətin, alverçilərin, təbəələrin vəziyyəti qısa şəkildə deyildi. Məmləkət başçılarının əhvalı da xülasə şəkildə bundan ibarətdir: İranda elə bir sədr-əzəm yoxdur ki, sabah bütün məqamları və rütbələrinin əlindən alınmayacağına əmin olsun. Eləcə də, şahın sarayında elə bir qapıçı yoxdur ki, hər gecə sədr-əzəmlik yuxusu görməsin. Hamısı ləqəb almaq, dalınca gedən athıların sayını artırmaq, nökrə-naiblərini çoxaltmaq, cah-calalını yüksəltmək fikrindədirlər. O şey ki, onların heç xəyalına belə gəlməz vətənin qüdsiyyəti, məmləkətin abadlığı, gələcək nəsillərin istiqbalını təmin etmək, dövlətin iqtidarı və tərəqqisi üçün lazım olan amilləri hazırlamaq məsələləridir. "Çoxları qəflət yuxusuna dalmış, ancaq öləndə ayılırlar".

Aqibətdən hamısı qafildir,

Cümləsi yatmağa çox mayildir.

Bu zərər onlara məlum olacaq,

Fəqət heyhat, öləndən sonra.

Bəli, elə ki, qonşuların istila seli başlarından aşdı, onda bugünkü qəflət yuxusunun peşmançılığını çəkərlər. Ancaq heyf ki, sonrakı peşmançılığın faydası olmayacaq.

Burada söz meydanının yeganə pəhləvanı mərhum Əbu Nəsr Fətullaxan Şeybaninin (onun pak ruhunun əbədi məskəni cənnətdə olsun) şərlərindən bəzisi yadıma düşdü. Məlum olduğu kimi, o gözəl şairin seçilmiş şərlərini İranın Tiflisdəki general konsulu Mirzə Rza xan cənabları İstambulda nəşr etdirmişdir. O vaxt dostlarımdan biri ondan bir nüsxə alıb mənə hədiyyə göndərmişdi. Mən isə öz məlum təəssübümə görə onun müəllifini də, nəşirini də lənətləndirib, hər iki möhtərəm şəxsi qeyrətsizlikdə ittiham etmişdim. İndi özüm öz gözlərimlə vəziyyəti gördükdən sonra kamal-iciz ilə ikisindən də üzr istəyirəm.... O, öz "Pərişannamə"sində sanki bu günü görüb bu şəri yazmışdır:

Vay o evin halına ki, dəxl ilə xərci
Bir-birinə çatmaya, ola xəracı pərişan,
Xeyrini görməz çoban yunu və yağından
Bir sürünün ki, ola nətaci pərişan,
Çarəsi qalmışdır indi yaxşı həkimə,
Məmləkətin ki, ola məzacı pərişan.

Eləcə də, "Kitabi-Əhməd"-in müəllifi açıq fikirli filosof cənablarından da kəmal-icz ilə üzr istəyirəm ki, təəssübkeşlik bəlası üzündən o cənabın haqqında da pis gümana düşmüşdüm. İndi o böyük kişinin fəlsəfi fikirlərinin incəliklərini müəyyən dərəcədə anlayıb, qəbul edirəm ki, bu odun kökü onun canında imiş. "Bu od hər kəsdə yoxdursa, yox olsun!"

Amma bu qədər pərişanlıqlar olduğu halda, heç bəlli deyildir ki, bu çırpınan ürəklər nə zaman sakit olacaqdır? Bəlkə də allah özü bacarıqlı bir həkim göndərdi.

Bir ölkənin nazirləri arasında birlik olmadığı, bir-birləri üçün quyu qazmaqla məşğul olduqları və habelə bəzilərinin fikri-zikri ancaq özlərini müdafiə etməyə sərf olunduğu halda, bu keşməkeşdə onlar səltənət işlərini məmləkətin nizam-intizamını, xalqın rifahı və dincliyini necə və hansı vasitə ilə təmin edə bilərlər?

Nazirlərin yaxşılığı və ya pislili onların əliaçıqlığı və ya xəsisliyi ilə ölçülən bir yerdə o məmləkətin tərəqqi etməsinə daha necə ümid bağlamaq olar? Bu iki xasiyyətin nazirlərin işinə və vəzifəsinə heç bir dəxli yoxdur. Nazir qondarma səxavətinə, yaxud özgə kisəsindən etdiyi hatəmliyinə görə deyil, elmi, biliyi, işgüzarlığı və dürüstkarlığına görə təriflənməlidir. Eləcə də, onu xəsisliyinə görə deyil, xəyanətinə, kobudluğuna görə pisləmək lazımdır. Ona görə ki, bu iki xasiyyətin -- əliaçıqlığın və ya xəsisliyin xeyri, zərəri nazirlərin işinə və vəzifəsinə deyil, öz şəxslərinə aiddir. Əlbəttə, nazir gərək şəxsən öz məqamının heysiyyətini qoruyub neçə nəfər nökrə, xidmətçi saxlasın, lazım gələn vaxtlarda çox əzəmətli, təntənəli qonaqlıqlar təşkil eləsin. Dövlət də gərək nazirə elə bir maaş təyin etsin ki, onun lazımı xərclərini ödəsin. Nazir də öz maaşı ilə kifayətlənməlidir. Maaşına qane olmadıqda onda israf elədiyi vəsaiti ya gərək zorakılıqla xalqdan və itaəti altında olanlardan çıxarsın, ya da dövlətin xəzinəsinə əl gəzdirsin. Bu iki cəhətin ikisinin də aqibəti qorxuludur. Bəxtlərinin iki günlük gətirməsinə güvənərək dövlətin və millətin milyonlarla hüququnu əcnəbilərə satan, bunun müqabilində özlərini avam camaatın gözündə yaxşı qələmə vermək məqsədilə qəpik-quruş bağışlayan nazirlər özlərinə zülm etmiş olurlar. Ona görə ki, ruzigar onlara bir neçə gün aman versə də, yenə də işin sonunda öz

əməllərinin cəzasını çəkəcəklər. Tutaq ki, bunların heç birisi olmadı, tarixçilərin dilini bağlamaq və ya qələmini sındırmaq ki, mümkün deyildir.

Naziri barmağına dolamış tənbel, yaltaq, avara bir şairin qəsidəsinə yüz tümən və ya daha artıq verib əldən-ələ salmaqla başqalarını şirnikdirmək nazirin yaxşılığına, yüksək rütbəsinə dəlil ola bilməz. Bacarıqlı, bilikli nazir odur ki, belə bir şairi yalan toxumaqdan, adamları ələ salmaqdan, yaltaqlıqdan çəkindirib, milli əxlaqın yaxşılaşmasına, milli dilin tərəqqisinə səbəb olan hikmətamiz şerlər yazmağa yönəldib, həvəsləndirsin. Cənnətməkan Firdovsi Tusinin əməyi müqabilində Sultan Mahmud Qəznəvinin boş vədəsi indiki şairləri xam tamaha salmışdır. Ancaq bunlar bilmirlər, indi o zaman deyil ki, İran şahları Hindistana hücum etsinlər, qızıl-gümüş, qiymətli cavahirlərlə yüklənmiş dəvə karvanları ilə qənimət gətirsinlər. Bizim qəflətimiz üzündən indi o ölkə nəhəngin çənginə düşmüşdür. Bundan əlavə, Firdovsinin o mükafata, hətta ondan artığına tam ləyaqəti var idi. Çünki bir millətin ölmüş dilini dirəltdi, millətin tarixinə dəyərli xidmət etmiş oldu. O, indiki şairlər kimi deyildi. Bunların kəlamında nəsihət və hikmət əsla yoxdur. Buna görə də yüz min lənətə və nifrətə layiqdirlər.

Xülasə, biçarə İbrahim bəy, İran məmləkətlərini gəzərkən tərtib etdiyi səyahətnaməsini burada qurtarıb yazır:

“Əgər bu səyahətnaməni oxuyanlardan biri mənə irad tutub desə ki, bəs nə üçün İranda gördüyün bu şəhərlərin cəmiyyətini müəyyənləşdirib yazmamısan? Mən onun cavabında ərz edərdim: Bu xüsusda mənə hər kəs etiraz eləsə, əlbəttə, haqlıdır. Ancaq tam təəssüflə qeyd etməliyəm ki, mən də şəhərlərin əhalisinin miqdarını yazmaq niyyətində idim. Lakin bunu bacarmadım. Çünki elə bir məxəz əldə yox idi. İranda əhalinin siyahıya alınması qanunu yoxdur. Heç olmasa başqa ölkələrdəki kimi salnamələri olsa idi onun üzündən bu kimi məlumatları yazmaq olardı. İran əhalisinin sayı haqqında hər kəs nə desə təxmin və qiyas üzrə demək olar. Məsələn, Ərdəbildə birindən soruşdum ki, bu şəhərin əhalisinin sayı nə qədərdir? Qətiyyətlə dedi ki, iki yüz min nəfərdən artıqdır. Mən dodaqaltı güldüm. Hirsələnib dedi: "Nə üçün gülürsən?" Dedim: "Sənin hesab bilməməyinə gülürəm. Sən hələ min rəqəminin nə qədər olduğunu anlamırsan". Bir qədər də hirsələnib dedi: "Niyə bilmirəm?" Dedim: "Qardaş, dava demədik ki, özün insaf elə, iki yüz min böyük rəqəmdir". Dedi: "Əgər inanmırsan, sabah səhər tezdən get saman meydanına, öz gözlənlə gör ki, adam əlində zorla tərpanmək olur".

Bir başqasından da həmin şəhərin əhalisinin sayını soruşdum. Dedi: "Gərək otuz min nəfər olsun". Hərçənd ki, o da bu rəqəmi təxmini söylədi. Ancaq bir qədər doğru nəzərə gəldi.

Yol üstündə olan mənzillərin arasındakı məsafəni təyin etmək də eyni dərəcədə çətin idi. Səyahət əsnasında hər gün çarvadardan soruşurdum: -- "Bu mənzilin uzunluğu neçə ağacdır?" Deyirdi: "Altı ağacdır". Halbuki, səkkiz saat, bəzən də on saat getdikdən sonra mənzilə çatırıdım. Görünür, onlar da öz ata-babalarından belə eşitmişlər. Ortalıqda doğru bir hesab-kitab yoxdur. Hələ bunlar bir tərəfdə qalsın, əhalinin çoxu öz yaşlarını, anadan olma tarixini də bilmir. Çox vaxt baş verən ümdə hadisələr onların doğum tarixini təşkil edir. Məsələn, deyirlər: Mən filan zəlzələ, filan

xəstəlik, filan müharibə, ya da filan böyük alimin vəfatı və ya filan hakimin hökuməti zamanı doğulmuşam. Elə bil ortalıqda bir qələm-kağız yox imiş ki, öz təvəllüd tarixlərini dəqiq yazsa idilər. Daha onun üçün mühüm hadisələr axtarmaya idilər. Az adam öz yaşını düzgün bilir. Pasport, təzkirə məsələsi də bunun eynidir. Mən dəfələrlə yetmiş yaşlı kişinin əlində qırx yaşında adamın pasportunu və ya bunun tamamilə tərsini görmüşəm. Könüllərinə nə gəldi yazır, camaatın əlinə verirlər. Pasport sahiblərinin adlarında da bu qaydanı görmək olur. Bir soruşan, maraqlanan yoxdur. Çünki məqsəd nizam-intizam deyil, pul almaqdır. Yazıqlar belə güman edirlər ki, başqa dövlətlərdə təzkirə qaydasını yalnız mədaxil üçün qoymuşlar. Allah bu alçaq "mədaxil" sözünün adını batırsın. Daha bunu bilmirlər ki, bu gözəl işdən başqa dövlətlərin və millətlərin güdmədikləri bir şey varsa o da mədaxildir. Gəlib gedənlər üçün hər bir dövlət və millətin təzkirə çıxarması, işləri nizama salmaq, və təbəələrinin qayğısına qalmaq üçündür. Bu onun üçündür ki, bir hadisə baş verdikdə öz təbəəsinin halından xəbərdar olub bilsin ki, harada onun başına bir oyun gəlmişdir. Məhz buna görə də başqa dövlətlərdə təbəələrin bir ölkədən başqa ölkəyə gedib gəlməsi üçün təzkirə çıxarmasının işi var. Xarici ölkəyə getmək üçün təzkirə istəyən adam haqqında çox dərin axtarış aparılır. İranda isə bu təzkirə dəstgahı çox tamaşalıdır. Əvvəla, bu sənədi hər bir icarədar istədiyi ölkədə öz səliqəsinə görə xoşladığı bir tərzdə çap edə bilər. Hər kəsə də istəsə, ağına-bozuna baxmadan verib ondan pulunu alır. Aldığı pulun da miqdarı müəyyən deyil. Dostlarımdan biri nəql edirdi ki, Cəddə limanında iranlı hacıların əlində mən on cürdən artıq müxtəlif çeşidli təzkirə gördüm. Həmin hacılardan biri mənim özüm ilə söhbət elədi. Bu şəxs Mazandaranın Əşrəf şəhərindən idi. Ziyarətə gəlib qayıtdığı vaxt təzkirəyə qol çəkdirmək üçün verdiyi pulların siyahısını dəftərində qeyd eləmişdi. Mənə o dəftəri göstərdi. Adı ilə, sanı ilə qırx beş түмән yarım təzkirəyə qol çəkdirmək pulu vermişdi. Həmin şəxs deyirdi ki, kəndlilərdən bəzisi istitaətin mənasını başa düşməyib, mollaların şirin vədəsinə uyaraq kisələrinə yüz-yüz əlli түмән pul görəni kimi Məkkə səfərinə çıxırlar. Yazıqlar səfərin ilk mərhələsində əllərində olan pulu xərcləyir, sonra işləri dilənçiliyə çəkir. Mənim həmvilayətlərimdən iki-üç nəfər bu vəziyyətə düşər olub, yoxsulluğa tab gətirə bilmədilər, Cəddədən dönərkən gəmidə öldülər. Cənazələrini dənizə tulladılar. Turi-Sina karantinində də bir neçə nəfərin diləndiyini öz gözümlə gördüm. Bu minvalla da özlərini yarımcan halda vətənə çatdırdılar. Mən müctəhid olsa idim, hökm edərdim ki, hər kəsin yeddi yüz түмəndən az xərcəliyi olarsa Məkkəyə getmək ona haramdır.

Dedim:

“Qardaş, elə allah yaxşı rast gətirib ki, sən müctəhid olmamısan. Hələ heç nə olmamış birinci addımda halalı haram elədin.”

Dedi:

“Eloğlu, üzr istəyirəm, ürəyi yanıqlı olduğuma görə füzulluq elədim. Siz bilmirsiniz, əgər siz o hacıların Məkkədə, Mədinədə pulsuzluqdan nələr çəkdiklərini görsəydiniz elə mənim kimi danışardınız. Allah qismət eləsin görəsiniz. Onda bilərsiniz ki, mən nə deyirəm. Bunların üst-başı elə pərişan vəziyyətdədir ki, adam başı-ayağı çılpaq ərəblərdən belə utanır.”

Batımda dörd gün işsiz oturub gəminin gəlməsini gözləməli olduğuma görə bu neçə kəlməni də, səyahətnamənin mövzusunun kənar olsa da, onun axırında yazmaq istədim. Əsas məqsəd həmvətənlərimi müasir elmləri təhsil etməyə yönəltmək olduğuna görə bu müxtəsər nəsihətnamə də mənfəətsiz olmaz.

Mənim gördüyümə görə, İranda hər bir kəs hansı təbəqə və zümrədən olur-olsun, hər bir mənəb, ləqəb və vilayət hakimliyini pulla ala bilər. Bu işin müəyyən çətinlikləri varsa, o da peşkəş, hədiyyə ünvanı ilə verilən pulun az-çoxluğundan asılıdır. Bu sözə hər kəs etiraz edərsə, günəşi palçıqla örtmək kimi faydasız bir iş görmüş olar. Bu məsələlər o qədər aydındır ki, onu heç kəs də bilməz. Amma İranda yalnız bircə iş və vəzifə vardır ki, bu ümumi qaydadan kənardır. O yeri heç kəs pulla, rüşvətlə, peşkəşlə ala bilməz. Çünki o yeri tutmaq üçün elm lazımdır. Elə buna görə də həmin vəzifə elmin bərəkətindən hünərsiz pulluların hər cür təcavüzündən kənarda qalmışdır. Əgər siz həmin vəzifəni tapa bilmədinizsə, mən sizə onu göstərəm. Bu vəzifə İran teleqrafxanalarındakı qulluqdan ibarətdir. Orada işləmək üçün həmin işi bilmək lazımdır. İranda bircə gün ərzində on nazir və ya sərtib, sərhəng və hətta ondan yuxarı olan hərbi vəzifəli adamlardan beş yüz nəfər öz işindən geri çəkilsə, həmin gün axşamədək hamısının yeri dolar. Amma teleqrafxana məmurları bu gün birdən-birə işləməsələr, rabitə işləri tamamilə pozular, ölkədə böyük bir hərcmərclik yaranar. Ona görə ki, teleqraf fənnindən hər adamın xəbəri yoxdur. Halbuki, xarici ölkələrdə bu fənni hər bir məktəbli uşaq da öyrənə bilir. Bu fənn ən asan fənlərdən biridir. Ona heç əhəmiyyət verən də yoxdur. Beləliklə də, elmin və biliyin yüksək məqamını buradan dərk etmək olar. Bu işi bilməyən adam yüz min tükən peşkəş versə də teleqrafçının yerini ona tapşıra bilməzlər. Elmin şərəfi və hörməti o qədər yüksəkdir ki, onu göstərmək üçün bu kimi dəlillərə heç ehtiyac yoxdur. Vətənin məktəbləri, bildiyimiz kimi, yenidən qurulsa, vətən övladı müasir elmləri və fənləri lazımınca kəsb etsə, onda daha özlərinin və balalarının ehtiyacını təmin etmək üçün yalan danışmağa məcbur olmaz, yaxud başqasının zərərinə razı olmaz, öz dövlətinə, millətinə, vətəninə xəyanət etməz. Şərq ölkələrində yaşayanların inandıqları mövhüm kimya əslində elə elmin bir hissəsidir. Məlum olduğu kimi, həmin mövhüm kimya İranda çoxlu varlı-karlı evləri yıxmışdır. Özlərini kimyagər adlandıran bir çox fırıldaqçı, şarlatan dünyanın başqa yerlərində elmin bərəkətindən onların kələyinə uyan olmadığı üçün İrana gəlib xalqın cəhalətindən istifadə etməklə camaatın evini yıxır. Bir çox möhtərəm şəxsləri məcbur edirlər ki, axşamdan səhərədək görük basıb kürəni isti saxlasınlar. Onlar öz arvad-uşağının yanında oturmaq ləzzətindən məhrum olmaqla bərabər həmin yoluxucu xəstəliyi xələflərinə də miras qoyub gediblər. Mən İranda bir çox böyük, mötəbər evlərin kimya oduna yaxılıb bir ovuc külə döndüyünü öz gözümlə görmüşəm. Əgər bir şəxsin müasir elm və fənlərdən xəbəri olsa bilər ki, bir şeyin mahiyyətini dəyişdirmək mümkün deyil. Bir şeyin zahiri rənginin dəyişilməsi onun mahiyyətinin dəyişməsi demək deyil.

Gər qara daşı qızıl qan ilə əlvən edəsən

Rəngi təğyir tapar, ləli-Bədəxşan olmaz.

Kimya elmi var, özü də çox şərəfli elmdir. Heç kəs də onu inkar etmir. Ancaq şərqlilərin arasında yayılan bu kimya elmi deyil. Onun əsası və məxəzi filan hindlinin belə rəvayət etməsi və ya filan məğribinin elə yazması olmamalı,

məktəbdə müəllimdən öyrənilməli, filan iranlı ya turanlı dərvişdən alınmamalıdır. Əgər millət bu şərəfli elmi məktəblərdə kitab üzündən, bilikli müəllimlərin dərindən öyrənsəydi, indi ölkənin müxtəlif yerlərində olan bir neçə qiymətli mədənləri kəşf edib, vətəni bir para ehtiyaclardan xilas edərdi. Eləcə də şarlatan mürüvvətsiz kimyagərlərin iksir oduna yaxılmış evlərini yanğından qurtarar, əvvəli əziz olan o qədər ailənin sonradan zəlil olmasının qarşısını alar, vətənin abadlığını xeyli artırardı.

Desəm ki, bir para xarici ölkələrdə məktəblərin bərəkəti və elmin şərəfi sayəsində bircə mətbəədə hər gün dörd min nəfər əmələ işləyir, mənim hörmətli həmvətənlərimin heç biri buna inanmayacaqdır. Əldə olan dəqiq məlumata görə yalnız İngiltərədə üç yüz min nəfər fəhlə mətbəələrdə işləməklə məşasını təmin edir. Amma bizim həmvətənlərimiz elmsizlik üzündən hər il neçə minlərlə xarici ölkələrə axışib əcnəbi millətlərin ən alçaq işlərini görürlər. Adı məktəbdən ibarət olan bu iksirin səmərəsi ondan ibarətdir ki, ölkənin cavanları elm və fənləri öyrənib başa çatdırdıqdan sonra xaricdən maşınlar gətirər, elmin gücü ilə bu gün əcnəbilərin zülm baltasına məruz qalmış Mazandaran meşələrində bir tərəfdən qocaman ağacları kəsər, o biri tərəfdən onların qabığından mənim qarşıma qoyub yazdığım kağızdan hazırlayardılar. Məktəblər olsa idi "telefon" adlanan aparatımız da olardı. Əgər indi belə bir aparat olsa idi, bu gün mən buradan onun vasitəsilə Tehranda olan "möhtərəm cənabla" danışardım. O vaxt unutduğum bir para məsələləri ondan soruşardım. Onun kitabxanasında əyləşib söhbət etdiyimiz kimi, səsimizi ucaltmadan danışardıq. Yaxud Misirdə məndən artıq dərəcədə nigaran qalmış anamla danışar, onunla səlaməleyk edib kef-əhval soruşardıq. Elmin sayəsində böyük bir şəhəri qaranlıq gecədə bir neçə dəqiqə içərisində yağsız, piltəsiz çıraqlarla işıqlandırırılar. İksir daha bundan artıq olar ki, avropalı elm vasitəsilə poladı elə bir şəkllə salır ki, qızıl qiymətinə alırlar?! Həqiqi iksir "cavanların başının tükü" deyil, budur. Onu hər yerdə tapmaq olar. Onun adı məktəbdir, hər kəsdən soruşsan sənə göstərir. Ancaq onu bircə yerdə tapmaq olmaz, o da İrandır. Mən bilmirəm bu qədim dövlət, bu nəcib, fərasətli millət nə üçün öz itirdiyini axtarmaq fikrində deyil. Elmin ardınca getmək əvəzinə deyirlər: "Hikmət möminləri azdırır, onu tapan kimi tutub aradan aparın!"

Qərībā burasıdır ki, dar düşüncəli adamların çoxu deyir ki, fələyin gərdişi belə bir vəziyyəti lazım bilmiş. Daha anlamırlar ki, biçarə fələk bu böhtanlar qarşısında heyrandır. Yazıq fələk nə eləsin; sizə düz əlli il möhlət verdi, sizi xarici müharibədən, daxili iğtişaşdan qorudu. Siz bu uzun müddətdə öz evinizdə qaranlıqda əyləşib, qonşuların işıqlı evlərinə uzaqdan tamaşa elədiniz və istəmədiniz ki, siz də öz evinizi işıqlandırasınız. Fələk öz dili ilə sizə deyir: "Mənim heç günahım yoxdur. Mən hələ də sizin darğa, kəndxuda, fərraşlarınızın hökmünün əsiriyəm". Bir də məlumdur ki, allah fələyi aciz bir milləti bədbəxt eləmək üçün deyil, sonsuz hikmətlər məqsədilə yaratmışdır.

Hər bir millət, xüsusilə iranlılar düzlüklə rəftar edib mərdimazarlıq etməsələr, elmin, biliyin ardınca getsələr, dil cəhətcə mətin olub vətən sevgisinə, milli qeyrətə malik olsalar, allah hər bir vəziyyətdə onlara inayət göstərir. Daha onda nə fələyin davasına yer qalar, nə də fələkdən şikayət etməyə ehtiyac duyular. İranlılar bugünkü kimi, əllərini əlləri üstə qoyub məktəblərini

islah etməsələr, tərəqqi və təməddün vasitələrinin axtarış tapmasalar, bir sözlə, köhnə yolla getsələr daha buna fəlak neyləsin? Belə gedərsə çox çəkməz ki, şimal tərəfdən müsibət selləri cuşa gələr, cənub tərəfdən də Ümman deryasının dəhşətli dalğaları təlatüm etməyə başlar, aşır- daşır vətəni başdan-başa tutar. Onda yer üzündə bizim qovmiyyətimizdən, milliyyətimizdən, şərəfimizdən, istiqlaliliyyətimizdən heç quru ad da qalmaz. Onda məlum olar ki, taxtın üstündə nə baş qalmış, nə də tac! Allaha and olsun, mən o günləri gözümlün önündə canlandıranda bədənimi elə üşütmə alır ki, az qalır damarlarımdakı qan donub dayansın.

Başqa dövlətlər, milyonlarla hazır qoşunu, yüz minlərlə top-tüfəngi və sair hərbi sursatı, milyardlarla gəliri olmasına baxmayaraq, öz qüdrətini, gücünü artırmaq üçün bir dəqiqəni belə fəvta vermirlər. Gecə-gündüz əlləşirlər. Bir tərəfdən maliyyə naziri pul vəsaitini artırmaq üçün yollar axtarır, o biri tərəfdən hərbi nazir orduda olan kəm-kəsiri aradan qaldırır, başqa tərəfdən də maarif naziri yeni məktəblər açmaq, mövcud məktəblərin vəziyyətini sahmana salmaqla məşğuldur. Bunların heç birisi başqasının işinə qarışmır. Hamısı pak niyyətlə qollarını çırmayıb ürəkdən ölkəyə, millətə xidmət edir. Hamısının yeganə məqsədi ondan ibarətdir ki, öz vətənlərinin hörmətini əcnəbilərin yanında daha da artırsın, öz gələcək nəsilləri üçün şərəf və iftixar vəsaitini əldə etsin. Sözü qısa, onlar vətəni öz evləri, vətən övladını isə öz balaları hesab edirlər. Lənətə gəlmiş "mənə nə" ləfzini öz ölkələrindən bir dəfəlik qovmuşlar. Bu söz onların uşaqlarının heç qulağına dəyməmişdir ki, böyüyəndə dillərinə gətirsinlər. O ölkələrdə yangından və ya seldən millətə bir zərər dəyən kimi həmin saat hər yerdə ianə dəftərləri açılır. Hamı könül açıqlığı ilə bacarığına görə qəzaya uğramışlara yardım göstərir, müxtəlif yollar və vasitələrlə yıxılmışların əlindən tutub qaldırır.

Bu sözlərin mənasını o adam yaxşı anlayır ki, mən qaragünlü kimi varlığının telləri vətən sevgisi ilə yoğrulmuş olsun. Doğrusu, indi mən bir şey üçün məəttəl qalmışam. Görəsən, Misirdə həmişə mənə dolaşanlara nə cavab verəcəyəm. Gördüklərimi danmayıb, necə ki, var, eləcə də söyləsəm, onda onların dediklərinin doğruluğunu təsdiq eləmiş olacağam. Ancaq buna ürəyim razılıq verməz. Mən onlarla həmvaz ola bilmərəm. Əgər yalan danışsam onda atamın vəsiyyətini pozmuş olaram. O rəhmətlik mənə buyurmuşdur ki, heç vaxt yalan danışmayım. Ya gərək dua edim ki, allah bu xasiyyəti mənim əlimdən alsın, ya məni öldürsün, ya da İrani abad eləyib, iranlıları işıqlı günə çıxarsın. Bu arzuların içində hamısından asanı ölümdür. Ancaq onda yazıq anam neyləsin. Məndən başqa bir ümidi yoxdur. Ürəyimə yenə də ümid işığı saçar. Deyirəm dövlət başçılarımız neçə dəfə xarici ölkələrə gedib şimalda, qərbdə olan millətlərin mədəniyyətlərini, tərəqqi vasitələrini öz gözləri ilə gördülər. Əlbəttə, bir-birinin ardınca olan bu səyahətlər onların damarlarında qeyrət qanını coşduracaq, və vətənlərinin tərəqqisi üçün lazım olan tədbirlərə əl atacaqlar. Böyük bir ölkənin islahatı üçün, əlbəttə, müəyyən vaxt, zaman tələb olunur. Bu halva deyil ki, bircə saatın içində çalib yeyəsən. Misal üçün, Yaponiya dövləti tam iyirmi il islahatla məşğul idi. Özü də heç kəsin xəbəri yox idi. Bütün işlərini pərdə dalında görürdü. Hər bir işini yerbəyer elədikdən sonra birdən-birə pərdəni qaldırdı. Onda ətrafında olanlar gördülər ki, o qaranlıq ölkə tərəqqi və mədəniyyət nuruna qərq olmuşdur. Cəhalət, nadanlıq büsbütün gedib, yerində elm, mərifət bərqərar olubdur.

Ola bilsin İranın dövlət başçıları da belə bir tədbirlə məşğuldurlar. Axı hər bir qaranlıq gecənin işıqlı səhəri var. Məgər onlar öz gözləri ilə görmürlər ki, yatağı çöllərin qumu olan lüt Həbəş zənciləri bu gün İtaliya kimi böyük bir dövlətin qarşısında dayanıb, -- ona ayağını öz gilimindən bayıra uzatmağa, onların torpağına soxulmağa imkan vermirlər.

Bu xəyallardan bir qədər təsəlli tapdım. Sanki huşumu itirmişdim. Yenidən ayıldım, öz-özümə dedim: "İbrahim, bəsdir, ya yenə də danışacaqsan?" Öz-özümə cavab verdim: "Yox, vətənimizdə yeni tipli məktəblərimiz, şose və dəmir yollarımız olmalıdır. Vətənin vüsəti və cəmiyyətinə görə onun ümdə yerlərində müntəzəm ordularımız təşkil edilməlidir. Öz ticarətimizin vüsətini artırmalıyıq. Belə olduqda, qonşularımız tamah gözünü bizim ölkəmizdən çəkərlər. Bizim ən yaxın qonşumuz öz məmləkətin saxlamaqdan aciz qalıb, başqalarının qapazı altında qaldığı halda bizim haqqımızı aşkara danmaz, torpaqlarımıza tamah dişini qıcırmaz. Bu saydıqlarım olmasa isə, nə dini saxlamaq olar, nə vətəni, nə də şəriət və millətin müqəddəs namusunu qorumaq mümkün olar. Rəhmətlik babalarımız biz qaragünlülər kimi "mənə nə" deyib otursaydılar, onda bu gün bizim bu kasıb daxmamız da olmazdı. Barlı, səmərəli ağaclar əkib bağ salan şəxs bu niyyətlə zəhmət çəkir ki, öz övladı həmin bağın gül-çiçəyindən, yaşıllığından həzz alsın, meyvəsindən faydalanıb ağzını şirin eləsin. Bu əziz vətəni bizim babalarımız özlərinin qanı bahasına alıb, bizim üçün saxlamışlar. Vətən torpağına bəsirət gözü ilə baxsaq, onun hər qarışında şərəfli babalarımızın qanının izini görürük. Bu bir ovuc torpağı qoruyub saxlamaq üçün nə qədər əziz canlar qurban verilmişdir! Bizim dörd tərəfimizi qolu güclü düşmənlər tutduqları zaman yüksək hümmətli babalarımız o qədər düşmənlə gecə-gündüz əlbəyaxa oldular; min cürə canfəşanlıq və fədakarlıqdan sonra vətən torpağını bizim bütün varlığımıza düşmən olan əcnəbilərin istila tikanlarından təmizlədilər. İnsafdırmı ki, dəyanəti də vətənpərvərliklə birlikdə utanmazcasına ayaqlar altına salıb müstəqil məscid və məbədlərə malik olmaq kimi böyük bir nemətin şükrünü yerinə yetirməyə, onları islamıyyətin böyük adına layiq şəkildə salmayaq? Qorxuram allah bizi, nemətlərinin qədrini bilmədiyimiz üçün tutsun, onun qəzəbi bizim bütün izzətimizin təməlini sarsıtsın.

Bunları deməkdən məqsədim yada salmaqdır. Yoxsa bu gün bütün İran zülm odu ilə alışıb yansa belə, mənim orada bir dənə saman çöpüm də yoxdur ki, yansın. Fəqət uzaqdan baxıb kədərlənə bilərəm. Yaxud adil Ənuşirəvan zamanında olduğu kimi, ədalət zənciri bu ölkənin hər bir tərəfindən asılsa yenə də mənə sevinc və iftixardan başqa bir şey çatmayacaq. Möhtərəm həmvətənlərim desələr ki, bu füzul cavana nə qalıbdır ki, bir ölkənin əhalisinə nəsihət vermək ünvanı ilə hər bir kola baş vurur. Onda mən onlara çox təvazökarcasına ərz edərdəm ki, heç bir hesaba alınmayan o zərrə ki, var -- mənəm. Ancaq siz böyüklərin sözünə əməl edin. Onlar buyurmuşlar ki: "adamin özünə deyil, sözünə fikir ver".

Soruşma bu sözlər kimin sözüdür,

Söyləyən yüksəkdir və yaxud alçaq.

Alçaq-ucalığın təsiri yoxdur,

Sən kəlamın necə olduğuna bax.

Allaha yalvarıb ondan iltimas edirəm ki, "möhtərəm cənabın" mənə Tehrandə vəd etdiyi səadətli günləri öz gözümlə görəəm. O səadətin ələ gəlməsinin ilk şərti məmləkətin nazirləri və başçıları arasında birliyin yaranmasıdır. Onlar mərdliklə qərara gəlib xüsusi qərəzləri könüllərinin

lövhasindən bir dəfəlik silib kənara tullasalar, əl-ələ verib vətəndə olan nöqsanları aradan qaldırırlar. Onlar vətənə xidmət etməkdə, eləcə də dövlətpərəstlikdə gərək sair dövlətlərin nazirləri kimi olsunlar".

Mən bu xəyallarla əlbəyaxa ikən birdən Yusif əmi sözə başlayıb dedi:

“Bəy əfəndim, bəs yemək meyliniz yoxdur? Mən ki, acmışam. Naharın vaxtı çoxdan keçibdir.”

Gördüm doğru deyir, ikinci çağıdır. Dedim:

“Nə eybi var, gedək bir şey yeyək. Bəlkə bazardan bir saat da aldım. Saatım Tehrandə bada getdi.”

Yusif əmi dedi:

“Doğrudan, bəy əfəndi, neçə dəfə istəmişəm soruşam ki, sizin saatınız nə olubdur? Yenə də özümü saxlamışam. İndi özün deyəndən sonra təzədən yadıma düşdü. Doğrudan, bəs sizin saatınıza nə gəlib?”

Dedim:

“Bir daha soruşma, çünki deməyəcəyəm.”

“Nə üçün?” -- dedi.

“Onun üçün ki, o əhvalatı sənə deyə bilməyəcəyəm,” -- dedim. -- “Özümün də, bilirsən ki, yalan danışmaq adətim yoxdur.”

Yazıq Yusif əmi daha bir söz demədi. İkimiz də nahar yemək, bir də saat almaq əzmilə mehmanxanadan çıxdıq. Orada bir iranlı ilə rastlaşdıq. Dedim:

“Eloğlu, burada çilovpəz dükkanı varmı?”

“Yoxdur,” -- dedi. -- “Əgər nahar yemək istəyirsinizsə kababçı dükkanı var.”

“Nə eybi var, kababçı olsun. Oranı bizə göstərsən böyük yaxşılıq eləmiş olarsan.”

“Gözüm üstə,” -- dedi.

Bizi kababçı dükkanınadək gətirib göstərdi. Təklif eləyib dedim:

“Gedək birlikdə nahar yeyək.”

“Çox sağ olun, mən çörək yemişəm,” -- deyib getdi. Biz isə dükana girib kabab yedik. Sonra oradan çıxıb, saat almaq üçün bir mağazaya girdik. Mağaza sahibi bir yəhudi kişi idi. Bizi qarşıladı. Saatın qiymətini soruşdum, rusca cavab verdi. Türkcə bilmirdi, fransız və ingilis dillərində sözümlü onə dedim, anlamadı. Məlum oldu ki, yalnız rusca bilir. İstədik qayıdıb gedək, qoymadı. Bir neçə saat götürüb işarə ilə andırdı ki, ardınca gəlim. Bildim ki, dilmanc dalınca gəzir. Mağazanın yaxınlığından yuxarıya çıxan bir pilləkən var idi. Pəllələri yuxarı çıxdı, biz də onun ardınca gedirdik. Yuxarıya çıxan kimi bir otaq qapısını döydü. Evin içindən firəngilərin qaydası ilə "Antrez" səsi gəldi. Saat satan kişi içəri girdi, biz də onun dalınca daxil olduq, gördüm üç nəfər iranlı əyləşib nahar yeyir. Salam verdik, bizi görən kimi süfrə başına dəvət eləyib onlarla birlikdə nahar yeməyimizi təklif etdilər. Dedim:

“Çox sağ olun, indicə yemişik.”

Mağaza sahibi olan yəhudi onlara rusca dedi:

“Bunlar sizin həmvilayətlərinizdir, saat istəyirlər.”

Sözün qızası, onların dilmanclığı ilə on iki manata bir saat aldıq. Yəhudi pulunu alıb getdi. Rusiyada evlərdə, mənzillərdə həmişə çay hazır olduğundan bizə çay gətirdilər. İçdik. Sonra söhbətə başladılar. Məlum oldu ki, mənzil sahibi Batumda daimi sakin olub, ticarətlə məşğul olan iranlı tacirdir. Əsasən çay alveri eləyir. Bizim kim olduğumuzu soruşdu. Dedim:

“İranlıyam, Misirdə yaşayıram, filankəsin oğluyam.”

Çox sevindi, yenidən bizim kefirmizi soruşub xoş-beş elədi. Məlum oldu ki, rəhmətlik atamla tanışlığı var imiş. Atamın vəfatı xəbərindən çox təəssüflənib mütəəssir oldu. O biri iki həmvilayətlərimizin kim olduqlarını soruşdum. Birini göstərərək dedi:

“Bu həmvilayətli Kərbəlayı Təqi mərəndlidir, bu şəhərdə yaşayır. Bu da Xəlil Sultandır, mənim bacımın əridir. Bacım onu buraya göndərərək, ki, mənə nə yolla olur-olsun vətənə qayıtsın. Mənim burada asudə yaşamağımdan xəbəri yoxdur. İstəyir qardaşlıq məhəbbəti ilə mənə min cür bəlaya düçar oləsən.”

Bir qədər zarafatlaşdıq. Bu vaxt bir nəfər içəri girib, salamsız-kalamsız dedi:

“Hacı ağa, bu kişi yenə də boyun qaçırır, sən allah, mənim canımı bu zalımın əlindən qurtar.”

Hacı dedi:

“Ay canım, mən daha nə eləyim, üç dəfə onun yanına getdim, xahiş elədim yüz əlli manat sizə versin. Qəbul elədi, söz də verdi. Daha indi bu nə başda dolandırmaqdır, mən bilmirəm. Allah bu tayfaya lənət oləsən; nə allahdan utanır, nə də onun peyğəmbərindən haya eləyirlər. Yetim-yesir malını yeməyə dadanıblar. Siz gedin, mən bu gün yenə də yanına gedərəm. Bəlkə bir təhər eləyim ki, siz xilas olasız.”

O kişi Hacıya canına dua eləyib getdi. Xəlil Sultan soruşdu:

“Nə xəbərdir, bu kişi kimdir?”

Hacı dedi:

“Bildir burada bir iranlı vəfat elədi. Baqqal dükanı var idi. Konsul dükanının şeylərini satıb, yeddi yüz əlli neçə manat vüsul elədi. Hamısını özü götürüb, guya əmanət saxladı. İndi bu adam haman baqqalın qardaşıdır. Əlində məmləkətin mötəbər üləmasından şəhadətnaməsi vardır ki, ölünün vərəsəsi və qardaşıdır. Gəlib neçə aydır burada məəttəl olubdur. Konsul ölünün malını qaytarmaq istəmir. Min müsibətlə danışib, yüz əlli manata kəsdik. Nainsaf oğlu onu da vermək istəmir.”

Mən dedim:

“Konsulu haradan təyin eləyirlər?”

“İranın Tiflis general-konsulluğu təyin eləyir,” -- dedi.

Dedim:

“İndi ki belədir, Tiflis, general-konsuluna ərizə yazıb, şikayət eləyin.”

Dedi:

“Allah atana rəhmət eləsin, elə bu öz dərşini oradan almışdır.”

Xəlil Sultan dedi:

“Konsul yazığın nə təqsiri var. Ona ki, maaş vermirlər, nə eləsin, bəlkə də rüşvət, taarüf adı ilə özü bir şey də verir.”

Dedim:

“Ağa Sultan, sizə nə var, siz ki, həmkarsınız, ikiniz də divanda qulluq eləyirsiniz. Əlbəttə, konsulun tərəfini saxlayacaqsınız. Bəs sizə maaş vermirlərmi?”

Dedi:

“Vallah, mən razıyam ki, maaşım onların halal malı olsun. Ancaq bir şey də məndən istəməsinlər.”

Dedim:

“Daha bir şey istəmələri nə deməkdir?”

Dedi:

“Mən uzun illərdir ki, maaş adına bir şey görməmişəm, səhldir ki, bir gözəl atım var, iki gözümdən çox istəyirəm. Bizim sərtib atı görüb ona tamah saldı. Nə qədər işarə, kinayə elədi, mən özümü bilməməzliyə vurdum. Nəhayət, işarədən keçib, açıq söyləməyə başladı. Mən də möhkəm dayanıb dedim verməyəcəyəm. Mənim rütbəmə müştəri tapdı. İstədi yeddi yüz түмән rüşvət alıb, fəvçün sultanlığını ona versin. Mən bir dəstə adamın içində onunla üz-üzə durub dedim: "Cənab sərtib, bu rütbə ata-babamdan mənə miras qalıbdır. Mənim babalarım şaha böyük xidmətlər eləyiblər. Mənim atam Salar bəlvasında Xorasanda iki il torpaq yeyib, neçə yara alıbdır. Əgər mənim rütbəmi başqasına versən bir başa gedərəm teleqraf ayağına, səndən şaha şikayət elərəm, özü də son nəfəsimə kimi atımdan əl çəkmərəm". Doğrusu, gördüm qaranın üstünə rəng yoxdur. O ki, deyilməli idi, dedim. Sərtib fikrini dəyişdi. Mənə iltifat göstərdi, xələt də verdi. Ancaq bununla belə mən atı vermədim."

Dedim:

“Düzünü deyən görüm, əslən sizin maaşınız yoxdur, ya onu vermirlər?”

Dedi:

“Nə buyurursunuz, dövlətdən müəyyən maaş, cürəmiz var. Xəzinədən həmişə verilir. Ancaq onlar yeyirlər, bizim kimilərə heç bir şey vermirlər. Allahın mərhəmətindən mənim heç bir ehtiyacım da yoxdur. Maaşı böyükələr alırlar, əldən-ələ gəzdirirlər, on-on iki əldən keçəndən sonra onun onda biri sahibinə çata, ya çatmaya. Mən ki, görməmişəm. Tanıdığım həmqatarlarım da bir şey görməmişlər.”

Mənzil sahibi dedi:

“Meyliniz varsa gedək bir qədər gözək.”

“Nə eybi var,” -- dedim.

Şəhəri görməyə çıxdıq. Gəzib tamaşa eləyə-eləyə dövlət parkına gəlib çatdıq. Çoxlu izdiham var idi. Gecədən yarım saat keçmiş qayıtdıq. Vidalaşarkən mənzil sahibinə dedim:

“Bu gün gəmi gəldi, mümkündür sabah sizin qulluğunuza çata bilməyim. Allahın köməyi ilə sabah İstambula yola düşürəm. Sizə can sağlığı arzulayıram.”

Hacı dedi:

“Olmaz, mümkün deyil, mən qoymaram siz sabah gedəsiniz.”

Mən elə zənn etdim ki, Hacı taarüf eləyir, dedim:

“Çarə yoxdur, gərək gedək.”

Dedi:

“Yox, yox, saat yaxşı deyil.”

Gördüm xeyr, mətləb başqa cürdür. Hacı sadələvh adamlardandır. Özümü bilməməzliyə vurub dedim:

“Saati sizin məsləhətinizlə aldığ. Əgər pis idi, nə üçün alanda demədiniz?”

Dedi:

“Yox, o saati demirəm. Dünən təqvimə baxırdım, gördüm bu gün üçün dəniz səfərini pis yazıbdır.”

Yenə də qanım qaraldı, dedim:

“O təqvimə, onu yazana, ona inanana allah lənət eləsin! Ay allahın bəndəsi, heç eyib deyilmi, öz ömrünüzü bu kimi cəfəngiyyata sərf eləyib, əziz vaxtınızı heçə verirsiniz. Öz evində baş verən əhvalatdan xəbəri olmayan dinsizin birisi yazmış ki, filan gün dəniz səfəri yaxşı deyil, ya filan saat böyüklərin hüsuruna getmək yaxşıdır. O köpək oğlu qoy göyün işini öz halına buraxsın. Oturduğu yerin dərdinə qalıb, onun işlərini sahmana salsın. Əvvəlcə İranın əhalisinin miqdarını öz həmvətənlərinə xəbər versin. İkincisi, onun sahəsini, sərhədlərinin məsafəsini xalqa başa salsın, sonra da göylərin işinə əl atsın. Məni hamıdan çox yandıran bu münəccimlər, bir də onların təqvimləridir. Deyəsən bu dərd məni öldürəcək. Namərd oğlu varlığını mərhəmətinə borclu olduğu şaha da xəyanət eləyir. Yazır ki, filan gün şahların üzünü görmək yaxşı deyil. Ay bədbəxt, şahların üzünü görmək həmişə xoşdur. Sən düz adam olsan, şaha sədaqətlə nökrəçilik eləsən, hər bir vaxt onun üzünü görsən sənün üçün mübarək və xoşdur. Əgər bunun əksinə olaraq dövlətə və padşaha xəyanət eləmişənsə, əlbəttə, xain həmişə xoflu olar. Onda heç bir xoş gün, heç bir mübarək saat səni məmləkətə və millətə etdiyin xəyanətin cəzasından qutara bilməz.

Mən bilmirəm bu oyunbazlıqlar İranda iranlılar arasında nə vaxtadək davam edəcəkdir. Cənab Hacı, icazə verin mən də sizə bir dəfəlik ərz eləyim: hər vaxt sizə qüsl, yuyunmaq lazım oldu saatin xoşluğuna, bəddiliyə baxmadan hamama gedib təmizlənin. Elə ən xoş saat sizin təmizliklə məşğul olduğunuz saatdır. Eləcə də şəri məsələiniz olduqda xoş saat təyin etmədən şəhərin müctəhidi yanına gedib, sualınızın cavabını alın. Çünki ən xoş saat elə sizin getdiyiniz saatdır hər vaxt, allah eləməmiş, xəstələndiniz həkimə gedib müalicə olunun, xurafat məcmuəsi olan bu təqvimə kənara tullayın. Təqvim sahibinin yazdığı bu axmaq sözlərə, məsələn, qəndin, inəyin bahalanması, mütrüflərin halının yaxşılaşması, yalançıların sayının artması, ev sahiblərinin rifah halı, qadınların köndələn oturması, kişilər arasında xəstəliyin çoxalması və s. əsla etina etməyin, onlara heç məhəl qoymayın. Çünki hamısı başdan-başa hədyandır.”

Gördüm Hacı'nın halı dəyişdi. Deyəsən məndən incidi.

Dedi:

“Sizin fərmayişinizə görə, gərək təqvimi ataq getsin. Çox gözəl, əgər təqvim olmasa idi, onda hardan bilərdiniz ki, bu gün ayın neçəsidir?”

Dedim:

“Mənim canım, gözüm Hacı, mən demirəm ki, təqvim lazım deyil, əlbəttə, hər bir millətə təqvim lazımdır. Amma İranın bu təqvimi heç kəsə lazım deyil. Hər səhifəsinin başında yazılıb ki, “bu ayın ovzai pendirin şorluğunu, şəkərin şirinliyini, pambığın yumşaqlığını, daşın bərkliyini göstərir””.

Əlqərəz, Hacı ilə söhbəti uzatmadım. Sözü'n istiqamətini dəyişib vidalaşdım. O gecəni mənzildə yatdım. Səhər tezdən durub çay-çörək yedik. Günəşin çıxıb yayılmasından xeyli keçdikdən sonra Yusif əmi mehmanxana xidmətçisinin bələdçiliyi ilə təzkiyələrimizi İran və Osmanlı konsulxanalarına aparıb qol çəkdi. İran konsulxanasında hər təzkiyəyə iki manat, Osmanlı konsulxanasında isə bir manat həştad qəpik almışdılar. Amma Osmanlı konsulxanası təzkiyələrin üstünə iyirmi quruşluq marka yapışdırmışdı. Məlum oldu ki, Osmanlı konsuluna verdiyimiz məbləğ onun tabe olduğu dövlətin xəzinəsinə getdi. İran konsuluna verdiyimiz isə düz öz cibinə girdi.

Xülasə, təzkiyələrin qol haqq-hesabı qurtarana kimi günün dörd saatını itirdik. Gəminin dayandığı körpüyə getdik. Gördük gəmi hələ yüklənir. Ona görə ki, gəmi öz müəyyən vaxtından gec gəlib çatmışdı. Mən körpü üstündə gəzişirdim. Fikir-xəyalım o qədər pərişan idi ki, sanki huşumu itirmişdim. Bir vaxt Yusif əminin səsinə eşitdim. Qışqırıb deyirdi:

“Bəy əfəndim, özünə gəl, dənizə düşərsən!”

Onun səsindən özümə gələn kimi, gördüm doğrudan da atdığım addım düz dənizin içinə idi. Geri çəkildim. Gördüm yazıq Yusif əmi ikiəlli başına döyür.

Nə isə, orada gəminin hərəkət vaxtı çatana kimi gözlədik. Gəminin içinə girən kimi gördüm səyahətimin əvvəlində minib bu tərəfə gəldiyim haman "Azov" adlı rus gəmisidir. Gəmidəki işçilər məni tanıdılar. Xoş-beş eləyib, bir-birimizin əhvalını soruşduq. Bu gözəl təsadüf məni sevindirdi. Gəmi yola düşdü. Hava çox gözəl, dəniz tamamilə sakit idi. Trabzon, Sinob, Kerson, Samson dayanacaqlarını bir-bir keçib geridə buraxdıq. Beşinci gün səhər İstanbul boğazına gəlib çatdıq. Boğazın girəcəyində olan Qovaq karantin məntəqəsində hesabladım, gördüm düz səkkiz ay iyirmi bir gündür ki, buradan müqəddəs Məşhədi ziyarət etmək və İran səyahəti əzmilə çıxmışam.

* * * * *

Ev sahibi deyir:

“Elə ki, o kədərli səyahətnaməni oxuyub qurtardım, heyrət dəryasında qərq oldum. Bir vaxt saata baxıb gördüm günün batmasına on dəqiqə qalır. Heyrətim daha da artdı. Çünki düz doqquz saat idi ki, səyahətnaməni oxuyurdum. Bu müddətdə nə papiros çəkmişdim, nə bir şey yemişdim, nə də yerimdən tərpənmişdim. Özümü büsbütün unutmuşdum. Biçarə qonaqlardan da xəbərsiz idim. Onlar hamama getmişdilər. İndi isə günün batmasına az qalmışdır. Hələ onlardan xəbər yox idi. Hey fikirləşirdim ki, görəsən bunlar harada qaldılar, harada nahar elədilər? Nökəri çağırdım. Məni görən kimi təəccüblənib dedi:

“Ağa, siz evdəsiniz? Biz elə bildik ki, siz qonaqlarla birlikdə evdən çıxmısınız. Xanım indi məndən soruşdu ki, bunlar nə üçün gəlmədilər.”

“Füzulluq eləmə,” -- dedim. -- “Görürsən ki, buradayam, daha soruşmağın nə mənası var? Tez Xan Validəyə gedib, yuxarı mərtəbədə, nömrəli otağa baş vur. Gör qonaqlar orada olsalar, özünlə birlikdə evə gətir, orada olmasalar, mənzil sahibindən soruş gör orada olmuşlar, ya yox. Tez qayıt, xəbər gətir!”

Nökər getdi. Mən yenə də qonaqlar haqqında düşünüb özümü danlayırdım ki, nə üçün onlarla getmədim. Az keçməmiş gördüm ikisi də gəldi. Dik durub qarşıladım. Gəlib oturan kimi dedim:

“Qardaş, məni acəb işə saldın. Bu müsibətnaməni və ya səyahətnaməni mənə verib getdin. Mənim başımı elə qatdı ki, nə özümdən xəbərim oldu, nə də sizdən. Bu vaxta qədər ağzıma bir şey dəyməyib, hətta papiros da çəkməmişəm; necə ki oturmuşam, yerimdən belə

tərpənməmişəm. Hətta arvad-uşaq elə bilir ki, mən də sizinlə getmişəm. İndicə özümə gəlib sizin haqqınızda düşünürdüm. Deyirdim görəsən harada qaldınız.”

İbrahim bəy dedi:

“Biz də hamamdan çıxan kimi tanış bir həmvilayətliyə rast gəldik, bizi mənzilinə apardı. Naharı, çayı ona qonaq olduq. Yenə də əl çəkmədi ki, gərək gecəni də qonaq qalasınız. Min xahiş, iltimasla ondan ayrıldıq. Evə tərəf gəlirdik. Yolda sizin adama rast gəldik. Dedi ki, bizim dalımızca göndərmisiniz.”

İSTAMBULA DAXİL OLANDAN SONRA İBRAHİM BƏYİN SƏRGÜZƏŞTİ

Bir qədər söhbət elədik. Sonra dedim şam gətirsinlər. Elə bu vaxt İbrahim bəyin ünvanına Misirdən məktub çatması yadıma düşdü. Dedim:

“Qardaş, doğrudan da, yadımdan çıxdı sizə deyim ki, Misirdən sizə məktub gəlibdir.”

Kağızı qovluqdan çıxarıb verdim. İbrahim bəy hədsiz bir şövq ilə məktubu alıb, ucadan oxumağa başladı.

Məktubun məzmunu belə idi:

"Əziz qardaşım, allaha şükür, bütün qohum-əqrəba salamatdır. Ümid edirəm bu günlərdə allahın pənahında İstambula varid olubsunuz. Sizdən o qədər nigaranıq ki, deməklə başa gələn deyil. Bütün dostlar sizin səyahətinizin uzanmasından darıxıblar. Hamımız belə fikirdəyik ki, siz Misir ölkəsində tam azadlıqla böyümüsünüz, sizin bu halınız İranın vəziyyəti ilə əsla uyğun gəlməyəcək. Doğrusu, qorxurduq sərbəst danışmağınızdan İranda başınıza böyük bəlalar gəlsin. Xüsusilə qoca anan bu babətdən çox nigaran idi. Gecə-gündüz işi-peşəsi ağlamaq idi. Ay

insafsız, turalım, dostları tamamilə unutdun, bəs ana-oğulluq məhəbbəti harada qaldı? Bu uzun müddətdə sizdən nə bir məktub aldıq, nə də bir teleqram gəldi ki, heç olmasa dostlarını arxayınlaşdırırsın, hicran dərdi ilə taqətdən düşmüş ananın ürəyini sakitləşdirsin. Mən elə yaxşı bilirdim ki, siz öz məşuqəniz olan "İran xanımın" camalını görən kimi təkcə bizləri deyil, hər şeyi unudacaqsınız. Əlqərəz, allaha şükür ki, neçə gün qabaq sizin Təbrizdən teleqrafla xəbər verdiyiniz hərəkət müjdəsi gəlib çatdı. Dostlar bu xəbəri eşidən kimi çox sevindilər. Xüsusilə bu müjdə anana təzədən ruh verdi. Şadlığından iki gecə-gündüz ağlayıb, hey sizin teleqramı öpür, iyləyir, gözlərinə sürtürdü. Təsadüfən teleqram elə tez çatmışdı ki, hamımızı heyram etmişdi. Deyəsən onun da ananın nigaranlığından xəbəri var imiş. Üç saat otuz dörd dəqiqədə bizə gəlib çataraq sizin salamatlıqla hərəkət müjdənizi xəbər verdi. Doğurdan da, halal olsun şair Mirzə Rzanın ildirimdən sürətli qaçan bu çapar haqqındakı şəri:

Nə gözəl vasitəsən məzlumlara, ey teleqraf!

Sən gədanın halını söylə şaha, ey teleqraf!

Bircə an içrə şüai-şəmsi aləmtab tək

Son yüz illik mənzili vurdun başa, ey teleqraf!

Bir baxış quş tək uçub gözdən çətinca kirpiyə

Sən uçub yüz mənzili kəsdin, yaşa, ey teleqraf!

Təzə bir xəbər yoxdur. Dostların hamısı salamatdırlar. Sizi yad etməkdən başqa bir söhbətləri yoxdur. Söhbət əsnasında bəziləri deyirlər ki, kaş biz də İranda İbrahim bəyin yanında olaydıq. Bir görəydik o vəziyyəti görüb necə öz-özünə hirsələnir. Görəsən, indi o qəliz söyüşlərini kimə yağdırır, kimləri dinsizlikdə, qeyrətsizlikdə töhmətləndirir. Bu sözlərdən hey deyib gülürlər. İnşallah, tez təşrif gətirin, dostların sizinlə çox işi var. Canınızın əllərindən xilas olmasını istəyirsinizsə onların deyəcəyi sözləri özünüz əvvəldən deyin. Özünüz onlarla birlikdə gülün və beləliklə canınızı asudə eləyin. Yoxsa işiniz xarab olacaq. Sizi hirsəndirmək üçün özlərini yaman hazırlayıblar.

Siz buradan təşrif aparandan sonra baş verən təəssüflü bir hadisə varsa da Hacı Əlibaba Səlmasinin vəfatıdır. Allah ona rəhmət eləsin. Onun vəfatına bütün dostları, qəriblərdən tutmuş yerlilərədək heyfşiləndilər. Təziyəsindən sonra rus konsulxanasının məmurları gəlib, nəqdini, əmlakını və tələblərini siyahıya aldılar. Camaat onun sərvəti haqqında mübaligəli sözlər deyirdi. Ancaq üst-üstə nəqdinə, mülkündən, tələbindən otuz dörd min lirə irs qoyub getdi. Sağır Əlirzanın və şüurdan naqis olan Məmmədəlinin payını banka tapşırdılar. Qərar qoydular ki, Əlirzanın məktəb və başqa xərclərinə ayda iyirmi beş lirə, Məmmədəliyə isə səkkiz lirə versinlər. Həddi-bülüğa çatmış vərəsələrin payını isə özlərinə verdilər. Konsulxana məmurları bir həftə tamam mərhumun nəqdini, cinsini bölürdülər. Konsulxana yalnız beş lirə yarım zəhmət haqqı və ya hökumət haqqı götürdü. Onu da həddi-bülüğa çatmış vərəsələrdən aldılar. Səqirlərin malından bir dinar da götürmədilər. Bu hadisədən əlavə başqa bir qərribə hadisə də baş vermişdir. Sizin Süveyş limanında mağazası olan dostunuz ticarət məqsədilə Sudana getmişdi. Deyəsən, o vaxt siz Misirdə idiniz. Xülasə, bundan bir neçə vaxt qabaq onun ölüm xəbəri gəldi. İran konsulu ...

xan Misirdən bir məmur göndərdi. Onun Süveyşdə mağazasını möhürləyib, adamını da bayıra çıxartdı. Mağazada nəqddən, cinsdən, kara gələn hər nə var idi ortalıqda yeyildi. Yazıq mağaza sahibi bilmirəm nə vasitə ilə macəradan xəbərdar olur. Ölüm xəbəri yayıldıktan ay yarım sonra özü Süveyşə gəlib çatdı. Mağazasının möhürləndiyini görüb, Misrə gəldi. İndi nə qədər qışqırıb deyir ki, "mən ölməmişəm, mağazamı açın, mənim əmvalımı özümə qaytarın" -- səsi bir yana çatmır. Cənab konsul onu başdan eləyir. Biçarə ələcsiz qalıb, Xidivi hökumətinə ərizə verdi. Etina eləyən olmadı. Qərribə həngamədir. Dünən Ağ Mirzə Abbasla Hacı Xəlil ağa zarafatla deyirdilər ki: "Ay allahın bəndəsi, konsulxanada sənin ölümün sübuta yetişmişdir. İndi gərək gedib Sudandan təsdiq olunmuş şəhadətnamə gətirəsən. Orada yazılmalıdır ki, sən dirisən. Onda sənin ərizənə baxan olar". Yazıq bu sözləri eşidən kimi dəli oldu. İndi avarasərgərdən gəzir, sonrasını məlum deyil necə olacaq. Misirdəki iranlılar deyirlər İbrahim bəyin yeri boş görəsən bu əhvalatı öz gözü ilə görəndən sonra özünə gələrdi, ya yenə də bizi qeyrətsiz, damarsız adlandırardı."

Mən bir vaxt gördüm İbrahim bəyin əlləri əsir. Əhvalında bir çaşqınlıq göründü. Məktubu qeyzlə tikə-tikə eləyib bir tərəfə tulladı. Sonra dedi:

"Heç özüm də bilmirəm ki, başımın bəlası nədir. Hər yerdə bir müsibət oldu, gəlib məni tapır. Elə bil bu macəraları mənim ürəyimi yandırmaq üçün qəsdən hazırlayırlar. Daha bilmirlər ki, bu başıbəlalı ürək bir tikə qan laxtasına çevrilmişdir. İnsafsız oğlu deyəsən bəs məni qarşılamaq üçün töhfə göndərmişdir. Allaha and olsun, bütün bunlarla birlikdə mən razıyam ki, İran konsulu mənim var-yoxumu qarət eləyib aparsın, özümü də ən ağır müsibətlərə düçar eləsin, ancaq mən öləndən sonra neçə nəfər çənəsi qırılmış kasapapaq xaçpərəst irsimi vərəsələrimə bölmək üçün evimə ayaq basmasın. Bu hər şeydən xəbərsizlər belə güman eləyirlər ki, Rusiyada zülm yoxdur, onun məmurları rüşvət almırlar. Vallah, onlar cilovlarını qırsalar, Molla Nəsrəddinin buzovu kimi, İran məmurlarından daha iti qaçarlar. Amma dərd burasındadır ki, bizdə su sərcəşmədən bulanlıqdır. Rus məmurlarını xəyanət üstündə tutsalar daha xilas olmaları, lap imperator ailəsinə mənsub olsalar belə, təzədən işə qayıtmaları mümkün deyildir. Vasitəçi ayağının ortalığa girməsi də əsla təsəvvür oluna bilməz. Onun təqsiri müqabilində məhkəmənin verdiyi cəza hökmü artırılıb əksildilmədən yerinə yetirilir.... Daha orada rüşvət bir iş görə bilməz. İş məhkəməyə çatandan sonra hamının haqqında bərabər hökm verilir. Ədalətin mənası da bundan ibarətdir. Məhz buna görə də aqıl adamlar demişlər: "Bərabərcəsinə edilən zülm -- ədalətdir". Amma bizim bədbəxt İranda biri dövlətə yüz min tümənlik xəyanət etdikdə və ya haman miqdarda başqasının malını mənimsədikdə işin üstü açıldıktan sonra iyirmi min tümənin rüşvət ünvanı ilə rəislərə versə, heç şübhə yoxdur ki, hər cür cəzadan xilas olacaq, qalanını arxayınlıqla yeyib üstündən də su içəcək."

Ev sahibi deyir:

"Hərçənd ki, mən əvvəldən də İbrahim bəyin milli təəssübünün nə dərəcədə olduğunu bilirdim, amma İranı səyahət edib başına min müsibət gəldikdən sonra bu təəssüb alovunun müəyyən qədər sönməyəcəyini təsəvvür edirdim. Ancaq bu haləti görüb, sözlərinə dürüst fikir verdikdən sonra zənnimin xəta olduğunu anladım, yəqin etdim ki, onun milli təəssübü bir neçə

qat da artmışdır. Buna görə də onun bu xasiyyətinin təsadüfi deyil, fitri olduğuna qəlbən inandım. Belə bir xasiyyət “süd ilə bəslənib, can ilə çıxar”.

Onun köksünü dərinliklərindən bir-birinin ardınca qopub gələn ahlar qəlbimi yandırdı. Birdən-birə köyrəldim, ixtiyarsız ayağa qalxıb, ağlaya-ağlaya onun üz-gözündən öpüb dedim:

“Qardaşım, vətənpərvərlik neməti sənə nuş olsun!”

Afərinlər səni doğan anaya,

Əhdü peymanı öyrədən ataya.

Doğru deyirsən, tamamilə düzgün başa düşmüşən, bizdə su sərcəşmədən bulanlıqdır. Əlbəttə, demək olmaz ki, bütün müsəlman hakimləri zalım, qeyri-müsəlman hakimləri adildirlər. Bizim də burada bir konsulumuz var, xaçpərəstdir. Amma qabaqkı konsullardan min dəfə artıq zalımdır. Elə işlər görür ki, heç sözlə demək mümkün deyil. Bilmirəm nə yolla özünü bu səfirliyə salıbdır. Uzun müddətdir ki, millətin bütün təbəqələrinin ixtiyarını bu zalımın əlinə tapşırıb, onu xalqın canına, malına hakim kəsiblər. Millətin aciz-avaralarını əzməkdə, möhtərəm adamları hörmətdən salmaqda o qədər cəsarətli və qorxmazdır ki, camaat bir nəfəri istisna etməklə, başqa bütün keçmiş konsullara rəhmət oxuyur. Dostlarımdan biri deyirdi ki, neçə gün bundan qabaq bir iş üçün konsulxanaya getmişdim. İki nəfər adi adam gördüm. Biri digərindən şikayətçi idi. Borclu deyirdi: "Borcumu ödəməyə imkanım yoxdur". Birdən tələbkar özündən çıxıb qışqırdı: "Xan, qurbanın olum, bu insafsızdan soruş gör mənim pulum erməni puludur?" Oradakıların hamısı gülüşdü. Xan özü də gülümsədi, ancaq mən özüm gördüm ki, rəngi o saat dəyişildi. Qəribədir ki, belə bir konsul öz məmuriyyətinin səlahiyyətinə görə bizim nigah-təlaq işlərinə də baxırdı. Deməli, sərcəşmənin xarabalığına bundan artıq dəlil ola bilməz. Hər kəs öz əlaltılarından zorla alıb güclülərə rüşvət versə, hər hansı məmuriyyəti istəsə onu ələ keçirə bilər. Həm də nə qədər rəhmsiz olsa hökumət dəstəghinə o qədər çox yaxınlaşar. Belə olmasa idi, nəsrani müsəlman qazisi olmazdı.”

Burada Yusif əmi də söhbətə qoşulub dedi:

“Mənim əzizim, bu nə fərmayışdır ki, eləyirsiniz? Necə ki, yəni su sərcəşmədən bulanlıqdır? Hər yerdə hər bir millətdən zalım da var, adil də. Allah Misir general-konsulumuz Əhməd xana rəhmət eləsin. O da elə həmin sərcəşmədən su içirdi. O da İran dövlətinin qulluqçularından biri idi. Misirdəki təbəələr və özündən aşağı məmurlarla ata kimi rəftar edirdi. O mərhumun qulluğu zamanı iranlılar xüsusi abır-hörmətə malik idilər. Bundan qabaqkı konsulların zülmündən öz təbəəliklərini tərk etmiş iranlılar peşman olmuşdular. İran rəiyyətlərindən bir nəfəri belə o mərhumdan, onun işçilərindən inciməmişdi. Zavallı həmişə borclu idi. Əlinə düşəni seyidlərə, dərvişlərə paylardı. Yadımdadır, bir gecə bəyin mərhum atasına məktub göndərüb, əlli lirə borc

istəmişdi. Rəhmətlik Hacı o mərhumun əliaçıqlığını bildiyi üçün haman məbləği mənə verib tapşırdı ki, özün apar ver, gör gecənin bu vaxtında pul nəyinə gərəkdir. Mən aparıb pulu verdim. Gördüm evində üç nəfər seyid oturubdur. Konsulun peşkarından işarə ilə soruşdum ki, gecə vaxtı bu pul nəyə lazım olubdur? Dedi: "bu üç nəfər seyidə vermək üçün. Xa bunlara vədə vermişdi ki, gedəndə sizə bir nəzir verəcəyəm. İndi gedirlər, bunlara verməliyik".

Doğrudan da, azca keçməmiş xan onları yanına çağırdı. Pulu onların arasında bölüşdü.

Misirdə o mərhumdan sonra bir-iki konsul əvəz olundu. Nəhayət, Hacı Mirzə Nəcəfəli xan gəldi. Necə deyərlər, mum şamın yerində neft چراğı yanmağa başladı. O mərhumun min zəhmətlə İran dövləti və milləti üçün qazandığı şərf və heysiyyəti tapdaladı. Elə harınladı ki, camaat Çingiz qoşununa rəhmət oxudu. Özündən əvvəl konsul olub zülmə ad çıxarmış xoylu Həsən xanı neçə mənzil geridə buraxdı. Allah onun ruhunu qiyamət gününədək əzaba düçar eləsin. Deməli, məlum olur ki, fitri rəhmsizlik adamı zülm etməyə vadar edir. Sərçəşmənin nə günahı var?"

Bu vaxt gəlib dedilər şam hazırdır. İbrahim bəy dedi:

“Siz şamı hər gecə belə tez edirsiniz, ya bizim xatirimiz üçün bu gecə belə etmişsiniz?”

“Qardaşım,” -- dedim, -- “bu gün mən sizin səyahətnamənin dövlətindən oruc tutmuşam. Amma heyf ki, namaz qılmadım.”

Qonaqlar güldülər. Həqiqətdə də belə idi. Namazımı tamamilə unutmuşdum. Süfrə başına getdik. Xörək başında da bir qədər danışdıq. Amma İbrahim bəyin əhvalını çox pozğun gördüm. Bəzi hərəkətləri məni şübhələndirdi. Məsələn, bəzi söhbətləri təzədən soruşurdu. Sanki təzəcə gəlib, söhbətin əvvəlindən xəbərsizdir. Eləcə də özü bəzi sözləri təkrar edirdi. Nə isə, şamı yeyib süfrə başından durduq.

İbrahim bəy dedi:

“Mən namaz qılmaq istəyirəm.” -- Sonra zarafatla əlavə elədi: -- “İstəyirsiniz sizin də günorta, ikindi namazlarınızın qəzasını qılım?”

Mənimlə Yusif əmi qaldıq. Yusif əmidən soruşdum:

“Əmican, de görüm sənin öz kefin necədir?”

Dedi:

“Ağa, mənim kefini soruşmayın, canım boğazıma yığışıbdır. Bilsəydiniz ki, mən bu səfərdə nə məşəqqətlər çəkmişəm, mənə rəhminiz gələrdi. Təkcə mən deyiləm, bu cavan da əriyib qurtarıbdır. Neçə gündür ki, qəribə hərəkətlər eləyir. Hey ah çəkir, gah özü bilmədən dodağını dişləyir, gah da heç bir zahiri səbəbi olmadan əlini dizinə döyür. Bəzi vaxtlar öz-özünə o qədər danışır ki, qəşş eləyən adamlar kimi ağzı köpüklənir, gözləri hədəqəsində oynayır, nəhayət, bütün canını titrətmə tutur, huşsuz düşüb yatır. Yatanda da rahatlığı yoxdur. Hey öz-özünə danışır, elə bir ucdan "vətən, vətən!" deyir. Bəzən görürsən birinin üstünə qışqırıb deyir: "Vətənin fəlakətinə, həmvətənlərin pərişanlığına səbəb sizsiniz. Vətən məhəbbətinin mənasını anlamırsınız". O qədər bu kimi sözlərdən deyir ki, daha mən dözə bilmirəm. Yuxudan ayıldıb soruşuram axı bu nə qışqır-bağırdır salımsan, kimlə düşmənçiliyin var. Deyir heç kimlə. Yenə yatır, yenə də haman aşdır, haman kasa. Bilmirəm başıma hansı külü ələyim. Allahdan istəyim budur ki, mənə ölümdən o qədər möhlət versin ki, bu cavanı sağ-salamat aparıb Misirdə anasına tapşırım. Ondan sonra daha dünyada heç bir arzum yoxdur. Bu cavanın əhvalı çox xarəbdır. Siz də bir az nəsihət eləyin, bəlkə təsir eləyib, huşsuzluq aləmindən özünə gəlsin.”

Dedim:

“Onun səyahət əzmini eşidən kimi mən əvvəldən də bilirdim ki, sizin başınıza nələr gələcək. Amma yenə şükr elə, yenə də yaxşı qurtarmısınız.”

Bu vaxt İbrahim bəy namazını qılıb gəldi. Salam verib əyləşdi. Dedi:

“Mümkündürsə Misrə bir teleqram yazaq, adamınız aparıb teleqrafxanaya versin.”

“Nə üçün mümkün deyil, çox asan bir işdir,” -- dedim.

Teleqram yazıb göndərdik. Sonra mən dedim:

“Yaxşı, qardaşım, indi bir qədər danışın, söhbətlərinizdən istifadə eləyək. Amma xahiş eləyirəm İranın pərişanlığından bir söz söyləməyin. Ona görə ki, sizin səyahətnaməinizdə onların hamısını oxudum. Əvvəldən də müəyyən qədər bilirdim. Siz bir az da vətəndə gördüyünüz yaxşı cəhətlərdən nəql eləyin.”

Dedi:

“Xoşa gələnlərdən də nə görmüşəmsə səyahətnamədə yazmışam. Əlbəttə, oxuyubsunuz.”

Dedim:

“Yaxşı yadımda deyil. Bundan əlavə, istəyirəm sevgilinizin vəsfini sizin öz dilinizdən eşidəm.”

Dedi:

“Ümumiyyətlə mən İranda dörd gözəl şey gördüm. Bunlarla mən və bütün vətənpərəstlər sevinib fəxr edə bilərik. Birincisi, İmam Rza əleyissalamın müqəddəs məqbərəsidir. İkincisi, Şah Abbas Səfəvinin tikdirdiyi karvansaralar və bəzi şose yollarıdır. Allah onun qəbrini nurla doldursun. Üçüncüsü, Tehranda "möhtərəm cənab" kimi böyük və bacarıqlı şəxsiyyətin vücududur. Dördüncüsü, Tehranda Nasiri Darülfünunudur. Vəssəlam.”

Dedim:

“Daha vəssəlam nə üçün? Bu qədər gözəl şəhərləri səyahət eləyib gəzdiniz, sizin gec bəyənən təbinizə yalnız elə dörd şey gözəl göründü? Məgər Urmu şəhərini, onun cənnəti andıran gözəl yaşıl çəmənlərini və bağlarını gəzmədiniz ki, havası və nəsimi hər tərəfdən müşk-ənbər kimi ətir saçır. Oranı görmüş olan adamlar deyirlər ki, o gözəl şəhər behiştin bir nümunəsidir. Bağ-bostanında o qədər rəngarəng güllər var idi ki, Çin nəqqaşxanası ona həsəd aparır. Torpağı hər yerdə ənbər kimidir. Sən allah, gör heç insafdır ki, yer üzünün gülüstanı olan o şəhəri tərifləməmiş keçəsən?”

Dedi:

“Mən bağları, bostanları solmuş, bağbanları yuxuya dalmış gördüm. Çiçəklərinin hamısı solub saralmış, bağlarını toz-torpaq basmışdır. Nə gülüstanında bir sevinc, nə də güllərində bir tərəvət gördüm. Xəzan ləşgəri onun hər tərəfini talamışdır. Belə bir xəzandan sonra baharın gələcəyini zənn etmirəm. Orada il on iki ay yalnız xəzandır.”

Dedim:

“Sizin söhbətlərinizdən məlum olur ki, İrandan çox incimisiniz.”

İbrahim bəy dedi:

“Ola bilməz ki, mən öz sevgilimdən inciyim. "Mən aşiqi-sadiqəm, bu yoldan dönməm". Mənim həyatım o müqəddəs torpaqdan asılıdır. Mənim bu qəm bəsləyən könlümün bütün incikliyi bağbanın qəflətinə görədir. Yoxsa bağın təqsiri nədir? Özün təriflədiyin kimi, Urmu şəhəri və İranın başqa şəhərləri yüz belə tərifə layiqdir. Mazandaran cəngəli yer üzünün behiştidir. Bütün yer üzündə o gözəllikdə hava, o münbitlikdə torpaq tapmaq olmaz. Təəssüflər olsun ki, bağbanın qəfləti üzündən neçə illərdir ki, əcnəbi divləri oraya tökülüb fərəhgətirən havasına qəm torpağı səpmişlər. O namərdlərin baltasının yarası vətənpərvərlərin qəlbində qiyamətədək yer eləyəcək. Axı mən hansı külü başıma ələyim?! Bu müqəddəs torpaq sahibinin nə kimi yaxşı xüsusiyyətlərindən bəhs açım. O müqəddəs torpağın bir neçə limanında öz dövlətimizin və millətimizin qüdrəti və varlığının timsalı olan şiri-xurşid bayraqlı gəmilər nə üçün gerek olmasın?! Dövlət başçılarımız Avropaya etdikləri üç səyahətin xərcini ölkənin abadlığına sərf eləsəydilər bu gün dövlət xəzinəsi haman abadlıq üçün qoyulmuş xərc qədər mənfəət aparardı. Belə olsaydı, məmləkətin zəruri xərcləri üçün daha xalqı talamağa məcbur olmazdılar. Vətən torpağı hər bir yerdə fəryad edib deyir ki: "Ey iranlılar, ey mənim naxələf övladlarım, məndən qafil olmayın! Mən öz qəlbimdə sizin üçün saysız-hesabsız xəzinələr hazırlamışam. Səy edin, hümmət göstərin, məndən feyziyə olun!" Amma onun fəryadlarını heç kəs eşitmir. Onları ucadan səsləyirlər, ancaq onlar eşitmirlər.”

Dedim:

“Belə məlum olur ki, siz ölkənin əhalisindən, yəni öz vətəndaşlarınızdan incimisiniz. Sizin söhbətlərinizdən də, səyahətnamənizdən də bu mətləb məlum olur. Ancaq mən sizə nəsihətlə deyirəm ki, bu xülyadan əl çəkəsiniz. Çünki İbrahim adlı bir cavanın qüssə eləyib vətənin vəziyyətini islah etmək arzusu ilə öz xəyalını pərişan etməsinin, vətənin işlərində heç bir nizam-

intizam olmadığına görə daima kədərlənməsinin heç bir səmərəsi yoxdur. "Olan olar, sənə qəm-qüssə qalar"....

Bəlayə düşəndə ağlama əsla,

Ağlamaq könlünü edər pərişan....

Bu fikir pərişanlığının, allah eləməmişdən, sənin vücuduna və sağlamlığına sədəmə vuracağından qorxuram. Sənin bu halətin öz canına qəsd eləmək kimidir. Bu özü də böyük günahlardan biridir. Axirətdə isə allahın qəhrinə səbəb ola bilər. Özünə rəhm eləmirsənsə, o qoca anana yazığın gəlsin. Çünki bu gün yer üzündə onun səndən başqa bir adamı yoxdur. Həyatı sizin həyatınızla bağlıdır. Bu səyahətnamədə yazdığım və ürəyini ağrıdan məsələlər heç kəsdən gizli deyildir. Hamı hər gün onu öz gözü ilə görür. Bu vəziyyətə hamı artıq alışmışdır. Bütün bunlar camaatın nəzərində büsbütün aşkar olduğundan öz əhəmiyyətini itirmişdir. Ancaq bununla belə bu vəziyyətə son dərəcə təəssüflənmək lazımdır. Fəqət nə etməli? Bu nöqsanlar sənin, mənim ölümümlə aradan qaldırılacaqdırsa, buyur, bismillah, əvvəl mən, sonra sən özümüzü öldürək. Madam ki, bu dərdlərin çarəsi səninlə mənim əlimdə deyil, yanmalı və dözməliyik. Bəlkə allah özü üzümüzə bir fərəc qapısı açsın, dövlət və millət başçılarını qəflət yuxusundan oyada.”

İbrahim dedi:

“Qardaşım, mən müxaliflərin əlinə bəhanə verməmək, onların məzəmmətinə düşər olmamaq üçün vətəndə gördüklərim xoşagəlməz cəhətlərin hamısını yazmamışam. Doğrusu, qorxmuşam ki, onlar öz ağır şəmatətləri ilə mənim işıqlı gündüzümü qaranlıq gecəyə çevirsinlər.”

Qeyrətimdən deyə bilməm mən kim öldürdü,

İstəməm xalq bilə çün adını sevdigimin.

Bu əsnada qapı döyüldü. Nökər gedib qapını açdı. Üləma zümərəsindən olan başı əmmaməli bir iranlı otağa girdi. Deyəsən gecə söhbətinə gəlmişdi. Adi xoş-beşdən sonra dedi:

“Filankəs, doğrusu, sizə bir əziz qonağın təşrif gətirməsini eşitdim. İstədim səhər qulluğunuza çatım. Sonra düşündüm ki, gecələr uzundur. Elə yaxşısı budur ki, gecə gəlir, doyunca söhbətləşək.”

Dedim:

“Çox əcəb eləmisiniz, xoş gəlib səfa gətirmisiniz.”

Məclis bir qədər sükutla keçdi. Molla dedi:

“Məclisinizin çox soyuq keçdiyini görürəm. Söhbətiniz məhrəmanədirsə, mən bir stəkan qəhvə içib, mürəxxəs ola bilərəm.”

Dedim:

“Xeyr, bu nə sözdür, bizim hörmətli qonaq İrandan təzə gəlib, orada şahidi olduğu bir para xoşagəlməyən hadisələr ürəyinə dəymişdir. Yoxsa bu məclisin soyuqluğu nə sizdəndir, nə də məndən.”

Molla üzünü İbrahim bəyə tutub dedi:

“Qonaq qardaş, İranda nə xəbər var, məgər nə hadisə üz vermişdir ki, sənin xatirinə dəymişdir? Deyin, biz də bilək.”

İbrahim bəy dedi:

“Heç bir xəbər yoxdur.”

Molla yenə də təkid elədi. İbrahim bəy dedi:

“Mənim incikliyimin ən böyük səbəbi sizsiniz.”

Molla təəccüblə dedi:

“Mən?!”

İbrahim bəy dedi:

“Ya siz olun, ya da sizin qardaşlarınız, nə təfəvütü var.”

Molla dedi:

“Mən və ya mənim qardaşlarım sizə nə pislik eləmişik?”

“Mənə heç bir pislik eləməmişiniz, amma başqa qardaşlarımın hüququnu tapdalamısınız.”

Molla dedi:

“Nə hüquq, sizin hansı qardaşlarınızın hüququnu?”

İbrahim bəy dedi:

“Mənim vətən qardaşlarımın hüququnu.”

Molla dedi:

“Doğrusu, bir şey anlamıram.”

İbrahim bəy dedi:

“İndi mən bircə-bircə ərz elərəm, siz anlayarsınız. Cənab axund, Şahrudda bir bəhanə tapıb, sizin qulluğunuzda əyləşmiş bu Yusif əmi ilə mən mədrəsəsi olan bir mollanın yanına getdik. Yusif əmi satıcı oldu, mən alıcı. Molla bir sənəd yazaraq Yusif əminin evinin müəyyən məbləğ müqabilində mənə satılmasını təsdiq etdi. Bizdən aldığı bircə qran yazı haqqı müqabilində məsələnin həqiqətinə varmadan, onun doğruluğunu öyrənmədən əsası olmayan, mövhum bir müamilənin sənədinə möhür basıb, şəhadət verdi. Ola bilsin ki, bu Yusif əmi başqasının malını təqəllüblə mənə satır. Haman molla bizi tanımadan o sənədə necə qol qoydu? Hansı şəri dəlilə əsasən müamilə şərtnaməsinə şəhadət verdi?”

Molla istehza ilə dedi:

“Bəh-bəh, ağa can, bu da oldu söz?! Yazanın nə təqsiri var. Siz gedib iqrar etmişsiniz, o da sənəd yazıb sizə vermişdir.”

İbrahim bəy dedi:

“Əgər satılan ev özgəninkidirsə və vermirsə, onda neyləmək lazımdır?”

Molla dedi:

“Heç nə eləmək lazım deyil.”

İbrahim bəy dedi:

“Evi verməsə mən gedib hakimə şikayət elərəm.”

Molla dedi:

“Özün bilərsən, get şikayət elə!”

İbrahim bəy dedi:

“Mən hakimə şikayət etdikdə o, fərraşbaşısına buyuracaq ki, mülkü alıb mənə versinlər. Belə olduqda hər iki tərəfdən hey rüşvət, peşkəşdir ki, alacaqlar. Bir vaxt xəbər tutacağıq ki, ikimiz də var-yoxdan çıxmışıq. Turalım ki, bu məktəb mollası idi, onunla işimiz yoxdur, bəs fitva verən yekə-yekə müctəhidlərinizə nə buyurursunuz? Əli ilə Vəli arasında olan bircə dava haqqında eyni adam bir-birinə zidd neçə hökm verir. Nəhayət, dava qurtarmır, hər dəfə hakim dəyişildəndə dava da təzələnir. Elə buna görə tərəflərin mənsub olduğu tayfalar bir-biri ilə qanlı-bıçaq olurlar. Aralarında elə bir düşmənçilik odu alovlanır ki, yaşı da, qurunu da yandırır. Bu kimi yaramaz işlər üləmanın yüksək şərinə layiqdirmi? Bəndələrin hüququnu ayırd eləmək üçün allahın hökmü, şəriətin əmri məgər nasix-mənsux şəkildə tətbiq edilməlidir? Bir mülkün üstündə olan davanın uzun illər davam etməsinin səbəbi nədir?”

Molla dedi:

“Mən bir alimin rüşvət aldığıı gözümlə görməyincə onun haqqında füzulluq eləyə bilmərəm.”

İbrahim bəy dedi:

“Mən də belə demirəm, amma bunu deyirəm ki, bir şəhərin əhalisinin mərcəi olan bir alimin xalqın davasını kəsmək üçün əlində nə üçün gərək müntəzəm şəri bir təlimat olmasın? Xalqın məhkəməlik dava-mürafiələrini ayırd etmək üçün nəyə görə o, xüsusi bir yer və vaxt təyin eləməsin, onun möhürünün ixtiyarı özgələrin əlində olsun? O, evində möhürləyib tərəflərin birinə verdiyi hökmün ziddinə olaraq iki gündən sonra mehrabda, iki namaz arasında, başqa bir hökmə möhür basıb, o biri tərəfə verir. İş o yerə gəlib çatır ki, hökumət də onlara gülür. Mən deyirəm İranda bütün ruhani və cismani işlər nə üçün gərək qaydasız və intizamsız olsun? Nə üçün gərək elmi məqamlar və mülki mənsəblər irsi olsun? Necə rəvadır ki, bir adam, məhz atası qazi olduğu üçün, heç bir ləyaqəti və səlahiyyəti olmadan qəzavət kürsüsündə əyləşsin? Yaxud birinin atası sərtib imiş, öləndən sonra onun əlini ayağından ayırd edə bilməyən on səkkiz yaşlı oğlu nə üçün gərək sərtib olsun? Bunların hamısı millətin və mənim vətən qardaşlarımın hüququdur ki, tapdalanır.”

Molla dedi:

“Ağa can, sizin fərmayışınıza görə gerek millətin bütün üləması xanənişin olsun.”

İbrahim bəy dedi:

“Əstəğfərullah, mən nə müşavirəm, nə də ixtiyar sahibiyəm, hökmüm və nüfuzum da yoxdur. Amma milli təəssüb belə yerlərdə məni sakit dayanmağa qoymur, nahaq və düzgün olmayan sözlərə cavab verməyə vadar edir. Hökmü nüfuzlu olan böyüklərin icazəsi ilə ərz edirəm ki, bu gün bizim əlimizdə bütün ilahi ehkama şamil olan bir qanun yoxdur.... Bu gün hökmlər əqli və ənənəvi dəlillərə əsaslanır. Bizim hər şeydən artıq şəri ehkam və qanunları icra edənə ehtiyacımız var. Əvvəlcə onu axtarıb tapmalıyıq. Onu tapmaq yolu da belədir ki, bütün alimlər mərcəinin hökmü ilə millətin təqva sahibli üləmasının böyük bir məclisi təşkil olunsun. O məclis vilayətlərin böyüklüyü və şəhərlərin əhalisi nisbəti ilə camaatın ərizəsinə yetişmək və hüququnu ayırd etmək üçün hər vilayət və şəhərə neçə nəfər alim lazım olduğunu müəyyənləşdirər. Bunu müəyyənləşdirdikdən sonra ümumun mərcəi olan rəisin yanında öz danışq qabiliyyəti və fəsaḥəti, dəyanəti və allah tanıyanlığı, elmi və şəriət ehkamına bələdçiliyi ilə üstün mövqe tutan alimlər seçilib oraya göndərilər. Hüquqa ticarət məsələlərinə şamil olan fiqh kitablarını da sadə və asan fars dilinə tərcümə edib, nəşr etmək lazımdır ki, hər kəs onları oxusa, özünə aid hüquqi məsələlərdən müəyyən dərəcədə baş çıxarsın. Belə olduqda, məmləkətin adil qazisi tərəfindən verilən hər bir hökm öz-özünə icra olunar.... İndi millət alimlərinin pak şəriət ehkamını hiylə və təzvir yolu ilə pozmaları və "hiyleyi-şəri" sözünü dilə gətirmələri tam insafsızlıqdır. Məgər allah hər bir şeyi bilmir? Ona nə kimi hiylə işlətmək olar? Bunlardan əlavə, məgər elm dörd arşın bezdən ibarətdir ki, hər kəs onu başına sərısə biz də onu alim tanıyaq, ona alimlər kimi qulaq asaḡ? Elmin məsnədində əyləşənin gerek məlumatı, təqvəsi və hər bir şeyi o müqəddəs məqamın şənində olsun. Əks təqdirdə ona alim demək mümkün deyil.”

Bu vaxt ev sahibi söhbətə qarışq İbrahim bəy dedi:

“Sizin milli təəssübdə bu qədər inad göstərməyinizin mənası yoxdur. Camaatın eybini gözünün içinə deməkdən, xalqın qəbahətlərini aşkara çıxarq, böyük-kiciyə irad tutmaqdan heç bir səmər hasil olmaz. Yalnız səbəbsiz yerə camaatı özünüdə düşmən edib, hamını özünüzdən qaçırmış olarsınız. Qanınızı bica yerə qaraltmayın, dilinizin qılıncını qımında saxlayın -- “Palaza bürün, elnən sürün!””

İbrahim bəy dedi:

“Möhtərəm qonaḡcı, əvvəla siz özünüdə yaxşı bilirsiniz ki, bu sözləri deməkdən mənim heç kəsə qəsd-qərəzim yoxdur. Mən şəxsən hamı ilə müdara etmək fikrindəyəm. Bu sözləri mənə dedirən yalnız milli təəssüb və vətən dərdidir. Hər kəs bu xoşagəlməz vəziyyəti görüb sükut eləsə onun adını vətənpərvərlərin sırasından çıxarmaq lazımdır. Mənim aləmində elə bir adam mənhus

"mənə nə" ləfzini işlədənlərin cərgəsindədir ki, mən bu səyahətnaməmin neçə yerində onların adını lənət və nifrətlə yad etmişəm. Əgər bütün həmvətənlərimiz əlli ildən bu tərəfə şəxsi mülahizələri bir tərəfə atıb pisə-pis, yaxşıya-yaxşı desəydilər, bu gün bir çox yaramazlıqlar aradan qaldırılardı, indi artıq bu bədbəxt millət bir ovuc fərraşbaşı, darğanın əlində əsir olmazdı, savadsız məktəbdarlar, cahil mollalar bizim ixtiyarımızı öz əllərinə ala bilməzlər.

Məlumdur ki, bir millətin arasında pis adətlər və əxlaqa zidd əməllər bürüz etdikdə o millətin aqıl adamları həmin adət və əməllərin qəbahətini açıb göstərməsələr onlar ümumiləşəcək və o millət getdikcə əcnəbilərin tənə-təməsxürünə məruz qalacaq, onun etibarı və şərəfi dost-düşmən arasında məhv olub aradan gedəcəkdir. Deməli, millətin bilikli və ağıllı adamlarının vəzifəsidir ki, xalqın bütün nöqsanları və eyblərini, bədəməllərin tutduqları mövqelərdən asılı olmayaraq, açıq şəkildə söyləsinlər. Beləliklə də pis əməl sahibləri öz eyblərini eşitdikdə ağıla gəlsinlər, yaxşı işlərə can atsınlar, qəbahətə mürtəkib olmaqdan çəkinsinlər. Belə olduqda tədricən yaxşılıq pisliyin yerini tutar, xoşagəlməz cəhətlər getdikcə aradan qaldırılar.

Mən necə sakit oturub deməyim ki, müqəddəs islam dini bizi ədalətə, bərabərliyə çağırırmışdır. Bizim hakimlər və qazilər şikayətlərə yetişəndə həqqaniyyətlə hökm verməlidir, birinin xatiri üçün və ya rüşvət tamahı ilə allahın, peyğəmbərin buyruğunu unudub, məzlumların haqqını bilə-bilə tapdalamamalıdırlar. Bütün bu xilaf işlərdən sonra müsəlmanlıq iddiasında olub deməməlidirlər ki, biz axirəz-zaman peyğəmbərin ümmətindənik. Misirdən bir neçə mötəbər İran taciri vardır. Onların vücudu, doğrudan da, millətin iftixarına səbəb olur. Tez-tez dəyişilən İran məmurları onlara o qədər təzyiq göstərdilər ki, ələcsizlik üzündən xarici dövlətlərin himayəsi altına keçməyə məcbur oldular. Bu biçarələrin nə təqsiri var idi ki, öz dövlətlərindən üz çevirib, əcnəbi bayrağının altına keçməli oldular? Məgər İngiltərə mələkəsi onları dəvət eləmişdi, yaxud rus imperatoru onlar üçün məvacib, maaş kəsdirmişdi? Heç bir nəfər onlardan soruşdu ki, nə üçün təbəəliyinizi tərk etdiniz? Nə eləsinlər, dadlarına çatan yoxdur. Təbəələr yalnız mülki hüquqdan deyil, bəşəri hüquqdan belə məhrumdurlar. Hər şəhərdə bir neçə hökumət var, hərəsi də bir bəhanə ilə xalqı çapır. Rəiyyətdən kimin haqqı var ki, firon xasiyyətli hakimlərin başdan-ayağa zülmədən ibarət olan hökmlərinə etiraz edib desin ki, bu nə üçün belədir. O saat başına bir qapaz çaxıb, muzdunu ovcuna qoyacaqlar. Haqq tamamilə tapdalanıb aradan getmişdir. Hakimlərdən hər birisinin könlü necə istəyir elə də edir. Kimin ki, qəlyanbaşısı qızıldan, iki nəfər pişxidməti, dörd nəfər fərraşı, bir də tirmə cübbəsi oldu xalqın canının, malının sahib-ixtiyari olacaq. İndi iş o yerə gəlib çatmışdır ki, üləmanın çoxu da özlərini hakimlərə oxşadıb cəlal, dəbdəbədə onları da keçmişlər. Böyüklərdən rəiyyəti çapıb talamaqla daha rəhmsiz olanı bacarıqlı və ləyaqətli hesab olunur.

Ürəyində az-maz allahdan qorxusu olan bacarıqsız və aciz adlandırılır. Hansı axundun əmmaməsi yekə, qolunun dəstəyi uzun oldu, alimlərin alimi sayılır. Yalan toxunmaqda daha artıq cəsarətli olan bir adam ən qüdrətli şair hesab olunur.

Siz elə xəyal etməyin ki, mən vətəndə gördüyüm xoşagəlməz cəhətlərin hamısını yazmışam. Yox, əziz canınıza and olsun, çoxlarına göz yummuşam. Yəni əslində özüm də bezikmişdim. İcazə versəniz onlardan birini sizə nəql edərdəm. Günlərin birində mötəbər bir yerdə qonaq idim. Yəni mənə bir dostum vasitəsi ilə oraya çağırırdılar. Məclisə daxil olduğum vaxt otaq ağzınadək dolmuşdu. Qapının ağzında hamıdan aşağıda əyləşdik. Əslində elə bizim yerimiz ora idi. Çünki məclisdəkilərin hamısı məşhur üləma, böyük xanlar və mötəbər tacirlərdən ibarət idi.

Bir vaxt gördüm on-on iki nəfər əli qəlyanlı-çubuqlu səs-küylə, dallarınca qorxunc düşmənlər atlıları gəlirlərmiş kimi, tələsə-tələsə otağa daxil oldular. Otağın içində də hər birisi özünü qabağa vermək istəyirdi. Belə ki, az qalırdı bir-birlərinə toxunub yırılsınlar. Onların hərəkətindən otağın dər-divarı titrəyirdi. Mən təəccüblə bu vəziyyətə baxırdım. Qəlyan-çubuqları ağalara payladılar. Qəlyanlar çəkildikdən sonra yenidən onları götürüb bayıra çıxdılar. Bu vaxt gördüm qəhvəxanadan qalmaqal səsi gəlir. Hey qəliz söyüşlər, ağır yamanlar idi ki, müxtəlif səslərdə rəddü bədəl olunurdu. Mən bu küçə bazar söyüşlərini eşitdikdə təəccübləndim. Məclis qurtarandan sonra evə qayıdarkən dostum yolda dedi ki, o hay-küy, yaman-söyüş ağaların nöqərləri arasında rəddü bədəl olunurdu. Çünki onların hər birisi istəyirdi ki, öz ağasına o birilərdən əvvəl qəlyan versin. Ona görə ki, hər kəsin qəlyanı əvvəlcə məclisə gətirilsə bu onun məqamının və şəninin yüksəkliyi əlamətidir. Ağaların özləri də nöqərlərindən elə bunu gözləyirlər. Məhz buna görə də belə məclislərdə həmişə qabağa düşmə üstündə nöqərlər arasında qalmaqal olur. Hətta çox vaxt iş yaman-yoğuzdan döyüşməyə çəkir. Belə bir vəziyyət, sizin bu gün gördüyünüz kimi, ağalara əslən təsir etmir, səhldir ki, heç özlərinə belə gətirmirlər.

İndi özünüz insaf eləyin, görün bizim bədbəxtliyimiz nə dərəcəyə gəlib çatmışdır. Millətin başçıları bu kimi uşaqcasına oyunlarla məşğul olduqda daha avamdan nə gözləmək olar? Başqa millətlərin başçıları nə ilə məşğuldurlar, bizim ruhani və dünyəvi başçılarımızın fikri nəyə məşğuldur? İndi ki, zaman millətə aid işlərin həllini bu ağaların iradəsinə tapşırırmışdır, onlar insanlıq və tərbiyənin iqtizasınca xoşrəftar, təvazökar olmalı, başqalarını da bu xasiyyətlərə malik olmağa çağırmalıdırlar. Onlar məzlumların, haqqı tapdalanmışların dadına çatmalı, milləti birliyə, qardaşlığa sövq etməlidirlər. Ancaq onlar belə etmirlər. Həvavü həvəs üzündən, heç bir məqul səbəb olmadan, bir dəstə avam camaat arasında düşmənçilik törədir, özləri də bir-birlərinə kin-küdurət bəsləyirlər. Özləri xirtdəyə qədər şəxsi-qərəz bataqlığına batdıqları halda ədalət və insafla hökm verməyə daha haradan fürsət tapacaqlar? Onlar məzlumun dadını zalımdan necə ala biləcəklər? Millət üləmasının əsas məqsədi xalq arasında ədaləti bərqərar etmək, birlik və ittihadı möhkəmləndirməkdən ibarət olmalıdır. Çünki yeri-göyü yaradan allahın peyğəmbərləri göndərməkdə məqsədi öz bəndələri arasında ədaləti bərpa etmək məzlumların dadına çatmaqdan başqa bir şey olmamışdır.

Neçə il bundan qabaq Misirdə İranın məşhur ədiblərindən biri mərhum atama bu haqda bir şer oxudu. Mən də o şeri əzbərləmişəm. Allah o şer deyənə qəni-qəni rəhmət eləsin. Çox yaxşı demişdir. Yersiz olmadığına görə istəyirəm həmin şeri sizə oxuyam, şayəd təsir eləyə.

Şer budur:

Şaha qüdrət verdi o adil tanrı,

Ədalət eləsin ölkədə bəri,

Çatmasa padşah xalqın dadına,

Çatmayacaq xaliq onun dadına.

Ədalətlə etdi səninlə rəftar,
Ədalət səninlə olsun gərək yar.
Məzlumun dadını sən bu gün eşit,
Sorğu-sual günün unutma, yad et.
Adil ol, bil yəqin, o ulu tanrı
Ədl üçün göndərdi peyğəmbərləri.
Dünyada ənbiya bir iş gördülər:
Ədalət binasının möhkəmlətdilər,
Ədalətlə olar məmləkət abad,
Dünya ədalətsiz olardı bərbad.
Zülm edib nəsihət qəbul etməsən,
Onda get Babilə, Mədainə sən.
Nəzər sal şahların qəsrinə bir an,
Ya kərpicdən olsun, ya da poladdan,
Ədl ilə ucalan daima durur,
Zülm ilə tikilən tarmar olur.”

İbrahim bəy şəri oxuyub qurtarandan sonra molla dedi:

“Elə şər deməyin özü böyük günahlardan biridir. Mən belə sözlərə qulaq asmaram.”

İbrahim bəy cavab verdi:

“İndi ki, siz qulaq asmırsınız, həm də sizin etiqadınıza görə, şər demək günahdır, onda mən başqa bir şər də oxuyaram. Bu şəri şair o adamların haqqında deyibdir ki, savadları yoxdur, amma özlərini alim cildində xalqa göstərirlər. Yaxud elmləri var, ancaq ona əməl etmirlər. O şər budur:

Fahişəyə bir şeyx dedi: sərxoşsan,

Hər gecə bir kişi ilə sən xoşsan!

Qadın dedi: Hər nə desən eləyəm,

Bəs sən özün göstərdiyin kimisən?

Bu şəri eşitdikdə molla hirslənib dedi:

“Üləma haqqında füzulluq eləmək sənə borc deyil!”

İbrahim bəy dedi:

“Cənab ağa, özlərinin yüksək məqamlarının hörmətini dərk edib, o müqəddəs məsnədin heysiyyətini qoruyan alimlərdən bəzisini mən tanıyıram. Allahdan istədim ki, mənim ömrümü qısaltıb, onların ömrünün üstünə qoysun. Əgər o müqəddəs vücudlar aramızda olmasaydılar, biz tamamilə məhv olardıq. Bizim varlığımız onların əziz vücudundan asılıdır. Mən burda göstərib arpa satanları, alimi-biəməlləri, yaxşılardan adını korlayan bəzi bədnamları deyirəm.”

Molla dedi:

“Bunlar nə sözdür, alimlərin hamısı bir cürdür, aralarında heç bir təfəvüt yoxdur. İndi ki, sən üləmanın adını hörmətsizliklə yad elədin, mürtədsən, bütün nicat qapıları sənə üzünə bağlıdır.”

İbrahim bəy dedi:

“Mürtəd o adamdır ki, elmi yoxdur, amma özünü alim paltarında camaata göstərir. Bizim və bütün iranlıların başına gələn bəlalardan əsil bəisi elə bu naxələflərdir.”

Ev sahibi deyir: Gördüm "mürtəd" sözünü eşidən kimi İbrahim bəyin sifətinin rəngi dəyişildi, əl-ayağı titrəməyə başladı, gözləri bərəldi. Sonra dedi:

“Elə böyük bir məmləkəti bu kimi sözlər xarab qoymuş, qocaman, güclü bir milləti ayaqdan salmış, xalqı məişət elmini öyrənməyə qoymamış, cəhaləti bütün ölkədə hakimi-mütləq eləmişdir. Bu sözlər xalqı yoxsulluğa, fəlakətə salmışdır. Elmi "Zərəbə Zeydün Əmrən" qələmə verib, camaatı məmuli elmləri və fənləri öyrənməyə qoymadılar. Belə ki, hər tərəfdən bir adam baş qaldırıb, şöhrətpərəstlik və məqampərəstlik üzündən müqəddəs və pak şəriətin bir para qanunlarını dəyişdirməyə cəsarət etdilər və müxtəlif adlarla özlərini irəliyə soxdular. Biri dedi: "mən şeyxiyəm", başqası cəsarətlənib ondan daha yüksək iddialara əl atdı. Dedi: "mən babiyəm". Camaat da cəhalət və nadanlıq üzündən onların çağırışına səs verib, dörd tərəfdən başlarına toplaşdı....”

İbrahim bəy burada özündən çıxıb, oturduğu yerdən dizi-dizi molların yanına qədər gedib dedi:

“Siz o adamlarsınız ki, elmi mübahisələr zamanı cəhalət üzündən kitabları bir-birinizin başına çırpıb, ağzınıza gələn hərzə-hədyanı danışsınız. Elm öyrənmək dava istəmir. Bunların hamısı cəhalət əlamətidir. Elə bu alim görkəmli cahillər millətin dövlətdən, dövlətin millətdən ayrılıb, bir-birindən zəhləsi getməsinə səbəb olmuşlar. Mövhum kimyagərlik məşqinə düşməyin, arsızlığa düşər olmağın, tiryək çəkməyə adət etməyin səbəbi ancaq əhalinin məişət elmindən xəbərsizliyi...”

İbrahim bəyin səsi get-gedə ucaldı. O qədər qışqırdı ki, ağzı qızmış nər dəvə kimi köpükləndi. Hərərətinin şiddətindən hey tər töküdü. Mən onun bu halətini görüb mat qalmışdım. İbrahim bəy dedi:

“Axı mən hansı külü başıma ələyim! Bu adam alimlik iddiasında olduğu halda iki kəlmə həqq söz deməyimə görə məni mürtəd adlandırdı.”

Bunu deyib birdən iki əlli başına vurdu. Papağını çıxarıb dəli kimi yerə çırpdı. Papaq yerdən qalxıb yaxınlığında olan çırağa dəydi. Çıraq düşüb sındı, nefti yerə dağıldı. Neft piltədən alışıdı. Bircə anın içində otağın hər tərəfini şölə бүрүdü. Bu çəkiş-bərkişdə mən böht aləmindən özümə gəlib gördüm İbrahim bəy huşunu itirmiş halda düşüb qalmışdır. Otağın da fərşi od tutmuşdu. Var gücümlə qışqırdım: "Uşaqlar, gəlin, yandıq!"

Yusif əmi ilə nöqərlər gəldilər. Mən Yusif əmiyə dedim:

“Sənin başına dönərəm, İbrahimi tez otaqdan çıxarın, oddan xilas ələyin, otaq yansa da yanıb, becəhənnəm!”

İki-üç yandan köməkləşib İbrahimin cəsədini bayıra çıxardıq. Bu əsnada molla istədi qaçıb öz canını oddan qurtarsın. Ətəyi yanmağa başladı. Qışqırıb dedi: "Yandım, amandır, su, su, su!" Mən də qışqırıb ucadan dedim: "Yanğın var!"

Qonşular tökülüb gəldilər. Hər tərəfdən odun üstünə su səpməyə başladılar. Birdən gördüm otağın pərdəsi alışdı. Alov pəncərənin çərçivəsinə, otağın tavanına keçdi. Qışqırıb dedim: "Pərdəni çəkin, çərçivələri sındırın!"

Camaat pərdədən tutub "Ya Əli, ya Həsən, ya Hüseyn" deyib çəkdi. Pərdə yerə düşdü. Yanğın söndü.

Kənara vurdu dözümlü pərdəsin könül, indi

Zəmanə pərdə dalından görək nələr çıxarır!

SONLUQ

Bu səyahətnamənin çap olunması imkanını mənə nəsib etmiş olan allah şükr, olsun ki, vətən eşqi uğrunda ağır zəhmətlərə, məşəqqətlərə qatlaşan bu hörmətli başibəlalı səyyahın yüksək adını ruzigarın lövhəsində yadigar qoymağa müvəffəq oldum.

Müqəddimədə ərz olduğu kimi, böyük zəhmət və məxaric istəyən bu səyahətnamənin nəşri xüsusi qazanc üçün olmamışdır. Mən öz fikrimcə bu işi bir növ vətənpərvərlik, millətpərvərlik, dövlətpərvərlik kimi hesab edib, onun bütün zəhmət və məxaricini könüllü olaraq öz öhdəmə götürdüm. Qoy hörmətli oxucular onun mündəricəsinə insaf gözü ilə baxsınlar, vətənin eybləri və nöqsanlarını aradan qaldırmaq üçün hümmət göstərsinlər. Bəlkə də onların birliyi və uca hümməti nəticəsində getdikcə bütün fəsadlarımız aradan qaldırıla, hər bir sahədə islahat başlana.

Hazırkı vəziyyətdən tamamilə məyus olmaq da düzgün deyil. Çünki millətin səyi və əməli müqabilində heç bir çətinlik müqavimət göstərə bilməz. "Kişilərin hümməti ilə dağı-dağ üstə qoymaq olar" -- demişlər. İşlərin islahı üçün əlbir hərəkət etmək lazımdır ki, çətinliklərə qalib gəlmək mümkün olsun.

Millət başçılarının xarlıq və zəlilliyi özləri üçün rəva görməyəcəklərinə, keçmişdən ibrət almaqla vətənin xoşbəxt gələcəyi naminə ümumi asayiş üçün lazım olan tədbirləri işə salacaqlarına ümid bəsləyirəm. Bu tədbirlərin sayəsində əziz vətənimiz həqiqi mədəniyyət işığı ilə aydınlığa çıxacaq, elm, hünər, ədalət, bərabərlik nəsiminin əsməyə başlaması ilə cəhalət və tənbellik buludları dağılacaq, yer üzünün ən gözəl nöqtələrindən olan məmləkətimizin üfüqlərindən zülm və əsarət silinib çəkiləcəkdir. Zülm və cəfadan bir əsər qalmayacaq, bütün şəhərlərdə, qəsəbələrdə, əziz vətənimizin bütün sərhədlərində dövlət binalarının üzərində ədalət bayrağı nəhayət iftixarla dalğalanacaqdır. Şəhərlərin mərkəzində də əzəmətli imarətlərdə yerləşmiş ədalət məhkəmələrinin qapıları bütün əhalinin üzünə açıq olacaqdır. Ədalət məhkəməsi hakimlərinin nəzərində varlı, yoxsul, əsir, əmir bərabər olacaqdır. Allah bəndələrinin hüququ qoluzorluların təcavüzündən qorunacaqdır.... İndi baxın görün XII əsrin axırlarında bizim babalarımızın başı bu zülmkar hakimlərin cəfasından, darğa, fərraşbaşı, fərraş və onların quyruqlarının əluzunluğundan nələr çəkməmişdir. Yırtıcı xasiyyətli bir adamın sərxoşluq aləmində elədiyi bir işarə ilə onların canları, malları məhv olub tələf edilirdi. Onlar məmləkət və millətin güclü düşmənlərinin hücumundan olmazın əziyyətlərə düşər olmuşlar.... Bu gün biz keçmiş tariximizə baxanda vəhşi tayfaların sevimli vətənimizdə törətdikləri xarabalıqlara və babalarımıza qarşı mürtəki olduqları cinayətlərə görə mütəəssir olduğumuz kimi, əlbəttə, xələflərimiz də bizim yaşadığımız dövrün tarixini görəcəklər. Belə olduqda, biz elə hərəkət etməliyik ki, özümüzdən onlara müsibətnamə miras qoyub getməyək. O zamanla indiki dövr arasında çox fərq var. O vaxt bütün yer üzünü bu günə nisbətən vəhşilik bürümüşdü. Tayfaların və xalqların daxildə və xaricdə vuruşmaqdan, bir-birinin qanını axıtmaqdan başqa bir işləri yox idi. Bütün yer üzərində tərəqqi və mədəniyyət asarı görünmürdü. Buna görə də babalarımız o dağıdıcı selin müqabilində möhkəm bir sədd çəkə bilmədiklərinə görə üzürlü idilər. Amma bu gün mədəniyyət günəşinin işığı hər tərəfə yayılmışdır. Hər bir tayfa onun işığından faydalana bilər. Ona görə də gələcək nəsillər bizim üzrümüzü heç bir vəchlə qəbul etməyəcəklər.

İnsafla demək lazımdır ki, bu gün İrandan başqa heç bir məmləkətdə bir nəfər mötəbər tacir həyasız bir fərraş tərəfindən təhqir olunmur, onun əlində əsir deyildir. Hər yerdə bir haqq-hesab var. Hakimin də, məhkumun da ixtiyarı və vəzifəsi müəyyən olunubdur. Ancaq İranda belə deyil. İrandan başqa hər bir ölkədə dövlət vergisi əhalidən bərabər şəkildə toplanır. Bizdən başqa hər bir dövlətin təbəəsi özünün müəyyən edilmiş vergisini vaxtlı-vaxtında aparıb, xahiş-iltimasla hökumətə təhvil verir. İrandan başqa hər bir məmləkətdə dövlət və millət vətəni əlbir qoruyurlar. İrandan başqa dünyanın heç bir yerində ruhani başçılar ölkənin siyasi işlərinə daxilət etməirlər. İrandan başqa yer üzünün heç bir nöqtəsində müqəddəs məkanlar, ulmanın evi, böyüklərin tövləsi oğrunun, əyrinin, qatilin pənahgahı və sığınacağı deyildir. Deməli, fürsəti fəvtə vermədən bütün bu xoşagəlməz vəziyyətə son qoymaq üçün çarə axtarmaq lazımdır. Bu deyilənlər nə əfsanədir, nə də qondarma bir xəyal. Hamının hər gün gördüyü və şahidi olduğu həqiqətlərdir. Bu yaramaz vəziyyəti görürkən dostlar kədərlənir, düşmənlər isə sevinirlər. Düşmənlər qədim və nəcib bir millətin yüksək adını məsxərə ilə çəkib, teatr tamaşaxanalarında bu vəziyyətin şəbehini çıxarırlar. Rəvadırımı ki, bu qədər təhqiri qəbul edib, tərəqqi və mədəniyyətə doğru bir addım atmayaq, bu yaramaz vəziyyətin islahına çalışmayaq?

Qorxuram dünyanın işığa bürünməsinə baxmayaraq, bu gün yenə də həmvətənlərimdən bəzisi bu səyahətnaməni oxuyandan sonra səyyaha və onu çap eləyənə qarşı istehza ilə gülsün, bizi axmaq və dəli adlandırsın. Heç uzaq deyil ki, bəziləri bununla da kifayətlənməyib, bizi mürtəd və dinsiz hesab eləsinlər. Mən hər halda onları halal eləyirəm, onlara dua eləməkdən başqa bir söz deməyəcəyəm. Ancaq bunu tam cəsarətlə ərz eləyim ki, əgər qırx-əlli il bundan qabaq hər bir məzlum zalımın əlindən şikayət edib fəryad qoparsaydı, zülmü özünə və özgələrinə rəva görməsəydi, zülmədən kənarda qalanlar isə məzlumların halına etinasız yanaşmasaydılar, hər bir səyyah yaxşıdan-pisdən və gördüklərini qərəzsiz-mərəzsiz yazıb nəşr etdirsəydi, bu gün vətənimizdə olan bu dərin yaralar sağalmışdı, məmləkət və millət düçar olduğu xəstəliklərdən şəfa tapmışdı. Çox təəssüflər olsun ki, hamı "mənə nə" deyib keçdi. Ancaq çox keçməz, onlar görürlər ki, hər nə olub onların özlərinə olubdur. Əgər o vaxt əllərini uzaqdan oda tutmuşdularsa, indi özləri odun içinə düşmüşlər.

İranın başçıları, mütəfəkkirləri, şair və ədibləri o qədər xərc-məxaricdən sonra Avropaya birinci səyahətin məmləkətə və millətə heç bir xeyir vermədiyini nəzərə alıb, əlbir şəkildə ikinci və üçüncü səyahətlərin qarşısını alsaydılar, mülayim nəsihətlər və təsirli nəzm və nəsr ilə şahın niyyətinə mane olsaydılar, əlbəttə, Avropada hədəfə gedən o pullar məmləkətin xəzinəsində qalardı. Millət də o səfərlərdə törənmiş biabırçılıqlardan qorunmuş olardı. Heyf ki, bizim məmləkətimizdə millət başçıları hələ fikir azadlığı və qələm sərbəstliyinin ləzzətini dadmamışlar. Onlar bilmirlər ki, bu böyük nemət nə dərəcədə ölkənin abadlığına, dövlət və millətin başıucalığına səbəb olar. Doğrudan da çox təəccüblü bir haldır ki, hamı bu həqiqəti dərk edib etiraf etdiyi halda yenə də ləzzətini bilmək üçün onu həyata keçirib sınaqdan çıxarmaq istəyirlər. Təəssüflər olsun ki, bədbəxtliyimizdən hər bir işdə "mənə nə" deyib keçirlər. Tərəqqi və mədəniyyətə can atmaq insanın vəzifəsidir. Nə kimi yollarla olur-olsun, ədəb və insaniyyət dairəsindən kənara çıxmamaq şərtlə xəyal, fikir və qələm azadlığına nail olmaq lazımdır. Yalnız bu yolla başqa mədəni xalqlar arasında başıucalıqla yaşamaq hüququna malik olmaq mümkündür. Əgər bunun xilafına rəftar edilərsə, əcnəbi millətlərin nəzərində xar və zəlif olacağıq, necə ki, bu gün olmuşuq. Bu mətləbin heç bir subuta ehtiyacı yoxdur.

Qərb ölkələri xalqlarının nə kimi nailiyyətlər əldə etmiş olduqları və nə dərəcədə yüksək iftixarla yaşadıkları gün kimi aşkardır. Onlar bizim kimiləri heç adam yerinə də qoymurlar. Onların tərəqqisinin səbəblərini düzgün aramış olsaq, fikir və qələm azadlığından başqa bir şey tapa bilməyəcəyik. Məlumdur ki, layiqincə təhsil edən, tərbiyə olunan, müasir elm və fənləri lazımınca mənimsəmiş olan bir millət fikir və qələm azadlığına da malik olsa, xoşbəxtlik hər tərəfdən o millətə doğru ikiatlı çaparaq gəlir. Biz şam, şəkər məsrəf eləmək məcburiyyətində olub, mahud çit paltar geyməli, kağız işlətməli olduğumuz bir halda bunları istehsal edən sənayeni də öyrənməliyik. Bu sənayeni öyrənmək isə elmsiz mümkün deyil. Elm olandan sonra da əmin-amanlıq və ədalət lazımdır. Fikir və qələm azadlığı olmadan isə bunların heç biri heç kəsə müyəssər olmamışdır.

Qərb ölkələrində qələm sahibi olan hər bir kəs lap dəli olsa belə, milli mənafə naminə bir məqalə yazıb qəzetlərə versə, onun sabahı günü millətin bütün ağıllı adamları o dəlinin məqaləsini oxuyacaq, məqul bir şey nəzərlərinə çatdıqda ona əməl edəcəklər. Əks təqdirdə üzlərini turşutmadan, qaşqabaqlarını tökmədən onun üstündən keçəcəklər. Bizim ölkədə isə bunun

tərsinədir. Bir ağıllı adam bu xüsusda bir söz desə və ya yazsa, fikir məhdudluğu və hövsələsizlik üzündən qışqır-bağır salıb deyəcəklər: "Baba, dünyada belə şey ola bilməz". Həm də o qədər hay-küy salacaqlar ki, ağıllını da dəli edəcəklər. Bizimlə Qərbi millətləri arasında fərq ondan ibarətdir ki, bir adam bir söz deyəndə, lap ağlasığmaz bir fikir olsa belə, onlar axıra qədər qulaq asacaq, sonra o xüsusda öz fikirlərini bildirəcəklər. Biz isə bu yarı-yarımçıq düşüncəmizlə, ölçmədən, biçmədən, o adamın sözünü yarıda kəsib qışqıracağıq ki, bu, mahaldır, ola bilməz. Fikir söyləyən adam dünya malından mənim kimi əliboş olduqda məsələ xüsusilə aydındır. Bundan əlavə, birinin bəxti yar olsa və öz faydalı sözünü bütün bu çətin mərhələlərdən keçirə bilsə belə, müftə əfərinədən başqa ona və millətə bir xeyri olmayacaq. Bilmirəm fikir və qələm azadlığının dövlətə və millətə nə kimi bir zərəri ola bilər ki, danışanların dilini bağlamış, yazanların qələmini sıdırmışlar. Görünür, azadlığın mənasını dürrüst başa düşməmişlər. Bəli, dövlət və millətə xəyanət edən hər bir qələmi, əlbəttə, sıdırmaq lazımdır. Eləcə də adamlara iftira deyən, onun-bunun heysiyyətinə toxunan hər bir ağız da qıfılamaq lazımdır. Ancaq bu o demək deyil ki, zalım hakimi tutub tənbeh etmək əvəzinə onun özbaşınalığını yazıb ifşa edən bir bədbəxt qəzeti qadağan edələr. Bir para cahil təəssübkeşlər fikir məhdudluğu üzündən deyirlər ki, bu eybləri və qəbahətləri kağız üzərinə gətirmək və əcnəbilərə göstərmək milli qeyrət və təəssübün yoxluğu əlamətidir. O yazıqlar elə xəyal edirlər ki, bizim məmləkətin idarə vəziyyətindən, hakimlərimizin zülmündən, başqalarının əxlaq pozğunluğundan əcnəbilərin xəbəri yoxdur. Allaha and olsun, onların bu fikri tamamilə batil bir xəyaldır. Hal-hazırda bizim heç bir şeyimiz əcnəbilərdən gizli deyil. Onlar bizim nöqsanlarımızı bizim özümüzədən yaxşı bilirlər. Bundan əlavə, bütün aqıl adamların qənaətinə görə hər kəs bu eyblərin üstünü örtməsin, dövlətə, məmləkətə və millətə xəyanət etməsin.

Sənin xeyirxahın o kimsədir ki,

Desin yol üstündə filan tikan var....

Doğru danışana ona görə sədaqətli adı vermişlər ki, səninlə doğru danışsın, sənin eyblərini üzünə söyləsin, səni o eyblərdən çəkəndirməyə çalışsın. Əgər bu sifətdə bir adam tapsan onun ətəyindən tutub buraxma, çünki o sənin sədaqətli dostundur.

Deməli, məlum olur ki, vətəninə məhəbbəti olan, vətəndaşlarını sevən hər bir adam vətəndaşlarında bir çatışmayan cəhət gördükdə mülayim dillə onlara deyib göstərməlidir. Ola bilsin o sözlərin biri təsir etsin, camaat xoşagəlməyən işlərdən getdikcə əl çəksin, nadanlıq və cəhalətin səmərəsi olan zülm və nadürüstlük aramızdan qaldırılsın, onun yerində düzlük və ədalətin təntənəsi başlansın.

Bu günədək ömrünü zalımlara mədh deməklə tələf edən şair və yazıçılarımızın artıq indi vətən eşqi, vətənpərvərlik haqqında əsər yazıb yaratmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Bir müddət hər bir müsibətə ağladığımız kimi, qoy bir zaman da vətən mərsiyəsi oxuyub ağlayaq. Ona görə ki, əgər vətənimiz olmasa, bizə heç bir ayın və mərasim icra etməyə icazə verməzlər. O yazıçı və şairlər uzun illər boyu vətənpərvərləri məzəmmət edib həcvə qoyduqları kimi, qoy indi bir müddət də xainlərin əməlini şerlə və nəslrlə pisləsinlər. Uzun illərdir ki, cəhənnəm odundan qurtulmaq üçün ağlayıb yalvarırıq. Gəlin bir az da zülmədən qurtulub, ədalət və insafa nail olmaq haqqında dua

edək. Əsrlər boyu həvayi-nəfs üzündən bir-birimizlə düşmənçilik edib, aramıza nifaq salmışıq. Gəlin bir neçə vaxt da bütün xoşbəxtliklərin ilk rəhni olan məhəbbət və qayğı ilə rəftar edək. Burada şah Abbasa nisbət verilən bir məsəli nəql etməyi münasib görürəm. Deyirlər cənnətməkan şah Abbas Səfəvi at üstündə bir yerə gedirdi. O dövrün məşhur alimlərindən zati pak olan Mir Məhəmmədbağır Damad və yüksək məqamlı Şeyx Bəhaüddin Amili də şahı müşayiət edirdilər. Şah Abbas o iki möhtərəm alimi sınayıb, aralarında rəqabət və paxıllıq olub-olmadığını yoxlamaq istədi. Mərhum Seyidin atı çox atılıb düşür, oynayır. Şah Abbas Şeyxin qulağına yavaşca dedi: "Seyidin atı çox oynaqdır, belə atlar alimlərin şəninə uyğun deyil". Şeyx ərz elədi ki, "At öz minənini tanıyıb bilir ki, nə qədər alim və böyük adamdır. Ona görə ona nəsib olan xoşbəxtlikdən oynayır və buna haqqı da var".

Bir qədər yol getdikdən sonra o tədbirli padşah üzünü ali mərtəbəli Seyidə tutub dedi: "Şeyxin atı çox tənbəldir, addımını addımından qabağa qoymaq istəmir. Şeyxin özü də at minə bilmir". Seyid cavab verib dedi: "Xeyr, Şeyxin atı tənbel deyil, o qədər fəzilət və elm yükünü onun necə çəkməsi təəccüblüdür".

Padşah bu iki böyük alimin incə və gözəl sözlərini eşitdikdən sonra deyir: "Allaha şükür ki, mənim şahlıq etdiyim dövrdə millətin üləması bir-biri ilə bu dərəcədə mehribandır. Bunun özü bütün millət arasında birlik və məhəbbətin varlığına sübutdur".

Biz də mehriban allahın dərgahından gecə-gündüz yalvarıb istəməliyik ki, məmləkətin xarabalığı, millətin pərişanlığına səbəb olan nifaq və ədavəti bizim başçılarımızın və bütün həmvətənlərimizin arasından götürüb, onları bir-birinə mehriban eləsin. Belə olarsa, əl-ələ verib vətənin abadlığı, vətəndaşların asayışı və başıucalığı üçün lazım olan şərait yaranar. Onda hamı birlikdə dövlət və millətin heysiyyətini qorumağa başlar, bu gün əlamətləri görünən neçə min illik səltənətin zavala uğramasının, öz xələflərinin zillətə və təhqirə düşər olmasının qarşısını alarlar. Belə olarsa, özləri də bu beş günlük dünyada gözəl ad qoyub gedər, onları həmişə yaxşılıqla yad edərlər....

İKİNCİ CİLD

Düz yolla gedənlər öz əxlaqlarını daim saflaşdırmağa çalışmalı, təkəbbür və özünü öyməkdən çəkinməlidirlər.

Əlqərəz, İbrahim bəyin səyahatnaməsinin möhtərəm oxucuları onun işinin aqibəti intizarındadırlar. Vətənpərvərlər o vətən vurğunu olan qeyrətli cavanın vəziyyətindən xəbərdar olmaq üçün hər yandan məktublar yazıb, peyğamlar göndərərək soruşdular ki, pərdə düşdükdən və yanğın söndürüldükdən sonra o ürəyi yanıqlı vətən didərgini otaqdan bayıra çıxarıldıqda öldümü, xəstələndimi və ya səlamət qurtardı? Onun əli mehriban anasının əlinə çatdı mı?

Təəssüb çəkməyin nə ilə nəticələndiyi, ölən günə kimi nə kimi müsibətlərə düçar olması hamıya aydın olsun deyə o qeyrətli cavanın taleyinin sonunu Yusif əminin yazıb qeydə almasına baxmayaraq, bir para mülahizələrə görə, o nakam vətənpərvərin sərgüzəştinin çap və nəşr etdirilməsindən sərf-nəzər olunmuşdu. Fəqət vətənpərvərlər həddindən artıq israr edib, o başibəlalı, qeyrətli cavanın işinin aqibətindən xəbərdar olmaq arzusunda olaraq onun nəşrini təkidlə xahiş etdilər. Hətta millətini sevən vətənpərvərlərdən biri iki yüz түмән pul göndərdi; əsərin çap olunmasına iqdām edildikdə səkkiz yüz түмән də göndərəcək idi. Bu o deməkdir ki, o, vətən yolunda, yəni bu qeyrətli cavanın başına gələn macəranın nəşr etdirilməsi yolunda min түмән xərcləməyə hazırdır.

Vətən övladları, İran millətinin qeyrət və həmiyyətdən məhrum olduğunu təsəvvür edən bədbinlərin düşündükləri kimi deyildir. İran xalqının təbiətində qeyrətsizlik olması barəsindəki fikir əsassız və açıq bir iftiradır; belə ki, bu vətənpərvər qocanın maddi qüdrəti və sərvətinin nə qədər olduğunu bilən bir şəxs onun belə bir sərvətə malik olmasına baxmayaraq, öz ölkəsi və vətənin inkişafı yolunda min түмәni necə bağışlamasına təəccüblənəcəkdir. Halbuki o, ad-san və şöhrət təmənnasında deyildir və öz pulunu sonsuz bir cəsarətlə xərcləyərək, belə təhlükəli bir işə əl atır. Onun bu əməli aşkara çıxarılsa, qərəzli şəxslərin qəzəbinə düçar olacağı da uzaq deyildir.

Xülasə, altı aydan sonra o qeyrətli şəxsin iki yüz түмәnini geri qaytarıb, bu kitabı nəşr etdirə bilmədiyimizə görə üzr istədik. Ancaq o cənabın bağışladığı məbləğ elə bil ki, bu kitabın çap edilməsinə xərclənmişdir. Sözü və əməli düz olan belə insanların qeyrət və hümmətinə afərin!

Sözü ilə ürəyi bir adama can qurban!

Sözün qısa, dostlar üz vurdular ki, o nakam cavanın İstanbuldan Misrə gedəndən və Misirdə olarkən həyatının axırınadək başına gələnələr haqqında Yusif əminin yazmış olduqlarını nəşr edəm. Mən isə bu işlərdən bir müddət boyun qaçırdım. Nəhayət, qeyrət və hümmətin təhrik olunmasına səbəb olan bir məsələ qulağıma çatdı və mənə o qeyrətli cavanın sərgüzəştinin sonunu çap edib, onu səyahətnamənin birinci cildinə qoşmağa vadar etdi. Yaxşı olar ki, həmin kitabın nəşr edilməsinə səbəb olan həmin məsələni əziz oxuculara çatdıram.

Dostlarımdan biri hər il iki dəfə Misir və İstanbuldan Tehrana gedib, oradan İstanbulla və Misrə qayıdırdı. Bu günlərdə o, Tehrandan qayıtdıqda məndən soruşdu:

“İbrahim bəyin səyahətnaməsini axtarıram, əgər bir yerdə sorağın varsa mənə göstər, alım.”

Dedim:

“Kimin üçün istəyirsən?”

Dedi:

“Tehrandan filan vəzirin evində düşmüşdüm. Onun arvadı mənə çox hörmət göstərdi. Nökərləri gecələr vəzir üçün eşik həyətdə köhnə, dağılmış bir kitab oxuyurdular. Mən də qulaq asırdım. Bu kitabda qəribə və hələ eşidilməmiş məsələlər yazıldığından vəzir gecələr onu oxumaq və ya dinləməklə məşğul idi. Başı elə qarışmışdı ki, əndəruna getmirdi. Günlərin birində arvadı ondan soruşdu:

“Filankəs, neçə gecədir ki, əndəruna gəlmirsən?”

Vəzir dedi:

“Doğrusu budur ki, hacı filankəs bir kitab oxuyur. Onu dinləməkdən sərməst olmuşam. Yeyib-icmək, yuxu mənə haram olubdur.”

Gecə vəzirin arvadı adam göndərdi ki, hacı kitabı gətirib əndərunda oxusun. Kitabı apardıq. Xanım hacıya buyurdu ki, kitabı gərək başdan oxuyasınız. O da kitabı əvvəldən oxumağa başladı. Neçə gecə oxudu. Hörmətli xanım gah ixtiyarsız olaraq gülür, bəzən də yaylıqla göz yaşlarını silirdi. O, kitabı dinləməyə o dərəcədə alışmışdı ki, bəzi vaxt şamı dörd-beş saat gecikdirirdi. Qayıdan baş məndən təkidlə xahiş elədi ki, kitabdan bir cild onun üçün alıb aparım. Dedi ki, bu kitabı məktəbə gedən səkkiz yaşlı oğlum xan üçün kitabxanada saxlamaq istəyirəm ki, boya-başa çatdıqdan və ağıla, kamala yetdikdən sonra oxusun. Qoy bilsin ki, İranda nə həngamə imiş, eləcə də anlasın ki, İranda da, Qərb ölkələrində olan mütəfəkkirlər kimi, məsələləri yazıb, İran hökmdarlarını əxlaqca təmizliyə, işlərdəki nöqsanları islah etməyə çağıran qeyrətli adamlar olmuşdur....

Doğrusu, mən bu möhtərəm xanımın sözlərini eşitdikdə təəccübləndim, əllərimi göyə qaldırıb dedim: "Allah, sənə min şükür! Ölkəmizin qadınları bu cür qeyrətli və düşüncəli olanda gör kişiləri necə olacaqlar!" Əslində səyahətnaməni qələmə almaqdan məqsəd və yalnız fikirlərdə intibah yaratmaqdan ibarət idi. O möhtərəm qadında olan bu qeyrət hissləri vətənpərvərlərin nəzdində minlərlə qızıl-gümüşdən daha qiymətlidir. Bu xəbəri eşitdikdə bundan əvvəl adı qeyd edilmiş şəxsin min tümənini qəbul etməkdən imtina etməyimə baxmayaraq, bu möhtərəm xanımın yüksək əfkarı müqabilində boyun qaçıрмаğın çətin olduğunu görüb hümmətə gəldim, "allaha təvəkkül" deyib, həmin cildin çapına və nəşrinə başladım.

Hərçəid səyahətnaməni çap və nəşr etməkdən məqsəd əvvəlcə bu idi ki, şayəd doğru yazan qələmim müqəddəs vətənin minlərlə eyiblərindən birini şişirmədən, mübaligəyə yol vermədən yazıb göstərə bilsin. Ola bilərdi ki, bu, qüdrət sahiblərinin nəzərinə çatdıqda qeyrət və insaf sahibləri bu zəhmətlərin müqabilində mənə xeyir-dua ilə yad etsinlər. Lakin təəssüflər olsun ki:

"Səhv idi əslində bu saydıqlarım".

İnsafsız, qərəzli adamlar bu xidməti məmləkət və millətin asayişinə zərərli bir əməl kimi qiymətləndirdilər. Səyahətnaməni qəti surətdə qadağan etdilər və bildirdilər ki, o, hər kəsin əlində göründüyü təqdirdə haman şəxs həbsə alınıb cərimə olunacaqdır.

Ancaq bununla belə, bir neçə nəfəri istisna etməklə bütün millət səyahətnamənin mündəricatını alqışlayıb, onu təsdiq etdi. Əsərə tutulan eyib yalnız bundan ibarət oldu ki, onda nöqsanlardan az yazılmışdı. Bu isə təbiidir; çünki İbrahim bəy filan şəhəri görməmiş və o şəhərdə olan filan əməldən xəbərsiz qalmışdır. Lakin bizim əsas məqsədimiz bu idi ki, iş başında olanlar, məsul adamlar oxuyub bilsinlər ki, orada yazılan bütün qəbahətlər və yaramazlıqlar bütünlüklə onların vücudunda mövcud olmuşdur. Onlar xalqın mənafeyini öz xüsusi mənafeyinə zidd hesab etmişlər, gələcəkdə vəzir və ya əmir olmaq, bununla da xəyali hörmət və izzət kəsb etmək xülyası ilə faydasız təşəbbüslərə əl atmışlar, çünki yaxşı ad, izzəti-nəfs, mənəviyyat fikrində olmamış, şərəfin mənasını başa düşməmiş, opportunisti özlərinə peşə edərək, adlarının müqəddəs milli tarixdə səbt olunması üçün yaxşı şöhrətdən ibarət olan əbədi hörmət və izzətin nəşəsindən xəbərsiz qalmışlar.

Qırx xəzinə ilə Qarun köçdü dünyadan.

Yaxşı adla yaşar indi Ənuşirəvan.

Yenə də ərz edirəm: ey iş başında oturanlar, ey padşahın müqərrəbləri, ey millətin başçıları! Özünü rəhminiz gəlsin, bu yazılardan qorxmayın, xeyrinizə olmayan işlərdən, məsləhətinizə olmayan bəd əməldən çəkinin! Yəqin bilin ki, siz nə qədər çalışsanız da bu rəftarla hal-hazırda tutduğunuz məqamlarda qala bilməyəcəksiniz. Əksinə, sizin əməliniz sizi hər cür iftixardan məhrum edəcəkdir. Halbuki əlinizdəki qüdrətlə siz öz hörmət və qiymətinizi elə möhkəmləndirə bilərsiniz ki, məqamdan düşəndə iftixar və asayişiniz iş başında olan vaxtdan yüz qat artıq olsun. Sizin tutduğunuz yolu istər İranda, istərsə də başqa ölkələrdə sizdən əvvəlkilər də tutmuşdular. Onların aqibətlərinin necə olması barəsində diqqətlə fikirləşin. Onlar tam biabırçılıqla iş başından götürülüb qəzəbə düşər oldular, üstəlik başlarını da uduzdular. Sizin taylarınız olan sabiq osmanlı nazirləri nə kimi zillətə və fəlakətə giriftar oldular?!.. Özünüz bir yaxşı baxın görün alçaqlıq üzündən ən çirkin rəzaləti əbədi hörmət və izzətdən necə üstün tutursunuz. Böyüklər buyurmuşlar: davamı olmayan bir şeyə könül bağlamaq düzgün deyil. Sizin qəflətiniz və özünü öyməyiniz İranı və İran dövlətini məhv edəcəkdir. Dövlətə hər dörd tərəfdən üz verən təhlükələrə nəzər salın. Özünüzə, bir də on beş milyon İran millətinə rəhminiz gəlsin. Qarşınızda çox çətin bir iş dayanır. Görün bu altmış illik ömrünüzdə dövlətin başını nə kimi alçaq oyuncaqlarla qatmısınız və qatmaqdasınız. Siz məmləkəti və milləti idarə etmək elmindən zərrəcə xəbərdar olsaydınız indi İran Yanoniyanın yerində olardı.... Bu mənasız qürur və özünü öymələrə ata-baba şərəfi, şəni və nəcabəti adı qoymaqla ancaq özünüzü aldadırsınız. Sizin bu boş iddialarınız, dolaşq xəyalatınız tamamilə yanlış, gərəksiz və iyrəncdir. Mədaxil ləkəsini ətəyinizdən silin, adınızı rüşvətxorların siyahısından çıxarın; onda sərvətiniz və gəliriniz indikindən də artıq olar. Həm də bu mal-dövlət murdar yolla deyil, təcrübə ilə qanun və şərəflə qazanan sərvətdən ibarət olar. Firəngistan nazirlərinə fikir verin, görün hər biri milyondan dəm vurur. Bu barbarlıq, qanunsuzluq, intizamsızlıq üçün nə mənə, nə də sizə eyib tutmaq olmaz. Eyib burasındadır ki, siz əsla bu eyibləri aradan qaldırmaq niyyətində deyilsiniz. Eyib bundadır ki, nöqsanlardan danışan adamın dilini kəsirsiniz, sizin əməllərin qəbahətini yazanların əlini kəsirsiniz. Eyib burasındadır ki, qələm azadlığını qadağan etmişsiniz. Bu kimi eyiblər hər yerdə, hər bir millət arasında İranda və İran dövlət başçıları arasında olduğundan daha betər imiş. Lakin qələm azadlığı bütün bunlara son qoydu. Rus Puşkin, fransız Volter, ingilis Con Stuart öz millət və dövlətləri üçün onların nöqsanlarını açıb göstərməkdən başqa bir iş görməmişlər. Haman ingilist Con Stuart azadlığın mənafeyini başa salmaq üçün öz kitabında belə yazır:

"Canlılar aləmində insan elə bir növə mənsubdur ki, gərək daim tərəqqi və inkişaf etməyə səy göstərsin. Tərəqqi isə fikir və yüksək məqsədləri söyləmək azadlığına malik olmadan mümkün deyildir. İnsan öz əfkarını heç bir maneəyə rast gəlmədən söyləməlidir. Hər kəs nə istəyirsə, qoyun desin, düşüncəli adamlar yanında onun sözləri qəbul olunarsa bütün millətə və camaata xeyri olar. Əks təqdirdə, bu sözləri söylənilməmiş kimi hesab edib göz yumun".

Siz başqa vəhşi və barbar millətlərin öz eyiblərini qeyd etməkdən çəkinmədiklərini və öz nöqsanlarını açıb göstərməkdən utanmadıqlarını təsəvvür edirsinizsə, bu səhv bir təsəvvürdür. Siz Yaponiya əhalisinin otuz il bundan əvvəlki vəhşiliyi və barbarlığını görə bilsə idiniz, onların o güncü halını bu gün öz nöqsanlarını tənqid etmək sayəsində nail olduqları cəlal, şövkət, sərvət və əzəmətlə müqayisə etmək iqtidarında olsaydınız, elə bu saat hal-hazırkı qanunsuzluqdan, intizamsızlıqdan və hərc-mərclikdən əl çəkib, hamı üçün bərabər olan qanun icrasına başlardınız, mənasız təkəbbür və iddiadan əl çəkərdiniz, bir yerə gedərkən ardınızca əlli nəfər fərraşın da yollanmasına, arxanızca bir neçə atın yedək çəkilməsinə icazə verməzdiniz. Yalnız öz

mədrəsələriniz və maarifinizlə fəxr edərdiniz, boynunuzda haqqı olan milləti öz hüququndan məhrum etməzdiniz.

İnsafla deyin, əgər bir adam sizə Yaponiya, Koreya və ya Çin hərbi nazirliyini təklif edərsə hansını qəbul etməyi üstün tutarsınız? Halbuki otuz il bundan əvvəl bu ölkələrin üçü də eyni vəziyyətə malik idilər. İndi isə elmin bərəkətindən biri yüksək mərhələyə çatmış, o biri isə cəhalət bəlası üzündən tənəzzülə yuvarlanmışdır. Biri hakimdir, o biri isə itaətə məhkum olmuşdur.

Əlbəttə, Parisdə bir frank verib 36 nömrəli bulvarın sərgisinə tamaşa eləyib görmüşsünüz ki, fransızlar keçmişdə necə adam öldürmüşlər, onları necə cərimə edirmişlər. Orada bu kimi adamların hamısının heykəlini qoyub, tərcümeyi-hallarını yazmışlar ki, necə div təbiətli adamlar olduqları hamıya məlum olsun. Şübhəsiz ki, siz İstanbulda Sultan Əhməd meydanını seyr edərkən yengiçərilərin tamaşasına gedibsiniz. Siz onların nə kimi əcayib-qərayib heykəllərlə hökm verib allahın bəndələrinə necə zülmələr etdiklərini görübsünüz.

Əlbəttə, İspaniyada ispan millətinin mənşəyinin nədən ibarət olduğu və bu millətin nələr etmiş olması da sizin nəzərinizə çatmışdır. İndi onlar tam iftixar hissilə özlərini bütün əcnəbilərə göstərərək deyirlər: "görün əvvəl nə idik, indi nəyik?" Onları bu gözəl mədəniyyət dairəsinə fikir və qələm azadlığından, xeyirxahların tənqidindən başqa bir şey gətirib çatdırmamışdır.

Sizin eyibləriniz gün kimi aşkardır. Həm də bu eyiblər sizin özünüzdən başqa bütün dünya əhalisi üçün büsbütün aydındır, bununla belə siz bu eyiblərin üzərinə pərdə çəkmək istəyirsiniz....

Bundan sonra yazılanlar bütünlüklə Yusif əminin yazılarıdır ki, İbrahim bəyin işinin aqibətini, onun təəssübünün nəticəsini qələmə almışdır.

Yusif əmi əvvəlcə öz tərcümeyi-halını yazır

YUSİF ƏMİNİN TƏRCÜMEYİ-HALI

Nökəriniz Yusif Abdulla oğlu öz tərcümeyi-halını müxtəsər şəkildə bu kitabın oxucularına nağıl edir:

Doğulduğum yer Təbrizin rayonlarından olan Tufarqan qəsəbəsidir. Əmim Təbrizdə sakin olduğuna görə, atam məni doqquz yaşında Təbrizə aparıb hörmətli əmimə tapşırırdı ki, məktəbə qoysun. İstəyirdi onun nəzarəti altında dini elmləri öyrənim. Səkkiz il məhəllə məktəbində oxudum, dörd il də mədrəsədə tələbələr sırasında əyləşib sərf-nəhvi öyrəndim.

Nəstəliq xəttini də yaxşı yazırdım. İyirmi yaşına çatdıqda mərhum atam təhsil xərcimin öhdəsindən gələ bilmədi. Məni mədrəsədən çıxarıb, özü ilə birlikdə Tiflisə apardı. Orada bir il qaldıq. Sonra mərhum atamdan İstambula getmək üçün icazə istədim. İzn verdi. İstambula getdim. Orada bir həmvətənliyə rast gəldim. Əhvalımdan xəbərdar olduğdan sonra dedi:

“İstanbul sərmayəsiz adamın yeri deyil, yaxşısı budur ki, Misrə gedək.”

Onun dediyinə qulaq asdım. Misrə gəldim. İki-üç ay ruzi qazanmaq üçün çalışdım. Günlərin birində mənə dedilər ki, İbrahim bəyin atası Hacı ... yə bir mirzə lazımdır. Yanına getdim. Məni sınıyandan sonra işə götürdü, o mərhumun mirzəsi sifətilə iş başladım. İbrahim bəy o vaxt hələ anadan olmamışdı. Neçə aydan sonra pərvərdigar İbrahim bəyi mərhum Hacıya bağışladı. Hacı cənabları mənə o dərəcədə məhəbbət göstərüb hörmət eləyirdi ki, "qardaş və dadaş" deyərək mənə çağırırdı.

İbrahim bəy səkkiz yaşına çatdı. Onu məktəbə göndərdilər. Orada ərəb, fransız və ingilis dillərini öyrənirdi. Lakin fars dilinin təlimi və nəstəliq xəttinin məşqi mənim öhdəmdə idi. İş o yerə gəlib çatdı ki, İbrahim bəyin təlim və tərbiyəsindən başqa mənə ayrı bir iş tapşırmadılar. Mərhum Hacı mənə xidmət etmək üçün xüsusi bir nökrər təyin etdi. Rahatlıq və asayiş şəraiti hər bir cəhətdən mənim üçün təmin edilmişdi. Çox üz vurdular ki, evlənim. Lakin mən boyun qaçırdım. Evin bütün ixtiyarı mənim əlimdə idi, heç kəs mənə toxunmurdu. Bütün eşqim və məhəbbətim yalnız bu cavanı tərbiyə etməkdən ibarət idi. Elə bir iddiada ola bilmərəm ki, İbrahim bəyi mən tərbiyə etmişəm. Yox, o cavanın özü təbiətən istedadlı və qabiliyyətli idi. Dünyanı yaradan onu ağıllı, kamallı, tərbiyəli yaratmışdı. Gözəl əxlaqda, şirin söhbətdə, təvazökarlıqda, həya və ismətdə heç kəs ona tay ola bilməzdi, qədd-qamət, qaş-göz, məlahət və gözəllikdə öz zamanəsinin Yusifi idi.

Qaməti sərv idi, rüxsarı bir ay,

Fərasət, hünərdə olmaz ona tay.

Əsl-nəcabətdə misilsiz insan,

Bütün xasiyyəti ürəyəyatan.

Minlərcə misirli qızlar, qadınlar Züleyxa kimi bu Əzizi-Misrin camalına məftun olub, həya köynəyini parçalamaq üçün fürsət dalınca gəzirdilər. Ancaq bu pak vicdanlı cavanın və ətrafında baş verən hadisələrdən heç xəbəri yox idi.

İBRAHİM BƏYİN ƏHVALATI

Ailə üzvləri İbrahimdən, onun hörmətli anası və Səkinə adlı on iki yaşlı bacısından ibarət idi. Çərkəz adlı bir qızı da altı yaşında tapıb öz evlərinə gətirmişdilər.

Osmanlı və ərəb ölkələrində belə bir qayda vardır ki, bir qızı uşaq yaşlarında alıb tərbiyə edir, sonra da onu öz doğma uşaqları kimi ərə verirlər. Bəziləri də özləri alır və ya uşaqlarına ərə verirlər. Qeyd etdiyimiz qızın da əsil adı məlum deyildi. Ancaq böyük xanım bu qızın adını Məhbubə qoymuşdu. Məhbubə olduqca fərasətli, qabiliyyətli, huşlu bir uşaq idi. Az müddət içərisində çox şey öyrəndi. Dərsini oxuyub başa çatdırandan sonra onu başqa bir məktəbə qoydular, orada aşpazlıq, evdarlıq qaydalarını öyrəndi, həmin məktəbdən də yaraşıqlı çıxdı. Sonra xanım evə bir musiqi müəlliməsi gətirib ona musiqi öyrətdi. Bu dövrdə dəb olduğu kimi, bu fənni bilmək tərbiyəli qadınlar üçün müəyyən dərəcədə lazım idi.

Məhbubə on dörd yaşına çatdıqda xanım onu kənizlikdən azad edib, "xanım" ləqəbi verdi, bütün ailə üzvlərinə və nökər-külfətə də qəti şəkildə tapşırırdı ki, heç kəs Məhbubənin adını "xanım" sözü əlavə etmədən dilinə gətirməsin, ya da hamı ona "balaca xanım" desin.

Məlumdur ki, bu kimi göstərişlərdən böyük xanımın məqsədi Məhbubəni İbrahim bəyə almaq idi. Çünki bütün Misirdə onun kimi gözəl bir qız tapmaq çətin idi. Əslində o, çox nadir vücut idi.

Məhbubə xanımı başqa bir adama ərə vermək istəsəydilər, onda o, görkəmli şahzadələrin arvadı olmağa layiq idi.

Bu da məlumdur ki, Misirdə və İstanbulda əksər şahzadələrin arvadı təlim alıb, tərbiyə olunmuş çərkəz qızlarındandır. Məhbubə xanım misilsiz gözəlliyə və mərifətə malik olmaqdan başqa, iranlılara dərin məhəbbət bəsləməsi, onların təəssübünü çəkməsilə də qadınlar arasında müstəsna bir yer tuturdu. Elə bil ki, İbrahim bəyin təəssübü onun da ürəyinə yol tapmışdı. Bütün iranlılara mehribanlıq göstərirdi, belə ki, hələ kiçik yaşlarında ikən qapı döyüldükdə gedib açardı, qapını döyən iranlı olsaydı, onu həmin adamın danışığından, geyimindən seziş deyərdi:

"Bismillah, buyurun içəri". Onu gətirib biruni otaqda əyləşdirər, sonra əndərünə xəbər gətirərdi. Gələn ərəb və ya Osmanlı olsaydı, qapını bağlayıb: "Kimsən, nə istəyirsən?" -- deyər soruşar və məsələni aydınlaşdırıb, əndərünə xəbər gətirərdi. Gələn ərəb paşası olsaydı, elə onunla da bu cür rəftar edərdi. Bu xırda qızın davranışına hamı gülərdi. Doğrudan da, iranpərəstlikdə ad qazanmışdı.

Əlqərəz, camaat arasında belə bir xəbər yayılmışdı ki, Məhbubə İbrahim bəyin məhbubəsi olacaqdır. Ona görə də başqa yerdən ona elçiliyə getməyə cəsarət göstərmirdilər. Bu məsələni duymuş olan Məhbubənin özü də İbrahim bəyə vurulmuşdu. Bir dəfə də olsun görməmişdim ki, öz sevgilisini gördükdə Məhbubənin sifəti qızıl gül kimi açılmasın. Ancaq İbrahim eşq aləmindən çox uzaq idi. Onun bu xəbərlərdən xəbəri yox idi.

Biz İran səyahətinə çıxanda Məhbubə on səkkiz yaşına qədəm qoymuşdu. Hacı vaxtilə Məsud adlı on dörd yaşlı bir qara qul da almışdı. Məkkə ziyarətinə gedərkən onu azad elədi, özü ilə Məkkəyə apardı və o "Hacı Məsud" oldu. Olduqca sədaqətli, bacarıqlı və vəfalı bir xidmətçi idi. Deməli, ailə üzvləri -- İbrahim bəy, onun möhtərəm anası Hacıyə xanım, əziz bacısı Səkinə xanım, Hacı Məsud, Məhbubə xanım və bəndədən ibarət idi. Qadınli-kişili bir neçə qulluqçumuz da var idi ki, bəziləri dəyişilir, bəziləri də daimi idilər. Onların hər birisi göstərdikləri xidmətlərinə görə mükafatlanardı. İndi İbrahim bəyin ailəsi haqqında bu məlumatı verdikdən sonra, yaxşısı budur ki, əsil mətləbə keçək.

İBRAHİM BƏYİN İŞİNİN SONU VƏ TƏƏSSÜBKƏŞLİYİNİN NƏTİCƏSİ

Səyahətnamədə yazıldığı kimi, bizim möhtərəm qonaqçımızın evində İbrahim bəylə bir nəfər molla arasında mübahisə və münaqişə üz verdi. İbrahim bəy hirsənib papağını yerə vurdu. Papaq lampaya dəydi, lampa sındı, evə yanğın düşdü. Çox tələşdən sonra dəhşətli yanğını söndürdülər. Bədəninin yarısı yanımış molla özünü bayıra saldı. Amma İbrahim bəy oddan aralı yığılmışdı. Köməkləşib onu otaqdan bayıra çıxartdıq. Səsimizə qonşular gəldilər, çoxlu adam, polis topladı. Bir saatdan sonra məhəllənin tulumbaçılarından (yanğın söndürən məmurlarından) iki dəstə gəlib çıxdı. Ancaq yanğından əsər qalmamışdı.

İstambulda yanğın söndürmə məsələsinin əhvalatı çox uzundur. Bir məhəllədə yanğın baş verən kimi bütün İstanbul əhalisi yanğının harada olduğundan yarım saat içərisində xəbərdar olacaqdır. O küçədə evi və ya dost-aşnası olan adamlar atlı və ya piyada oraya hücum çəkəcəkdir. Yanğın qanunu isə belədir: İstanbulda bir neçə yerdə "yanğın bürcləri" adlandırılan minarələr tikilmişdir. Növbətçi gözətçilər bu minarələrin üstündən gecə-gündüz şəhərə baxırlar. Yanğın əlaməti görən kimi növbətçi yanğının baş verdiyi yerə xas olan əlaməti göstərir. Haman dəqiqə toplardan yeddi yaylın atəşi açılır. Bürcün yanında duran qarovul qışqırıb "yanğın var" deyir. Onun səsinə başqa küçənin qarovulu eşidir, o da: "filan məhəllədə yanğın var" deyə bağırır. Beləliklə də, səs-səsə qoşulur. Qara dənizin ağzından Böyük adayadək, beş-altı ağac məsafəsində uzanmış olan İstanbul şəhərinin bütün əhalisi yarım saatin içərisində yanğının harada olduğunu bilir. Şəhərin altı yerində yanğın söndürən alayın mərkəzi var. Onlara dövlət tərəfindən xüsusi təlimat verilmişdir. Yanğını söndürməyə xas olan hər cür vəsait səfərbərliyə alınmışdır. Yanğın söndürənlər hazır durub, signalın səslənməsini gözləyirlər. Signal verilən kimi cəldliklə atları arabalara qoşub, nizam və sürətlə özlərini yanğın yerinə çatdırırlar. Onlar birinci növbədə yanğın olan məhəllənin ətrafındakı evlərdən bir neçəsini yıxır, sonra da su çiləməyə başlayırlar. Bunlardan əlavə, həm məhəllənin öz əhalisi tərəfindən təşkil edilmiş yanğın söndürən dəstə də vardır ki, onlara tulumbaçı deyirlər. Yanğın olan kimi bunlar da öz tulumbarını götürüb, sürətlə oraya qaçırlar. Birinci olaraq oraya çatan adam beş lirə, ikinci isə üç lirə ənam alır, qalanlara heç bir ənam verilmir.

Bu küçə alaylarından əlavə hər bir ölkə və vilayətdə əsgəri alaylar da vardır. Ancaq bədbəxt İran məmləkətində belə şeylərə rast gəlmək olmaz. Hərçənd ki, Avropaya nisbətən İranda yanğın az baş verir, lakin bircə dəfə baş verdikdə bütün şəhəri, bazarı yandırıb külə döndərir. Bir yanğınsöndürmə dəstəsi varsa o da kasa-kuzə ilə su daşıyan arvad-uşaqdan ibarətdir. Məhz buna görə də Rəştin bazarı bir neçə dəfə başdan-ayağa yanıbmışdır. Marağa Ərdəbil şəhərindəki yanğın bircə saat ərzində səkkiz yüz əlli dükanı yandırıb kül elədi.

İran hakimləri əsla bu kimi fəlakətli və xalqın evini yıxan yanğınları söndürmək fikrində deyillər. Əksinə, onların fikri həmişə rəiyyətin var-yoxunu talamaq, ölkəni dağıdıb məhv etmək istiqamətində işləyir. Bir yanğın baş verdikdə bu hadisə hakimin, darğanın, fərraşbaşının, fərraşın gəlir mənbəyinə çevrilir. "Tağını tut, Nağını tut" bazarı qızıdır. Yanğından salamat qurtarmış adamlar filan şeyi oğurlamaq, filan sandığı açmaq töhmətinə tutulur və beləliklə onların canı və malı bu insafsızların şərərət odunda yanıb məhv olur. "Söz sözü gətirər, arşın bezi" demişlər.

Nə isə, mətləbdən uzaq düşdük, mətləbə keçək.

Polislər və başqa məmurlar tökülüb gəldikdə yanğının söndürüldüyünü, onların yardımına ehtiyac olmadığını gördülər. Ancaq molla evdə qərribə bir vəziyyətdə uzanmışdı. İbrahim bəyi də başqa bir otağa aparmışdılar. Mollanın sol tərəfi başdan-ayağa yanmışdı. Bədəninin tən yarısını sanki qəsdən yandırmışdılar. Lakin sağ tərəfi sappasağ qalmışdı. Sol əli, ayağı, üzü, saqqalı, bıığı, döşü elə yanmışdı ki, ölmək təhlükəsi rədd olsaydı belə, heç vaxt tük çıxmayacaqdı.

Xülasə, polislər mollanı xəstəxanaya apardılar. Qapını bağladılar. Özümüz qaldıq. İbrahim bəyin başı üstə gəldik. Üzünə nə qədər su səpdiksə, əl-ayağını nə qədər ovduqsa da, gözlərini açmadı ki, açmadı. Ağzı elə qıfıllanmışdı ki, açmaq heç vəchlə mümkün deyildi. Bu ara gözlərini açdı. Lakin danışa bilmədi, ağzını açmaq iqtidarında deyildi. Həkim səhərədək orada qaldı. Gün çıxandan bir saat sonra adam göndərüb başqa bir həkim də gətirdik. Yenə də müayinə etdilər. Heç bir şeydən baş açmadılar. Ona görə də dərman vermədilər. İbrahim bəy üç gecə-gündüz bu vəziyyətdə qaldı. Nə bir zərrə yedi, nə də bir damcı içdi. Gözləri açıq, hissiz, hərəkətsiz, lal, kar düşüb qalmışdı. Mən bu vaxt özümün nə vəziyyətdə olduğumu bəyan etməyə qadir deyiləm. Möhtərəm oxucular mənim halımı özləri yaxşı dərk edə bilərlər. Onun sağlması ümidini tamamilə itirmişdim. Ev sahibinə dedim:

“Bəs mən hansı külü başıma ələyim? Nə çarə qılım? İstəyirəm teleqram vurum, anası gəlsin, nə məsləhət görürsünüz?”

“Özün bilərsən, ixtiyar sahibisən” -- dedi.

Teleqram vurmaq qərarına gəldim. Ancaq nə yazacağıma məəttəl qaldım. Əgər mətləbin doğrusunu yazsam, o yazıq bundan əvvəl ölər.

Əlqərəz, bu məzmununda bir teleqram göndərdim: "İbrahim bəy bir qədər kefsiz olduğuna görə həkimlərin məsləhəti üzrə bir neçə gün İstanbulda qalmalıdır. Sizin təşrif gətirmənizi arzulayır. Yusif".

Teleqramı verib evə qayıtdım, ev sahibinə dedim:

“Şəhərin yaxşı həkimlərindən bir neçə nəfərini mütləq buraya toplamalıyıq, qoy baxsınlar, görsünlər bu bədbəxt cavanın başının bəlası nədir? Deyirlər alman xəstəxanasında məşhur bir həkim var.”

Ev sahibi bundan əlavə iki başqa təcrübəli həkimin də olduğunu bildirdi. Onların dalınca adam göndərdik. Yarım saatdan sonra həkimlərin üçü də xəstənin başı üstündə idilər. İbrahim bəyi müayinə eləyib məşvərətə başladılar. Hərəsi bir söz dedi: Heç birinin sözü o birisi ilə düz gəlmirdi. Biri dedi: huşunu itirib, o birisi dedi: sərsəmləyib, üçüncüsü dedi: beyninə mikrob düşübüdür. Müşkül burasında idi, bu üç məşhur həkim xəstəliyə təşxis verməkdə aciz qalmışdılar. Hərəsi bir dərman nüsxəsi yazıb verdi. Qədəm haqqını artıqlaması ilə alıb getdilər.

Ev sahibi dedi:

“Mən bu dərmanların heç birisini İbrahim bəyə yedizdirə bilmərəm, çünki hamısı bir-birinin əksinədir. Xəstəliyi təşxis vermədiklərinə görə bu dərmanlar ona zərər eləyə bilər. Bir qədər dözək, qoy anası gəlsin. Ancaq gərək bir çarə eləyək ki, bir şey yesin. Yoxsa zəiflikdən tamamilə ayaqdan düşər. Dörd gündür ki, bu cavanın boğazından heç nə getməyibdir. Birdən acından ölə bilər.”

Yenə də adam göndərüb birinci həkimi çağırdıq. Nə qədər çalışdı ki, xəstə öz halını söyləsin, mümkün olmadı. Nəhayət, xüsusi bir alətlə onun ağzını açıb, boğazına iki stəkan inək südü tökdü. Yarım saatdan sonra İbrahim bəy tərpənib dedi: "Ya həqq, ya mədəd!"

Mən sevincimdən ağladım. Ev sahibi məndən daha artıq başına vurub ağlayırdı. Yarım saatdan sonra xəstə əli ilə işarə elədi. Ya su, ya da süd istəyirdi. Bir stəkan südlü çay verdik. Almaq istədisə də, buna qadir olmadı, əli titrədi. Mən çayı ona içirtdikdə ürəyim bir qədər sakitləşdi. Həkim getdi. Dedi: turşu və göyərtidən başqa nə istəsə verin yesin.

Göndərdiyim teleqram da İbrahim bəyin anasına çatır, onu oxuyan kimi iki əlli başına vurub huşunu itirir. Bu zaman Məhbubə xanım onun yanına gəlir. O da teleqramı oxuyub, ağlaya-ağlaya öz otağına gedir. Oraya çatan kimi hissiz, hərəkətsiz düşüb qalır. Hacı Məsud gəlib bunların halını görüncə qonşulara xəbər verir. Qonşular gəlib min müsibətlə bu gözləri yolda qalmış iki ürəyiyanıqlı aşıqı huşa gətirirlər. Onlara ürək-dirək verib deyirlər: "Teleqramda dəhşətli bir mətləb yoxdur. Sizin iztirabınız əsassızdır. Görünür, soyuq dəyib, həkim bir neçə gün orada qalmasını məsləhət görübüdür". Bu kimi sözlərlə onları bir qədər toxdadırlar.

Teleqramın cavabı gəldi: "Sabah yola düşürəm".

Hacı Məsud gecə ikən səfər tədarükü görür ki, xanım sabah səhər tezdən İstambula doğru yola düşsün. Məhbubə isə doqquz ay idi ki, gecələr ayıq qalıb məşuqunun intizarını çəkirdi. İbrahim bəydən bir xəbər almaq üçün o, nələr nəzir deməmiş, nələr sədəqə verməmişdi! O, öz sevgilisinin yolunu şən xəyallarla gözləyir və ürəyində min ümid bəsləyirdi. Birdən bütün bu şadlıq və şənliklər qəm-qüssəyə çevrildi. İndi onun nə kimi bir halda olduğu aydın idi, ürəyi qanla dolmuşdu.

Eşqdir məcnun edən Əflatunu,

Yandıran öz atəşilə Ceyhunu.

"Söz" əgər bir damcı dadsa eşqdən

Onda sən üryan görərsən məzmunu.

Yazıq Məhbubə bugünədək ürək sirrini heç bir kəsə açıb söyləməmiş, hicran oduna yana-yana dözmüşdü. Lakin indi artıq taqəti kəsilmişdi. Daha ixtiyarı öz əlində deyildi. O, Hacı Məsudu gizlicə öz otağına çağırır, istər-istəməz Hacı Məsudun qara əlini nəzənin əli ilə tutub yanar ürəklə, ağlar gözlərlə gül yarpağından nazik dodaqlarına yapışdırıb, dalbadal bir neçə dəfə öpür, gözlərinin üstünə qoyub deyir:

“Hacı Məsud, on dörd ildir ki, mən bu evdəyəm, indiyədək səndən heç bir xahiş eləməmişəm, sənə bir zəhmət verməmişəm. İndi isə:

Ürəyimdə çox müşkül bir dərdim var,

Çoxdandır ki, olmuşam ona düşər,

Xahişimi qəbul etsən, dilbərim,

Ərz edəmə onu sənə, sərvərim.

Hacı Məsud, sənə əlini öpməyimin müqabilində sən də, əvvəla, öz ağanın əlini öpdükdə iki dəfə də mənim əvəzimdən öp. Ancaq belə bir ziyarətin məqsədini ona söyləməyəsən. O, səni naibülziyarə elədiyimi bilməməlidir. İkincisi, al bu iki lirəni, hamıdan gizlin mənə bir teleqram vur, sağlıq xəbərini mənə çatdırсан, qayıdan baş öz brilyant üzüyümü sənə müştuluq verəcəyəm. İşdir, gəlməyiniz təxirə düşərsə, məlumdur ki, ağa İranda çox şəkil çəkdiribdir, onlardan birini gizlincə mənə göndər. Mənim bu sirrimi də özündə əmanət saxla, heç kəsə söyləmə. Məni bağışla, ixtiyarım əlimdə olsaydı heç vaxt cəsarət edib ədəbsizlik etməzdim, nə edim, çarəsizlik üzündəndir.

Eşq kuyində əgər Cəbrail olsa -- əyilər.

İndi səni allaha tapşırdım. Amanın günüdür, bu sirri heç kəsə açmayasan, bu sözləri bir adama söyləməyəsen, hətta bəyin özünə də bu barədə bir kəlmə danışmayasan.”

Hacı Məsud bundan qabaq da Məhbubə xanımın İbrahim bəyi sevdiyini onun baxışlarından, davranışından sezmişdi, lakin indi onun zənni yəqinə çevrildi. Bununla belə o, bu sirri İbrahimgildə yaşadığı müddətdə gizli saxlayıb, heç kəsə söyləmədi.

Ayın on dördündə Hacıxanım Hacı Məsudla birlikdə Misirdən yola düşdülər. Sabahısı gün İsgəndəriyyədən bu məzmundan teleqram vuruldu: "İstanbul, Yusif, rus gəmisi ilə yola düşmüşəm".

Teleqramı alan kimi ev sahibinin yanına gedib dedim:

“Məsləhət bilirsənsə teleqramı İbrahim bəyə göstərim. Bəlkə anasını görmək şövqü onun dilini açsın.”

Qonaqçımız bu fikri bəyənib dedi:

“Nə eybi var.”

İbrahim bəyin yanına gedib dedim:

“Bəy, qurbanın olum, muştuluğumu ver, Hacıxanım gəlir. Hacı Məsud da onu müşayiət eləyir.”

İbrahim bəy sanki işin nə yerdə olduğunu duydu, gözlərindən iki damcı yaş axdı. "Ya həqq, ya mədəd!" deyib susdu. Bu zaman ev sahibi əndərundan bir az mumya göndərdi. Nə qədər elədim İbrahim bəy ağzını açmadı, nəhayət, məcbur olub suda əritdim, zorla boğazına töküb içirdim.

Axşamçağı birinci həkim başqa bir məşhur həkimlə gəldi. Düz bir saat diqqətlə onu müayinə elədilər. Hər şeyi yoxladılar, hətta nəcisinə də baxdılar. Lakin xəstəlik haqqında qəti hökm verə bilmədilər. Dörd gün tamam ona hər gün zorla bir az süd, bir qədər də işgənə içirdik.

Çərşənbə günü İskəndəriyyə gəmisini qarşılamaq üçün limana getdim. Bir qayıq tutub, gəmiyə sarı sürürdüm, ancaq bu bədbəxt anaya nə deyəcəyimə məəttəl qalmışdım. Kaş bu hadisədən əvvəl öləydim!

Əlqərəz, Hacı Məsud məni uzaqdan görüb, gəminin kayutlarından birinə tərəf qaçdı. Hacıyə xanımı göyərtəyə çıxardı. Hacıyə xanım qışqırıb dedi:

“Mirzə Yusif, mənim balam hanı? Oğlumun başına nə iş gəldi? Ölübdürsə açıq söylə!”

Mən qayığın içində ayağa durub ucadan dedim:

“Allah haqqı, heç bir şey olmayıb, sakit olun, mən gəlib hər şeyi söyləyim.”

Gəmiyə gəlib çatdıq. Sürətlə pillələrdən yuxarı qalxıb, Hacıyə xanımın ayaqlarına düşdüm. Öpəndən sonra dedim:

“Özünüzü ələ alın, ağlamayın, canım üçün, sizin mübarək başınız üçün yarım saatdan sonra İbrahim bəyi görəcəksiniz. Bir həftədir kefi yoxdur, yaxşı deyil. Həkimlər səfərə çıxmağa icazə vermədilər.”

Min and-amanla arvadı bir qədər sakitləşdirdim. Körpü üstündəki faytonlardan birini tutub əyləşdik. Evə tərəf sürdürdüm. Qonaqçımız bizi qapıda qarşıladı.

Səbri, qərarı tükənmiş ana öz balasını görmədikdə daha artıq təşvişə düşdü, iztirabla ətrafına göz gəzdirib qışqırdı:

“Bəs mənim oğlum hanı? Mənim gözümlün işığı hanı?”

Dedilər:

“Buyurun, təxtin üstündə uzanıb istirahət eləyir.”

Ürəyi sakitləşmədi. İbrahim bəyin otağına girdi. "Vay oğul!" deyib elə bağırdı ki, evdə olanlar arvadlı-kişili ağladılar. Dedi:

“İbrahim, bu sənsən? Yox, vallah, mənim oğlum belə deyildi. Onun gözəl qəddi-qaməti, gül yanaqları, yöndəmli boy-buxunu, qara saçları, maral gözləri var idi. Mənim oğlum, İbrahim, bu sənsən? Əgər sən mənim oğlumsan, bəs nə üçün məni qucaqlamırsan? Oğlum, İbrahim, sənın gül üzünə harada səmum yeli dəydi? Nə üçün sərv qəddin büküldü? Mənim oğlum, mənim gözümlün işığı, bəs o şirin sözlərin harada qaldı? Nə üçün yerindən durmursan? Nə üçün salam vermirsən?

Cavanlıq gülşənin, ey gül, nə soldu?

Sənin gül çöhrənə birdən nə oldu?

Uca qəddin nədən birdən büküldü?

Neçin sərvın başı yerə dikildi?

Nədəndir qonça ikən sən saraldın?

Nədən öz gülşənindən ayrı qaldın?”

Hey deyib üz-gözünə vurdu. Oğlunu qucaqlayıb ağladı. Hamımız gözümlüzün yaşını axıda-axıda, əllərimiz qoltuğumuzda dayanıb mat-məəttəl qalmışdıq. İbrahim də lal-kar, heyran-heyran anasına baxır, göz yaşları mirvari danələri kimi üzünə axırdı. Ancaq tərpnə bilmirdi, danışmırdı. Yalnız yarım saatdan sonra "Ya həqq, ya mədəd!" sözlərini dedi. Anası bir neçə türk, fars şeri oxuyub, əllərini göyə qaldıraraq dedi:

“Xudaya, xudavənda!...”

Matəm zamanı şerhlərlə nohə deyib ağlayan ərəb qadınları kimi Hacıyə xanım da fəryad qoparırdı. Elə yanıqlı sözlər deyirdi ki, daşı suya döndərir, qayanı ərیدirdi. O qədər bu sözlərdən deyib ağladı ki, taqətdən düşərək, duyğusuz, hərəkətsiz qaldı. Əl vurmadıq, gözlədik ki, öz-özünə ayılıb təbii halına qayıtsın. Anadan daha çox ona tərəf məzlum-məzlum baxan oğlunun baxışları bizim ürəyimizi odlayırdı.

Bir az sonra Hacıyə xanım başını oğlunun köksü üzərindən qaldıraraq dedi:

“Anan sənə qurban, İbrahim! Mən sənə ananam, gəlmişəm. Dilinə qurban, danış, sözünü eşitmək istəyirəm. Nəyə belə hala düşmüşən, haran ağrıyır? Sənə şirin dilinə qurban, niyə anana rəhmin gəlmir?!”

Ana nə qədər razı niyaz etdisə də bir cavab eşitmədi. Hacı Məsud irəli keçib, özünü ağasının ayaqlarına atdı, ayaqlarını öpüb bağrına basdı, əlindən öpdü, sonra əlini yenidən qaldıraraq öpdü. Məlum idi ki, ikinci dəfə Məhbubə xanım tərəfindən öpürdü. O da ağlaya-ağlaya geri çəkildi. Hacıyə xanım sakitləşəndən sonra məni kənara çəkib dedi:

“Mirzə Yusif, bu oğlan nə vaxtdan belə xəstələnib yatağa düşdü?”

“Səkkiz gündür,” -- dedim. Sonra da molla ilə aralarında olan söhbəti əvvəldən axıradək söylədim və əlavə etdim ki, İranda xəstələnəndə, yalnız iki-üç gün kefsizlədi. Amma İranda ona xoş keçmədi. Mən Məşhəddə bu səfərin onun təbiətinə münasib olmayacağını, bizə yaxşı təsir bağışlamayacağını duyub, bəyə ərz elədim ki, bizim məqsədimiz imamın qəbrini ziyarət etmək idi, şükür olsun, onun ziyarətinə nail olduq, gəl elə buradan qayıdaq. Bəy mənim sözlərimi qəbul eləmədi. Mən də ələcsiz qalıb, itaət elədim. Üzünü bir gün belə gülər görmədim.”

Hacıyə xanım dedi:

“Xəstələnəndən sonra həkim gətirib dərman verdinizmi?”

“Beş-altı gündür ki, həkimin biri gəlir, o birisi gedir. Ancaq xəstəliyi müəyyənləşdirə bilmirlər. Hərəsi bir söz deyir. Biri deyir: yüngül dəlilikdir; o birisi deyir: sərəmədir; başqası deyir: eşqdən,

sevdadandır. Hər biri öz qənaətinə görə müalicə etmək istədi. Mənim ürəyim heç birisinə fitva vermədi. Ona görə də sizə teleqram vurdum.”

Yeməyindən, içməyindən soruşdu, dedim:

“Gündə iki-üç stəkan süd içir, dünən bir az işgənə verdik.”

“Göndər, həkimləri buraya yığsınlar, görək nə deyirlər,” -- dedi.

Dedim:

“Hacıə xanım, mən elə səlah görürəm ki, dayanmadan Misrə tərəf yollanaq. Orada həkimləri tanıyırsınız, bəlkə iqlimi dəyişdirməyin də təsiri oldu. Ancaq müalicə edən həkim bir saatdan sonra gələcək.”

Bu vaxt ev sahibinin arvadı əndərindən gəlib pərdənin dalından dedi:

“Hacıə xanım, zəhmət olmasa əndərun otağa təşrif gətirin, ya da buyurun Ağa Mirzə Yusif həyətə çıxsın, biz sizin qulluğunuza çatmaq.”

Mən durub getdim, bir neçə qadın otağa girdi. Xoş-beşdən sonra xanıma ürək-dirək verməyə, onu sakitləşdirməyə başladılar. Həkim gəldi. Ancaq faydası nə idi: haman aş idi, haman kasa. Xəstəyə yenə də bir qədər süd verdik. Həkimin gətirdiyi şərbətdən də neçə qaşığı içirdik. Axşam azanının səsi eşidildi. Deyəsən, İbrahim bəy bəzi şeyləri duymağa, eşitməyə başladı....

Altıncı gün pasportları qaydaya salıb, Xidivi gəmisinə bilet aldım. Mən burada qonaq qaldığımız evin sahibi və onun əyalından gördüyümüz hörmət və mehribanlıqdan danışmaq istədim. İbrahim bəyin atası, özü nə qədər xoşbəxt adamlardır ki, belə dost tapmışlar. Həqiqi dost nadir ələ düşür. Xüsusilə indiki alçaq zamanədə. İndiki zamanda camaatın işi hiylə və aldatmaq olmuşdur. Sədaqət azdır, düşmənçilik çoxdur, əmanətin yerini xəyanət tutmuşdur.

Bir ağıllı adamdan soruşurlar: yoldaş yaxşıdır, ya qardaş? Cavab verdi: qardaş da yoldaş olsa yaxşıdır. Buradan məlum olur ki, qərəzsiz, sədaqətli yoldaş qardaşdan yaxşıdır.

Birinci gün Misrə bu məzmununda teleqram vurdum: Mirzə Abbas, evə xəbər ver ki, Xidiviyyə gəmisi ilə yola düşdük.

Hacıyə xanım Misirdən gələrkən yaxın adamları və qonşularına tapşırırmışdı ki, o qayıdanadək Məhbubə xanımı evdə tək qoymasınlar. Qohum-qonşunun qızlarından gündə bir neçə nəfər gəlib, səhərdən axşamadək Məhbubənin başını qatırdılar. Lakin Məhbubənin özü onlarla olsa da, könü sevgilisinin yanında idi. "Özü burada idi ürəyi başqa yerdə".

Sevgi düşüncələri onun əfkarını pərişan eləmişdi. Bəzən qadınlara məxsus adət üzrə fal açırdı, gahdan da yağış kimi göz yaşı axıdırdı. Bir zaman dəlilər kimi ərəb və fars şerləri oxuyurdu. Sözün qıçası, eşq və məhəbbət ona güc gəldi, sirri pərdə dalında qalmadı. Qızlar Məhbubənin ürəyində eşq odunun közərdiyini yəqin etdilər. Onun əhvalı tez-tez dəyişir, yeyib-içməkdən, yuxuya dalmaq imkanından məhrum olur, həmişə göz yaşları ilə deyib söyləməkdə, daim piano çalmaqla olan bir adam indi çalıb-oylamaq əvəzinə yanıqlı-yanıqlı ah çəkir, gahdan da gözlərindən mirvari danələri kimi yaş axıdırdı. Məhbubəyə daha yaxın olan qızlardan biri onun sırdaşı idi. O, mətləbi fərasətlə daha tez başa düşdü. Anladı ki, Məhbubənin ürəyində məhəbbət, başında eşq sevdası vardır. O, Məhbubənin təmizliyi, paklığı və namuslu olduğunu da yaxşı bilirdi. Eləcə də onun İbrahim bəyə ərə gedəcəyindən də xəbərdar idi.

Ərəblər arasında, eləcə də əcəmlərdə qızın oğlana eşq və məhəbbət elan etməsi eyibdir. Buna görə də rəfiqəsi mehribanlıq və yumşaqlıqla Məhbubəyə nəsihət verib, onu başa salmaq istəyirdi ki, bu işdə tələsməsin, qızların gözündə özünü bədnam eləməsin. Aramcasına Məhbubənin əlindən tutub onu xəlvət bir guşəyə çəkib deyir:

“Sən özün bilirsən ki, kiçiklikdən biz bir məktəbdə oxuyub həmdərs olmuşuq. Bu günəcən də bir-birimizdən zərrəcə inciməmişik, həmişə bir-birimizə mehribanlıq edib məhəbbət göstərmişik. İndi səndən bir söz soruşacağam, gərək ona düzgün cavab verəsən.”

Bu sözləri eşidən kimi Məhbubənin rəngi ağarır:

“Nə buyurursan, mənim əzizim,” -- deyə öz həyəcanını gizlətmək istəyir.

Rəfiqəsi deyir:

“Mən səndə bəzi əlamətlər görürəm. Zənnim doğrudursa, bu iş sənin səlahinə deyil. Sən əvvəllər gül kimi açılib güldürdün, amma indi bülbül kimi daim fəğan edirsən. Heç elə bil o adam deyilsən, tamamilə halın dəyişibdir. Biz sənin xatirinə buraya toplaşırıq ki, tək qalıb darıxmayasan, amma sən bizim hamımızın halını pərişan etmisən, bunun səbəbi nədir? Ürəyinin dərdi nədir? Öz sirrini məndən gizlətmə. Mən sənin sirrini ürəyimdə əbədi olaraq gizli saxlayacağam, onu heç vaxt açıb bir adama söyləməyəcəyəm.”

Məhbubə ixtiyarsız olaraq yanıqlı bir ah çəkib deyir:

“Kimsəyə söyləmərəm kim, ürəyim qan oldu,

Sən də gəl sorma ki, könlüm niyə viran oldu.”

Rəfiqəsi deyir:

“İndi ki, özün demirsən, qoy mən deyim. Sənin fikrin, xəyalın İbrahim bəyin yanındadır. Mən görürəm ki, İbrahim bəyin adı çəkilən kimi sən haldan-hala düşürsən. Üzünün rəngi ürək sirrini aşkar eləyir. Məgər dəli olmusan? Bütün aləm bilir ki, İbrahim bəy səninki, sən də İbrahim bəyinkisən. Geci-tezi kəbininiz kəsiləcək, toyunuz olacaq, daha bu tələsmək nəyə lazımdır? Nə bir adam İbrahim bəyə getmək istəyir, nə də o səndən başqasını almaq xəyalındadır. Daha bu əl-ayaqdan çıxmağın nə mənası var? Sənin bu əhvalın, yəqin ki, sirrini bürüzə verəcək, qiyamətədək bu ləkə ətəyindən silinməyəcəkdir. Əgər bu bədnamçılığın üstü açılsa, belə bir rüsvayçılığı əsrlər boyu heç bir yaxşıqla silib təmizləmək mümkün olmayacaqdır. Bu şər xəyalları başından bir dəfəlik çıxar, elə düşünmə ki, sənin sirrin gizli qalar.

Könül gülşəninin səfasıdır eşq,

Uzaq mənzillərin əsasıdır eşq,

Sinə bir fanardır, eşq onun şamı

Ürək bir sədəfdir, eşq onun ləli.

Sən özün bilirsən ki, Misirdə bir qızın aşiq olması dilə-dişə düşsə nə kimi böyük biabırçılığa, məzəmmətə bais olar. Bu gözəllik, məlahət, ağıl və fərasət ki, səndə var, bütün şəhərin, bəlkə də bütün ölkənin gözü səndədir. Hayıfdir ki, deyələr filankəs eşqbazlıq elədi.”

Məhbubənin rəfiqəsi bu sözlərdən nə qədər deyirsə də, o qulaq asır, cavab vermir. Rəfiqəsi bu barədə təkid göstərdikdə Məhbubə ağlamağa başlayır, durub ağlaya-ağlaya gedir.... Bu sirr yalnız İbrahim bəyin vəfatından sonra açıldı.

Əlqərəz, İbrahim bəyi qucağımıza alıb evdən çıxartdıq. Faytona qoyub körpüyə tərəf yola düşdük. Min zəhmət, məşəqqətlə gəmiyə oturmaq. İki saatdan sonra gəmi üzməyə başladı. Üçüncü gün İskəndəriyyəyə çatdıq. Mirzə Abbas İskəndəriyyədə sakin olan dostlarımızdan bir neçə nəfərlə gəmiyə gəldi. Qucaqlaşib öpüşdük. İbrahim bəyi soruşdular. Hacı Məsud dedim xəbər versin, Hacıyə xanım kayutadan çıxsın. Hacıyə xanım çıxdı, qonaqlar baş əyib salam verdilər. İbrahim bəyin kayutasına getdik. İbrahim bəy nə İbrahim bəy, beli bükülüb, rəngi qaçıb, candan, qandan əsər qalmayıb, dərisi sümüyünə yapışıbdır. Qonaqlar ağlaya-ağlaya bir-bir gedib onu qucaqladılar, üzündən öpdülər.

İbrahim bəy onların üzünə həsrətlə baxmaqdan başqa bir tanışlıq əlaməti bürüzə verə bilmədi. Hamısı təəccüb edib heyran qaldı. Kefimizi soruşdular, dedim:

“İndi deməyə fürsət yoxdur. Gərək bircə ay tamam oturub sizə öz başımıza gələnləri danışsam. Deyin görüm, dəmir yol qatarı nə vaxt hərəkət eləyir?”

“İki saatdan sonra,” -- dedilər.

Mən Hacıyə xanıma dedim:

“Bir gecə qalıb dincəlmək istəyirsiniz, ya elə bu gün yola düşmək meyliniz var?”

Hacıyə xanım buyurdu:

“Qalmaqdan fayda yoxdur, nə qədər tez getsək yaxşıdır.”

Bir saat gəmidə qalıb, bir başa dəmir yol vağzalına getdik. Mirzə Abbasla Hacı Məsud İbrahim bəyi qolları üstə vağzala gətirdilər. Bilet alıb, qatara əyləşdik. Mirzə Abbasla Hacı Möhsün ağa da bizi müşayiət edirdilər.

Günün batmasına saat yarım qalmış Qahirə vağzalına çatdıq. İbrahim bəyi qarşılamaq üçün vağzala çoxlu adam toplaşmışdı. Qahirədə olan iranlıların hamısı gəlmişdi. Qatar dayandı. Pişvaza gələnlər uzaqdan əllərini qaldırıb salam verdilər, işarə ilə İbrahim bəyin harada olduğunu soruşdular. Mən də işarə ilə yanımızda olduğunu onlara bildirdim: Qatarda olanlar bir-bir düşüb getdilər. İbrahim bəyin bir tərəfindən Mirzə Abbas, o biri tərəfindən qatarı müşayiət edən ərəb Məhəmməd bəy tutub düşürdülər.

Pişvaza gələnlər İbrahim bəyin halını görən kimi hönkürtü ilə ağlamağa başladılar. Doğrusu, İbrahim bəyi tanımaq əsla mümkün deyildi. Onunla tanış olub, pişvaza gəlmiş ərəblərdən biri İbrahim bəyin əyilmiş qamətini, solğun sifətini görcək ixtiyarsız olaraq dedi:

“Bu kimdir?”

Bir başqası təəccüblə öz-özünə dedi:

“İlahi, bu İbrahim bəydirmi?!”

Üçüncüsü tam məyusluqla dedi:

“Yox, vallah, bu, İbrahim bəyə oxşamır!”

Vağzalda qiyamət qopdu -- biri onu qucaqlayırdı, başqası əlini tuturdu, üçüncüsü üzündən öpürdü. Yazıq xəstə isə duyğusuz, hərəkətsiz, ruhsuz bir bədən kimi, bəlkə də bədənsiz bir ruh kimi niskilli baxışlarla o tərəf bu tərəfə nəzər salırdı. Təxminən yarım saat camaat yanar şamın ətrafında fırlanan pərvanələr kimi İbrahim bəyin başına dolandı. İbrahim bəyin şəxsi kolyaskası gəlmişdi. Hacıyə xanım gedib əyləşdi. Calal əfəndi öz faytonunu göndərüb İbrahim bəyi zorla götürüb yanında əyləşdirdi, başqaları da iki-iki, üç-üç fayton tutub evə tərəf gəldilər. Faytonun qabağında iki qurbanlıq qoyun hazır idi. Başlarını kəsdilər. İbrahim bəyi faytondan düşürdülər. Yenə də Mirzə Abbasla Muxtar bəy Əlməğribi İbrahimi qolları üstə alıb həyətə girdilər.

Məhbubə öz otağından bu vəziyyəti gördü. İxtiyarsız olaraq çadrasız, başı açıq özünü həyətə saldı. Saçları pərişan bir vəziyyətdə ucadan: "Mənim istəklim, mənim istəklim! Mənim ağam, mənim ağam -- deyib, o qədər camaatın arasında özünü İbrahim bəyin ayaqlarına saldı. Həyətdəkilərin bəzisi üzünü yana çevirdi, bəzisi küçəyə qayıtdı. Hacıyə xanım və mən nə qədər qışqırıb:

“Qız, bəsdır, ayıbdır, həyə elə, qayıt geri” -- dediksə də fayda vermədi. Onsuz da eşq bazarında həyanın alıcısı yoxdur. Örtük və hicab isə şurə gəlmiş bu aşiqin coşmasına mane ola bilməz. Məhbubə İbrahim bəyin qıçlarını iki əlli tutub, yanıqlı-yanıqlı deyirdi:

“Mənim sevgilim, mənim ürəyimin dayağı!”

O, qanlı göz yaşları ilə həyətin döşəməsini boyayıb, bir ucdan oxşayaraq deyirdi:

“Mənim ağam, səni kim bu günə saldı? Mənim ağam, sənmişən! Yox, vallah, mənim ağam belə deyildi.”

Küçə-bazarda bu qızın səsini eşidən başına vurub ağladı. Qoşnu qadınlar tökülüb gəldilər. Nə qədər çalışsalar da Məhbubəni öz sevgilisindən ayıra bilmədilər. Nəhayət, qan vurdu mənim kəlləmə, kəskin bir tərzdə dedim:

“Balaca xanım, ayıbdır, bu başdan o başa camaat tamaşaya durmuş, özün də görürsən ki, İbrahim bəyin halı yoxdur, bu qədər əzab-əziyyətə dözə bilməz.”

İbrahim bəy belə bir hayan durmağı gözləyirmiş kimi boynunu əyib, məzlum-məzlum baxırdı. Nəhayət, Hacıyə xanım dedi:

“Məhbubə, mənim oğlum xəstədir, halı yoxdur, məgər onu öldürmək qəsdindəsən? Sənə deyirəm burax! Qərribə həyasızmışsan!”

Sonra Hacıyə xanım əmr etdi, bir çadra gətirib Məhbubənin başına saldılar, beş-altı nəfər onun əllərini İbrahim bəyin qıçlarından zorla qopardılar.

Gedib otaqda oturduq. Məhbubə yıxılıb huşsuz-hərəkətsiz qaldı. Biri deyirdi: öldü, o birisi deyirdi: keçinib. Heç kəs kəsdirə bilmirdi ki, ölüb, ya qalıb.

Bəli, giriftarçılığımız bayaqdan bir idi, indi iki oldu. Birini əndərünə apardılar, o birisini də birunda uzatdılar. Qadınlar oraya getdilər, kişilər burada toplandılar. Məzəli bu idi ki, bu günəcən Məhbubənin ürəyindəkilərdən heç kəsin xəbəri yox idi və heç kəs bilmirdi ki, Hacıyə xanımın yanında ağzını açıb danışmaq iqtidarında olmayan bu yazıqçıgəz belə bir cəsarət göstərmək dərəcəsinə qədər özünü itirmişdi. Gahdan Məhbubə özünə gəlib tutduğu işin peşmançılığını çəkir, bəzən də o qədər ağlayırdı ki, özündən gedirdi. Adam göndərdik, tez öz ailə həkimimizi çağırırlar. Həkim gələn kimi dedi:

“Xəstənin yanında bu qədər adamın toplaşması münasib deyil. Deyin camaat başqa otağa keçsin.”

Qonaqları başqa otağa apardıq. Həkim İbrahim bəyin yanına getdi. İbrahim bəyi uşaqlıqdan tərbiyə etmiş təcrübəli həkim onun bütün əzasının vəziyyətini, səhhətini, gücünü təpədən dırnağa qədər beş barmağı kimi bilirdi. İndi baxan kimi gördü ki:

Qəm əlindən çürümüşdür o bədən.

Üfürərsən dağlar lap, deyərsən.

Həkim bir İbrahim bəyə baxdı, bir də dönüb mənə nəzər saldı. Təəccüblə çiyinlərini çəkib, eyham-ışarə ilə hal-qəziyyəni soruşdu. İrəli keçib salam verdi, İbrahim bəyin kefini soruşdu. Cavab almadı. Nəbzini tutdu, bir şey anlaya bilmədi. Hərərət ölçəni qoltuğuna qoydu, bədəninin hərərəti normal idi. Döşünü, kürəyini əlilə vurub qulaq asdı, hər bir üzv öz yerində sağlam idi. Nəhayət dedi:

“Allaha pənah aparıram! Qırx il tamamdır ki, xəstələri müayinə edirəm, nə belə xəstə görmüşəm, nə də belə xəstəlik.”

Əhvalatı məndən soruşdu, dedim:

“İranda xəstələnmədi.”

İstambulda baş verən hadisələri əvvəlindən axırınədək danışdım. Həkim bir qədər fikrə daldı, sonra xəstənin başı üstə oturub dedi:

“İbrahim bəy, mənə tanıyırsanmı? Mən səni həmişə müalicə eləyən həkim Salehəm. Yenə də, inşaallah, üç-dörd gündən sonra sağalıb ayağa durarsan, hər şey düzələr, öz arzuna çatarsan.”

Əlacı olmayan bir müşkül yoxdur.

İbrahim bəy dərindən bir ah çəkib: "Ya həqq, ya mədəd!" dedi. Biçarə Hacıyə xanım bir saat idi ki, ayaq üstə sakit dayanıb, dinməz-söyləməz göz yaşı axıdırdı. Həkim dedi:

“Hacıyə xanım, ağlamaqdan bir şey çıxmaz. Oğlun üçün ölüm qorxusu yoxdur. Ancaq əcayib xəstəlikdir. Əgər onun canı bu qədər əriyib incəlməsəydi, deyərdim heç bir xəstəliyi yoxdur, yalan deyir. Sabah bazar günü olduğuna görə həkimlər bir yerə toplanacaqlar. Birisi gün öz inandığım həkimlərdən üç-dörd nəfərini buraya çağıraram. Məsləhətləşək, görək nə çarə etməliyik.”

İbrahim bəyin necə xörək yeməsi barədə soruşdu, dedim:

“Süddən başqa bir şey yemir.”

Bir şey yazıb verdi və dedi:

“Bu dərmandan iki qaşığı südə qarışdırıb ona içirin.”

Həkim çay içdikdən sonra getmək istədi, dedim:

“Haraya gedirsiniz, başqa xəstəmiz də var, onu da müayinə eləyin.”

Məhbubənin əhvalını ona söylədim. Hacıyə xanım dedi:

“Mən gəlmirəm, məndən utanar. Qonşu qadınlar oradadırlar, deyin otaqdan çıxsınlar.”

Hacı Məsuda dedim ki, xəbər eləsin, xanımlar otaqdan bayıra çıxsınlar. Hamı bayıra çıxdı. Həkimlə əndəruna getdik. Məhbubəni gördük. Məhbubə bir meyit kimi düşüb qalmışdı. Həkim onu o tərəf-bu tərəfə döndərüb baxdı. Onda heç bir duyğu, hərəkət görünmədi. Bir iynə çıxarıb, Məhbubənin iki çiyninin arasından dərisinə vurdu. Qız ufuldayıb əsməyə başladı. İki-üç dəfə söyüd yarpağı kimi titrəyib gözlərini açdı, həkim gülüb dedi:

“Hə, balaca xanım, kefin necədir? Haran ağrıyır?”

Məhbubə iki əlilə üzünü tutub hönkür-hönkür ağlamağa başladı. Həkim dedi:

“Bismillah, İbrahim bəy, buyurun, buyurun!”

Məhbubə əllərini üzündən cəld çəkib, o tərəf-bu tərəfə baxdı. Xülasə, həkim daha burada təbabətlə məşğul deyildi, tədbir işlədir, əməli hikmətdən istifadə edirdi.

Həkim su istədi, gətirdilər. Alıb, özü Məhbubəyə tərəf uzadaraq dedi:

“Balaca xanım, al, iç!”

Məhbubə içmək istəmədi. Həkim qəfildən bütün kasadakı suyu Məhbubənin üzünə səpdi. Həkim gülürdü, Məhbubə ağlayırdı. Biz də heyran-heyran tamaşa eləyirdik.

Həkim otaqdan çıxıb dedi:

“Bu xəstəlik təhlükəli deyildir. Elə eləyin ki, bir-iki günədək ac qalmasın.” -- Həkim Məhbubə üçün də dərman yazıb getdi.

Qırx-əlli nəfərə qədər kişi, arvad artıq qonaqçısı olmayan evin qonağı oldular. Doğrudur, onların çoxu yad deyildi. Amma hər biri başını itirib, ev adamlarına üz verən müsibətə görə pərişanhal idi.

Mən Hacı Məsudu çağırıb dedim:

“Hacı Məsud, Hacıyə xanımın ki, mətbəxə getməyə nə vaxtı var, nə də fürsəti, özün get, bax gör nə var, nə yox, de çay hazırlasınlar.”

Dedi:

“Soruşmuşam, hər şey hazırdır. Yüz nəfər də qonağımız olsa, hamısına çatar.”

Hacıyə xanımdan icazə alıb, qonaq otağına girdim. Onlardan üzr istədim. Qonaqların hamısı qəm dəryasına batmış, dərin düşüncələrə dalmışdılar. Mənim kefimi soruşdular. Dedim:

“Vaxtımız çoxdur; əlbəttə, fürsət olan kimi hər şeyi sizə danışacağam.”

Süfrə başında oturduq, çörək yedik. Şamdan sonra qonaqlar bir-bir görüşüb getdilər. Gecədən üç saat keçdikdə bir qədər rahat olduq. Səhər Hacıyə xanım məni görən kimi dedi:

“Mirzə Yusif, sən get Məhbubənin yanına, o məndən utanır. Bir az ona öyüd-nəsihət ver, qoy bir az ağıllansın, bizi rüsvayi-cahan eləməsin. Xalq elə güman eləyər ki, bunların əvvəldən bir-birilə əlaqəsi olmuşdur.”

Mən dedim:

“Hacıyə xanım, ürəyini sıxma, bunların hər ikisinin məsumluğu və paklığı gün kimi aşkardır. Hamı bu həqiqəti yaxşı bilir.”

Əlqərəz, Məhbubənin otağı xəlvət olan kimi getdim onun yanına. Hələ evə gəlib çatmağımızdan iyirmi dörd saat keçmirdi, Məhbubə yarımcan olmuşdu. Rəngi solmuş, gözləri şişmişdi, əhvalı pərişan idi; qəlbi təşvişdə, varlığı iztirab içərisində idi. Nə yeməyi var idi, nə də içməyi. Mən otağa daxil olan kimi üzünü yana çevirdi. Dedim:

“Çay içmisənmi?”

Dedi:

“Xeyr.”

“Deyirsən gedim gətirim,” -- dedim.

Qəhərlənib ağladı. Dedim:

“Balaca xanım, sənə nə oldu? Niyə bu hala düşdün?”

Cavab vermədi. Dedim:

“Dünən elə bir iş tutmadın ki, camaat sənəin əhvalından xəbərdar olmasın. Elə bir adam qalmadı ki, sənəin dərini anlamasın. Çox pis iş gördün. Sənəin bu əməlin nə sənə yaraşan bir iş idi, nə də o möhtərəm ailənin yüksək şənəinə layiq bir hərəkət idi. İndiyədək sənəin bir tükünün ucunu naməhrəm adam görməmişdi, bəs hayıf deyildi ki, çadrasız çıxıb özünü məhrəmə, naməhrəmə göstərdin?! Eşq sevdasının sənəi örtüyü bir tərəfə atıb üzünü açıq çıxmağa vadar etdiyini hamı başa düşdü. Bəsdür, ağlını başına yığ, dur, öz işinə-gücünə baş çək. İbrahim bəy sənəin bu halından xəbərdar olsa narazı qalar, hətta inciyər də. Sizin evlənməyiniz üçün İbrahim bəyən xəstəliyindən başqa bir maneə yoxdur. O da, inşaallah, tezliklə sağalar, hər ikiniz məqsədinizə çatarsınız. Hacıyə xanım bilir ki, sən ondan utanırsan. Ona görə də mənəi sənəin yanına göndərdi. Mən bu sözləri xanımın adından sənə söyləyirəm.”

Məhbubə hönkür-hönkür ağlamağa başlayıb dedi:

“Əmican, mən daha yaşamayacağam. Bu sözlərlə ürəyimi incitməyin. Sizin düşündüyünüz doğru deyil. İbrahim bəy mənim ağam, böyüyüm və nemət verənimdir. Mən onu o halda görə bilmərəm. Mən dəli olmuşam, məndən huş-baş, ağıl gözləməyin. İxtiyarım əlimdən çıxıbdir. Sizin teleqramınız İstanbuldan gələn gündən dünya mənim gözlərimə qaranlıq görünür. Kaş, allah mənim canımı bir gün əvvəl alaydı; mən indi bibimin üzünə necə baxacağam?” (Məhbubə Hacıyə xanıma bibi deyərdi).

Mən dedim:

“Məhbubə, sən bilirsən ki, Səkinə İbrahim bəyin bacısıdır. Bu da məlumdur ki, bacı-qardaş məhəbbəti hər bir sevgidən üstündür. O da qüssədən yanır, ağlayır, amma ismət, həya ilə, üzü örtülü ağlayır.”

Mən bu sözlərdən nə qədər dedimsə də, heç bir fayda vermədi. Məhbubə bir ücdən ağlayırdı.

Nəsihət aşiqə eyləməz əsər,

Sözlərin, hayıfdır, hədəyə gedər.

Gördüm ki, Məhbubənin də mənim sözlərimə qulaq asmaq, nəsihətlərimi eşitmək halı yoxdur. Gəlib hal-qəziyyəni olduğu kimi Hacıyə xanıma danışdım. Bu da onun üçün yara üstündən bir yara oldu. Bu qızın əhvalı ona oğlunun xəstəliyindən daha pis təsir elədi. Çünki namusun canlı timsalı olan bu ailədə belə işlərdən ölumdən də artıq mütəəssir olurdular. Dedim:

“Xanım, narahat olmayın, bundan sizin üçün və sizin ailəniz üçün heç bir sədəmə toxuna bilməz. Çünki bütün şəhər əhalisi, böyükdən kiçiyə qədər bilir ki, bunlar adaxlıdırlar. Kaş, elə bütün adaxlılar bunlar kimi bir-birini sevə idilər.”

Dedi:

“Nə eləmək olar. Səkinəni göndərin, Məhbubənin yanında otursun. Qonşu qızlarına da xəbər verin, gəlsinlər onun yanına, qoy tək qalmasın, başı məşğul olsun.”

Hacı Məsud Səkinəni və qızları çağırmaq üçün yuxarı qalxdı. Bu vaxt birdən-birə Məhbubənin ağlamaq səsi ucaldı. Yazıq Hacıyə xanım da eşitdi. Mən gedib Məhbubəni dilə tutmaq istədim. Qapının ardından onun allaha yalvarış səsinə eşitdim. "İlahi, həyatdan bezikmişəm, bu şəmətlərə dözə bilmirəm. Mən bibimin üzünə necə baxacağam? Məgər o məni elə bu günümü görmək üçün nazü nemət içində bəsləmişdi?"

Mənim gülzari-bəxtimdə çiçək yox, tək tikan bitdi,

O da boy atdı, axırda bu qanlı könlümə batdı.

Hacıyə xanım dedi:

"Əcəb iş düşdük. İlahi, bəs nə çarə eləyim? Dərdim bir olsaydı, nə qəmim var idi."

Üzünü otağa tərəf tutub dedi:

"Səkinə qızım, gəl aşağı. Get Məhbubənin yanında otur, onu tək buraxma."

Özü isə İbrahim bəyin yanına getdi. Mən də çamadanları, səfər yük-payını açıb, paltarlarımı dəyişdim. Dost-aşnadan dünən gəlməyənlər bu gün görüşümüzə gəldilər. Mirzə Abbas, Hacı Möhsun ağa da təşrif gətirdilər. Bir qədər söhbət elədik. Bu vaxt təbrizli ... ağa da gəldi. Yerimdən qalxdım, görüşdük, öpüşdük. Əyləşən kimi soruşdu:

"Bəs İbrahim bəy hanı?"

"Öz otağındadır, Hacıyə xanım da oradadır," -- dedim.

"Eşitmişəm bir az xəstədir," -- dedi. -- "Təbrizdən məktub almışam, qardaşım sizin gəlməyinizi yazmışdı, amma İbrahim bəyin xəstələnməsindən bir şey yazmamışdı."

Dedim:

“Təbrizdə xəstə deyildi, İstanbulda əhvalı pozuldu.” -- Qardaşından razılıq edib əlavə etdim: doğrudan da, qonaqpərvərlik elədi, həddindən artıq bizə hörmət göstərdi, zəhmət çəkdi.”

Qonaqlardan hər biri İranın vəziyyətindən soruşurdu, mən isə deyirdim:

“Bir az dözü, hələlik bir şey söyləməyəcəyəm.”

Bu əsnada şirazlı Ağa Mirzə Əhməd təşrif gətirdi. Xoş-beşdən sonra İbrahim bəyin kefini soruşdu, dedim:

“Xəstələnibdir, öz otağında yatır.”

Çox heyfəsiləndi, dedim:

“Bütün bunların təqsiri sənə boynundadır. İrana getməyimizə sən bais oldun. Gəlib elə bir ucdan dedin ki, İranda heç nə yoxdur. Hər bir sözünü şişirtdin, axırda bəyi məcbur elədin ki, gedib öz gözü ilə görsün.”

“Yalan ki, deməmişəm, bir şey gördünmü?” -- deyər soruşdu.

Məclisdə əyləşənlər bir ağızdan dedilər ki, Ağa Mirzə Əhməd doğru deyibdir, İranda heç nə yoxdur.

“Sən buyur görək nə var, nə gördün?”

Dedim:

“Hər şey var, olmayan bir şey varsa, o da qanundan, nizam, intizamdan ibarətdir. Elə buna görə də hakim və məhkumdan tutmuş rütbə sahibinə qədər heç kimin vəzifəsi aydın deyildir. Məhz bu səbəbdən də İranın nə məktəbi var, nə maliyyəsi; amma rüşvətxorluq, mütləqiyyət, zülm nə qədər istəsən var. Şəhərlər xarab, çöllər əkinsiz qalıb, suyun qoxusundan küçələrdən keçmək çətinidir. Dilənçiləri vəzir, vəzirləri dilənçi olmuşlar. İşlər səlahiyyətsiz adamların əlindədir. Bir qapa-qap, bir çəkə-çək, bir soxa-soxdur ki, gəl görəsən!”

Onlar ucadan gülərək dedilər:

“Bu sözləri İbrahim bəyin də yanında danışa bilərsən?”

Dedim:

“Mən cəsarət eləməyəm, amma özü öz gözlərilə görüb, bilir ki, orada nə xəbərdir. Mənim dediyimə daha heç bir ehtiyac qalmayıbdır. Məsəl var deyərlər:

"Təəccübdən ayaqlarım yerə yapışdı!" İndi İbrahim bəy elə təəccüblənib heyran olmuşdur ki, huşunu itirib. Allah bizə rəhm eləsin.”

Nahardan sonra da bir qədər söhbət elədik. Sonra hər kəs durub öz işinə getdi. Mirzə Abbasla Hacı Möhsün ağa qalıb əhvalatı soruşdular. Dedim:

“Bizim xoş günlərimiz sizinlə olan günlər idi. Sizdən ayrılan gündən bəri üzümüz gülmədi. Batuma daxil olandan qayıdanadək haraya çatdıq, hər yerə getdik və hər nə gördüksə, bu qeyrətli, təəssübkeş cavan üçün bir dərd oldu. Hey yanıqlı ahlər idi ki, addım başı ürəyinin dərinliklərindən çəkirdi. Maraqlı burasıdır ki, bir para şeyləri mən gördüm, amma ona söyləmədim, hətta başqaları tərəfindən də ona deyilməsinə mane oldum. Bir para əhvalatı da o məndən gizlədirdi. İstanbulda xəstələnəndən sonra onun Səyahətnaməsini oxuduqda bu məsələni anladım. O cümlədən hərbi nazirin evində bir dəst yağlı kötək yeməsidir ki, mənim o günə qədər bu hadisədən xəbərim yox idi.”

Günlərin birində kirmanlı Məşədi Həsənlə mənzilə qayıdıb, üç gün yorğan-döşəyə düşdü. Xəstələnməsinin səbəbini məndən gizlətdi. Başına nələr gəldiyini mən ancaq İstanbulda anladım. Demə, Tehrandə vəzirlərin bir-bir evinə gedib, bəzi söhbətlər eləmişdi. Cavabında onlardan yaman-yovuz eşidib, bərk kötək yemişdi. Allaha yüz min şükür ki, onu orada öldürmədilər, heç olmasa diri qayıtdı. Neçə gündən sonra yenə getdi, gecə yarısı gəlib çıxdı. Üzü

gülürdü, elə sevincək idi ki, sanki dünyanı ona bağışlamışlar. Onun sevinci məni də şad elədi. Bu səfərdə heç olmasa birçə gün bu cavanın üzünü gülər gördüyümə görə allaha şükürlər elədim:

Sevincinin səbəbini soruşdum, dedi:

“Yusif əmi, çox da ürəyini sıxma, İranda dövlətpərvər adamlar da vardır. İşbacaran, alim, qeyrətli, qanunvericilik və hüquqi işlərin yüksək mərhələlərinə çatmış Avropa alimlərindən də irəli getmiş. Bu gecə məndə böyük bir ümid yarandı. İranın gələcəkdə xoşbəxtliyə və sürətli tərəqqiyə nail olacağını yəqin etdim. Bəh-bəh, möhtərəm, həqiqətən möhtərəm bir şəxsdir.”

Dedim:

“Nə olub, nə xəbərdir?”

Dedi:

“Allaha şükür ki, qanun yazılıb hazırlanmışdır. Amma nə gözəl, müqəddəs bir qanun! İnşaallah, İranda dörd-beş min elm və sənət məktəbinin təsis olunduğunu Misirdə tezliklə eşidəcəyik. On ildən sonra bu məktəblərdə minlərlə qeyrətli, fərasətli alim tərbiyə ediləcək.”

Dedim:

“İnşaallah!”

Müsahiblərim soruşdular:

“İbrahim bəy vəzirlərin yanına şəxsən necə yol tapdı. Bu az müddət ərzində onları haradan tanıdı? Kimin vasitəsilə onların hüzuruna yetişə bildi?”

Dedim:

“Bu yolun bələdçisi haqqında ümumi bir yığıncaqda danışmaq lazımdır. Xülasəsi budur ki, bu saat İranda Hacı xan adlı sizin hamınızın tanıdığınız bir adam ölkənin birinci şəxsiyyəti olubdur. Onun haqqında səyahətnamədə də yazılıbdır, oxuyacaqsınız. Həmin Hacı xan İbrahim bəyi o şəxslərlə görüşdürürdü.”

Bir qədər söhbətdən sonra dostlar dağılışıb getdilər. Mən də aşağı düşüb, xəstənin yanına gəldim. Hacıyə xanım əyləşib, bahar buludu kimi göz yaşı axıdırdı. Dedim:

“Bir şey yedimi?”

“Heç nə yemir,” -- dedi.

Gedib bir kasa süd gətirdim, dərmandan da iki qaşığı onun içinə tökdüm, İbrahim bəyə tərəf uzadıb dedim:

“Sən mənim canım, iç, sən allah, "o möhtərəm şəxs" sağlığına iç!”

Mən güldüm. Yazıq İbrahim bəyin xumar gözlərindən bir neçə damcı yaş töküldü. Südü dodağına dayadım. İçdi, sonra dedi:

“Ya həqq, ya mədəd!”

Səkinəni çağırıb, Məhbubənin əhvalını soruşdum. Dedi:

“Qızlar onun yanındadırlar, bir ucdan ağlayır. Nə qədər ürək-dirək verib sakitləşdirmək istəyirlərsə, mümkün olmur, heyran-heyran baxır, cavab vermir.”

Şam vaxtı hamı getdi. Yalnız Məhbubənin ən yaxın rəfiqəsi qaldı. Səkinə də namaz qılmağa getdi. Hacı Məsud məni çağırırdı. Gedib gördüm, qulağını otaq qapısının deşiyinə dayayıb qulaq

asır. İşarə ilə mənə dedi ki, gedib onların söhbətinə qulaq asım. Mən də qapının dalısında dayanıb, otaqdan gələn səsə qulaq verməyə başladım. Gördüm Rəfiqə Məhbubəyə deyir:

“Məhbubə, bir həftə bundan qabaq mən sənin dərdini duydum. Sən məndən gizlətdin. İndi bu gecə bütün evlərdə sənin sevgindən danışirlar. Mən sənə demədimmi ki, bu sirr gizlində qalmayacaqdır? Amma sən inkar edib, məndən söz eşitmədin.

"Dil ağızlarda gəzən sirri gizli saxlamaq olmaz".

Sən bu evin bütün camaatının sevimlisisən. Nə üçün dost-düşmən arasında özünü rüsvay edirsən? Mən yenə də sənə deyirəm: səbr elə, özünü ələ al, həya-hörmətlə məqsədinə çat! Eşqi bürüzə vermək qızlar üçün böyük eyib sayılır. Bu camalla, bu kamalla nə üçün özünü ləkələyirsən? Sənin şöhrətin, tərifin hər yerə çatmışdır. Özün tərbiyəli qızsan, şairsən, ədibsən, yüzlərlə roman oxumusan, bu işin qəbahətini, onun aqibətinin pis olduğunu məndən yaxşı bilirsən. Mənim əzizim, mehriban bacım, bu işi görmə, görmə ki axırda peşman olarsan!”

Gözəl camala, xoş xasiyyətə malik olmaqla birlikdə Məhbubənin gözəl səsi də var idi. Ramazan ayında ərəb qadınları adətən quran oxuyurlar. Məhbubə "Yusif" surəsini xoş avazla oxuyanda hamı rıqqətə gəlib, ixtiyarsız olaraq ağlayardı. O, "Fələmma səməət biməkrihennə...." (Elə ki, onların xəyanətkarlığını eşitdi....) ayeyi-şərifəsini oxuyanda qulaq asanlar elə mat və məbhut olurdular ki, əllərində narınc və bıçaq olsaydı, şübhəsiz ki, narınc əvəzinə əllərini kəsərdilər.

Misirdə Məhbubənin qiraəti camaat arasında "Əcəm xanımının qiraəti" adı ilə şöhrət qazanmışdı. Onun gözəl, rəvan təbi də var idi. Gahdan -- bir ərəb və fars dillərində mərsiyə, şer yazardı. Bir gün də mən gördüm ki, Məhbubə yadığına söykəlib zülflərini də bəxti kimi pərişan edərək yanıqlı bir səslə rəfiqəsinə deyirdi:

“Mənim bacım, əgər öz ixtiyarımı əlimdə saxlaya bilsəydim dünən o rüsvayçılığı edərdimmi? Öz alnıma bədnamçılıq damğasını vurardım? Mənim dərdim özümə bəsdir, daha yaramın üstündən yara vurma.”

Sonra o, bu mürəbbəni oxuyub ağlayırdı:

Giriban oldu rüsvalıq əlilə çak, damən həm.

Mənə rüsvayçılığımda dostlar tən etdi, düşmən həm.

Rəhi-eşq içrə can qıldım giriftari-bəla, tən həm,
Bu yetməzmi ki, bir dərd artırırsan dərdimə sən həm?

Əgər tutsam qəmim eldən nihan, səbrü qərarım yox,
Və gər şərhi-qəmi-pünhanım etsəm, qəmküsarım yox,
Əsiri-bəndi-zindanam, əlimlə ixtiyarım yox,
Bu yetməzmi ki, bir dərd artırırsan dərdimə sən həm?

Olubdur əşgi-xunab ilə gülğun çöhreyi-zərdim,
Yanıbdır atəşi-hicranə cani-dərd-pərvərdim,
Cəfayi-çərxi-kəcrəftar əlindən var min dərdim,
Bu yetməzmi ki, bir dərd artırırsan dərdimə sən həm?

“Mənim əziz bacım, sən deyənləri mən yaxşı qanıram, bilirəm ki, ürəyin yanır, mehribanlıq üzündən deyirsən. Bu vilayətdə məktəbdə oxuduğum illərdən indiyədək mənim bir sınanmış dostum varsa o da sənsən. Amma bu işdə ixtiyarım əlimdən alınıbdir. Bircə əlacım qalmış -- gərək özümü həlak eləyəm, başımı torpağa gömüb gizlədəm. Daha başqa çarəm yoxdur. Bibim bu əhvalımdan agah oldu. Daha mən bundan sonra başımı qaldırıb onun üzünə baxa bilmərəm. Vay, vay, gör necə şəmatətə düşər oldum. Rəfiqəcan, bir təhər elə ki, gedib öz ağamı görüm. Amma bu şərtlə ki, bibim evdə olmasın.

Əlindən gəlicsə mənə et kömək,
Bəlkə qəm-qüssədən azad edəsən.
Dərdimə dərmanı sən əsirgəmə,
Bu yolda gərəkdir imdad edəsən.”

Hacı Məsud dedi:

“Ağa Mirzə Yusif, iş pis yerə çəkibdir. Mənim ürəyim dözmür. Bəlkə Hacıyə xanım bir yerə çıxıb gedə, biz Məhbubəni ağanın yanına aparaq. O ki, özündə deyil.”

Mən qəhərləndim, az qalırdı ağlayam, qızın halına ürəyim yandı, dedim:

“İki-üç gün gözləmək lazımdır. Bəlkə sabah həkimimiz Saleh əfəndidən xahiş eləyim, Məhbubənin İbrahim bəyin yanında qalmalı və ona qulluq etməli olduğunu söyləsin. Hələlik Hacıyə xanıma bu barədə heç bir söz demə.”

İbrahim bəyin yanına getdim, yatmışdı. Hacıyə xanım ayaqlarını ovurdu. Bir qədər oturdudan sonra Hacıyə xanıma dedim:

“Əgər icazə versəniz yarım saatlığa hamama gedərəm.”

İcazə verdi, gedib qayıtdım. Dostlardan bir neçəsi gəlmişdi. Xahiş elədilər Hacıyə xanım otaqdan çıxsın, onlar İbrahim bəyi görsünlər.

İbrahim bəyin yanına getdik. Tora düşmüş ceyran kimi ətrafına həsrətlə göz gəzdirirdi. Adamın ürəyini odlayırdı. Şair Mehdi bəy dedi:

Vüsəl getdi, qaldı hicran, eşqin bağı soldu yaman.

Ömür sürdü bağda tikan, soldu güllər cavan-cavan.

“Eyvah, bu İbrahim bəydirmi? İbrahim bəyliyindən ki, bir əsər qalmamışdır! İnsanın bu qədər dəyişilməsinə əsla inana bilmirəm.”

İbrahim bəyə suallar verdilərsə də, heç bir cavab eşitmədilər.

Mehdi bəy dedi:

“Doğrusu, bu cavanı bu halətdə görməyə təqətim yoxdur. Xudahafız!”

Mehdi bəy durub getdi. O gecəni səhrə çatdırdıq. Saat dörd radələrində Saleh əfəndinin adamı bir məktub gətirdi. Yazmışdı: saat səkkiz tamamda ingilis xəstəxanasının baş həkimi doktor müsyo Volf ibn Yəhudi müsyo Haron və Şeyx Yusifül-Seyyidin vədəsini almışam, xəstənin yanına gələcəyik.

Həmin vaxtda iki fayton qapıya çatıb, həyətdə daxil oldu. Həkimlər gəldilər. Bir stəkan çay içdikdən sonra dedilər: İbrahim bəyin yanına gedək. Hacıyə xanım başına çadra örtüdü, həkimlər otağa girdilər.

Əvvəlcə məndən bəzi şeylər soruşdular. Səfərimizin əhvalatını xülasə şəklinə danışdım. İbrahimin özündən kefini soruşdular. Cavab eşitmədilər. İngilis həkim dedi ki, bütün paltarlarını soyundurun. Hacı Məsud alt paltarlarından başqa bütün geyimini soyundurdu. Həkimlərin hərəsi bir-bir müayinə eləyib qulaq asdı. Xüsusi zərrəbinlə boğazını, burnunu və başqa üzvlərini nəzərdən keçirdilər. Qoltuğuna hərərətölçən qoydular. Nəbzini tutdular.

Bu dörd həkim düz bir saat məni sorğu-suala tutdu: atası nə mərəzdən ölmüş, bunların nəslində hansı xəstəliklər varmış? Anası nə kimi xəstəliklər keçirmiş? Uşaqlıqda özü xəstələnmişmi? Xəstəliyi nə olmuş? Nə kimi dərmanlar yemiş?

Mən bunların hamısına təfəsilatla cavab verdim. Öz aralarında fransızca danışib, bon-mon elədilər. Mən heç nə anlamadım. Nəhayət, mətləb məlum oldu. Bunlar da, İstanbul həkimləri kimi xəstənin halından heç bir şey anlaya bilmədilər. Dedilər xəstənin anasını çağırın. Hacıyə xanım gəldi. Yəhudi müsyo Haron türkcə yaxşı bilirdi. Xanıma dedi:

“Xanım, deyə bilmərik ki, oğlunuzun heç bir xəstəliyi yoxdur. Xəstəlik olmasaydı, bu hala düşməzdi. Fəqət biz azarını tapa bilmədik. Qəlbi-ciyəri sağlam, bədəninin hərərəti adidir. Zərrəbin alətlərlə də mümkün qədər ağzını, burnunu, qulağını, daxili üzvlərini müayinə elədik. Hamısı sağlam, normal vəziyyətdədir. Hələlik ki, biz heç bir zad tapa bilmədik. Əgər izn versəniz bir həftədən sonra yenidən yoxlarıq. Bu gün müsyo Volf bir şey yazar, gecə-gündüz iki dəfə bədəninə sürtün, içməli dərman da verəcək. Hər altı saatda iki fincan içirərsiniz. Başının tükünü də ülgüclə qaşıdırın. Dərmanxanadan muşamma gətirərlər, isladib yapışdırarsınız. Gərək nə kimi hiylə və xahişlə olur-olsun bişmiş xörək, sup içirəsiniz, əgər başqa şey də meylə istəsə eybi yoxdur, verin yesin. Ancaq turşlu xörək verməyin.”

Dərmanları yazıb getmək istədilər. Mən Saleh əfəndiyə dedim:

“Məhbubəni də bir müayinə eləyin.”

Dedi:

“Buyurun gəlsin.”

Gedib gördüm yenə də ağlayır. Dedim:

“Həkimlər gəlirlər.”

Dedi:

“Əmican, məni rüsvay eləmə, mənim ki, heç bir xəstəliyim yoxdur.”

Dedim:

“Əgər belədirsə, bəs nə üçün üç gündür ki, oruc tutubsan, boğazından heç nə getməyibdir?”

“Əmican, qurbanın ollam, məni ağanın başına dolandır, həkimi buraya gətirmə.”

Mən nə qədər üz vurdum, olmadı. Dedi:

“Özümü öldürərəm.”

Dedim:

“Onda qoy yalnız Saleh əfəndi gəlsin.”

Razılıq verdi. Mən gəlib dedim:

“Yalnız Saleh əfəndi qalsın.”

Başqa həkimlər çıxıb getdilər. Şeyx Yusifül-Seyyid qapıdan qayıtdı. Saleh əfəndini otağa çəkib, məni də çağırdı. Getdim. Şeyx Yusif Saleh əfəndiyə dedi:

“İbrahim bəy haqqında sənin fikrin nədir?”

Saleh əfəndi dedi:

“Qırx ildir ki, həkiməm, belə bir xəstəlik nə görmüşəm, nə də eşitmişəm. Qədim və müasir kitablara baxdım, elə bir azar tapa bilmədim.”

Şeyx Yusif dedi:

“Mən otuz iki ildir həkimlik edirəm. Hərçənd ki, bütün səhiyyə idarələrində təzə təbabətdən imtahan vermişəm, lakin eşq mərəzinə də etiqadım var. Mən bu sahədə çoxlu təcrübələr aparıb, gözəl nəticələr əldə etmişəm. Xüsusilə bu ölkədə. Onun xəstəliyi ya xülyadır, ya da sevda. Mən istəyirəm iki məsələdə İbn Sina hikmətini işə salam, görəm bir fayda verər, ya yox? Əgər mən xəstəliyi müəyyənləşdirə bilməsəm lap dəli olaram.”

Saleh əfəndi soruşdu:

“İbn Sinanın hansı tədbirindən istifadə etmək istəyirsən?”

Dedi:

“Bir tədbiri budur ki, böyük əmirlərdən biri xülya xəstəliyinə tutuldu. İbrahim bəy kimi heç nə yemirdi, bir ucdan bağıraraq deyirdi: "Mən bəslənmiş öküzəm, məni öldürün, şişə çəkin". Bunu vird eləyib həmişə deyirdi. Neçə vaxt xörək yəmədi. Həkimlər əlacında aciz qaldılar. Əlaüddövlə adam göndərərək İbn Sinanı hüzuruna çağırırdı. İbn Sina gəlib mətləbi soruşdu. Xəstənin adamları onun əhvalını olduğu kimi söylədilər. İbn Sina dedi:

“Gedin xəstəyə deyən qəssab çağırmışıq, sənənin başını kəsin.”

Xəstəyə dedilər. Çox sevindi. Bir saatdan sonra İbn Sina dəhrə götürüb ucdan dedi:

“Öküz hardadır, gətirin başını kəsim.”

Əmir öküz kimi böyürdü. Bununla da bildirdi ki, buradayam. Xülasə, əmiri gətirdilər. Üç-dörd nəfər əl-ayağını bağladı. İbn Sina qəssablar kimi bıçağı itiləyirdi. Bıçağın səsi əmirin qulağına çatırdı. Sonra gəlib ayağını qoydu əmirin döşünə, qəssablar kimi onun kəfəlini, döşünü, budlarını əlləyib, ətdəş eləməyə başladı. Nəhayət, ət-dəş eləməkdən əl çəkib dedi:

“Bu öküz çox arıqdır, kəsilməli deyil. Yaxşı ot verin, bir həftəyəcən kökəlsin, sonra gəlib başını kəsim.”

Əmirin əl-ayağını açdılar. İbn Sina dedi:

“İndi ona nə versəniz başının kəsilməsi ümidilə yeyəcək.”

Doğrudan da, qabağına nə gətirdilər yedi. Tədricən müalicə olunub şəfa tapdı.

Tədbirlərdən biri də onun eşq və sevdada işlətdiyi tədbirdir. Xəstənin dərдинin eşq dərdi olması yəqin olarsa, onu ancaq yeyib, içmək vasitəsilə məqsədinə nail ola biləcəyinə inandırmaq lazımdır. Bu xəstəliklər daha dərmanla müalicə olunması deyil. Mənim rəyim belədir, siz nə məsləhət görürsünüz?”

Saleh əfəndi dedi:

“Sizin bu tədbirinizin xeyri olmasa da, əsla heç bir zərəri yoxdur. Əlbəttə, zərərsiz bir tədbirin, həm də xeyir verə biləcək tədbirin sınaqdan keçirilməsi məsləhətdir.”

Sonra Şeyx Yusif mənə dedi:

“Ağa Yusif, bu cavanın Misirdə bir qadın xeylağı ilə tanışlığı var idimi?”

Dedim:

“Bütün aləm onun pak və pakizə olduğunu bilir, onun haqqında belə bir şübhə tamamilə yersizdir.”

Dedi:

“İrana səfərinizdə, gedəndə və ya gələndə qaldığınız mənzillərdə, görüşdüyünüz adamların evində elə bir qıza və ya qadına rast gəlmədi ki, ona könül vermiş olsun?”

Dedim:

“Qətiyyən yox!”

Dedi:

“Belə iddiada olma, sən qocasan, o cavandır, sirrini açıb sənə deməz.”

Dedim:

“Əslən bu barədə düşünməyə məcalı yox idi, başqa hisslərlə yaşayırdı. Onun haqqındakı bu ehtimallarınız tamamilə yanlışdır.”

Şeyx Yusif dedi:

“Əzdüddövlənin vəliəhdi xəstələndi. Bütün həkimlər onun əlacından aciz qaldılar. Nəhayət, İbn Sinaya xəbər göndərdilər. İbn Sina xəstədə eşq əlamətləri gördü. Xəlvət elədi, şəhərin bütün məhəllə və küçələrini adbaad bilən bir adamı xəstənin yanında oturtdu. Özü xəstənin nəbzini tutdu, sonra o adamla söhbət eləməyə başladı. Ondan şəhərin məhəllələrini, küçələrini soruşdu. O adam şəhərin bütün məhəllələrini küçəbəküçə, evbəev saymağa başladı. Nəhayət, bildi ki, vəliəhd filan məhəllədə, filan evdə bir qız sevmişdir. Əzdüddövləyə bunu xəbər verdi. Məqsədə çatdıqda oğlan sağaldı.

İndi gəlin İbrahim bəyin yanına gedək. Misirdən çıxandan sonra gördüyü və mənzil eləmiş olduğu şəhərləri, qəsəbələri, kəndləri bircə-bircə sayın, bəlkə işdi, bir şey ələ gələ, məqsədə nail olaq.”

İbrahim bəyin yanına getdik. Saleh əfəndi keçib bir tərəfdə gizləndi. Şeyx Yusif xəstənin nəbzini tutdu, sonra məndən soruşdu:

“Yusif ağa, siz bu səfərə hansı yolla çıxdınız, haralarda oldunuz, nə kimi yerləri seyr etdiniz?”

Dedim:

“Buradan dəmir yol qatarı ilə İskəndəriyyəyə getdik. Oradan da gəmi ilə İstambula, İstambuldan yenə də gəmi ilə Batuma, Batumdan dəmir yol qatarı ilə Tiflisə, Bakıya, Bakıdan gəmi ilə Rəşt, Mazandaran sahillərinə, sonra Aşqabada gedib, İran torpağına daxil olduq.”

Birdən Şeyx Yusif qışqırdı:

“Məqsədə çatdıq, dərdi tapmışam, mabədinə söylə!”

Mən bircə-bircə Məşhəd, Səbzvar, Nişapur, Simnan, Damğan, Şahrud, Tehran, Qəzvin, Zəncan, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Binab, Mərənddən tutmuş Araz qırağına kimi səyahətimizdə keçdiyimiz bütün şəhər, qəsəbə və kəndlərin adını söylədim. Sonra da Rusiyanı Batuma kimi, oradan İstambula və İstambuldan Misrə qədər gəzdiyimiz yerləri saydım.

Şeyx Yusif dedi:

“Allaha pənah aparıram, sizin Əcəm ölkələrinin adı İran olmaqdan başqa, İran adlı şəhər də var?”

“Xeyr,” -- dedim. Soruşdu:

“Gərək olsun, ola bilməz, mənim zənnim xətaya gedə bilməz.”

Dedim:

“Sizin zənniniz əsla xətaya getməmiş və sizi aldatmamışdır. Afərin sizin fərasətinizə, bu biçarəni elə həmin İran adı bu dərdə salmışdır.”

“Necə yəni, məgər İran adlı bir adam da var?” -- deyə soruşdu.

“Həkimbaşı, xeyir,” -- dedim, -- “bu qeyrətli cavan İran məmləkətinin aşiqidir. O öz məşuqunu görməyə, onun görüşü ilə könlünü şad etmək ümidilə getdi. Vüsaldan sonra iş vurdu tərsinə oldu. Vilayətlərdəki bir para pərişanhallığı, bərbadlığı gördükdə onun xeyirxah təbinə xoş gəlmədi. Qüssə-kədərini əlindən bu günə düşdü.”

“Anlamadım,” -- dedi. -- “Vilayətlərdəki pərişanlıq, bərbadlıq nə deməkdir?”

Dedim:

“O deməkdir ki, heç yerdə nizam-intizam, qanun yoxdur. Bu fikirləri ürəyinə salıb özünə dərd elədi. Nəhayət, bu məsələ üstündə böyüklərdən birisi ilə mübahisəyə, münaqişəyə girişdi. Bərk hiddətləndi. O vaxtdan bu bəlaya düçar oldu.”

Həkim dedi:

“Deməli, mən yanılmamışam. Eşq -- xəyali bir eşq də ola bilər. Adı bəlli bir şeyə, mövcud və ya qeyri-mövcud bir şeyə də ola bilər. Bunun heç fərqi yoxdur. Bunların uzun təfəsilatı var. Vaxtımız olmadığına görə qısa şəkildə şərh etməliyəm: Filosoflar ifrat məhəbbəti eşq adlandırırlar. Eşq iki qismdir, bir qismi fitridir, yəni zətən olur, xilqətdən yaranır, belə bir eşq bütün kainatda və mövcudatda -- yer-göy cisimlərində vardır. Onlar öz təbiətlərinə görə bir-birini cəzb edir, biri cəzb edir, o birisi cəzb olunur. O biri qismi sonradan gəlmə eşqdır. Belə bir eşq heyvanda və insanlarda olur. Onun mənşəyi ləzzətdir, yəni normal dərk etmə və sağlam vəziyyətdə əmələ gələn bir haldan doğan eşqdır. Bu sonradan gəlmə eşq iki cürdür: ya ehtirasdan doğur, ya da ki, idrak qüvvəsindən. Ehtirasdan törəyən eşqə "cismani eşq" deyilir. Yeyintiyə, içkiyə və s. olan meyl bu kimi eşqə misal ola bilər. İdrak qüvvəsindən törənən eşq isə ruhani eşqdır. İşlərin həqiqətini müşahidə etmək həvəsi, yaxşını pisdən ayırd etmək və s. bu kimi eşqin nəticəsidir. Lakin həmin ruhani eşq özü də ya zətən olur və ya da törəmə. Zati eşq -- həqiqi eşq adlanır. Məsələn, öz xalığını istəyən və onun yaratdıqlarına könül bağlayan haqq yolunun yolçuları. Bu eşqin mənfəəti də zətidir, kəsbi deyil. Lakin törəmə eşq haman məcazi eşqdır. Fərasət əhlinin qadına, övlada, yaşamağa, özündən bir əsər qoymağa və s. olan eşqi belə bir eşqə misal ola bilər.

Hər halda məhəbbət ifrat dərəcədə olub, şiddətləndikdə və insan həyatının əsasını təşkil edən ünsürlərə qalib gəldikdə normal vəziyyətin pozulmasına səbəb olur və təhlükə yaradır. Məşuqənin vüsalına çatmaqdan başqa, onun aradan qaldırılması və çarə edilməsi üçün ayrı bir yol yoxdur. İbrahim bəyin də sağlması ancaq arzusuna nail olmaqla mümkündür.

Mənim zənnim o qədər də məni aldatmamışdır. Deməli, bu xəstənin müalicəsi İranda nizam-intizam və qanunun bərqərar olmasından asılıdır. Elə ki, İranda nizam-intizam yarandı, bərabərlik qanunu hökm sürməyə başladı, xəstə də müalicəsiz sağalmağa başlayacaqdır. Əks təqdirdə mümkün deyil.

Sizə tapşırıram, onun yanında İran haqqında xoş xəbərlərdən danışın, qoy bu xəbərləri eşitsin. Bəd xəbərləri ondan gizlədin, çünki birdən ürəyinə vurub onu məhv edə bilər. Ona xörək yedirtmək istəyirsinizsə, onun xoşu gələn adamın adını çəkin, Əlaüddövlə kimi rəftar edin, istiqbal ümidi ilə yedizdirin.

Bundan sonra o, xüdəhafız deyib getdi. Həkimlərdən yalnız Saleh əfəndi qaldı. Məhbubənin yanına getdik. Kefini soruşdu. Mən Məhbubənin dərdini həkimə lazımınca söyləmişdim.

Saleh əfəndi Məhbubədən soruşdu:

“Nə yemisən?”

Məhbubə cavab vermədi. Mən dedim:

“Üç gündür ki, bu qızın boğazından yemək, içmək keçməyibdir.”

Saleh əfəndi dedi:

“Bəh-bəh, sən yemə, canın üzülsün, ağan da orada pərəstarsız qalsın. Maşallah, hər işimiz düzəlibdir. Balam, heç olmasa sən ye, cana gəl, ağana qulluq elə, ona baş çək. Görürsən ki, yazıq anası qocalıbdır, zəifdir. Xəstəyə baxan gerek bacarıqlı, səhhət-bədənli bir adam olsun. Səndən başqa kim ona layiqincə xidmət eləyə bilər ki, inşaallah, bir neçə günün ərzində şəfa tapa bilsin? Bir bax gör İbrahim bəyin bacısı sizə nə qədər mehribanlıq eləyir, necə sizin qayğınıza qalır? Siz də gerek onun xatiri üçün qüvvətə gəlib İbrahim bəyə xidmət eləyəsınız.”

Həkim dörd şüşə şərbət yazdı, dedi: tamamilə sağalmaq üçün gündə birini içməlisən. Otaqdan çıxdı. Hacıyə xanımla xüdəhafızlaşıb getmək istərkən dedi:

“Xanım, burada heç bir xəstə, azarlı yoxdur. Hərçənd ki, həkimlər bir də gələcəklərini vəd etdilər. Lakin Şeyx Yusif təcrübəli, bilikli həkimdir. Mən onun həqqül-qədəmini verib sizin ayağınıza yazdım. Siz yalnız çalışın İbrahim bəy xörək yesin. Bir də ki, məsləhət belədir ki, İbrahim bəyə baxmağı Məhbubəyə tapşırıq. Qoy bəzən bacısı, bəzən də Məhbubə sizə kömək eləsinlər. Əlbəttə, mənim bu məsləhətimi qəbul edin.”

Hacıyə xanım dedi:

“Həkimin əmri xəstənin məsləhəti üçün olduğuna görə, nə buyursa, qulaq asmaq lazımdır.”

Həkim getdi. Hacıyə xanım gəlib, qapının arxasında dayanıb dedi:

“Məhbubə, nə üçün üç gündür burada özünü dustağa salmısan? Yəqin ki, namaz da qılmamısan. Dur ayağa, namazını qıl. Mənim yuxarıda işim var, Səkinə də mətbəxdədir, İbrahim bəy yalqızdır, onu tək qoyma.”

Hacıyə xanım yuxarı çıxdı. Mən Məhbubənin otağının qapısını yavaşca açdım, gördüm yatağında oturub, başını divara söykəyərək ağlayır. Dedim:

“Məhbubə, bəs eşitmədin bibin nə dedi?”

Dedi:

“Eşitdim, başıma hansı külü ələyim?”

Dedim:

“Məhbubə, onu bil ki, mən sənənin əminəm, həm də mənəvi atanam, özüm də dünya görmüş, bərkə-boşa düşmüş qocayam. Bu gündən sənə açıqca deyirəm: ürəyində hər bir dərdin olsa məndən gizlətmə. Dərdini ürəyində saxlasan, dığlayıb ölərsən. Heç ürəyini sıxma. Ağana qulluq etməyi unutma. Hacıyə xanım ona baxmağı sənənin öhdənə qoyubdur. Həmişə tam fərəh hissilə ye, iç, ağana da yedirt, içirt. Dua elə, allah ona şəfa versin. Bəxtəvər olasınız. İndi dur, namazını qıl, ağanın yanına get.”

Lakin Məhbubənin əhvalı teleqram gələn gündən indiyədək İbrahim bəyin halından da bətər olmuşdu. Sanki həyatının son dəmlərini yaşayırdı. Dolu bulud kimi tutqun halda ayağa qalxıb dedi:

“Əmican, əvvəl məni oraya apar, sonra namaz qılaram. Çünki könülsüz namaz qılmaq düzgün deyil.”

Bunu deyib əlimdən öpdü. Məhbubə hara, mənim əlimdən öpmək hara? Bu iş nə onun şəninə uyğun idi, nə də mənim əlimin o hörməti var idi. Ona çox ürəyim yandı. Doğru demişlər ki:

Aşiq ardan qaçmağa mayıl olur,

Eşq olan yerdə ağıl zayıl olur.

Məhbubəyə dedim:

“Bundan sonra məni belə xəcalət eləmə. Doğrudur, mən qocayam, sənin atan yerindəyəm. Lakin həqiqətdə özümü sizin nökriniz hesab edirəm. Siz mənim nemətverənimsiniz. Gəl qızım, gəl gedək.”

Qapını açıb otağa girdik. İlahi, bu vəziyyəti görüb, ona tab gətirmək çətindir. Məhbubə otağa daxil olan kimi salam verib kəməli-ədab və həya ilə qapının yanında dayandı. İbrahim bəydən heç bir cavab eşidilmədi. Məhbubə irəli gedib dedi:

“Mənim ağam, mənim istəklim!”

Qəmindən, sevdiyim, şam tək əridim,

Eşqinin oduyla yanıb köz oldum.

Mən səni gözlərəm bir güzgü kimi,

Başdan ayağadək ağlar göz oldum.

“Mənim əziz ağam, sənin bu yazıq kənizin məgər səni bu halda görmək üçün düz doqquz ay İran yollarına göz dikib sənin intizarını çəkdi? Bəs o ürək oxşayan sözlərin hanı? O ənbər qoxulu tellərin necə oldu? Şümşad qəddin nə üçün бүküldü? Bu qəm tikanı harada sənin ayağına batdı? Mən nə eləmişdim ki, bu qəddar fəlak başıma müsibət külü ələdi?”

İbrahim bəy məzlum-məzlum baxıb dedi: "Ya həqq, ya mədəd!"

(Bunu da deməliyik ki, İbrahim bəyin danışmasına səbəb İran adını eşitməsi idi). Məhbubə öz ağasının ayaqlarını qucaqlayıb dedi:

“Mənim sərvərim, sənin bu kiçik kənizin qulluğunda hazırdır. Nə kimi qulluğun varsa buyur.”

Məhbubə durub İbrahim bəyin başına dolandı və dedi:

“İlahi, məni ağamın sədəqəsi qəbul elə, onun hər bir qadasını mənim canıma sal. İlahi, ağamsız mənim bir günüm olmasın!”

Dedim:

“Məhbubə, bəsdir! Namazının vaxtı keçir. Get namazını qıl. Çox əziyyət vermə. Namazdan sonra sidq-dildən dua elə, inşaallah, sənin duan qəbul olacaq.”

Sonra Məsuda dedim:

“Get, Hacıyə xanıma de ki, ikinci namazı ilə şam namazını orada qılsınlar, bir az gec təşrif gətirsinlər.”

Məhbubə gedib dəstəmaz aldı, öz otağında namaz qılmağa başladı. Mən xəstənin yanında oturub, yavaş-yavaş ayaqlarını ovurdum. Məhbubənin namazı uzun çəkdi. Düşündüm, birdən genə də huşunu itirmiş olar. Yavaşca gedib qapının dalında dayandım. Gördüm əllərini yuxarı qaldıraraq allaha yalvarır: "Eh ərhamərrahimin allah! Sən özün bilirsen ki, bu kiçik kənizini öz tükənməz lütfünlə tam izzətlə bəslədin, halbuki, yazıq, kimsəsiz, əsir və səğir bir uşaq idim. İndi mənim bütün ümidim, pənahım, xoşbəxtliyim bu qeyrətli, namuslu cavanın varlığından asılıdır. Əgər onun əcəli yetişibdirsə, mən ürək açıqlığı ilə, tam rəqbətlə öz qalan ömrümü ona bağışlayıram. Ey müşkülləri açan allah, ey bəndəsinə mehriban tanrı! Sən bilirsen ki, onsuz mənə yaşamaq haramdır. Sən hər bir möhtacın ehtiyacını ödəyən, hər bir dərd əhlinin duasını qəbul eləyən allahsan.

Kimsəsiz kəslərin sənsən pənahı,
Hamıya kərəmin yetər, ilahi!
Mən bir kimsəsizəm, sənədir güman,
Kərəm et, qapından qaytarma peşman!

Bu vaxt mən qapını döyüb dedim:

“Xanım, buyurun gəlin, mən gedirəm.”

Dönüb qayıdarkən Hacı Məsud gəlib dedi:

“Mirzə Abbas tanımadığım bir adamla gəlibdir.”

Dedim:

“Keçsinlər, mənim otağında əyləşsinlər, mən də gəlirəm.”

Mirzə Abbasla görüşən kimi mənim qulağıma dedi:

“Deyirlər, bu ərəb təcrübəli dua yazanlardandır. Qoy İbrahim bəyi görüb ona bir dua yazsın, şayəd təsir eləyə.”

Dedim:

“Eybi yoxdur, buyurun əyləşin, bu dəqiqə İbrahim bəyin yanına gedərik.”

Oturub bir fincan qəhvə içdilər. Sonra İbrahim bəyin otağına getdik.

Məhbubəyə dedim:

“Qonaq gəlibdir, sən öz otağına get.”

Məhbubə otaqdan çıxandan sonra qonaqlar İbrahim bəyin yanına gəldilər. Ərəb bir az dua oxuyub, İbrahim bəyin üzünə üflədi. Sonra bir dua yazdı. Tapşırıdı göy parçaya büküb, İbrahim bəyin sağ qoluna bağlayaq, inşallah, tezliklə şəfa tapar.”

Durub otaqdan çıxdıq, onları qapıyacan yola saldım. Qayıdıb gördüm Hacı Məsud tələsik onların dalınca qaçır. Çağırıb soruşdum:

“Hara belə tələsirsən?”

Dedi:

“Məhbubə xanım, deyəsən, bir neçə quruş dəsmala bağlayıb ərəbə nəzir deyibdir, gedirəm onu verəm.”

Dedim:

“Mirzə Abbas onun haqqını verəcəkdir.”

Dəsmalı açıb gördüm üç ingilis lirəsi, bir də mərhum Hacınn iyirmi beş lirəyə aldığı brilyant üzük idi. Məhbubə canının hövlündən elə xəyal eləmişdi ki, dua haqqı nə qədər çox olsa, o qədər tez təsir edər, faydası daha çox olar. Mən üzüyü cibimə qoyub, Hacı Məsuda dedim:

“Məhbubəyə deyərsən verdim. Belə məlum olur ki, o, bundan sonra bu kimi dəliliklərdən çox eləyəcəkdir. Sənə tapşırıram, kasıblara, seydilərə bağışlamaq istədiyi hər bir şeyi əvvəlcə gətir mənə göstər, ya da Hacıya xanıma xəbər ver.”

Gecə oldu. Mən neçə gündü ki, yatmamışdım, istədim bir qədər yatam. Birdən Məhbubə sevincək gəlib dedi:

“Əmican, muştuluğumu ver!”

Dedim:

“Nə xəbər gətirmisən?”

Dedi:

“Dörd piyala süd verdim içdi.”

Dedim:

“Bəs sənin özün necə? Bir şey yemisənmi?”

Dedi:

“Vallah, əvvəlcə mən yedim, gördü mən yeyirəm, o da yedi.”

Dedim:

“Əlbəttə, sizin yeməyiniz ona qüvvətdir, onun yeməyi sizə. Bərəkallah, gərək həm yemək, həm də yedirtmək.”

Sonra soruşdum:

“Yatıbdırımı?”

“Bəli,” -- dedi, -- “bibisi də yatdı. Amma mən bir dəqiqə də yata bilmirəm. Əslən yuxum gəlmir. Əmican, aşpaza deyən bir az südlü aş bişirsin, mən yeyim, bəlkə ağaya da yedirdim.”

Dedim:

“Nə eybi var, deyərəm.”

Xəstənin yanına getdim, yatmışdı. Dünənkinə görə gözümə bir qədər yaxşı göründü. Hacıyə xanım Səkinəyə dedi:

“Aşpaza de, bir az südlü aş düzəltsin.”

Nahar vaxtı gəlib çatdı. Qablara südlü aş çəkmişdilər. Mən də oturdum. Məhbubə İbrahim bəyi mütəkkəyə söykədi. Qasığı İbrahim bəyin əlinə vermək istəyirdi, o isə tuta bilmirdi. Məhbubə onun əlini bir yaşında olan uşaq kimi qasıqla birlikdə tutdu. Bu vaxt özünün də əli titrədi. Zorla qasığı onun ağzına qoymaq istəyirdi. Lakin mümkün olmurdu. Bəzən özü yarımçıq qasığı ağzına aparıb guya bununla ona qandırmaq istəyirdi ki, sən də belə yeməlisən.

Məhbubənin sifəti qızıl gül kimi qızarmış, tər damcıları mirvari dənələri kimi alnında muncuqlanmış, gözlərindən yaş gilələri axırdı. Bütün əndamı söyüd yarpağı kimi əsirdi. O cür həyalı bir qız sanki utanmağı və həya eləməyi büsbütün unutmuşdu.

Hacıyə xanımın ürəyi köyrəlmişdi. Həm ağlayır, həm də gülümsünüb, heyran-heyran Məhbubənin məhəbbət aləmini seyr edirdi. Bu yazıq qızın bütün fikri, huşu İbrahim bəyə bir qasıq südlü aş yedirtməyə yönəlmişdi. Bu əsnada Məhbubəni odlasaydılar, yaxud onu rizə-rizə doğrasaydılar belə, xəbəri olmazdı.

Məhbubə deyirdi:

“Ağa yeyin, İranda südlü aş yeməmisiniz.”

O, qaşığı İbrahim bəyin dodaqları arasına qoydu. İbrahim bəy ağzını açdı: "ya həqq, ya mədəd!" -- deyib südlü aşı yedi. Məhbubə dalbadal qaşığı doldurub onun ağzına aparırdı. Beləliklə beş-altı qaşığı ona yedirə bildi. Elə sevinirdi ki, sanki şücaətli, qeyrətli bir sərdar düşmən qalasını fəth etmişdi. Zavallı qız tələş içində idi, var qüvvəsilə çalışırdı. Hərdən bir də mənə tərəf baxıb, işarə ilə öz müvəffəqiyyətini andırırdı. Mən gülümsünüb dedim:

“Yaylığı gətir, ağzını sil.”

İbrahim bəy heyran-heyran Məhbubənin üzünə baxır, gahdan da üzünü anasına tərəf çevirirdi. Xülasə südlü aşı İbrahim bəyə yedirtmək münasibətilə Məhbubə bu günü südlü aş bayramı sayıb, hər il bu günü şənliklər edə bilərdi. Ancaq onu bilmirdi ki, İbrahim bəyə kömək edən, onun ağzını açdıran "İran" adı idi. Elə ona beş-altı qaşığı yedirən də həmin ad olmuşdu.

Sonra nə qədər elədi ki, bir az da yesin, mümkün olmadı.

Deyəsən, Məhbubə öz baxtından razı idi. O gəlib Hacıyə xanımın əlini öpdü. Mən özümü daha saxlaya bilmədim. Gəlib öz otağında yarım saata qədər ağladım. Anladım ki, Məhbubənin başqa aləmi var.

Gecədən iki saat keçmiş Mirzə Abbas, Hacı Möhsün ağa və ... Təbrizi gəlib xəstənin kefini soruşdular.

Dedim:

“Allaha şükür, bu gün xəstəmizin kefi yaxşıdır.”

Dedilər:

“Əgər mümkündürsə gedək İbrahim bəyin yanına.”

“Qoyun bir az istirahət eləsin, xanımlar da oradadır.”

Qonaq otağına keçdik. Müxtəlif söhbətlərdən sonra Hacı Möhsün ağa dedi:

“Yaxşı, indi, Ağa Mirzə Yusif, səfərinizdən danışın, görək nə gördünüz, nə eşitdiniz?”

Dedim:

“Srağa gün ərz elədim ki, bu səfərdə üst-üstə bizə bəd keçdi. Müqəddəs Məşhəd şəhərində bəyə yalvardım ki, gəl elə buradan qayıdaq, bu səfərin aqibəti yaxşı nəzərə gəlmir. Bu sözdən incidi. Qorxurdum Mistrə səlamət gəlib çatmasın, yenə də min şükür ki, onu heç olmasa yarımcan gətirib anasına tapşırdım. Tehrandə əməlli-başlı döymüşdülər. Məndən gizlətməmişdi. Ərz elədiyim kimi, məsələni İstambulda "Səyahətnamə"ni oxuyandan sonra bildim. Bu xoşagəlməz hadisənin baş verməsinə səbəb Hacı xan olmuşdu.”

Mirzə Abbas soruşdu:

“Doğrudan da, Hacı xan kimdir? Srağa gün dedin ki, siz də onu tanıyırsınız.”

Dedim:

“Bəli, tanıyırsınız. Hacı xan -- yəni Hacı xan, bəli, Hacı xan. Bu Hacı xan İran sərhəngidir. Döşündə iki nişan parıldayır. Zəhmət olmasa, indi ki, adı çəkildi, şəninə bir salavat göndərin.”

Dedilər:

“Yusif əmi, bəsdir. Yenə də köhnə adətindən əl çəkməmişən. De görək, bu adam kimdir?”

Dedim:

“İkinci salavatı bundan da bir ay ucadan xətm eləyin. Hacı xan hamam xandır, yəni hamam kor, keçəl molla Məhəmmədəlidir ki, neçə il bundan qabaq Hacı Cəfər ağa Təbrizi və üç nəfər başqa adamlarla buraya gəlmişdilər, neçə gün də rəhmətlik Hacı'nın qonağı oldular.”

“Canım, hansı molla Məmmədəli?”

Dedim:

“O gödək arsız, yadınızda deyilmi? Hey deyib, gülür, çalib oynayırdı, gələndə bir söz, gedəndə bir məsəl deyirdi.”

Dedilər:

“Hə, hə, tapıdıq. Elə təlxəkliklə gedib o məqama çatıb?”

Dedim:

“Bəli, bizə çox hörmət elədi. Qonaq çağırırdı. İndi döşü nişanlı xan olubdur. Bəy öz "Səyahətnamə"sində onunla görüşünün səbəbini yazıbdır. O, bu yazığı nazirlərin evinə göndərdi. Onlar da döyüb, söyüb əbasını, saatını əlindən aldılar. Mən bu əhvalatdan tamamilə xəbərsiz idim.”

Dedilər:

“Qərribə aləmdir.”

Dedim:

“Bəli, hələ bundan da qəribəsi var. Təkcə bizim tanıdığımız Hacı xan deyil, onun kimi məsxərəbazlar, təlxəklər çoxdur. Mütrüflərin, rəqqasların da çoxunun rəislərin, vəzirlərin yanında sözü keçir. Hamısının məşallah olsun, yekə-yəkə ləqəbləri var. Hər birisinin yaxşı var-dövləti var. Onların hər biri əlli nəfəri öz himayəsinə alıbdır. Əməlli-başlı qulluqçuluq edirlər. Əlsiz-ayaqsızların hüququnu tapdalayırlar. Məzəli burasıdır ki, nə istəyirlər, onu da eləyirlər. Birisi gedib onlardan şikayət eləyəndə də onun ərizəsinə heç kəs qulaq asmır. Bizim bəy Hacı xanı görən kimi tanıdı. Doğrusu, mən də bir para əhvalatın şahidi oldum. Lakin Məşədi Həsənə tapşırdım ki, bu haqda İbrahim bəyə heç bir söz söyləməsin. İranda həтта başı əmmaməli ruhanilərin də bəzisi vəzirlərin və böyükələrin əylənməsi üçün məsxərə olmuşdur.”

Mən çox vaxt Məşədi Həsənlə birlikdə dükan-bazarın seyrinə çıxırdım. Günlərin birində əcayib şəkilli, qəribə qiyafəli, qorxunc görkəmli bir əmmaməli şəxsə rast gəldim. Qurşağı açıq, qarnı çılpaq idi. Qoz boyda göbəyi eşiyə çıxmışdı. Gen alt tumanı geymişdi. Əlini köynəyinin ətəyindən qarnına aparıb xarta-xartla qarpınırdı. Öz-özünə burnu ilə zurna çalırdı. Mən təəccüblə ona baxıb soruşdum:

“Bu sərsəri kişi kimdir?”

Məşədi Həsən dedi:

“Bunun sir-sifətinə yaxşı bax.”

Dedim:

“Axı, de görüm bu çirkin, div görkəmli kişi kimdir?”

Məşədi Həsən dedi:

“Baba, bir az yavaş danış, İranın birinci şəxsiyyətidir. Gəl gedək çayxanaya, sənə deyərəm o kimdir.”

Yavaş-yavaş çayxanaya tərəf getdik. Məşədi Həsən dedi:

“Bu adam bizim Hacı xanım can bir qəlb dostudur. Ancaq onu da bil ki, bu şəhərdə Hacı xan bu adamdan başqa heç kəslə hesab aparmaz.”

Dedim:

“Nəçidir?”

Dedi:

“Misli-bərabəri olmayan məsxərəbaz, təqlid çıxarandır. Sədr-əzəmə, nazirlərə ağır sözlər deyər, açıq-saçıq söyüşlər verər, hamısı gülərlər. Hələ üstəlik söyüşləri üçün onlardan pul da alar. Rövzəxanlıq edər. Özünün təkyəsi var. Rəislərdən pul alıb, yoxsullara verər. Yəni onlardan zorla otuz-qırx түмән qoparıb, onun beş-altı түмənini qran-qran fağır-füqəraya verər, qalanını da qoyar cibinə. İsmi-mübarəki Şeyx Şeypurdur. Onu hamı tanıyır. Heç bir kəsdən nə çəkinər, nə də utanar. Hətta deyirlər bir gün cəsarət edib şahın özünə də söyüş yağdırıb. Şah elə oradaca qətlinə fərman vermişdi. Şeyx Şeypur qaçıb Şah Əbdüləzim məqbərəsində bəst oturubdur. Haman gün nazirlər, əmirlər şahdan xahiş elədilər, o da onu bağışladı. Bəstdən çıxdı. O vaxtdan bildi ki, məscid murdarçılıq yeri deyil.

Bu kişinin elə şivələri var ki, bu şəhərin təlxəklərindən heç birinin əlindən gəlməz. Əvvəla kitabla yüklənmiş uzunqulaq kimi az-çox savadı var. İkincisi, eşşək kimi anqırır. Anqıranda onun üzünü görməsələr, elə güman edərlər ki, doğrudan da eşşəkdir. Üçüncüsü, dəvənin, qoyunun, pişiyin, itin təqlidini elə çıxarır ki, heç bilməzsən adamdır, ya heyvandır. Bunların hamısından artığı budur ki, axmaqları tez ələ sala bilir. Bütün nazirləri, əyan-əşrafı bu sifətləri ilə özünə rəğib edibdir.... Otuz min түмән də var-dövlət toplayıbdır.

Bəli, İran maliyyəsinin büdcə hesabı budur. Tehran camaatı, xüsusilə vəzirlərin və əyan-əşrafın ələlxüsus şahzadələrin və İran saray adamlarının əxlaq dərəsi belədir. Bizim biçarə Hacı xan bu şivələrdən bacarmır. Ona görə də onunla rəqabət apara bilmir, qarşısında aciz olduğuna görə ona yaltaqlanır, yanınca gedir, amma fürsət axtarır. Günlərin birində Hacı xan mənə dedi:

“Məşədi Həsən, bu Şeyx Şeypurun gərək çarəsini eləmək.”

Dedim:

“Hacı xan, necə eləyə bilərsən?”

Dedi:

“O, dərvişlərə, fəqir-füqəraya pul verməklə ad qazanıbdır. Sən də bazara gedib, onun ətrafında hay-küy salanlardan bəzisini göndər mənim yanıma, bəlkə mən də bir tədbir işlədib işləri düzəldəm.”

Mən də gedib dərvişləri, hoqqabazları, sərsəriləri, lotuları onun yanına göndərdim. Biçarə bu zümrə adamlara doxsan түмәнə qədər pul xərclədi, rıya üzündən ehsan verdi. Günlərin birində məndən soruşdu:

“Heç küçə-bazarda mənim əliaçıqlığımdan, səxavət və ehsanımdan söz-söhbət olur?”

Dedim:

“Heç bir söz eşitməmişəm.”

O da bu tədbirdən, daha doğrusu, təsvirdən əl çəkdi.

Nə isə, özlərini müxtəlif zümrələrə bənzədən bu növ başı əmmaməlilərin gurultulu ləqəbləri də var. Günlərin birində Məşədi Həsən onlardan birini mənə göstərib dedi:

“Bu ağanın ləqəbi Şəmşirül-zagirindir. İndi gedir minbər üstündə oturub rövşəxanlıq eləsin. Gecə ki, oldu, böyüklərin məclisində məsxərə çıxaracaq.”

Hacı ... Təbrizi dedi:

“Yusif ağa, düzünü de görüm, bu hərzə-hərzə işlərdən Təbrizdə də gördün?”

Dedim:

“Əlbəttə, onlarda bu kimi rəzil, alçaq hərəkətlərə rast gəlmədim, amma dübbə adlanan adamlar gördüm.”

Hacı dedi:

“Xeyir a ... bunları onlara oxşatmaq olmaz. Bunlar ancaq zarafat eləyirlər.”

Dedim:

“Hacı ağa, məni bağışlayın, sizin evinizdə bizə çox xoş keçdi. Sizin qardaşınız bizə çox hörmət elədi, mehribanlıq göstərdi. Mən ondan çox məmnunam, ürəkdən təşəkkür edirəm. Ona görə də hər şeyi açıb ağartmağa utanıram. Yoxsa nöqsanlardan daha çox danışmaq olardı. Mən dübbə adamların dini, məzhəbi təhqir etdiklərini ap-aydın gördüm. Mənim şahidi olduqlarımı İbrahim bəy görsəydi, sözsüz, böyük həngamə qoparar, bərk dava salardı. Əlbəttə, bunun xəcalətliyi və sədəməsi sizin qardaşınıza da aid olardı.”

Hacı dedi:

“Sən mənim canım, de görüm nə gördün?”

Dedim:

“Günlərin birində İbrahim bəy sizin qardaşınızla hara isə getmişdi. Mən də sizin mirzənizlə hücrədən çıxdım. İstədik bir qədər gəzib dolanaq. Yolumuz bir məscidin qabağından düşdü. Sizin mirzəniz -- Mirzə Həbib dedi:

“Meyliniz varsa, gedək bir az məsciddə oturaq.”

Dedim:

“Nə eybi var, gedək.”

Deyirlər: "Göz gündə yeni bir şey görməsə kor olar".

Doğrusu, mən o günə kimi Təbriz məscidlərinin vəziyyətindən xəbərsiz idim. Keçib bir tərəfdə əyləşdik. Camaat yavaş-yavaş topladı. Bir molla keçib tam vüqarla minbərin üstündə əyləşdi. Mirzədən onun adını soruşdum. Dedi:

“Ağa mirzə molla Həsəndir.”

Ağzını açıb xütbə oxumaq istədi. Elə "əlhəmdülillah" deyən kimi təxminən iki yüz nəfər uca səslə salavat çevirdi.

Molla istədi "rəbbül-aləmin" desin, yenə də əvvəlki kimi camaat salavat çevirməyə başladı. İstədi "bismillah" desin, yenə də salavat səsi yüksəldi.

Mən heyran-heyran ətrafıma baxıb düşünürdüm ki, bu nə deməkdir. Vaiz istəyir ağzını açsın, salavat səsi ilə mane olurlar. Bir kəlmə deməmiş, camaat beş dəfə salavat xətm eləyir. Diqqətlə baxıb gördüm hamı gülür. Bu asnada birdən dörd nəfər keçib minbərin dörd qıçından tutub qaldırdı; gətirib məscidin ortasında qoyub dedilər: "Ağa, hamı sizin səsinizi eşidib feyziyab olsun deyə burada əyləşsəniz yaxşı olar".

Mən mirzədən təəccüblə soruşdum:

“Mirzə, bu nə həngamədir?”

Dedi:

“Fikir vermə, bunlar dübbə adamlardır.”

Elə bil, məscidi qaldırıb mənim başıma vurdular. Dedim:

“Dur ayağa, çıxmaq gedək. Andıra qalsın belə məscid, belə məscidə gələnlər. Bu necə müsəlmançılıqdır? Allahın evini teatr səhnəsi eləyiblər. Bunların arasında bir nəfər qeyrətli, haqqpərəst müsəlman yoxdur? Bu necə namussuzluqdur? Bu necə şəri hökumətdir? Bu necə din xadimidir? Tüllabdan birinə güldən ağır bir söz deyən kimi tökülüb döyür, söyür, hər şeyi sındırırlar. Nə var, nə var -- şəriət təhqir olunubdur. Bu yekəlikdə müsəlman şəhərində belə bir biabırçılıq olur. Bir adam yoxdur ki, onlara desin: bu nə qəbahətdir?...

Belə bir moizə, bu şəkildə təziyə, məscidə bu tərzdə hörmətin səmərəsi hal-hazırda düçar olduğunuz qara gündən başqa bir şey ola bilməz.

Bu müsəlmanlıq odursa ki, o, Hafızda da var,

Vay əgər bircə sabah olsa bugündən sonra!

"Xəsərəd-dünya vəl-axirə" ki, deyiblər, elə budur. Allah biz müsəlmanların fəryadına çatsın, islamiyyətə bir rəhm eləsin.

Küfr birləşdi, səbəb ol ki, pərişan olduq,

Rövnəqə gəldi muğan onda ki, viran olduq.

Yoxdur, əlbəttə ki, islamın özündən bir eyb,

Ondadır eyb ki, bizlər də müsəlman olduq.

Hacı bir ucdan qəhqəhə çəkib güldü və dedi:

“Yusif ağa, de görüm daha nələr gördün?”

Dedim:

“Daha nə deyim, İranda, ələlxusus Təbrizdə, minbər başında və məscidlərdə nə kimi biabırçılıqlar edildiyini özün yaxşı bilirsən. Bunları bir-bir açıb söyləmək mümkündürmü? Məscid əhali üçün guya bir mağazadır. Axundlar məsciddə öz fəzilətlərini göyə çatdırmaqla öyünürlər. Yazıq camaat məscidə girən kimi gərək qıçıbağlı dəvə kimi, dizə çöküb beş saat tamam orada otursun. İki vaiz, dörd rövzəxan, bir dəstə şagird -- biri çıxır, o biri düşür. Oturanlardan birisinin bəşər təbiətinə görə ayağa durub getməyə ehtiyacı olarsa, ya vacib bir iş dalınca getmək üçün yerindən tərpənərsə, sanki dindən dönüb, şəriəti danıbdır. O saat minbərin başından axund qışqırır onu təhqir edəcək: -- "Ay xəbis, məclisi bir-birinə vurma". Yəni otur mənim ağzıma gələn hər bir yalan-palana, mənalı-mənasız sözə qulaq as, mənim yaxşı-pis sözlərimin hamısını qəbul elə, axırda da nəqddən, cinsdən nəyin var tök mənim ovcuma. Nə özlərində bir ayırdetmə qabiliyyəti var, nə də xalqın arasında doğrunu əyridən, haqqı batildən fərqləndirən adam var.

Siz özünüz yaxşı bilirsiniz ki, Təbrizdə maarif yoxdur, hökumət yoxdur, ağıllı yoxdur, mürüvvət və insaf da yoxdur. Din-məzhəbin düşməni olan hər bir zahiri müsəlman, batini yəhudinin min il əvvəl yazmış olduğu əqlə, şəriətə sığmaz hər bir məsələni indi göydən nazil olmuş vəhy hesab edirlər, özləri də belə güman edir və ya elə göstərirlər ki, guya hər kəs bu xurafata inanmasa kafirdir, dindən, məzhəbdən çıxıbdır. Bununla müsəlmanlara və islamiyyətə nə kimi sədəmə vurduqlarını başa düşürlər. Onlar belə güman edirlər ki, bu savadsız rövzəxanların, mollaüma ağılsız və şüursuzların ağızlarına gələn dediklərinə inanmasan kafir olarsan. Hər kəs axunda pul versə, guya filan böyüklükdə mələk, hovuzda gözləri qırmızı yaqutdan filan qədər qiyməti olan yekə balıqlar ona nəsis olacaqdır....

Bizim axundlar molla Bayquşəlinin yazılarını göydən nazil olmuş vəhy hesab etməyə necə və nəyə əsasən cəsarət edirlər, yaxud filan şairin şerlərini imamın buyruğuna bərabər tuturlar?...

Bütün bunların təqsiri hökumətin və millətin ruhani başçılarının boynundadır. Onların səhlənkarlığının nəticəsində başına iki arşın tənzip və ya şal bağlayan hər kəs peyğəmbərin minbərində özünə yer eləyib, heç nədən çəkinmədən, hər yetənin sərəməmini onun hər sözlərindən olduğunu söyləyir. Camaat da başdan ayağadək qulaq olub onu dinləyir. Hayıf ki, bizim məzhəbi işlərimiz hər bir məmləkətin və millətin yaşayışının əsasını təşkil edən düzgün bir qanunla idarə

olunmur. Yoxsa rövzəxanın da, rəiyyətin də, hakimin də hüququ və vəzifəsi birdəfəlik müəyyənləşdirilərdi.

Hacı yenə də qaqqıldayaraq güldü:

“Ağa Yusif, Təbrizdən daha nə bilirsən? De, eşidək.”

Dedim:

“Sən özün məndən yaxşı bilirsən, bir qədərini özün buyur.”

Hacı dedi:

“Sən mənim canım, de, de.”

Yanımdakılar Hacıның üz vurmasına və mənim söhbətlərimə gülürdülər.

Dedim:

“Baba, allah xatirinə, mənim yaxamdan əl çək. Bir az da özün öz mənqəbələrindən buyur, biz feyzlənək.”

Hacı dedi:

“Mən Təbrizdən çoxdandır çıxmışam, həm gördüklərimi unutmuşam, həm də orada baş vermiş yeni dəyişikliklərdən xəbərsizəm.”

Dedim:

“Mən Təbrizi qırx altı il bundan qabaq görmüşdüm, hal-hazırkı Təbrizlə o zamankı Təbrizin fərqi odur ki, indi ev bər-bəzəyi həddindən artıq çoxalıbdır. Evlər ağzına kimi çilçıraq, lalə, büllur əsəblərlə doldurulmuşdur. Böyük aynabənd otaqlar bəzəyiblər. Təbriz əhalisinin cahucəlalından nə qədər desəm az demişəm. Ancaq aralarında birlik, məhəbbət yoxdur. Nifaq, ədavət, düşmənçilik, paxıllıq hökm sürməkdədir.”

Hacı yenə də dedi:

“Bir az da de.”

Dedim:

“Danışmaq üçün daha təqətim yoxdur. Qüssədən bağrım çatlayır. Sizin Təbriz haqqında təkcə bunu demək kifayət edər ki, o böyüklükdə şəhərdə bircə dənə qəzet, bircə dənə məktəb yoxdur. Hal-hazırda hər bir millətin şərəfi bu iki xoşbəxtlik amilinə bağlıdır. Özün fikirləş, insafla hökm ver, Şeybani gözəl şer yazmışdır. Orada bütün İran əhalisi arasında Təbriz əhlinə xüsusi imtiyaz vermişdir.”

Hacı soruşdu:

“Nə deyibdir?”

Dedim:

“Hacı Məsud, kitabların arasında yaşıl cildli bir kitab var, gətir ver Mirzə Abbasa. Qoy Hacı ağa üçün oxusun.”

Hacı Məsud gedib kitabı gətirdi. Açıb Mirzə Abbasa göstərdim, dedim:

“Burdan oxu!”

Mirzə Abbas bu şerləri oxudu:

Əmmamədən ötrü oturub sən qəmə batma,

Qıl dərdinə dərman.

Nələynini gey, əldə əsa tut, daha yatma,

Ver saqqala səhman.

Bak etmə, bütün xalqı ayaq altına al, keç,

Nə yaxşı, nə yaman!

Hər eldə, hər oymaqda ki, oldun, bunu anla,

Təbrizdə xüsusən,

Nə dün, nə sabah qeydinə bir kimsə də qalmaz,

Hal əhlidir hər yan.

Sən alverə can bas, özünü vur oda, suya,

Qoy hamını nalan.

London malı, Paris malı bir ləntər ələ sal,

Çox ələ billurdan.

Bu türfə matahı ələ saldın da yubanma.

As evdə tavandan.

Dedim:

“Məşədisi də, hacısı da, xanı da, başqası da ancaq evlərində büllur çıraqları asmaq fikrindədirlər. Vətənin abadlığı, millətin tərəqqisi haqqında düşünən əsla yoxdur.”

Dedi:

“Yusif, bunların hamısını söylədiyin kimi saxlayıb, inşaallah, İbrahim bəyin ovcuna qoyacağam. Deyəcəyəm gör Yusif əmi Təbrizdən nələr danışır, onun haqqında gör necə düşünür.”

Qaqqıldayıb güldüm və dedim:

“Xəbərin yoxdur ki, bəy özü "Səyahətnamə"sində nələr yazıbdır. Mən sizin mirzədən xahiş elədim ki, məsciddə olan əhvalatı gizlədib ona söyləməsin. Bəy özü də məscidə getmək istədi. Biz bir tədbir çəkib ona mane olduq. Xatiriniz cəm olsun, bütün bunları mən özüm yazacam, inşaallah, bəy ayağa durandan sonra ona verəcəyəm. Çünki bəy istəyir öz "Səyahətnamə"sini mətbəədə çap elətdirsin. Xəstələndiyinə görə İstanbulda mümkün olmadı. İnşaallah, burada nəşri mümkün olacaqdır.”

Mirzə Abbas dedi:

“İbrahim bəyin "Səyahətmamə"si haradadır?”

Dedim:

“Göstərmərəm, çünki mümkündür bəyin acığına gəlsin.”

Mirzə Abbas dedi:

“Bu nə sözdür buyurursan? O məndən nəyi gizlədir ki, "Səyahətnamə"sini görməyimdən acığı tutsun?”

Dedim:

“İndi ki, belə oldu, verərəm. Bu şərtlə ki, başqa adama göstərməyəsən.”

“Gözüm üstə, fəqət Hacı Möhsün ağanı istisna edirəm. Çünki onunla mənim aramda heç bir gizli şey ola bilməz. Xatircəm ol. Ondan başqa bir adama göstərmərəm.”

Hacı Məsuda dedim:

“Mənim çamadanımda dəftər-kağız var, onları gətir.”

Hacı Məsud gedib gətirdi. Mən yenidən təkidlə Mirzə Abbasa tapşırdım:

“Gözlə, səhifələrin nömrəsi qarışıq düşməsin.”

Mirzə Abbas dedi:

“Xeyr, xatircəm ol, necə vermişən eləcə də qaytaracağam.”

Bir qədər müxtəlif söhbətlərdən sonra qonaqlar durub getmək istədilər.

Mirzə Abbas dedi:

“Birisi gün axşam Hacı Möhsün ağa ilə Hacı ... ağa bizim evə təşrif gətirəcəklər. Xahiş edirəm siz də gələsiniz. Bir qədər oturub söhbət elərik.”

Mən Mirzə Abbasın dəvətini qəbul elədim. Onlar getdilər. Yola salıb qayıtdım, astanadan baxıb gördüm Hacıya xanımı yuxu aparıb, oturduğu yerdəcə yuxuya gedibdir. Deyəsən İbrahim bəy də yatmışdı. Lakin Məhbubə oturub İbrahim bəyi qoruyurdu. Mən də öz otağıma qayıdıb yatdım.

Səhər yuxudan durdum. İki rükət namaz qılıb təqibatından sonra gedib gördüm Hacıyə xanım Səkinənin otağında namaz qılır. Qayıdıb İbrahim bəyin otağına gəldim. Məhbubə xəstənin yasdığının yanında əyləşmişdi. İbrahim bəyin kefini soruşdum.

“Axşamdan yatmışdır,” -- dedi.

Dedim:

“Siz necə?”

“Mənim yuxum gəlmir,” -- dedi.

“Gecə yuxusuzluğu yaxşı deyil,” -- dedim.

“Nə eləyim, yuxulamaq ki, mənim əlimdə deyil,” -- dedi.

“Bir şey yedi?”

“Bəli, süd verdim, allaha şükür, çox içdi.”

“Nə əcəb?”

“Bibi ağladı, dedi mən əgər belə bilsəydim qoymazdım İrana gedəsən.”

Bu vaxt ağa dedi: "Ya həqq, ya mədəd!"

“Bəs sən nə yemisən,” -- deyə soruşdum.

“Bibim çilov gətirdi. Səkinə xanımla yedik.”

Dedim:

“Məhbubə xanım, Səkinə xanıma de ki, iki-üç dənə yaxşı kotlet bişirib gətirsin, götür əlində tut de ki: "Bibi möhtərəm cənabdır, onun xatirinə ye". "Möhtərəm cənab" adını eşidən kimi, əlbəttə, rədd etməyəcək, yeyəcəkdir.”

Məhbubə soruşdu:

“Möhtərəm cənab kimdir? Kişidir, ya qadın?”

Dedim:

“Ürəyini sıxma, kişidir. Böyük simalardan biridir. İran dövlətinin məsul işçilərindəndir. Ona dərin məhəbbəti və inamı vardır.”

Məhbubə dedi:

“Yusif əmi, sən alim adamsan, bibiyə möhtərəm yox, möhtərəmə demək lazımdır.”

Dedim:

“Balaca xanım, belə bir məqamda bağışlamaq olar. Hər bir hiylə və tədbirlə olur-olsun xəstəni yedirmək lazımdır. Daha burada ləfzin və ya söz birləşməsinin doğru-yanlış olmasının heç bir əybi yoxdur.”

Məhbubə xanımın əsas məqsədi möhtərəm cənabın kişi və ya qadın olmasını iç eləmək idi. Hərçənd ki, mənə irad tutmaqda haqlı idi. Ancaq bunu bilmək istəyirdi ki, rəqibəsi var, ya yox? Lakin mən özümü bilməməzliyə vurdum. Atların arpa-samanına, tumarına baş çəkmək üçün tövləyə tərəf getdim. Nazirdən haqq-hesab almalıyam. Doğrudur o, mərhum Hacı'nın və İbrahim bəyin inanılmış adamıdır. Bununla belə ortalıqda hesab olmalıdır.

Bağçada idim, Hacı Məsud həkim Saleh əfəndinin gəldiyini xəbər verdi.

Dedim:

“De gəlsin bağçaya.”

Həkim gəldi, xəstənin halını soruşdu, dedim:

“Bu gecə yaxşı yatıbdır. Dünən bir az südlü aş yedi. Tapşırıram bu gün kotlet bişirsinlər, ziyan eləməz ki?”

“Heç bir zərəri yoxdur,” -- dedi. -- “Hər nə meyli çəkir, qoy yesin, eybi yoxdur. Hacıya xanım haradadır?”

“İbrahim bəyin yanındadır,” -- dedim.

“Çağırın gəlsin, onunla məsləhətləşmək istəyirəm,” -- dedi.

Hacı Məsud gedib xəbər verdi. Hacıya xanım gəldi. Keçib otaqda, əyləşdik. Həkim xəstənin kefini Hacıya xanımdan da soruşdu. Hacıya xanım dedi:

“Yaxşıdır əfəndi. Amma yaxşıdır deyəndə nə danışır, nə də tərpənir, əgər belə getsə, bilmirəm hansı külü başıma ələyəcəyəm?”

Saleh əfəndi dedi:

“Səbrdən başqa çarəmiz yoxdur. İnşaallah, o yeganə həkim öz lütfünün dərmanxanasından tezliklə şəfa, kəramət buyuracaqdır. Təbiət öz-özlüyündə mərazi uzaqlaşdırır, xəstəni sağaltmaq istəyir. Siz ancaq nə kimi tədbirlə olur-olsun ona bir şey yedirməyə çalışın. Qoymayın mədəsi boş qalsın. Genə də o şərbətdən yazım, südsüz verin içsin. Bu gün Şeyx Yusifül-Seyyid məni gördü, dedi ki, müsyö Volf deyibdir ki, xəstənin başını qatışdırmaq lazımdır. Məncə məsləhətdir. Əgər faydası olmasa da, yəqin ki, zərəri də olmayacaqdır. İzin versəniz göndərərəm dəllək gəlib başını ülgüclə qaşıyar.”

Hacıyə xanım dedi:

“Saleh əfəndi, mən oğlumun sağalmasını, yaxşılaşmasını istəyirəm, sizin işinizə qarışa bilmərəm. Onu hər hansı bir vasitə ilə sağalda bilsəniz, mən sizdən razı qalacağam.”

Göndərdik dəllək çağırdılar. Xəstənin otağına getdik. Səssiz-səmirsiz uzanmışdı. Yazıq Məhbubə onun başı üstündə oturmuşdu. Dördüncü gecə idi ki, onun gözünə yuxu getməmişdi. Bizi görən kimi ayağa durub təzim edərək həkimə salam verdi. Həkim onu xəstəyə pərəstar təyin etdiyinə görə sanki öz təşəkkürünü bildirirdi. Həkim Məhbubədən xəstənin halını soruşdu. Məhbubə dedi:

“Bütün gecəni yatıbdır.”

Həkim soruşdu:

“Bu gün bir şey yeməyibdirmi?”

“Bəli, döyülmüş ət, bir dənə kotlet yeyibdir.”

Mən dedim:

“Necə oldu ki, yedi?”

Məhbubə cavab verdi:

“Əvvəlcə yemək istəmədi. Sizin buyurduğunuz tədbiri işə saldım, yedi.”

Həkim soruşdu:

“O nə tədbir idi?”

Dedim:

“Bəy ağanın ancaq iki şeydən xoşu gəlir. Yuxuda olsa da, bayılsa da, onlardan birinin adını eşidən kimi "Ya həqq, ya mədəd!" -- deyəcək. Hər nə xahiş eləsən müzaiqəsiz qəbul edəcəkdir. Onlardan biri İran adıdır, o biri isə "möhtərəm cənab"dır.

Bu hində xəstə gözlərini açıb dedi: "Ya həqq, ya mədəd!"

Saleh əfəndi dedi:

“Bəli, təbiət elmində bu məsələni yazmışlar. Müsyö italyan da bu haqda bir şərh yazıb göstərmişdir ki, guya bu vəziyyətdə insanın üzvləri və əsəbləri o sözləri zikr etməyə məşğul olur.”

Xülasə, dəllək gəldi, Məhbubə dəlləyi görən kimi dəhşətlə dilləndi:

“Aman, dəllək nə üçün gəldi?”

“Bəyin başını qırmaq üçün gəlibdir,” -- dedim.

Məhbubə ağladı. İbrahim bəyin başını qırxdırmağa razı olmadı. Həkim dedi:

“Balaca xanım, bir az sakit olun! Bunun heç bir zərəri yoxdur. Yalnız xəstənin xeyrinə, onun sağlmasına görə edirik. Siz buyurun təşrif aparın öz otağınıza.”

Mən durub Məhbubəni bir qədər sakitləşdirdim, aparıb otağına yola saldım. Səkinə ilə Hacıyə xanım dayanıb baxırdılar. Hacı Məsud gəlib xəstə ilə üz-üzə oturdu. Başını qaldırıb əlilə saxladı. Dəllək işə başladı. Yazıq xəstə məzlum-məzlum baxırdı. Məhbubə gəlib qapının dalından baxıb dedi:

“Heç olmasa maşınla vurun, xəstəni incitməyin.”

Həkim dedi:

“Mirzə Yusif, onu aparın öz otağına, qoymayın baxsın.”

Mən gəlib Məhbubəyə dedim:

“Balaca xanım, allaha şükür ki, siz ağıllı, kamallı qızınsınız. Xəstənin müalicəsi barədə həkimlə mübahisə etmək düzgün deyil. Nə üçün bu qədər üz vurursunuz? Qoy həkim necə bilir, elə də eləsin. Gəl gedək.”

Əlqərəz, dəllək xəstənin başını qaşayıb qurtardı. Fitəyə yığıdığı tükləri gətirib həyəətə atmaq istədi. Məhbubə tələsik qalxıb dəlləyin yanına qaçdı. Bir dəsmal tutub yavaşca dedi:

“Tükləri dəsmala boşalt!”

Saleh əfəndi içməli dərman nüsxəsi yazıb getmək istədi. Məhbubə həkimin yanına gəldi. Mən elə bildim ki, ona təşəkkür etmək və ya həkimlə görüşüb yola salmaq üçün gəlibdir. Lakin sonra məlum oldu ki, mətləb başqa imiş.

Həkim getdi. Axşam yenidən gəldi. Mən elə xəyal etdim ki, xəstəyə başqa bir dərman vermək üçün gəlibdir. O, salam-duadan sonra dedi:

“Xahiş eləyirəm Hacıyə xanım kabinetə təşrif gətirsin.”

Hacıyə xanıma xəbər verdik, gəldi. Həkim dedi:

“Hacıyə xanım, mən bu gün sizdən gedəndə Məhbubə xanım mənim yanıma gəldi, elə bildim məni yola salmaq istəyir. Çadrasının altından bir kiçik qutu çıxarıb dedi: "Bu hədiyyəni öz qızınıza verərsiniz". Mən dedim bəs şirnidir, İbrahim bəy Təbrizdən gətiribdir. Alıb apardım evə. Qutunu açıb gördüm yanılmışam. Tez qayıdıb sizə xəbər vermək istədim. Məhbubə o fərasəti və zəkavəti ilə başını itiribdir. Əgər ərəb fəlçiləri və qibqi xəspuşları onun halından xəbərdar olsalar, bu quşu havadan, balığı dənizdən oğurlarlar. Mahir ovçular onun yanına adam göndərüb deyəcəklər ki, bu xəstəyə dərman yox, dua yazmaq lazımdır. Bir neçə gün ərzində ağac altında zəfər toxunduran əcinnə və pəriləri tutub hoqqaya salacaq, cinlər padşahını da gətirib, ondan əhd-peyman alıb, and-aman eləyəcəklər ki, bir daha bu xəstənin dövrəsinə dolanmasınlar. Bu yazıq da sevgi və məhəbbətin şiddətindən o ev yıxan şarlardan fəlinə uyacaq, öz kisəsində olan pulları onlara verməkdən əlavə, ola bilsin evə də əl atacaq. İndi o yazığın gözüne İbrahim bəyin eşqi və məhəbbətindən başqa bir şey görünməyir. Onun gözündə dünya malının heç bir qiyməti yoxdur. Təki sevgilisi sağalsın.”

Həkim qutunu cibindən çıxarıb açdı. Qutunun içində on səkkiz lirə qiyməti olan bir üzük, otuz iki lirə qiyməti olan bir döş nişanı, on lirəlik mirvari şəddəsi və beş Misir lirəsi var idi.

"Eşq gəldi, bütün aləmə od vurdu."

Sevgilinin məhəbbəti müqabilində dünya naz və neməti gözə görünməz. Məhbubə xanım ərəb dilində bir məktub da yazmışdı. Onun tərcüməsini sizə oxuyuram: Sizin bu kəniziniz cəsarət eləyib son dərəcə bir xəcalətlə bu cüzi hədiyyəni cənabınızın sevimli kiçik qızına təqdim edir. Bu əhəmiyyətsiz hədiyyənin o böyük zat tərəfindən qəbulunu təmənna etməklə xahiş edirəm mənim ağamın tez sağlması üçün əlinizdən gələn səy və hümməti əsirgəməyəsiniz. Ümid edirəm ki, sizin bu yaxşılığınız allah və onun bəndələri yanında əcrsiz qalmayacaq. İnşaallah, ağam sağalandan sonra sizin bu aciz kəniziniz əlinizi öpəcək və layiqincə xidmət göstərəcəkdir. Mən öz ağamın sağlmasını allahın köməyi ilə sizdən istəyirəm. Fəqir və aciz Məhbubə.”

Həkim dedi:

“Həkimin birinci borcu əmanət və dəyanətdir. Çünki həkim daxil olduğu evin bütün ailə üzvlərinin məhrəmi sayılır. Təbabət xəyanətlə bir ayana sığmaz. Mən uzun illər boyu sizdən məvacib alıram, siz heç vaxt mənim zəhmət haqqımı gecikdirməmişiniz. Mən də üzərimə düşən vəzifənin yerinə yetirilməsində əlimdən gələni eləmişəm. İndi əgər Balaca xanımın mənə verdiyi hədiyyəsini saxlayıb, bu məsələni sizə deməsə idim, onda, əlbəttə, öz alnıma xəyanət damğası vurmuş olardım. Sizin ki, bu mətləbdən xəbəriniz yoxdur. Mən həkimlərə verdiyim qədəmhəqqını və başqa xərcləri bircə-bircə yazmışam, sizdən alacağam. Bu sözlərdən qərəzim sizə xəbər verməkdir ki, gözləyin yad qadınlar evə gəlməsin, yoxsa qafil olsanız, çoxlu zərər çəkərsiniz. Ancaq bir xahişim var. Rica edirəm bu haqda Balaca xanımla heç bir söz danışmayasınız. Ona görə ki, sizin xəbərdar olmağınızı bilsə utanar, həm özü xəstələnər, həm də İbrahim bəyin sağlması gecikər.”

Mən dedim:

“Bu ikinci hadisədir. Sırağagün Mirzə Abbas dua yazan bir ərəb gətirmişdi. Onlar gedəndən sonra gördüm Hacı Məsud dallarınca qaçır. Səslədim, qayıtdı. Soruşdum: hara tələsirsən? Dedi: bu xırda yaylığa Məhbubə xanım, deyəsən, bir neçə quruş bağlayıb ərəbə dua pulu vermək istəyir. Aparıb ona çatdırmalıyam. Yaylığı Hacı Məsuddan alıb dedim: Onun zəhmət haqqını Mirzə Abbas veribdir. Balaca xanıma de ki, aparıb verdim. Bir də Məhbubə hər vaxt birinə bir şey vermək istəsə, ya Hacıyə xanıma, ya da mənə xəbər ver, sonra necə desələr elə də elə.

Dəsmalı açıb nə görsəm yaxşıdır? Gördüm mərhüm Hacinın Məhbubəyə bağışladığı brilyant üzük, bir də bir az puldur. Hacıyə xanım, amanın günüdür, bu qızı tək qoymayın. İki-üç qonşu qızlarından başqa heç bir yad adamı onun yanına buraxmayın.”

Həkim Saleh bir stəkan qəhvə içib getdi. Axşam oldu. Gördüm iki qadın küçə qapısından həyətə girdi. Hacı Məsuddan soruşdum:

“Bu qonaqlar kimdir?”

“Qonşulardır,” -- dedi.

Dedim:

“Yad qadınları Məhbubənin yanına buraxmayasan.”

İbrahim bəyin otağına girdim. Hacıyə xanım, Məhbubə və Səkinə onun yanında oturmuşdular. O qadınların kim olduğunu və haraya getdiklərini soruşdum.

Səkinə dedi:

“Məhbubənin otağına gedirlər, onun tanışlarındadırlar.”

Dedim:

“Nə üçün onları tək buraxmısınız?”

Səkinə dedi:

“Onun dostlarıdırlar. Mənə nə, Məhbubənin özü də getmir.”

Dedim:

“Balaca xanım, onlar sizi görməyə gəlmişlər. Onları tək qoysanız yaxşı olmaz.”

Hacıyə xanım buyurdu:

“Ay qız, sənə dedim dur ayağa, get!”

Məhbubə tam könülsüzlüklə yerindən durub getdi. Mən də onun ardınca getdim. Qapının dalından gördüm biri Rəfiqədir, o birisi qonşu qızlardandır. Oturub söhbət eləyirdilər.

Rəfiqə dedi:

“Məhbubə, bu nə haldır? Nə üçün belə arıqlayıb, zəifləmişən? Rəng-rufun niyə belə qaçıbdır? Mənim əziz bacım, məgər dəli olmusan ki, özünü bu günə salmışan? O dünya şöhrəti qazanmış gül üzün saralıb solmuşdur. Məgər aynaya baxmırsan? Nə üçün özünə yazığın gəlmir? Ərəb qadınlarının evlərdə səndən qeybət eləməkdən başqa bir işləri yoxdur. Çox keçməz ki, sənin əhvalatın "Leyli-Məcnun", "Vamiq və Əzra" dastanı kimi dillərə düşər, mahnılar qoşulub məclislərdə tar-qavalla oxunar. Sən özün bilirən ki, Misir ağziyələri heç nədən çəkinməzlər. Sənin şan-şöhrətinə yaraşmaz ki, camaatın dilinə düşsən. Özünü, öz tay-tuşlarını biabır eləmək sənə yaraşmaz. Bu işin aqibəti yaxşı deyil. Rüsvayçılıqla nəticələnər. Bu xam xəyallardan əl çək, onları birdəfəlik tulla bir tərəfə. Dünən gecə ... xanımgildə idim. Qızlar yığıncaq təşkil eləmişdilər, hərəsi səndən özünə layiq bir lətifə danışdı. Dostluq, bacılıq qeyrəti coşdu, səbrim tükəndi, hamısının bircə-bircə, necə ki, lazımdı, cavabını verib qeyzlə ayağa durdum. O ədəbsiz ... xanım mənə dedi:

"Qorxma, sən özün də o cici-bacıdan geridə qalmayacaqsan, hələ bəlkə onu yarı yolda qoyacaqsan. Ona görə ki, bir məktəbdə oxuyub dərs almısan, roman əlinizdən heç vaxt yerə düşmür. Hələ pis-pis də başqalarına rişxənd eləyib deyirsiniz: biz oxumuşuq, mədəni adamıq. Daha bilmirsiniz ki, sizin elminiz, mədəniyyətiniz başınıza nələr açacaq, təpənizə hansı külləri ələyəcək. Roman oxumağın son nəticəsi eşqbazlıqdır. Eşqə düşər olan da sevdə odunda yanmalıdır. Çox keçməz görərik qəzetlərdə yazıblar ki, filan xanım eşq ordusunun hücumuna dözə bilməyib özünü öldürdü." Mənim əziz bacım, eləmə, eləmə! Sonrakı peşimançılığın faydası yoxdur.”

Bu sözlər Məhbubəyə çox pis təsir elədi. O, hirsindən qıvrılıb dedi:

“Əziz bacım, mən sənin bacılığına, vəfalı dostluğuna möhkəm inanıram. Doğrudan da, belədirsə, mənim haqqımda deyilənlər doğrudursa, daha məzəmmət eləmək, lağa qoymaq, ürəyə dəymək nə lazımdır? Sən bu ürəyə toxunan şematətli sözlərinin hər biri mənim sınıq könümü, kədərli ruhumu əqrəb tikanından bədənə ağıdır. Elə mənim dərdim guya çox az idi, indi bir az da sən üstünə artırırısan. Məndən hansı bir xəta baş vermiş, ya kimə pislik eləmişəm? Hansı yaramaz iş görmüşəm ki, onun rüsvayçılığı, biabırçılığı sən də ayağını tutsun? Əziz bacım, sənə bir məktəbdə dərs oxumaqdan başqa bizim aramızda nə kimi əlaqə və ya münasibət olmuşdur? Axı məndən şəriətə və ya əxlaqa zidd hansı iş baş vermişdir? Kimin evinə getmişəm, kimi evimə gətirmişəm? Düz-çörək tanımaq, hörmət saxlamaq məgər insan üçün eyib sayılır? Mən öz ağamı, boynumda nemət haqqı olanı ölüm halında görüb ixtiyarsız olaraq çadrasız qarşılamışam, daha nə biləydim ki, bununla rüsvay olacağam, həm də özgələrini rüsvay eləyəcəyəm? Bunun üstündə

ədəbsiz, alçaq ərəblər sənə də kinayəli sözlər deyəcəklər. Mənim təqsirim nədir? Bütün aləm mənə də, ... xanımı da tanıyır. İtin ağzı dənizi murdarlamaz.

Mən bir qızam -- işim-peşəm hamıya yaxşıdır.

Örpəyimin altındadır ərələrə məxsus papaq.

Hər bir arvad iki arşın örtüklə xanım olmaz,

İstərəm mən dərd əhlinin dərdinə olam ortağ.

Əlbəttə, əgər o ölsə, mən özümü öldürəcəyəm. Dünya bilir ki, onun atası mənə qızıla alıbdır. Mən onun satın alınmış kəniziyəm. O mənim ağam, nemət verənim, həyat bəxş edənim, arxamdır. Mənim intiharımı qəzetlər yazsalar, mənim üçün alçaqlıq deyil, şərəfdir. Ona görə ki, yazacaqlar: filan qızıla alınmış kəniz, öz ağasının, nemət verənin, izzət və hörmətinə səbəb olanının ayrılığına dözə bilməyib özünü öldürdü. Sədaqətli və vəfalı bir kəniz idi.

Mənim ismətimə şahiddir allah,

Məsum könlüm əsla etməmiş günah

Xahiş edirəm, daha mənə nəsihət verməyəsən, mənə bağışla, öz halıma burax.

Yaxşıyam, ya ki, pisəm, sən yeri öz fikrini çək,

Özgənin pis əməli öhdənizə düşməyəcək.

Mənimlə dostluq etməklə sizin ismətinizin ətəyinə rüsvayçılıq tozu qonursa məndən uzaq gəzin, öz yolunuzla gedin, dostluğunuzu birdəfəlik qırın, mənə kökündən unudun. Yox, əgər dostluq eləmək istəyirsinizsə, onda bu kimi nəsihətləri, söz-söhbətləri büküb bir tərəfə qoyun. Belə sözləri qulağım eşitmir.

Ey mənə mən eyləyən didari-bağ-i-hüsndən,

Sən hələ qəflətdəsən, vaqif deyilsən eşqdən.

İndi ixtiyar sizin əlinizdədir, istəyirsiniz gedin, istəyirsiniz qalın. Bəy yalnızdır, gərək gedib ona pərəstarlıq eləyim.”

Beləliklə, Məhbubə durub tam qüssə-kədərlə əziz qonaqları tərk etdi. Hirsindən bütün bədəni əsirdi. Az sonra ev sahibinin bu rəftarını görən qızlar da çıxıb getdilər.

Mən gedib aşpazdan soruşdum:

“İbrahim bəyin şamı üçün nə hazırlamısan?”

Cavab verdi:

“Firni hazırdır. Ağa üçün bir az da döyülmüş ət ayırmışam.”

Şam vaxtı Hacıyə xanıma dedim:

“Gündüzlər ki, mümkün olmur, izn verin görüşümə gələnlərin mən də görüşlərinə gedim.”

Xanım icazə verdi. Bircə saatın içində dörd nəfərin görüşünə gedib qayıtdım. Öz otağında namaz qılıb yatdım. Səhər Hacıyə xanım buyurdu:

“Bu gün nazirlə bu ayın hesabını çürütmək lazımdır.”

Doğrusu, mənim də heç huşum başımda deyildi. Axşamadək haqq-hesabla başım qarışıq idi. Gün batana yaxın qurtarıb xanıma dedim:

“Bu gecə Mirzə Abbas məni qonaq çağırıb, izn versəydiniz gedərdim.”

Hacıyə xanım dedi:

“Onun evi uzaqdadır, piyada getmə, de atı qoşsunlar, faytonla get.”

Dedim:

“Lazım deyil, elektrik tramvayı ilə on dəqiqəyə oraya çataram, atı incitməyə dəyməz, bir də ki, atın ayağı yel çəkibdir.”

“Nə üçün,” -- deyə Hacıyə xanım soruşdu?

“Bilmirəm,” -- dedim. -- “Faytonçu deyir ki, siz gələn gündən belə olubdur.”

Hacıyə xanım dedi:

“Kaş bunların hamısı İbrahim bəyin başının sədəqəsi olaydı. Mirzə Yusif, bu gün onun başını qırxanda mənim ciyərim odlandı. Məhbubənin həsrətlə ona baxması, göz yaşları axıtması məni öldürür. Bilmirəm bu işin aqibəti necə olacaq?”

Mən bir qədər Hacıyə xanıma təskinlik verib, evdən çıxdım. Məqsədə doğru hərəkət elədim. Evə çatan kimi kiçik bir otaqda ikinci, şam namazını qılıb, qonaqlar olan otağa keçdim. Hacı Möhsüm ağa, Hacı ... Təbrizi, Mirzə Xəlil İsfahani və Hacı Möhsün ağanın kürəkəni və neçə nəfər başqa adam gəlib əyləşmişdilər.

Salam-duadan sonra Hacı ... Təbrizi zarafatla dedi:

“Hə, Mirzə Yusif, indi də təbrizlilərin qiybətini eləyirsən? Bütün bunları İbrahim bəyə xəbər verəcəyəm.”

Hacı Möhsüm ağa dedi:

“Heç xəbərin yoxdur ki, İbrahim bəyin özü nələr yazıbdır? Sizin qardaşınızla qonaqlıqda nə kimi söhbətlər eləyibdir? Sizin evinizdə nə deyibdir? Doğrudan da, Ağa Mirzə Yusif, onun yazdıqlarının hamısı həqiqətdirmi?”

Dedim:

“Hələ bəzi mülahizələrə görə bir çox mətləblərin üstündən keçib, onları qələmə almayıbdır.”

Hacı Möhsün ağa dedi:

“Yox, nə üçün, yazıbdır. Qəzvində sənin şahzadə xanıma tərsinə təzim elədiyini, fərraşlardan kötək yeməyini də yazıbdır. Bu da doğrudur?”

“Bəli, həqiqətdir,” -- dedim.

Hacı ... Təbrizi soruşdu:

“Necə yəni tərsinə təzim elədin. O, hansı şahzadə xanım idi?”

Hacı Möhsün ağa dedi:

“Mirzə Abbas, mən ölüm, oxu, qoy özü də qulaq assın.”

Dedim:

“Mən ki, danmıram, İstanbulda özüm onu oxumuşam. Nə artırıb, nə də əskildibdir. Axı mənim nə təqsirim var idi; babalı şahzadə xanımın boynundadır. Şahruda mənə öyrətdilər ki, gərək onların qabağında baş əyəsən. Qəzvində hamı üzünü divara çevirdi. Mən elə zənn elədim ki, gərək burada da baş əyəm. Kəməli-ehtiramla ikiqat oldum. Bir vaxt gördüm dəyənəkdir ki, baş-gözümə yağdırırlar.

İbrahim bəyin o günkü vəziyyətini təsəvvürə gətirmək çətindir. Qeyzindən sifətinin rəngi kömür kimi qaralmışdı. Axı görün nə qədər vəhşilikdir, nə dərəcədə insanlıq aləmindən uzaqdır. Mən qütbətdə qaldığım əlli il müddətində bütün bunları unutmuşdum. İndi düşünürəm ki, bizim yazıq babalarımız Çingiz övladının əlindən nə kimi müsibətlər çəkmiş və nə kimi bəlalar görmüşlər.

Siz allah, özünüz insafla deyin, dünən bazardan keçirdim. Birdən əfəndimiz Xidiv Abbas paşa at üstündə gəlib keçdi. Mən dayanıb iltifat və mehribanlıqla salam verdim. O saat xəyalımda Şahrud hakimi canlandı. Öz-özümə dedim: ey kor olmuş, adam üzü görməmiş, insanlığın ləzzətini dadmamış, gəl tamaşa elə, bu nəcib, möhtərəm şəxsin izzətini, dövlətini gör, öz malına, iqtidarına da bir nəzər sal. Hökumət olmaq istəyəndə tüməni on şahı faizlə sərrafdan pul borc eləyib rüşvət, təarüf vermişən. Sizlər məqamdan düşəndə qəssabın, baqqalın, əllafın borcunu da verə bilmirsiniz. Aciz-avaranın ciyər qanı bahasına aldığınız atı, yaraq-əsbabı, hökumət bərbəzəyini satıb, minlərlə məzlumun haqqı boynunuzda ikən, gecə ilə baş götürüb qaçırsınız. İndi gəlin öz biçarə rəiyyətinizin vəziyyətini bu şövkəti yüksək dövlətin bəxtiyar rəiyyətinin vəziyyəti ilə müqayisə eləyin. Sizin yazıq rəiyyət sizi görən kimi bədəni əsir, sanki yırtıcı bir heyvana rast gəlir. Amma bu xoşbəxt rəiyyət öz hakiminin üzünü gördükdə sevinir və ixtiyarsız olaraq yaşasın söyləyir.

"Yolların fərqi nə bax, gör haradandır haraya?"

Bütün bunlar -- hökumətin və rəiyyətin xoşbəxtliyinə bais olan yeganə amil, qanun və ədalətin varlığıdır. Yoxsa allahın məxluqu eyni cinsdən və eyni növdəndir. Yaradılmışların da heç bir fərqi yoxdur. Fərq yalnız ondadır ki, bir yerdə: əxlaq, mədəniyyət, qanun və hüquq bərabərliyi var, başqa yerdə isə hökumət adamlarının insafsızlığı, zülmü, vəhşiliyi və qanunsuzluğu hökm sürür."

Mirzə Abbas dedi:

"Yusif, dünən "Səyahətnamə"ni götürdüm oxuyam. Bir vaxt baxıb gördüm gün çıxıbdır. Namazım da qəzaya getdi. Doğrudan da, İbrahim bəyin başına gələn bu arasıkəsilməz müsibətlərə dözməsi və heç olmasa yarı canını gətirib buraya çıxarması onun möhkəm ürəyə malik olduğunu göstərir.

Allaha pənah, hərçənd Mirzə Əhməd demişdi ki, elə qeyrət və təəssüb sahibi olan İbrahim bəy İranın vəziyyətini gördükdə xoşlamayacaq, qüssəsindən ficətən öləcək və sağ qayıtmayacaqdır. Ancaq mən ona inanmıram."

Dedim:

“Sənin canına and olsun, yenə də sənin canına and içirəm, mən bir çox xoşa gəlməyən hadisələrin şahidi oldum. Ancaq ondan gizlətdim. Hətta ondan-bundan xahiş eləyirdim ki, ona deməsinlər. Onun təbiətinə zidd olan yollardan da keçməyib, başqa yollarla onu aparırdım. Bununla belə hər addımbaşı həsrətlə dərinədən ah çəkirdi.

Bir dəfə gördüm yolun ortasına murdar olmuş bir heyvan atıblar. Üfunət iyi dünyanı tutmuşdu. İtlər murdarın dövrəsinə toplaşmış və onu, həm də bir-birlərini budayırdılar. İbrahim bəy yarım saatadək dayanıb guya bir bələdiyyə məmuru və ya polis nəfərinin gəlməsini gözləyirdi ki, ona desin: "Bu nə vəziyyətdir? Bələdiyyə və polis idarəsi hanı? Səhiyyə haradadır?" Heç bir kəsin gəlmədiyini görüb dedi:

“İlahi, görəsən bu ölkədə səhiyyə idarəsi yoxdur? Axı bu vəziyyət səhiyyənin, sağlamlığın ziddinədir.”

Dedim:

“Gözümün işığı, burada dayanmaqdan fayda yoxdur. Səhiyyə yoxdur, bizə nə, gəl gedək. Qırx min nəfər əhalisi olduğu halda iki nəfər həkimi, bir nəfər oxumuş cərrahı olmayan bir şəhərdə, atası dəllək olan bir şəxsin mötəbər cərrah sayıldığı, yaxud dəlləyin qərib xəstələrə imalə elədiyi yerdə daha nə qoymusan, nə axtarırsan? Bəzən görürsən iki nəfər cüzi bir şey üstündə dalaşmış, biri vurub o birisinin ağzını qanadıbdır. Bir nəfər polis məmuru yoxdur ki, desin: "bu nə həngamədir?" Əgər, işdi, onlardan birisi özünü dərmanın yanına o birisindən tez çatdırarsa, tərəfin məzlum və ya zalım olmasından asılı olmayaraq onu tutub cəzalarını əməli-başlı boşaltdıqdan sonra buraxacaqlar. Heç ondan soruşmayacaqlar ki, təqsiri var imiş, ya yox. Əgər pulu olmasa, ayaqlarını fələqqəyə qoyub o qədər ağac döşəyəcəklər ki, iki ay yorğan-döşəyə düşüb evdən bayıra çıxma bilməyəcək. Onda gərək əyalı aclıq və təqsirsizlik üzündən hər bir kişinin və nakişinin qarşısında sızıldayıb əl açsın və dilənsin. Ya da ki, müqəssirin qulağını və burnunu kəsib bazarda dolandırır, özləri üçün pul yığırlar, o biçarə üçün rüsvayçılıq əmələ gətirirlər. Belə bir cəzanın bu yazığın canının sağlamlığına və malına nə qədər böyük sədəmə verməsi bəllidir. Ancaq bunlara etina edən yoxdur. Nədənə İbrahim bəy öz "Səyahətnamə"sində bir nəfərin nağıl etdiyi sərgüzəşti yazmayıbdır. O, nağıl edəndə mən dözə bilməyib hönkür-hönkür ağladım.”

Dedilər:

“O sərgüzəşt nə idi?”

Dedim:

“Çox uzundur, şamdan sonra bir hissəsini ərz edəməm.”

Bir qədər zarafatlaşdıq, ortalıqda müxtəlif söhbətlər də oldu. Şam elədik. Hacı ... Təbrizi dedi:

“Mirzə Yusif, indi təbrizlilərdən daha nə deyəcəksən?”

Dedim:

“Daha bu dəfə sizin Təbriz haqqında deyil. Bu hekayə Marağaya aiddir.”

Gülə-gülə dedi:

“Əlbəttə, ya qaymaq, ya da sucuq haqqında olacaqdır.”

Dedim:

“Xeyr, marağalının qiyməti Marağa sucuğundan azdır. Mal kirə eləyib, Marağadan Binaba sarı gedirdik. Şəhərdən kənarda ulaqlara minmiş iki nəfərlə rastlaşdıq. Bir qədər yol gedəndən sonra bəy onların birindən soruşdu:

“Həmşəhərlilərim, haraya gedirsiniz?”

Onlardan biri cavab verdi:

“Tufarqana gedirik.”

Bəy dedi:

“Biz də Binaba gedirik. Yaxşı oldu ki, yol yoldaşı olduq. Biz bu yerlərə bələd deyilik, siz bəzi şeyləri bizə nişan verin.”

Bir qədər getdikdən sonra axar suya gəlib çatdıq. Hamımız düşüb əl-üzümüzü yuduq. Sonra onlardan hər biri suyu ovucdayıb üç dəfə içdi və dedi: "Salamüllahi Ələl-Hüseyn və lənətullahi əla qatılil-Hüseyn. Allah vəliəhdə ömür versin!" Bir az yol gedəndən sonra o, süfrəsini açıb pendir-çörək, bir də gecədən qalmış boyat ət yedi. Yenə də əllərini göyə qaldıraraq dedi: "İlahi, sənə çox şükür! Allah vəliəhdə ömür versin!"

İbrahim bəy mənim üzümə baxıb işarə ilə andırdı ki, bu kişi ya dəli olub, ya da ağılsızdır. "Allah vəliəhdə ömür versin!" Bu yersiz sözün nə mənası var?

Bir qədər yol getdikdən sonra yorulduq. Miniklərə oturduq. Yol yoldaşımız ulağın üstündə oturub dedi: "Allah vəliəhdə ömür versin!"

İbrahim bəy dedi:

“Əmican, sənin ismi-şərifin nədir?”

“Yəhyadır,” -- dedi.

İbrahim bəy dedi:

“Mənim adım İbrahimdir. Yol yoldaşı olmuşuq, gərək bir-birimizin adını bilək. Bu da mənim əmim Mirzə Yusifdir.”

Dedi:

“Çox gözəl.”

Bəy dedi:

“Əmican, sizdən bir söz soruşacağam.”

Dedi:

“Soruş.”

Bəy dedi:

“Su içəndə, çörək yeyəndə, uzunqulağa minəndə dedin: "Allah vəliəhdə ömür versin!" Bu yersiz sözü təkrar eləməyin nə mənası var?”

Ağa Yəhya dedi:

“Yox, bunun səbəbini soruşmayın, çünki deməyəcəyəm. Mən öz vəzifəmi yaxşı bilirəm.”

Çox xahiş elədik, dedik biz vəliəhd həzrətlərinin pərəstişkarlarındanıq, onun şərəfli canına dua eləyənlərdənlik. Əgər bu gizli bir sirrdirsə, bizdən çəkinmə, biz o sirri öləndək ürəyimizdə saxlayıb, heç bir kəsə söyləmərik. Bundan əlavə, biz burada qalan deyilik, birbaşa bu vilayətdən keçib xaricə gedəcəyik.”

Yəhya dedi:

“Gizli bir mətləb yoxdur. Ona görə ki, mən bu özü gündə yüz dəfə təkrar edirəm. Əgər bina olsa ki, nun səbəbini hər adama söyləyim, bütün vaxtımı buna həsr eləsəm də kifayət eləməz. Həm də mətləb çox zundur. Bizim də ki, sizinlə yoldaşlığımıza bir saatdan çox qalmayıbdır.”

Bu vaxt bir bostanın yanına çatdıq. Bostançı qovun-qarpız dərirədi. İbrahim bəy dedi:

“Ağa Yəhya, gəlin gedək bu bostanın çardağında bir az oturub dincələk, bir qədər yemiş yeyək, siz də öz başınızın qəzasını bizə danışın.”

Biz bostançıya heç bir söz deməmiş bir neçə qovun-qarpız dərib gətirdi, qabağımıza qoyub dedi:

“Bismillah!”

Ağa Yəhya öz əhvalatını bu minvalla söyləməyə başladı:

“Təxminən otuz beş-qırx il bundan əvvəl idi. Mənim otuza yaxın yaşım var idi. Əbdüləhəd adlı bir dostum var idi. Onun da iyirmi dörd yaşı olardı. O cavanın gözəl üzü, ənbər qoxulu saçları var idi. Yavaş-yavaş qəm-qəddərə bağlamağa qurşandı. Ancaq atası öz oğlunun bu yola düşməsindən xəbərsiz idi. Əbdüləhədin bacısı sultan İbrahim Xəlilin arvadı idi. Öz bacısı ərinə güvənib qolçomaqlıq eləyirdi. Sultan İbrahim Xəlilin əvvəlki arvadından Fərəculla adlı bir oğlu var idi. On altı yaşında idi. Günəş üzlü, xoşgül bir oğlan idi. Öz zamanəsinin Yusifi kimi gözəllikdə ad çıxarmışdı.

Günlərin birində biz üç yoldaş topxana sultanı İbrahim Xəlilin bağına getdik. Fərəculla çaxır içirdi. Qoltuğunda bir şüşə çaxır var idi. Çıxarıb dibinə kimi içdi. Sonra yalvarıb güc-billahla mənə Əbdüləhədi onların bağının yaxınlığında olan Mehrava kəndinə göndərdi. Bu kəndin sakinləri bütünlüklə xaçpərəst idilər. Onun üçün çaxır alıb gətirməyi təvəqqə elədi. Biz də ələcsiz qalıb istər-istəməz o kəndə getdik. Çaxır ələ gətirə bilmədik. Əliboş qayıdıb bağa gəldikdə gördük Fərəculla başdan ayağadək yanıb şilim-şihlə olubdur. Can üstündə idi. Bunun səbəbi o idi ki, səfər ayı olduğundan Fərəculla uzun qara paltar geymişdi. Biz gedəndən sonra kabab bişirmək istəyir. Ətəyi od tutur. Sərxoş olduğuna görə söndürə bilmir. Kabab bişirmək əvəzinə özünü kabab eləyir. Bu vəziyyəti görcək biz başımıza vura-vura bağbanı çağırdıq. Bir kilim gətirdi. Fərəcullanı kilimin arasına qoyub şəhərə gətirdik.

Darğa, kəndxuda və başqaları xəbər tutub gəldilər. Fərəcullanın əhvalını soruşdular. Dedi: "Məni həzrət Abbas vurdu". Atası çox üz vurdu, istədi başqa cavab eşitsin, ancaq əvvəlki cavabı eşitdi. Neçə saatdan sonra Fərəculla öldü. Üç gün yas tutdular. Üç gündən sonra sultan öz topçularına əmr verdi, məni, bir də qayını Əbdüləhədi tutdular. O vaxt Məhəmməd Rəhim Mirzə Ziyaüddövlə hakim idi. Şahzadə özü Təbrizdə idi. Yerində oğlu Əmirzadə Darab Mirzə oturmuşdu. Bizi hökumət divanxanasına apardılar, gecəni dustaqda saxladılar. Sabahı gün İbrahim Xəlil gəldi. Bizi hakimin hüsuruna apardılar. Gedib təzim eləyib durduq. Sultan Əbdüləhədin əlindən tutub hakimin yanına çəkdi və dedi:

"Bu mənim oğlumun qatilidir." -- Məni göstərib dedi: "bu da Əmirzadə həzrəti-valanın mətbəx xərqi."

Oradaca hökm olundu. Sorğu-sualsız Əbdüləhədin başını kəsdilər, bununla da bir şəhərin ürəyini odladılar. Məni on gün kündə-zəncirdə saxladılar. Yoxsul olduğuma görə özümü xilas etmək üçün lazım olan məbləği verə bilmirdim. Mənim dayım yüz tümən əmirzadəyə, on tümən də fərraşbaşıya verib, məni dustaqdan çıxartdı. Evə gəldim, axşam çağı bütün qohum əqraba arvadlı-uşaqly evin həyətinə toplaşib mənim yanıma gəlmişdilər. Hər gecə mənə evdən yemək gətirdiklərinə görə dustaqbanla bir yerdə yeyirdim. O, həm də mirqəzəb idi. Buna görə də mənə zahirən məhəbbət göstərirdi. Mən dedim: bu gecəni də dustaqbana yemək göndərin. -- Bu vaxt dustaqban özü evə daxil olub, gəlib qulağıma dedi: "Əmirzadə sənə xələt göndəribdir, çıx onu qarşıla". Mən yerimdən qalxıb bayıra çıxmaq istədim. Arvadlar hücum çəkib məni içəri dartdılar.

Sonra məlum oldu ki, xələt əhvalatı yalan və hiylə imiş. Əbdüləhədi öldürəndən sonra İbrahim sultan Təbrizə gedib Saidülmülkə şikayət eləyibdir. O da məsələni Əzizxan sərdara deyir. Əzizxan sərdar əmr edir iki nəfər atlı Marağaya gedib, onu qolu bağlı gətirsinlər.

Ziyaüddövlə bu qəziyyədən xəbərdar olur. Marağaya bir nəfər xüsusi çapar göndərir. Öz oğluna də təkidlə hökm edir ki, Yəhyanı iki şaqqa eləyib Marağanın Təbriz darvazasından asdırsın. Sərdar kimin itidir ki, mənim hakim olduğum yerdən adam tutub aparsın. Belə bir hökumətdə yaşayış mənim üçün ar olar.

Bu yazı mənim azad olmağımdan yarım saat sonra Marağaya gəlib çatır. Əmirzadə məni Əliməmməd bəy fərraşbaşıdan istəyir. Dustaqban deyir: "Yəhyanın mənə inamı var, gedib onu hiylə ilə tutub gətirərəm". Neçə nəfər fərraşla gəlir. Onları dalanın başında qoyur, özü mənim yanıma gəlir. Mənim qohumlarım hal-qəziyyədən xəbər tutan kimi məni damdan-dama şəhərdən çıxarıb Tehrana, atamın yanına göndərmək istədilər. Məmmədəğa qapıçıbaşı da bizim yaxın adamlarımızdandır. Zindandakı əzab-əziyyətlərdən xəstələndiyimə görə məndə Tehrana getmək təqəti yox idi. Ona görə də gecə qaranlığında məni yenidən şəhərə qaytardılar. Aparıb Şeyxül İslamın evində bəstdə oturdular. Onun evinin bəst olmasına baxmayaraq, yenə də ehtiyat eləyib məni zirzəmidə gizlətdilər.

Dayım Təbrizə getdi. Dördüncü gün sərdarın məmurları Məmrud və Şəddad evladı kimi Marağaya varid oldular. Mənim qohumlarımdan altmış beş nəfəri başını götürüb şəhərdən qaçdı. Məmurlar onlardan biri də kor Nayib Həmid idi, dayımın və xalamın bağına qaravul qoydular, dayımın hücrəsinin qabağında çatmatüfəng durdular. Bizim, dayımın və xalamın evini boşaldıb, üç evin külfətini həsirdən başqa əsasiyyəsi olmayan bir otağa doldurdular. Məmurlar bizim evdə oturdular, məni və qohumlarımı hər evdə axtarırdılar. İstəyirdilər məni tapa bilməsələr də heç olmasa qohumlarımdan bəzisini ələ keçirib özləri üçün mədaxil eləsinlər.

Məmurlar hər gün kətxudadan, fərraşbaşidan, hətta əmirzadənin özündən xərclik alırdılar. Nəhayət, üç aydan sonra mənim dayım Təbrizdən yazdı ki, məni gizli yolla Təbrizə göndərüb qohumumuz Cəfər dayının evinə aparsınlar. Yazdığı kimi elədilər. Cəfər dayı məni müctəhidin evinə apardı. Üç gün də orada qaldım. Sonra müctəhid ağa buyurdu. "Yəhyanı Saidülmülkün sərtöyləsinə aparın!" Özü də ona bir xahişnamə yazacaq idi. Gizlicə məni Saidülmülkün sərtöyləsinə çatdırdılar. Vəliəhd həzrətləri, sərdar və Saidülmülk çəməndə idilər. Ordu da orda idi. Üç gündən sonra neçə nəfər topçu gəlib əllərimi daldan bağlayıb boynuma zəncir saldı. Orduya apardılar. Saidülmülkün hüsuruna çatan kimi sultanı yanına çağırıb dedi:

“Bu sənin oğlunun qatili! Onunla necə istəyirsən, elə də rəftar elə, qoy ürəyin soyusun!”

Sultan bu qəti hökm və tam ixtiyarla əlimdən tutub ordudan eşiyyə çıxartdı. Bir imperial bir növbətçiyə verib dedi:

“Odun gətir!”

Bir saatdan sonra üç hambal dalında odun gətirib bir yerə qalayaraq od vurdular. Odunlar alışıb alovu göyə ucalan kimi Sultan üzünü mənə tutub dedi:

“Köpək oğlu, anası xətakar, indi səni elə yandırım ki, adam yandıрмаğın dadı damağında qalsın!”

"Hər kəs canından əl üzsə, ürəyində olanı deməkdən çəkinməz", -- demişlər. Mən də heç nədən qorxmayıb dedim:

“Köpək oğlu da, anası xətakar da, arvadı filan, bacısı filan da özünsən! Əgər mən sənin oğluna pislilik eləmişəmsə, öz cəzamı görəcəyəm, yoxsa şəhid olub qiyamət günü bu odun müqabilində səni cəhənnəm odunda yandıracağam. Onda sən də cəhənnəm odunun ləzzətini anlarsan.”

Topçulardan biri mənim üzümə bərk sillə vurdu. Qollarım bağlı olduğuna görə üzünə tüpürdüm. Mənim paltarımı soyundurdular, əynimdə köynəkdən başqa bir şey qalmadı. Bu vaxt bir nəfər fərqaş gəlib dedi:

“Sərdar buyurur, adam yandırmaq şəriət və adətə zidd olduğuna görə onu yandırmayın, başqa vasitə ilə öldürün.”

Sultanın qanı qaralıb dedi:

“Mən gərək oğlumun qatilini elə öldürəm ki, ürəyim soyusun.”

Göstəriş verdi yeri qazsınlar, məni başısağa saxlayıb diri-diri quylasınlar. İp gətirib boyumu tutdular. Qəddimə görə yeri qazmağa başladılar. Bir vaxt uzaqdan bir dəstə adam göründü. Atlılardan biri çaparaq gəlib dedi:

“Vəliəhd həzrətləri müqəssiri istəyir.”

Qəzadan vəliəhd həzrətləri şikardan gəlirdi. Bizi uzaqdan görüb nə hadisə üz verdiyini soruşur. Hal-qəziyyəni mübarək xidmətinə ərz eləyirlər. Özü vəliəhdə məxsus çadıra gedib, atlılarından birini məni hüzuruna aparmaq üçün göndərir. Məni çadırın yanına aparıb dedilər:

“Get, ağla, sızılta, yalvar!”

Dedim:

“Qaradan tünd rəng yoxdur. Təqsirsiz olduğum halda əsla yalvarmayacağam.”

Gedib dedilər ki, müqəssir hazırdır. Məni yanına apardılar. Nə təzim elədim, nə də baş əydim, dik dayanıb durdum. Mənim üzümə baxan kimi buyurdu: boynundan zənciri açıb azad eləyin, heç kəsin onunla işi olmasın!

Zənciri boynumdan açdılar. Orada elə bir şadlıq, şənlik oldu ki, daha ondan artığını təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Biri mənə paltar, o birisi papaq, başqası ayaqqabı bağışladı. İstədilər mənim üçün pul yığıb versinlər, razı olmadım, dedim:

“Mənim ehtiyacım yoxdur. Allah vəliəhdə ömür versin! Siz ancaq mənə bir at kirə eləyin, məni Təbrizə aparsın, Hacı Cəfər dayının evinə çatdırsın, mən onun kirəsini də verərəm.”

Pişxidmət baş nökrinə dedi:

“Onun üçün bir at tut, özün də atını minib, onu Hacı Cəfər dayıya tapşırıb, qayıt gəl.”

Mənim başımın qəzavü qədəri, vəliəhd həzrətlərinə dua eləməyimin səbəbi budur. İndi sizdən insaf üzündən soruşuram: əgər mən hər nəfəsdə vəliəhdin canına dua eləsəm onun bəxş etdiyi nemətin şükürünün öhdəsindən gələ bilərəmmi? Mənim diri qalmağıma o bais oldu. Arvad-uşaq sahibiyəm, onlara ruzi qazanıramsa, yenə də onun mərhəmətindəndir ki, mənə həyat bağışlayıbdir. Həqiqətdə vəliəhd məni dirildibdir. Allah vəliəhdə ömür versin. Diri olduqca, ayıqlıqda da, yuxuda da, yeyəndə də, içəndə də, oturanda da, duranda da bu dua mənim dilimdən düşməyəcəkdir. İndi buyurun görək mən düz iş görürəm, ya yox? Allah vəliəhdə ömür versin!”

İxtiyarsız olaraq mən köyrəldim, hönkür-hönkür ağladım. Yəhya dedi:

“Ay canım, niyə ağlayırsan? Allaha şükür, məni öldürmədilər, yandırmadılar, diri-diri qəbrə qoymadılar.”

Dedim:

“Bu bədbəxt, sahibsiz millətin halına ağlayıram. Gör bu yazıqların qiyməti nə qədər ucuz imiş, gör xalqı kimlərin əlinə tapşırıblar!”

Çarvadar soruşdu:

“Bu hansı vəliəhddir?”

Yəhya dedi:

“İndi böyüyübdür, Təbrizdədir. Adı Müzəffərəddin mirzədir. Hamınız deyin: "Allah vəliəhdə ömür versin!"”

Hamılıqca dedik. Bu vaxt gördüm İbrahim bəy heyran-heyran baxır. Nə o qovun yedi, nə də biz zəhrimar elədik. Bostançının pulunu verib qalxdıq.

İbrahim bəy atını Yəhya ilə yanaşı sürürdü. Mən də onun yoldaşı ilə həmcilov idim. Sözarası yoldaşına dedim:

“Axı belə məmləkətdə necə yaşayırsınız?”

Dedi:

“Əmican, hamımızın mülkümüz, əhli-əyalımız var. Bunları qoyub gedə bilmirik. Bir təhər yana-yana dözməliyik. Vətən sevgisidir, nə eləmək olar.”

Dedim:

“Şeyx Sədi neçə əsr bundan əvvəl buyurmuşdur:

"Sədi vətən eşqi doğru hədisdir,

Fəqət məhrum qalıb ölmək çətindir".

Öz arxama mültəfit olub gördüm İbrahim bəy bizim söhbətimizi eşidir. Tez ağzımı yumub, xımmı kəsdim. Bununla belə, İbrahim bəyin baxışlarından dilxor olması məlum idi. Mirzə Abbas dedi:

“Doğrudan da, allah vəliəhdə ömür versin! Siz allah, hamınız deyin "amin!"”

Hamımız "amin!" dedik. Mirzə Abbas yenə də ixtiyarsız olaraq dedi:

“Əgər vəliəhd bir az gec yetişsə idi, biçarəni diri-diri quyulayardılar....”

Hacı Möhsün ağa dedi:

“İbrahim bəyin yazdığı kimi, mətin iradəli, tədbirli bir vəzir şahın istəklərini icra etmək əzmində olub, İranda qonşuların müdaxiləsinə və təsəllütünə yol verməsə, əlbəttə, İran tərəqqi edəcəkdir. Ancaq iki gündür ki, bu səyahətnamə məni çox narahat eləyibdir. Doğrusu, mən İranı bu dərəcədə pərişan bilmirdim. Əgər İbrahim bəydən başqa bir adam onu yazsa idi, inanmazdım. Lakin İbrahim bəyin özü İran haqqında o iddiada olduğu halda, o qədər qeyrət və təəssüblə indi bunları yazmışdır. İstər-istəməz qəbul etməlisən. Hələ heç bəid deyil ki, İbrahim bəy yenə də zati qeyrət və təəssübünə görə bir para işlərin üstünə pərdə çəkib ört-basdır etmişdir.”

Mirzə Xəlil İsfahani dedi:

“Hər halda belə qalmayacaq, çünki zaman o zaman deyil. Əlbəttə, dünyanın təbii seyri öz-özünə bütün nöqsanları aradan aparacaqdır. Bundan əvvəl bütün yer üzü vəhşiliklə dolu idi. Belə xəyal eləməyin ki, Qərb millətləri elə anadan mədəni doğulmuşlar. Heç vaxt vəhşilikləri olmamışdır. Xeyr, belə deyil. Eşitdiyimə görə, İspaniyada günlərin birində baş ruhanilərin məclisində günahsız bir cavanın töhmətləndirilib yandırılması haqqında fitva verildi. Şəhər meydanının ortasında hamının gözü qarşısında çoxlu odun qalayıb, üstünə neft səpib odladılar. Ölümə məhkum olunmuş cavanı oda atmaq istəyirdilər. Bu vaxt cavan padşah Fridlan oradan keçirdi. Nə hadisə üz verdiyini soruşdu. Dedilər: "bu cavan baş ruhanilərin məclisində məhkum edilmişdir. Odda yandıracaqlar". Cavan, rəhmli padşah insanlıq və tərəhhüm üzündən dedi: "yazıq, hayıf!" Sonra tez oradan ötüb keçdi.

Müttəhimi yandırandan sonra baş ruhaniyə xəbər verdilər ki, şah meydandan keçərkən o, müttəhim cavanı görüb insanlıq və tərəhhüm üzündən dedi: "yazıq, hayıf!"

Bunun üçün keşişlər iclas təşkil elədilər, müzakirəyə başladılar. Belə qərara gəldilər ki, padşahın ürək yanğısı və hayıf deməsi şəriəti və məzhəbi təhqir etməkdir. Ona görə də gərək padşahın özü də yandırılınsın.

Bu xəbəri padşaha çatdırdılar. Xəbər verdilər ki, iş-işdən keçib, sizin özünüzü yandırmaq haqqında da qəti hökm çıxarmışlar. Padşah gecə yarı evdən tək çıxıb, baş ruhaninin evinə gedir. Evə girən kimi özünü onun ayaqlarına salıb ağlaya-ağlaya deyir:

“Doğru demişlər, mən "yazıq, hayıf!" demişəm. Lakin təhqir etmək qəsdində deyildim. Bu sözlər ixtiyarsız olaraq insanlıq və həmnövlük üzündən dilimə gəldi. İndi, allah xatirinə, mənim cavanlığıma rəhm eləyin, günahımdan keçin.”

Ruhani çoxlu düşünüb, götür-qoy eləyəndən sonra dedi:

“Sənin yandırılmağın haqqında fitva verilibdir. Onu ləğv etmək olmaz. Lakin bir dəlil çağır, qoy sənin damarına neştər vursun, qanını şüşəyə tutsun, aparıb haman yerdə oda atsinlər ki, o yanib sənin günahının kəffarəsi olsun.”

Padşah razı oldu. O saat baş ruhaninin buyuruğunu yerinə yetirdi.

İndi baxın görün ki, haman millət mədəniyyətin gözəl cəhətlərini özündə necə birləşdirmişdir. Elə buna görə də ərz eləyirəm ki, dünya vaxtilə büsbütün vəhşilikdən ibarət idi. Tədriclə islah olundu. İnşaallah, tezliklə İran da mədəniyyətin gözəl dairəsinə ayaq qoyacaq, hüquq bərabərliyi qanunları dərəcəsinə yüksələcək. Tərif olunduğu kimi, vəliəhd həzrətlərinin niyyətləri İranın gələcəyi üçün adamda böyük ümidlər doğurur.

Dedim:

“Mənim ağam, başqa millətlərə, ya məmləkətlərə Yaponiyanın Mikado kimi ağıllı padşahı rəhbərlik edir. Yada ki, milləti mətbuat və qəzetlər qeyrətə gətirir, ədiblər və filosoflar millətin

intibahı üçün əsərlər yazırlar, kitablar nəşr edirlər, onun eyiblərini açıb göstərirlər, dövlətin millət üzərindəki hüququnu, millətin dövlət üzərindəki hüququnu müəyyənləşdirib, hər bir fərdin gözü qarşısında canlandırırlar. Beləliklə, getdikcə bəxt ulduzları doğub parlayır. Belə etməsə idilər, yəqin ki, bu məqama çatmazdılar. Bədbəxtlikdən İranda bir adam görmədim ki, elə bir niyyətlə dövlətin və millətin eyiblərini qələmə alsın. O ki, İranın şairləridir, kül başlarına olsun, bütün fikir-zikirləri budur ki, bir Firon xasiyyətli, Nəmrud rəftarlıya mədh söyləyib müqabilində çolaq bir yabı alsınlar. O ki, alimləridir, nə ərz eləyim, iyrənc mövhumat içərisində boğulurlar.

"Özü azmış necə yol göstərsin?"

O da ki, ruhaniləridir, hələ təharət məsələsini şərh etməkdən başları ayılmamışdır. Kitab mağazasına gedirsən, görürsən ki, iki-üç yüz il bundan əvvəl yazılmış kitablardan başqa bir şey təlif olunmayıbdır. Əgər təzə bir kitab yazılmışsa da, məzmunu haman köhnə kitabların məzmunudur. Yalnız adını dəyişmişlər.

Bir vəzir və ya sərdar görmədim ki, qoşun quruluşu, topxana, siyasət, dövlət quruluşu, rəiyyətpərvərlik maliyyəti toplamaq qaydaları, hökumət qanunları və bərabərlik haqqında bir kitab yazmış olsun. Ümid ağacı öz-özünə göyərüb bar verməz, əgər bar gətirsə də ondan istifadə etmək olmaz. Onun meyvəsi meşə ağaclarının meyvəsi kimi acı, turş və məzəsiz olar. Amma əgər mədəni üsulla bu ağacı əkib becərsək, əlbəttə, barı ləzzətli və şəkər kimi şirin olacaq....

Amerikalılar torpağın məhsulunu mənimsəməkdən əlavə havadan da faydalanırlar. Onlar elektrik qüvvəsini də özlərinə ram edib, itaət altına almışlar. Amma bizim ölkədə o keçmiş tarixi və əzəməti ilə bircə dənə məktəb tapmaq olmaz ki, onun müəllimi təqlid elmindən başqa, məmləkətin səadəti və millətin xoşbəxtliyini təmin edə biləcək bir elmin olduğunu anlasın. Bu genişlikdə ölkədə bircə dənə qəzet çıxmır. Əgər qəzet adlı bir şey varsa, o da həftədə bir dəfə min zəhmətlə daş üstündə çap olunmuş iki tikə kağızdan ibarətdir ki, onun da mündərəcə və məzmunundan nə dövlətə, nə də millətə bir qəpiklik mənfəət yoxdur. "İran" və "İttıla" qəzetləri həmin iddiamızın canlı şahidləridir.

Otuz il bundan əvvəl Yaponiya adalarında yalnız otuz qəzet var idi. Onların hamısı cəfəng və mənasız idi. "İttıla" və "İran" qəzetlərindən də pis idilər. İndi ölkədə min qəzet, həftəlik jurnal və aylıq ədəbi-siyasi məcmuə nəşr olunur."

Hacı ... Təbrizi dedi:

"Yusif, bəsdir, bəsdir. Saat yeddidir. Biri gün axşam bizim evə təşrif gətirəcəksiniz, söhbəti orada başa çatdırarsınız."

Dedim:

“Təbrizdə iyirmi gün sizə zəhmət vermişik, daha bəs elər, burada zəhmət çəkməyin.”

Dedi:

“Məqsəd dostları, yoldaşları bir yerə toplayıb söhbət eləməkdir, zəhmət məsələsi ortalıqda yoxdur. Təarüf-zad da lazım deyil. Əlbəttə, ağalar birisi gün axşam bizə təşrif gətirəcəklər.”

Məclis dağıldı, mən də evə gəlib yatdım.

Səhər tezdən durub yeganə xalığın dərğahına iki rükət namaz qıldım. Birdən otağın qapısını taraqqa-taraqqla döydülər. Namazı qılıb qurtarandan sonra dedim:

“Kimdir?”

Məhbubə dedi:

“Yusif əmi, mənəm.”

Məhbubənin səsinə eşitcək təşvişə düşdüm. İbrahim bəyin əhvalının qarışdığını düşündüm. Tələsik soruşdum:

“Xeyir ola, nə xəbər var?”

Məhbubə dedi:

“İnşaallah, xeyirdir, sizə müjdə gətirmişəm. Allaha şükür, ağa öz-özünə dikəlib, əlilə buz qabına işarə elədi. Bildim ki, su istəyir. Verdim, içdi. Sifəti çox aydın və fərəhlidir. Sizə müjdə gətirdim ki, gəlib görəsiniz, dikəlib mütəkkəyə söykənibdir.”

Mən ondan soruşdum:

“Hacıyə xanım haradadır?”

“Bəyin yanında yatıbdır,” -- dedi.

Dedim:

“İndi ki, Hacıyə xanım yatıbdır, durana qədər mən ora gələ bilmərəm. Sənin müştuluğun mənim gözüüm üstə. İndi get, sonra gələrəm. İnşaallah, yavaş-yavaş durub söhbət də elər.”

Məhbubə elə sevincək idi ki, sanki dünyaları ona vermişdilər. Bir saatdan sonra gedib gördüm doğrudan da dünənkinə görə İbrahim bəyin rəngi-rufu çox dəyişilibdir. Toxdamaq əlamətləri üzündən aydın görünürdü.

Məhbubə dedi:

“Çay dəmləmişəm.”

Dedim:

“Gətir.”

Gətirən kimi piyaləni əlimdə tutub dedim:

“Bu çay İrandan gəlibdir, için.”

İbrahim bəy o saat "Ya həqq, ya mədəd!" deyib çayı içdi. Lakin içərkən gözlərindən yaş axırdı. Mən onun yanında oturub, ayaqlarını ovub dedim ki, yenə də kotlet bişirsinlər.

Axşamüstü bağçada idim, gördüm bir qara ərəb balası gəlib, Hacı Məsuda bir məktub verdi və qayıdıb getdi. Hacı Məsudu çağırdım, gəldi. Soruşdum:

“Məktub kimdəndir, haradan gəlibdir?”

Dedi:

“Qonşunun qızı Balaca xanıma məktub yazıbdir.”

Dedim:

“Hərçənd ki, özgə məktubunu oxumaq yaxşı deyil, amma Saleh əfəndinin tapşırığına riayət etmək lazımdır. Qafil olmaq düzgün deyil.”

Məktubu açıb oxudum. Bu məzmununda yazılmış idi:

"Sadiq dostum Məhbubə xanıma, sadiq dostu tərəfindən.

Mənim əzizim, sevimlim, hörmətlim, Məhbubə xanım! Üç gündür ki, mən də sən kimi pərişan və könlü xəstəyəm, fəqət bizim aramızda olan fərq bundan ibarətdir ki, sən halının pərişanlığı və kefsizliyin eşq ordusunun hucumundandır, mənim isə küdurətim qəzəb, qeyrət və təəssübdəndir. Ona görə ki, yuxuda görə biləcəyimə gümanım getməyən əhvalatı ayıqlıqda görüb tamaşa etməli oldum. On iki il dostluq edib, iki bacı kimi bir-birimizə məhəbbət bəsləmişik, sədaqətlə, üzdə və daldada vəfa və dəyanətlə üns tutmuşuq. Sən bu sədaqətli zəlil dostundan

heç bir təqsir və tərk-i-ədab üz verməmiş, öz evindən onu təhqir və hörmətsizliklə qovdun. Sənə qulluq etməkdən onu məhrum etdin. Halbuki:

Vəfadan başqa təqsirim yox idi.

Haman saatdan titrətmə-qızdırmaya düşər olmuşam, hələ indi də özümə gələ bilməmişəm.

Dostlardan ayrılmaq, vallah, çətindir.

Bilmirəm mənim günahım nədir? Mən sədaqət, dostluq, vəfa naminə sənə yaxşılığını istəyib, nəsihət ünvan ilə dünya və aqibətin məsləhətini söylədim. Təəssüflər olsun ki, mənim sözlərimi başqa cür qəbul elədin. Deyəsən, mənim dostluq nəsihətlərimi şəxsi qərəz hesab elədin. Halbuki İbrahim bəy mənim süd qardaşımdır. Anam ona süd vermişdir. Biz onunla bacı-qardaş, mənim başqa bir xəyalım ola bilməz. Sənə hər nə demişəm, hamısı xeyirxahlıq üzündən, həmişəbahar sifətinin rəngi və tərəvətinin yenidən cəlvələnməsi xatirəsi və insanlığa hörmət naminə idi. Əlbəttə, kamil insan elə bir iş görməz ki, onun qiymətli cəvahirləri özlərini sərraf adlandıran cahillərin nəzərində məfrəgə çevrilsin. Sənə əməllərin isə yaxşı da olsa, pis də olsa, xalqın gözündə qəbahət və eyibdir.

Aqıl adam gül-çiçəyi tapdalayıb məhv etməz.

Ağıllı və kamil adam hər yerdə, xüsusilə tərbiyəsiz ərəb qızlarının olduğu bir məclisdə öz eybini açıb danışmaqdan çəkinməli, onların istehzasından qaçmalıdır. "Töhmətə rast gələcəyiniz yerdən qaçın" -- demişlər.

Sənə məhəbbət macəran hər bir bazarın başında danışılır. Hərçənd ki, mən sənə dostun kimi onların cavabını verirəm. Lakin nə eləmək olar. Rüsvayçılıq təştə damdan düşüb, cingiltisini aləm eşidibdir. Sən evdə oturub, qapını çəkib üzünə bağlamısan, eşikdən xəbərin yoxdur ki, nə həngəmdir.

Ağızlarda gəzir rüsvayçılığın.

Mənim dostluq, yoldaşlıq və rəfaqət aləmində vəzifəm bundan ibarətdir ki, həmişə sənə məsləhətini deyib göstərim, sənə iltifatsızlığından inciməyim, təhqirlərin müqabilində

dostluğumuzu qırmayım. Əgər sən məni min dəfə yanından qovsan da, yanına çağırısan da, atsan da, tutsan da mən səndən inciməyəcəyəm və dostluq borcunu yerinə yetirəcəyəm.

Məni qovsan da qapıdan, gələrəm pəncərədən.

Sənin işıqlı könlün yaxşı bilir ki, mən əvvəlki dostluq haqqını əsla itirməmişəm, əhdü vəfada həmişə möhkəm dayanmışam.

Vəfa gülşənimə dəyməmiş xəzan.

Dostluq və sənə məhəbbət binası ürəkdə elə möhkəmdir ki, heç bir hadisənin fırtınası onun əsasını sarsıda bilməz. O mətin qala Krupp topları ilə belə dağılmaz. Bununla belə, yenə də sənə deyirəm:

Sənin könlünün güzgüsü saf və hər bir küdurət və xəyanətdən təmizdir. Sənin bütün fikir və xəyalların müqəddəs və pakdır, hər cür qərəzdən uzaqdır. Lakin nə etmək olar ki, xalqın nəzərində onlar mənfur və mərduddur. Belə olduqda hər bir ağıllı kişi və qadının vəzifəsi şəxsi ad-sanını və heysiyyətini qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Adam gərək elə rəftar eləməsin ki, onun hərəkətlərindən başqalarının könlü sınsın, özgələrinin ürəynə xal salmış olsun. Belə bir adam heç kəsdən məhəbbət görməz, onu heç bir məclisdə yaxşı qarşılamazlar, hamı ondan qaçar, hər bir kəs ona yanaşmaqdan imtina edər. Bunları yazmaq səni ürəkdən sevən dostunun vəzifəsidir. Mən bunlar üçün sənin boynuna minnət qoymaq fikrində deyiləm. Fəqət deyirəm:

"Görməsin aqıl gərək bir iş ki, peşmanlıq verər".

Dostlara dostluq edirsən, bu işin yox minnəti,

Düşməne versən öyüd, onda səfalı dostsan.

Keçmiş adamlar gözəl sözlər söyləmişlər. Biz gərək onların göstərişlərinə əməl edək:

Dost odur ki, sənin bütün eybini

Güzgü kimi dik üzünə söyləyə.

Düşmən üzdə susar, dalda danışar

Daraq kimi min dil ilə özgəyə.

Kaş dünən gecə bizdə olaydın, öz gözünlə görə idin ki, bu tərbiyəsiz ərəb qızları ilə gecə yarısındanək necə dalaşıb, sənin təmizliyini müdafiə eləyirdim. Onlar məni də səninlə bir tutub dedilər elə roman oxuyanların axırı belə olar, onlar nəhayət eşqə, sevgiyə qoşulurlar. "Bon-bon, nu-nu" eləyib, firəng dilini bilməklə fürsət eləməyin səmərəsi bundan başqa bir şey ola bilməz.

Qorxuram inciyəsən, yoxsa uzundur mətləb....

Ola bilsin ki, bu vaxtadək özün də dostunu evindən qovmağının qəbahətini başa düşübsən, eybi yoxdur:

Eşqin bu kimi ədəsi boldur,

Təsbihə xaç eyləyən də oldur.

Sənə sağlq diləyən və səni sevən həqir, fəqir Rəfiqən".

Məktubu əvvəlindən axırınadək oxudum, yenə də zərfin ağzını yapışdırdım, Hacı Məsudə verib dedim:

"Apar ver Məhbubəyə, cavabını yazandan sonar gətir, mən oxuyum. Ola bilsin cavabında elə bir şey yazar ki, onun səlahinə olmaz. Ancaq o anlamasın ki, mən bilmişəm."

Hacı Məsud məktubu apardı. Sabahı gün cavabını gətirib mənə verdi. Məktubun cavabı belə idi:

"Məhbubə tərəfindən rəfiqəsinin məktubunun cavabı:

Bu məktub Məhbubə tərəfindən öz sadıq rəfiqəsinə yazılmışdır. Mənim əzizim! Sənin məktubunu alıb, diqqətlə, dönə-dönə oxudum. Sən öz aləmində bu şairanə sözləri və ədibanə yazıları guya dostluq və səmimiyyət vəzifəsi üzündən yazmısan. Kaş mənim əhvalım Leylinin

zölfü kimi pərişan olmaya idi, bəsirət gözlərim isə Züleyxanın gözləri kimi işıqdan düşməyə idi, yaxşı təbim və bir də hər bir incəliyi seçən qüdrətim olaydı ki, sən bu məktubuna cavab verməkdə aciz qalmaya idim. Öz acizliyimə və bacarıqsızlığıma etiraf etməyə idim. Fikrin və qənaətin səhv olmasa da, yazdıqların düzgün deyil. Əlbəttə, qədim zamanlarda dostluq əsasları çox möhkəm idi. Məhəbbətin ülviiyyəti dünya malının həvəsinə düşmək dərəcəsinə alçalmamışdı. Sədaqət süfrəsi başında duz-çörək kəsmiş dostlar onun haqqını uzun illər boyu itirməz, həmişə bahar gülü kimi tərəvətini məhəbbət və yeganəlik buludundan sezən vəfa etibar yağışı ilə artırır. Üzdə və daldada yekdillik tellərini möhkəmləndirər və bir-birinin hörmətini saxlardılar.

Dostluq yolunda öz malını, canını qurban verib dilinə bir kəlmə belə söz gətirməyən, dostluq yolunu badamın içindəki məğzinin iki ləpəsi kimi canbır, qəlbbir başa vuranlar az olmamışlar. Mən heç nəyi bilməsəm də, dostluq qədrini və borcunu yaxşı bilirəm. Dostluq yolunun ilk mənzimi dost yolunda dostun yolunun ilk mənzimi dost yolunda dostun malından və canından keçməsidir. Dostun öz dostuna nəsihət verməsi də onun əsas vəzifələrindəndir.

Mənim əziz rəfiqəm! Sən kələfin ucunu itirmisən. Elədiyin nəsihətlərdən belə məlum olur ki, məni dəli hesab edirsən. Sən hələ dəliliqlə eşq və eşqbazlıq arasındakı fərqi anlamamısan.

Aşiqə səbr et demək, əlbəttə ki, əfsanədir.

Təəssüf ki, mən aşiq deyiləm, əgər aşiq olsaydım, özümü dünyanın xoşbəxtlərindən biri hesab edərdim. Kaş mən də aşiq olaydım. Mənim də adım Züleyxa, Leyla, Əzranın adları kimi şairlərin və ədiblərin kitablarını zینətləndirəydi.

Mənim əzizim, eşq tamamilə başqa şeydir. Eşqin əzəməti o qədər alçalmamışdır ki, sən onu oyuncaq adlandırırsan. Sən hər bir sözündə "eşqbazlıq" ifadəsini işlədirən. Eşqi oyuncaqla bərabər sayma, sən üçün eyibdir. Oyun oyundur, məhəbbət də məhəbbətdir. Bundan əlavə, mən bunların ikisindən də uzağam.

Rica edirəm, bundan sonra kədərli ürəyimi yersiz məzəmmətlərlə incitməyəsən.

Allah sənə əcr versin.

Mənə baxsan məhəbbətlə nəzər qıl,

Yanar könlün, gəl ahıldan həzər qıl!

O ki, yazmısan guya mən səni öz evimdən qovdum, əsla belə deyildir. Bu böyük bir böhtandır. Bəy yalnız və pərəstərsiz idi. Xəstənin qayğısına qalmaq vacib olduğuna görə ürəyim onun yanında idi. Buna görə də oraya tez getdim. Bu tez getmə bir də onun üçün idi ki, sən eşqbazlıqdan az danışasan, mənimlə həmdərd olmasan da bari sakit dayanasan. Mənim pərişanlığımı eşqbazlıq hesab etməyəsən. Hər halda sizin dediyinizi qəbul etsəm də, bu yenə də kənizin öz ağası və ixtiyar sahibinə sədaqətini və vəfalılığını göstərəcəkdir. Ancaq bu sözlərin nə faydası var. Sən ki, bu əhvalatdan uzaqsan, belə şeyləri bilməməkdə də sənin təqsirin yoxdur.

Məhəbbət eləyib təşrif buyursan.

Bu ev öz evindir, can sənə qurban!

Səni istəyən Məhbubə."

Mirzə Abbasın evindən bir az şirni gətirmişdilər. Alıb Hacıya xanımın qulluğuna göndərdim. İbrahim bəyin əhvalının yaxşılaşması məni çox sevindirmişdi. Bu gün keçmiş günlərə nisbətən halı yaxşı idi. Hərəkətlərindən xoşuna gələn əlamətlər görünürdü.

Axşamüstü mən Hacıya xanıma dedim:

"Bu gecə məni Hacı ... Təbrizi qonaq çağırıbdır. Əgər izin versəniz gedərəm."

Buyurdu:

"Get."

Getdim, hələ heç kəs gəlməmişdi. Qonaqlar yavaş-yavaş gəlib toplaşdılar. On iki nəfər idik. Məclisdə tanımadığım bir adam var idi. Guya Firəngistandan gəlmişdi. Çay içdikdən sonra yenə də qonaqçımız olan Hacı zarafat eləməyə başlayıb dedi:

"Yusif əmi, de görüm Təbrizdə nələr gördün?"

Dedim:

“Mən ki, bir şey görməmişəm, amma bəy əfəndi gördüklərini yazıbdır.”

Dedi:

“Mən ölüm, di söylə!”

Dedim:

“Bir şey də görmüşük, lakin İbrahim bəy yazmayıbdır.”

“O nədir,” -- deyə soruşdu.

Dedim:

“Günlərin birində sizin hücrənizdə əyləşmişdik. Poçt qulluqçusu sizin qardaşınızın məktublarını gətirdi. Orada başqa bir adam da var idi. O soruşdu:

“Mənim adıma məktub varmı?”

“Bu iki zərf sizin adınızadır,” -- dedi və məktubları çıxarıb verdi.

O adam məktubu zərfin içindən çıxarıb paketi İbrahim bəyə tərəf tulladı, guya külək onun yanına apardı. Ancaq məlum idi ki, bu işi qəsdən elədi. İstədi İbrahim bəy onun ünvanı, ləqəbləri və şanınin yüksəkliyini anlasın. İbrahim bəy də mətləbi duydu, yavaşca gözaltı baxıb dedi:

“Möhtərəm Hacı ağa, zəhmət çəkib bu qədər ləqəbi yazmaqdan daha yaxşı olardı ki, bir kəlmədə xülasə eləyib yazsa idilər ki, Allahın hüsuruna çatacaq.”

Hacı gülümsəyib dedi:

“Nə eləmək olar, indi rəsm belədir ki, hər kəsin şəninə və rütbəsinə görə ünvan yazsınlar.”

İbrahim bəy dedi:

“Bu nə rəsmidir? Əziz vaxtlarını bu kimi boş, məsrəfsiz sözləri yazmağa onları məcbur edən nədir?”

Burada on altı kəlmə söz var: "Səmimilik ifadə edən bu ərizə Təbriz Darüssəltənəsində yüksək məqamlı, cənab, müstətab, ləqəblərə ehtiyacı olmayan böyüklərin, tacirlərin ümdəsi, əyan-əşrafın seçilişi, xalqın böyüyü, əziz qibləmiz, başımızın böyüyü məşhur xərəzi Ağayi Hacı Ağa Qaracadağının (Allah onun yüksək iqbalını əbədi etsin) yüksək xidmətinə çatıb, nəzərindən keçiriləcəkdir".

İbrahim bəyin qanı qaraldı. Hacı da bədməstliyə başladı. Sizin qardaşınız qəhqəhə ilə gülürdü. Az qalmışdı ki, əlbəyaxa olsunlar. Xərəzi Hacı Qaracadağı küsdü, qeyzlə durub getdi.”

Firəngimaab nəbələd kişi idi:

“Doğrudan da, nə qədər mənasız və axmaq rəsmlərdir. Heç bəid deyil ki, yavaş-yavaş Allahlıq ləqəbi də onların şanlarına şikəstlik gətirə.”

Fransada prezidenti bircə "müsyö" kəlməsilə yazırlar. Bununla da onun şan və cəlalı tükün ucu qədər əksilmir. Əslən onlarda iki ləqəb yoxdur ki, yazsınlar da. Birinə xitabən məktub yazarkən nə kitabda, nə də məktəbdə ikinci ünvan görməmişlər. Onlar uşaqlıqdan ikinci ləqəb eşitməmişlər. Mən bilmirəm bu İran camaatı cəfəng sözlər tapmaq üçün öz əziz vaxtlarını nə üçün hədəfə verir. Nə üçün bu çətin, ağır təklifləri xalqın boynuna bağlayırlar. Kitablarda və məktublarda o qədər məsrəfsiz, dolaşqıq sözləri mətləbə qatırlar ki; kitabları və məktubları qəlizləşir. Belə ki, adam bir saat oxuyandan sonra heç nə başa düşmür. Mətləbin nə başı var, nə

də ayağı. "Tarixi-Vəssaf"ı üç dəfə oxumuşam, indi onun bir kəlməsi də yadımda qalmayıbdır. Ay insafsız, adam da bu qədər zəhmət çəkib özünə lənət qazanar? Elə bir adam tapmaq olmaz ki, onu oxuyub müəllifinə lənət oxumasın. Ona görə ki, əslən bilinmir ki, Çingiz nə qələt dartmış, nə kimi zülmələr etmiş, bunları nə üçün, nəyin xatirinə eləmişdir? Yaxud, Hülaku nə kimi əbəs iş görmüşdür. Bütün bunlarla birlikdə belə bir çətin kitabı verirlər məktəbli uşağın əlinə. Yazıq uşaq oxuyub bir şey başa düşməyəndə ağac-fələqqə ortalığa gəlir. Halbuki müəllim özü də o kitabdan bir şey anlamır. Müəllif isə onu yazarkən məzmunu nəzərə almayıb, özünü göstərmək, izhari-fəzl etmək üçün harada bir çətin lüğət varsa, onu öz əsərinə daxil etmişdir.

Bir insaflı yazıçı yazır ki, iranlıların əcəb tamaşalı inşası var. Yazılarının elə bir kəlməsi yoxdur ki, oradakı yalan şahidsiz və sübutsuz olmasın. Hara ki, "vasil" sözü gəldi, hökmən gərək "hasil" sözü də gəlib quyruğuna yapışsın. Nə vaxt "vücut" kəlməsini gördüm olmadı ki, "zicud" kəlməsi onun yanında gəlməsin, "Məzac" -- "vəhac"dan ayrılmır, birinci səhifənin axırında "druq" oxudunsa əlbəttə ikinci səhifənin əvvəlində "bifruq" görəcəksən, "xidmət" də ki, "rüfətsiz" ola bilməz! Yazmışlar ki, günlərin birində neçə nəfər ağzı yava bir yerə toplaşmışdılar. Şərdən, nəsrədən hər hansı nə yazmışdısa o məclisdə oxuyur və öz əsəri ilə öyünürdü. Ədiblərdən biri qurşağındakı lülələnmiş kağızı vüqarla çıxarıb, təmtəraq və tam iftixarla oxumağa başladı: "Qələmin bulutlarından sızan yağışla söz gülüstanını həmişə yaşıl saxlayıb, onun tərəvətini artırən təbimin yüksəkliklərdə pərvaz edən şahbazı öz əlvən qanadları ilə mənə çiçəklərini boyuyub zinətdəndirir, indi qəzavü qədər kimə sürətlə çapan hümmətimin atını səyirdib şər bəzmində həqiqət çiçəklərini süsləmək, fikir yengəsi vasitəsilə bakir sözləri xəyal örtüyü arxasından çıxarıb bəlağət gərdəyinə gətirmək, şahidi-məqsudun üzündən qəm və kədər ləkələrini fəisahət rayihəsilə silmək, kərəm qədəmini kani-kərəmət qəsrinə basıb, zəmanənin nəhəngindən ürəyimi...."

Elə buraya çatanda, bir bucaqda əyləşmiş, saçları pırtlaşıq bir kişi ucadan bağırır dedi:

"Ay atası filan, dinsiz, nə deyəcəksən tez de, məndə ki, hövsələ qalmadı; bu "kina-kərəm"lərin nə qədər davam eləyəcək, axırı nə olacaq. Ay xalqın canının düşməni, bu yava sözləri yazmaqdan məqsədin nədir? Bir de biz də anlayaq, bu ədiblərdən hankısı desə ki, mən anladım, qələt eləyir. Desin görək nə anlayıbdır. Hələ bu qədər yava-yava danışığınız adamın zəhləsini tökən bir əda ilə söyləməyiniz bəs deyil, özünüzdən də razısınız, təvəqqeiniz var ki, məclisin yuxarı başında əyləşəsiniz, istəyirsiniz ki, yol gedəndə sağınızda-solunuzda qaravul-yasavul dayanıb camaata desin ki: "Yol verin, kənara çəkilin, ədib gəldi". Kül sizin başınıza olsun! Bu fəzilətinizdən dünya və axirətdə özünüzdən nə yadigar qoydunuz ki, onunla dövlət və millət fəxr eləsin, yaxud ondan yoxsullara bir xeyir dəysin? Dəlinin biri dəli, heç anlayırsan ki, bu faydasız, boş sözlərlə camaatı məəttəl eləmisən? Ömrünün iyirmi ilini naqqallığa sərf eləmisən, indi bir sətir boş cəfəng sözü şərh etməkdə aciz qalmısan. Sizdən soruşuram söz mənaya tabe olmalıdır, ya mənə sözə? Siz özünüzdən və bizim vaxtımızı bu cür tələf eləyib qurtarınca, firəngli öz biliyi ilə bir maşın icad eləyir. Onun mənfəətindən bir kürur frank qazanır, gecəni də asudəliklə yatır. Siz isə sabah bir fironisifət zalımdan beşcə tümən ənam almaq üçün gecə üç dəfə yuxudan durub şam yandırır, yalan-palandan tapıb şər yazırsınız."

Xülasə, saç pırtlaşıq kişi çox danışdı. O, sadə danışığına görə sözlərindən ədiblər bir şey başa düşmədilər. Bəli:

Aşınalar anlayarlar bir-birin.

Mirzə Abbasdan bu adamın kim olduğunu soruşdum.

Dedi:

“Mazandaranlıdır. Marseldə sakın olub, İran üçün əmtəə alıb göndərir.”

Öz-özümə dedim: "Kaş İbrahim bəy burada olaydı. Necə də onun zövqünə uyğun adamdır!"

Hamını şama dəvət elədilər. Gedib süfrə başında oturdum. Xörək yeyildi. Şamdan sonra Hacı Möhsün ağa soruşdu:

“Yusif əmi, "Səyahətnamə"də qeyd olunmuş bu "Möhtərəm vücud" kimdir? İbrahim bəyi vəzirlərin, başçıların və bu kimi adamların yanına aparıb ona bələdçilik edən kim olmuşdur?”

Dedim:

“Kırmanlı Məşədi Həsən bələdçilik eləmişdir. O da Hacı xanın köməyi və məsləhəti ilə olmuşdur. Bu Məşədi Həsən hər şeydən xəbəri olan bir yaxşı adamdır. İbrahim bəyə söz veribdir ki, ayda bir məktub göndərüb Tehranın, bəlkə də bütün İranın vəziyyətini olduğu kimi yazsın. Çox məlumatlı, bir neçə dil bilən adamdır.”

Yenə də Hacı soruşdu:

“Çox gözəl, bəs bu "möhtərəm vücud" hansı qanunu yazıbdır?”

“Mən öz gözümlə görməmişəm,” -- dedim.

Yenə də o mazandaranlı sözə başlayıb dedi:

“Baba, allah xatirinə, İranda qanun harada idi? Orada nizam-intizam nə qayırır? Arabir deyirlər şahın buyruğuna görə sərxoş adamları tutub cərimə eləyirlər. Sonra özləri haman cərimə babətindən aldıkları pulu çaxıra verib aşkara içirlər. Qumarbazı əzab-əziyyətə düşər edib, kətək gücünə ondan aldıkları pulu özləri fahişəyə, cındaya verirlər. Qanunum hökmü gərək hamı haqqında eyni dərəcədə, istisnasız icra edilsin. Qanunu icra edən orqan gərək qanunverici orqandan tamamilə ayrı olsun, gərək cərimənin hökmünü biri versin, cəriməni başqası alsın və o hökmü yerinə yetirsin. Cərimə verənlə cərimənin ödənilməsi haqqında hökm verən hakim küçə-bazarda bir-birinə rast gəldikdə bir-birlərini tanımamalıdırlar. Cərimə verən həmin şəxsin hökmü ilə dünən filan qədər cərimə verdiyini bilməlidir. Əgər qanunda xüsusi şərtlərə yol verilməsə, onda hər kəsin haqqında bir cür icra olunur. Qanuna hamıdan əvvəl hakim özü tabe olmalıdır.

Qanuna riayət etməkdə, hökmü icra etməkdə hakimlər gərək heç bir tərəfgirliyə yol verməsinlər. Hambal birinin on qara pulunu yesə cəzalanmalıdır. Əgər həmin cinayətə başçılardan birisi mürtəkib olsa, o da eyni cəzanı almalıdır.

Bizim İranımızda qanun adında kağız üzərində bir hərf belə yoxdur. Əgər bir adam desə ki, vardır, yalan deyir. Ancaq İranda hakim, ya rəiyyət, hərbi və ya adi vətəndaş olmasından asılı olmayaraq hər kəsin kəlləsi bir qanun qalasıdır. Görürsən kişi gedib öz xahişi ilə sərbaz olur ki, qolçomaqlıq eləyib, hamıya zor desin. Əgər, işdi, onun daxil olduğu qoşun hissəsi səfərə çıxmalı olsa, bir fəhlədən, hambaldan icarə eləyəcək, adını, paltarını ona verəcək, öz yerinə göndərəcəkdir. İndi "ya allah, babam, get səfərə" -- deyər sağını-solunu bilməyən hambalları təcrübəli hərbiçilər yerinə müharibəyə göndərəcəklər. O da ki, bilməyəcək, "sağa dön" nədir, "sola dön" nədir. Hamısı onün üçün birdir.

Qanun olsaydı, sərtpin nə həddi var idi ki, sultanı hərbi qulluqdan azad eləsin, yaxud sərhəng nəçidir ki, sərbazı vurub öldürsün. O, dövlət xəzinəsindən maaş alır, daha sərbazın ölüm-dirimi sərhəngin ixtiyarında olmamalıdır.

Qırx ilin ərzində İranda vur-tut qırx karxana açılıbdır -- bez, büllür, çini qab, buz, dəri, kibrit, şəkər, mahud və s. Filan maşını, filan çərxi, filan vəsaiti almaq üçün hey puldur ki, bir ucdan firəngistana göndərilər. Bunlar da gəlir İranda məsrəfsiz yatıb qalır. Məzəli budur ki, padşah hökm edir ki, bəzi şeylərin alınması üçün göstəriş verilsin. Xarici işlər naziri o dəqiqə hazır olub şaha ərz eləyir: "Bəli, qurbanın olum, yazaram filan səlahiyyətli nazir tədarük görər". Bundan

istifadə edərək üç-dörd məclisdə hər kəs bacardığı qədər qarətçi və talançı quldurlar kimi öz payını həmin fərmayışdan ələ keçirir. Pul gedir, amma nə gəlir -- məlum deyil.”

Bəs nə üçün olmadı? Necə oldu? -- "Qanun yoxdur, qanun yoxdur" -- deməklə özündən çıxdı. Ağzına gələni deməyə başladı. Qonaqımız Hacı dedi:

“Cənab Rza xan, siz özünüz də bir vaxt bu başçılardan biri idiniz. Amma sərhəng-sərtilərin eybini indi açıb söyləyirsiniz. Məlum olur ki, bu sözləri deməyə sizi firəngimaablıq məcbur eləyir.”

Rza xan dedi:

“Xeyr, əsla! Bunu göstərmək üçün mənim min şahidim var. Mənim vicdanım belə nökrəçiliyə razı olmadı, ona görə də əl çəkdim. İndi alnımın təri ilə bir tikə çörək yeyirəm. Atadan-babadan nökrəçilik eləmişəm. Bizim atalarımız üzürlü idilər. O vaxt barbarlıq zamanı idi, onlar da başqaları ilə bir məsləkdə idilər. Lakin indi mən baxıb görürəm ki, Fransa qoşununda bir kapitanın hüququ, vəzifəsi nədir, mənimki nədir. Əgər başqa yoldaşlarım kimi başımı aşağı salıb getməsəm, mümkün deyil. Əgər onlarla yoldaşlıq eləsəm öz nəfsimin və vicdanımın yanında başı aşağı olacağam. Buna görə də boynumdan atdım. Baxıb gördüm ki, belə hallarda insanlıq mədəniyyət qoxusu firəngimaablıqdan daha aydın saçılır. Mən bu məsləki bəyəndim, mədəniyyət yolunun yolçusu oldum.”

Mən ərz elədim:

“Xan ağa, sizin nəzərinizcə İranda qanun hökm sürə bilərmimi?”

Gülüb dedi:

“Qanun canlı bir şey deyil ki, onu yaratmaq bəşər qüdrətindən xaric olsun. Qanun qəbul edilmiş şərtlərdən ibarətdir. Misal üçün dünənədək bir batman əlli misqal idisə, bu gün yetmiş misqal qəbul olunur. Lakin bu qanun o vaxt ümumi xarakter kəsb edə bilər ki, əvvəlcə hökumət öz anbarında olan taxılı hamı çəki ilə təbəələrə satsın, onda hamı qanuna tabe olacaq.”

Dedim:

“Əlli misqalı yetmiş misqal etmək üçün elm lazımdır. Gərək hər kəs bilsin ki, əllinin üstünə iyirmi artırılrsa, yetmiş olar.”

Dedi:

“Elə haman iyirmini əllinin üstünə gəlsən yetmiş olar. Amma yetmiş iki yüz yetmiş yeddiyə bölüşdürmək üçün geniş elm lazımdır. Batmanı yetmiş misqal eləmək üçün qəti bir hökm kifayət edər. Bölüşdürmək elmi də elə haman hökmün içində olacaq. Düzgün hökm o vaxt baş tutar ki, məktəblər tədarük edilsin, bacardıqca xarici ölkələrdən onlara lazım olan vəsaiti, professor və müəllimi çağırmaq haqqında ciddi işlər görülsün.”

Mən dedim:

“Xan ağa, eşitdiyimə görə qanunun işi o qədər də asan deyildir ki, bu tezlikdə onun xeyir-bərəkətindən faydalanmaq mümkün olsun. Bundan əlavə, deyirlər müsəlmanların əlifbası çox çətin və mənasızdır. Əlifbanın çətinliyi üzündən təlim-tərbiyədə avropalılarla on il təfəvüt ortalığa çıxır. Məsələn, əgər bir müsəlman uşağı avropalı bir uşaqla eyni zamanda dərs oxumağa başlasa, avropalı uşaq öz təhsilini müsəlman uşağından on il tez başa çatdırar.”

Rza xan dedi:

“Şübhəsiz ki, bizim əlifbamız mənasızdır, onun çətinliyi və dolaşıqlığı da məlumdur. Amma onu islah etmək maarif idarəsinin vəzifəsidir. Əlbəttə, əgər maarifimiz olsa. Lakin bu məsələnin qanuna heç bir dəxli yoxdur. Bunun tayı göz qabağındadır. Yaponların əlifbası bizimkindən min dəfə çətinidir. Yapon dili və ədəbiyyatını bilmək üçün gərək heç olmasa, on beş min heroqlif öyrənəsən. Tədrisin qarşısında duran bütün bu maneələrə baxmayaraq bu millət az bir müddət ərzində elm, sənət, ölkəni idarəetmə, rəiyyətin rifah halının təmini rüsumundan, vergi toplama, mədəniyyət kəsbetmə, gözəl əxlaq və ədəbiyyat sahələrində iki yüz ildən artıq bu yolda gedən Qərb ölkələrini ötüb keçdi, özünü onlardan irəli atdı. İndi yaponların on dörd ali məktəbi, üç yüz orta məktəbi, əlli səkkiz min ibtidai məktəbi vardır. Elə bu məktəblərin dövlətindən ölkənin dörd yüz həştad milyon lirə illik mədaxili və məxarici vardır. Özü də elə bir sənaye sahibidir ki, bu gün alimləri heyran edibdir. Qoşun nizam-intizamı və qorxmazlıqlarını tərifləməklə başa gələn deyil. Çinlilərlə müharibədə öz qəhrəmanlıqlarını və qüdrətlərini yer üzünün bütün dövlətlərinə göstərdilər. Hərçənd ki, Qərb dövlətləri əlbir olub onu öz fəthatının səmərəsindən istifadə etməkdən müəyyən dərəcədə məhrum etdilər, lakin şübhə yoxdur ki, az bir zamandan sonra Qərb dövlətlərinə də əl uzadacaq, onları Şərq mənafeyindən əl çəkməyə məcbur edəcəkdir. Bu mənim

öz əqidəmdir, əgər diri qalsaq Şərqi və Qərbi xalqlarının qanı ilə yaşıl dənizin Qırmızı dənizə təbdi olduğunu görürük.”

Mirzə Abbas dedi:

“İbrahim bəy də bu müharibənin sonunu belə yazmışdır: "Hər halda görünür uzun sürəcək, bu tezlikdə qurtarana oxşamır".

Rza xan dedi:

“Doğru yazıbdır, elədir ki, var. Mətləb uzundur. Bu işləri zühura gətirən yalnız bir nəfərin qeyrət və həmiyyətidir ki, o da həmin imperator Mikadodan ibarətdir. Bu Mikadonun əcdadı özlərini göylərin övladı adlandırırdı. Aşağı siniflərə mənsub olanlardan heç biri onların üzünü görə bilməzdi. Yalnız dərəcəyi adlanan böyük hakimlər ildə bir dəfə imperatoru görə bilirdilər. Onlar da, indi İranda olduğu kimi, əhali ilə istədikləri kimi rəftar edirdilər. Təbələri satın alınmış qul kimi döyür, öldürür, cərimə edirdilər. Nəhayət, bu xoşbəxt cavan şahlıq taxtında əyləşdi. Birdən-birə böyük bir yığıncaq çağırdı. Oraya əhalinin bütün silklərinə mənsub olanlardan -- vəzirlər, yüksək rütbəli dövlət xadimləri, qoşun başçıları, tacirlər, müxtəlif peşə sahibləri iştirak edirdilər. Makido özü şəxsən mələkənin qolundan tutub yığıncağa daxil oldu. Oradakılara xitabən buyurdu:

“Sizi buraya çağırmaqdan məqsəd mühüm bir mətləbi söyləməkdən ibarətdir. Fikrimcə, bu mətləbi söyləməyin çoxlu xeyri və mənfəəti vardır, mənim də, sizin də ondan boyun qaçıрмаğımız haramdır. Bilin və agah olun ki, sizin Mikadonuz sayılan və yüz iyirmi birinci padşah hesab olunan mən Moçoqsud bu gün öz əcdadımın bütün adət və xasiyyətlərini tapdalayıram. Onlar özlərini məbud və ya göylərin oğlu və sizi öz bəndə və qulları hesab etdiklərinə görə böyük səhv və xata etmişlər. Mən sizə deyirəm: bu saatdan etibarən mənimlə sizin aranızda qardaşlıq və bərabərlikdən başqa bir münasibət ola bilməz. Bu şahlara məxsus olan bütün səltənət imtiyazları və mənəvi hüquqları sizə bağışladım. İndi özümü sizlərdən biri hesab edirəm. Bu gündən etibarən parlament təşkil edin, millətin məşvərət məclisini düzəldin. Yapon dövləti və millətinin səadəti üçün lazım olan nə varsa hazırlayın. Bu müdafiənin birinci vəsiləsi elm və bəsirətdir. Siz gərək mənə övlad kimi kömək edəsiniz, mən də sizi ata kimi gücləndirərəm. Sizə dörd ay möhlət verirəm, bərabərlik qanununun tərtibatını mənə göstərin. Bu şərtlə ki, haman qanun-əsasının başında yazasınız ki, padşahın imzası olmadan millətin məclisdən qanun keçirmək haqqı yoxdur. Mən də sizə söz verirəm ki, məclisin xəbəri olmadan hərbi və ya sülhə əl qatmayım.”

Burada imperator öz nitqini qurtardı. Zülmkar dərəcəylər və zadəganlar şadlıq və sevincdən hönkür-hönkür ağlamağa başladılar. Əlqərəz iyirmi iki ilin ərzində elə işlər gördülər ki, dünyanın

asan əlifbalı xalqlarından heç birinə nəşib olmamışdı. Onların bu xariquladə işləri yer üzünün bütün dövlətlərini heyrətlə barmaqlarını dişləməyə məcbur elədi....

Uca hümmətli ol, dünyada ərler

Uca hümmət ilə yüksəlibdirlər.

Məclisin birinci vəzifəsi bundan ibarət oldu ki, huşlu-başlı, qeyrətli adamlardan iyirmi beş nəfər seçib, altı dəstəyə ayırdılar. Dörd nəfər Amerikaya, dörd nəfər İngiltərəyə, dörd nəfər Rusiyaya ezam edildi. Kifayət qədər yol xərci verildi. Hər bir dəstə müəyyən olunmuş ölkədə neçə ay qalıb, oranın siyasi vəziyyətini, əhalisinin əxlaq və adətlərini öyrənib, hal-hazırkı və gələcəkdəki əhvalını dəqiq şəkildə müəyyənləşdirdikdən sonra məclisə məlumat təqdim etməli idi.

Lakin bizim dövlət başçılarımız son vaxtlarda neçə dəfə Avropaya səyahətə getdilər. Bu səyahətdən yarım şahılıq istifadə eləməyib əliboş qayıtdılar. Çünki onların məqsədi yalnız örtülü bir nöqtəyə tamaşa etməkdən ibarət idi (daha doğrusu, hərzəlik və arsızlıq idi). Ondən başqa heç bir şeyə fikir vermədilər. Hətta anlamağı da bir növ bidət bildilər. İndi siz başa düşdünüz ki, əlifbanın çətinliyinin mətləbə dəxli yoxdur?

Tükdən incə min mətləb burada var!

Belə fərz edək ki, bizim padşah özünün bütün şahlıq imtiyazlarından və ixtiyaratından keçdi. Bir nəfər İran hakimi və ya başçısı öz şəxsi imtiyazlarından vətən sevgisinə tük ucu qədər fəda etmək istərmə? Onlar istəyirlər ki, otuz nəfər fərraş-nökərlə müşayiət olunub təkəbbürlə yol getsinlər. Belə olduqda məvacib, donluq, xərclik, mətbəx xərci, töylə xərci və s. adlarla bir əvəzinə iki almalı, yenə də doymamalı, məqəmpərəst adamlardan ləqəb və mənəşə bağışlamaq müqabilində yüz tımən peşkəş tələb etməlidirlər. Onlar da hər yüz tımənin müqabilində biçarə rəiyyətdən beş min tımən qoparmalıdırlar. Bu hesabı yüksək məqamlı uzun yazanlardan, yəni müstofilərdən soruşmaq lazımdır. Bu hesabla indi gərək xəzinədə bir milyard lirə nəqd pul olsun. Ancaq mən yəqin bilirəm ki, bir milyon da yoxdur. Allah bilir, bəlkə də xəzinənin quru adından başqa ortalıqda bir şey yoxdur. Hakim, məhkum, rəis, məmur eyni vəziyyətdədirlər. İran dövlətinin maliyyə gəlirini ildə heç olmasa otuz-qırx kürura çatdırmaq üçün heç bir mane yoxdur. Bu otuz-qırx kürur rəqəmini bizim bugünkü elmsiz məmurlarımız deyirlər. Əgər alim olsaydılar, onda bu məbləği neçəyə çatdırmaq lazım gəlidiyi məlum olardı. Gəliri bu şərtlə artırmaq olar ki, alınan vəsait arada yeyilməsin, iş başında olanların hər biri on ildən sonra iyirmi böyük kəndə sahib olmaq istəməsin. Xəzinəyə toplanan vəsait yalnız dövlətin və millətin hüquqlarının qorunması üçün sərf edilsin.

Xülasə, söz çoxdur, hamısını demək üçün fürsət yoxdur. Alim məmurlar hazırlamaq üçün gərək əvvəl pul tədarükündə olsunlar. Məsəldir, pul olmasa qazini razı salmaq olmaz.... Napoleon

demişdir: müharibə üçün üç şey lazımdır -- birinci pul, ikinci pul, üçüncü də pul. Müharibənin əvvəli də puldur, axırı da. İndi bu pulu haradan tapmaq lazımdır. Əgər işlər hal-hazırda olduğu kimi nizam-intizamsız olsa, məlumdur ki, bu karvan axıradək axsayacaq. Pullular, pul yığanlar və pul toplamaqla məşğul olanlar deyirlər ki, guya hər birisinin on nazirliyi və hər nazirliyin əlli cild qanun kitabı var. Hər qanun kitabı da beş yüz fəsildən ibarətdir! Bu fəsillərin hamısını toplasan nə az, nə çox, iki milyon yarım, başqa sözlə, beş kürur olar. Bütün bu təfəsilatın müqabilində bizim vur-tut bircə baş sədr-əzəmimiz vardır ki, bu iki milyon yarım fəsil qanun o cənabın mübarək kəlləsindən bürüz edib icra olunmalıdır. Sədarətpənah həzrətləri həm sədr-əzəmdir, həm hərbiyyə naziridir, həm maliyyə naziridir, həm daxili işlər naziridir, həm xarici işlər naziridir, maarif, yol, mədənlər, dəniz, xəzinə, dərbar nazirliyi də onun öhdəsindədir. Bunlardan əlavə, hər gün səhərdən axşamadək yüzlərlə teleqram gəlir ki, onlarda taxılın bahalıqından, hakimlərin zülmündən, mədrəsə tüləbəninin təcavüzündən şikayət olunur. Məmləkətin ruhanilərindən, xarici ölkələrin səfirlərindən, məzlumlardan, təcavüzə məruz qalanlardan, hakimdən və məhkumdan saysız-hesabsız məktublar alınır.

Buyurun, bu sədr tərbiyə olunmuş, iş bacaran və alim bir adam olsa belə, bu qədər işin müqabilində nə edə bilər, hansının öhdəsindən gələ bilər? Təbiidir ki, əsəbiləşmək, söyüş vermək, hər kəsə bir "köpək oğlu" deyib başından eləməkdən başqa əlacı olmayacaq. Bir adamda nə qədər səbr və dözümlə ola bilər? Onun xilqəti də adicə bəşər xilqətindən başqa şey deyil. Bu adamın iki yüz qulağı, yüz dili, yaxud əlli gözü yoxdur ki? Soruşuruq: dünyanın ən bacarıqlı adamını gətirib bu işlərin onda birini belə ədalətlə nizama salmağı ona tapşırsalar, onların öhdəsindən gələ bilərmiz? -- Vallah, billah, bacara bilməz. Vəziyyət gördüyümüzədən və görməkdə olduğumuzdan başqa cür olmayacaq.

Bütün bu nöqsanlarla birlikdə siz istəyirsiniz ki, şəhəriniz Paris kimi, qoşununuz alman qoşunu kimi, ədliyyəiniz Amerika ədliyyəsi kimi olsun. Onda gözlə, qoy Qaimmaqam bağdan çıxıb gəlsin! və ya Əmir-kəbir Kaşan hamamından çıxıb gəlsin!...

İnsan olan gərək xalqı yaxşılığa yönəlsin, onları pis yoldan çəkəndirsin, hamı ilə eyni tərzdə bərabərliklə rəftar eləsin, təkəbbür geyimini əynindən çıxarıb, təvazö və mehribanlıq paltarını geysin, ağa ilə, nöqərlə, şah və gəda ilə bir cür rəftar eləsin. Yalan danışmaqdan, mərdümazarlıqdan uzaq gəzsin, heç bir canlıya azar-əziyyət verməyi rəva görməsin. Əgər insan, insan olsa, ondan bir tük ucu qədər insanlığa xilaf olan əməl baş verməz....

Qanun ölkəni idarə etmək, qoşunu nizama salmaq, vergi toplamağı qaydasına qoymaq, təbəələrin hüququnu qorumaq və ədalət bərqərar etməkdən ibarətdir....

Biz nə öz milli şüurumuzdan, iftixaratımızdan xəbərdarıq, nə də öz hüququmuzu tanıyıırıq. Özgələrin də həddini və hüququnu bilmirik. Bunlardan bir şey anlasaq da yalnız sözdədir, əməlimizdə və rəftarımızda ondan əsər yoxdur. Elə ki, neçə nəfərimiz bir yerə toplaşdıq, iki-üç piyalə doldurub boşaltdıqdan sonra nitqimiz açılır. Vətənimizin xarabılığına təəssüflər eləyirik, millətimizin geridə qalması üçün ax-vay edirik, əmmamə sahiblərinin əlindən əl-aman çəkirik,

deyirik ki, onlar əmmaməni hiylə ilə qəsb ediblər, təharət məsələlərindən başqa heç bir şey anlamırlar. Ölkənin və millətin pis günə qalmasının əsil səbəbləri bu hiyləgərlərdir.

Təəssüflər olsun ki, heç bir kəsdən eşitmədik ki, desin: və həsrətə ki, bizim canımızın, malımızın, irzimizin, namusumuzun qorucusu olan dövlətimiz zəifləmişdir. Heyif ki, bizim nazirlərimizin min eybi var. Öz eyiblərinin üstünün açılmasından qorxub bu əldəqayıрма mollaların cilovunu çəkmirlər. Məlumdur ki, bunların işi oğru ilə qazinin məsələsinə oxşayır. Bir alimə gəlib dedilər: "Filan qazi oğurluq etmişdir". Alim dedi: "Elə demə, de ki, filan oğru qazilik məsnədində əyləşmişdir. Yoxsa qazi oğru olmaz". Minlərlə oğru qazi cildinə girib millətin malına, şəriətin namusuna göz dikmişlər. Onları silib-süpürmək dövlətin, hökumətin vəzifəsidir. Lakin dövlət başçıları və hakimlərin sabiqəsi o dərəcədə xarəbdır ki, oğrudan qorxurlar. Ona görə ki, əgər, misal üçün, bir oğrunu tutub desələr ki, filan məzlumun haqqını nə üçün pamal elədin? Yaxud nə üçün filan zalimdən rüşvət alıb filan məzlumun haqsızlığına hökm verdin? Belə olduqda oğru deyəcək: haman dəlil və qanunla ki, sən dövlətin və millətin hüququnu filan əcnəbiyə satdın və oğurluğu, zülmü və təcavüzü dəfələrlə sübuta yetişmiş filan hakimdən rüşvət və peşkəş alıb yenə də filan şəhərin hökumətini ona tapşırdın. İstəyirsənsə, sənin haqsız hərəkətlərini bircə-bircə üzünə sayım. Bəli, sən açma, mən də ağartmayım. Yoxsa açaram sandığı, tökərəm pambığı!

Belə olduqda münaqişələr öpüşüb və görüşməklə qurtaracaq.

Bizim nazirlərimiz dəyanət və əmanətlə işləsələr zülmün kökü kəsilər. Millətin hamisi olan həqiqi alimlər hümmət eləyib qaziləri pak və təmiz adamlardan təyin etsələr, nə dövlətin namusu bada gedər, nə də millətin malı tələf olunar. Hamı asayiş və rifah içində yaşayar. Yoxsa vəziyyət belə gedərsə, qeyd etdiyimiz kimi, daima hər şeydən xəbərsiz adamlardan bir neçəsi, birisi Parisdən, o birisi İstanbuldan, üçüncüsü Rusiyadan qayıdan kimi, ondan-bundan eşidib tutu quşu kimi əzbərlədikləri mənasız sözləri bir-birinin quyruğuna bağlayacaqlar. Bir adam bu kimi adamların yaxasından tutub deməlidir: "Ay anlamazlar, İrəni beş il sizin bacarıqsız əlinizə tapşırdıq, bismillah, əlinizdən gəlsə onu islah edin". Onda palçığa batıb qalan eşşək kimi mat və məbhut qalacaq, heç bir söz deməyə qadir olmayacaqlar....

Deyilsə ki, qanun, vətən sevgisi və vətəni qorumaq üçündür, onda mən deyərəm: heç vaxt belə deyil. Bizim sərbazlarımız, hətta müxtəlif təbəqələrə mənsub olan başçılarımızın əksəriyyəti hələ bu vaxtadək vətən sevgisi adını eşitməmiş, onun şərtlərini başa düşməmişlər və bütün bu bəlalardan xəbərsizdirlər. Amma qanunun yaxşı səmərələri vətənin halına şamil olacaqdır. Nə isə, sözün rəftəri əlimizdən çıxdı. Yenə də öz mətləbimizə qayıdaq.

Qanun vermək və onu icra etmək İrəndə həm çətin, həm də asan. Çətin yolla gedərsə, onun icrası üçün kürurlarla pul xərclənər və külli miqdarda insan qanı axıdılar. Lakin asan yolla gedərsə, nə pul lazım olar, nə də bir adamın burnu qanayar.

Çətin yol bundan ibarətdir ki, İran vəzirləri öz ağıl və dərrakələri ilə qanun düzəltmək məşqinə düşələr. Asan yol isə odur ki, Qərb millətləri iki yüz il zəhmət çəkmiş, ürəkləri qanla dolmuş, çoxlu qurbanlar vermiş, nəhayət, bir qanun tərtib etmişlər, indi onu asancasına və fərağətlə icra edirlər. Onu dəqiq tərcümə etmək, İranın əhvalına münasib olmayan bir para yerlərini islah edib düzəltmək və icraya qoymaq lazımdır.

Mətləbi izah etmək üçün məlum bir şəxsin yazılarından neçə sətri burada qeyd edirik. Qoy hamıya məlum olsun ki, əsil mətləb bundan başqa bir şey deyil və başqa cür də olmayacaq. Haman məlum şəxs belə yazır:

"Son vaxtlarda vəzirlərimizdən bəzisi yaxşı anlamışlar ki, qanun təsis etmədən İran dövlətini qoruyub saxlamaq mümkün deyildir. Lakin İran dövlət başçılarının əksəriyyəti qanun tapmağın nə dərəcədə çətin və məsul bir iş olduğunu əsla anlamamışlar. Belə xəyal edirlər ki, hər bir əql sahibi öz başından bir qanun düzəldib icraya qoya bilər. Bu fikrin tamamilə yanlışlığını, bəlkə də səfahətin nəticəsi olduğunu şərh etmək istəmirəm. Ancaq bunu ərz etməliyəm ki, qanunların arasındakı əlaqə telləri o dərəcə incədir ki, incəliklərə varə bilən əql onun rəmzlərini dərk etməkdə acizdir, yüksəkliklərə qanad çalan fikir isə onun zirvəsinə qalxa bilməz.

Üç min ildən bəri müdrik filosoflar və ağıllı adamlar hədsiz dərəcədə fikirləşmiş və dərinliklərə varmışlar. Belə ki, hal-hazırkı mütəfəkkirlər bir yerə toplansalar da, dövlət qanunları haqqında onların fikirlərinə nə bir sətri əlavə edə bilər, nə də ondan əksildə bilərlər. Hər nə desələr ya o çərçivədən kənar, ya da ki, onların təkrarı olacaqdır. Hər bir dövlət qanununu sistemə salmaq üçün azı iki yüz il vaxt lazım olmuşdur. Əgər dövlət qanunları təsis etmək yolunda Fransa millətinin çəkdiyi xəsarət və zərərləri hesablasaq, deməliyə ki, İngiltərədə və Fransada əsas qanunun hər bir sətri üçün heç olmasa on kürür pul məsrəf olunmuşdur. Bununla birlikdə İranın savadsız bir vəziri öz kabinetində əyləşib Avropanın ən gözəl qanunlarını rədd edir. Təəccüblü burasıdır ki, elə haman məclisdə bircə anda firəng qanunu müqabilində başqa bir qanun düzəltmək istəyir, özü də bir ucdan deyir: "Firəngilər bu qanunları göydən ki, gətirməyiblər". Arzu eləyirik ki, bu həzərat əql və şüurlarını işə salıb teleqraf, telefon, fotoqrafiya və bu kimi şeylərdən də düzəldə idilər.

Gücüm çatsa idi, bu şüur mənbəyi olan həzəratı bir yerə toplayar, onlara altı ay möhlət verərdim ki, mənim üçün kağız pulun mənasını başa salsınlar. Kağız pulun mənası lazım deyil, əgər onlara desəm ki, parafin şamı düzəldin, onda deyəcəklər: "Biz Rusiyaya getməmişik və onu düzəltməyi öyrənməmişik". Lakin onlara İran kimi geniş bir ölkənin nizama salınmasını tapşırsan, o saat ucadan qışqırıb deyəcəklər: "Hazırıq, bu işin öhdəsindən hamıdan yaxşı gələ bilərik".

Onlardan soruşsan ki, axı siz şam qayıрмаq əməlini təhsil etmədiyiniz halda, yalnız yüzlərlə elmə yiyələndikdən sonra müyəssər ola biləcək qanunvericiliyi harada öyrənmişsiniz? Cavabında deyəcəklər: "Ağıl üzündən qanun düzəldəcəyik".

Elə xəta burasındadır ki, onlar özlərini ağıllı bilirlər, halbuki elmsizliklərini təsdiq edirlər. Qəribə burasıdır ki, bu həzərat indiyədək bu həqiqəti anlamamışlar ki, belə bir məqamda ağıl yox, elm lazımdır.... Elmsiz heç bir şey yaratmaq mümkün deyil. Bir xalqın əfradının ağılı Əflatunun ağılından da çox olsa, yenə də yeni fənnləri öyrənmədən şəhər idarəsi, bələdiyyə və məclisin nə kimi bir məna daşdığını anlamayacaq, min il bundan sonra da şəhərləri gördüyümüz bəylərbəyi vasitəsilə idarə olunacaqdır.

İranın tərəqqi etməsinin ən böyük maneələrindən biri budur ki, vəzirlərimiz öz aqlını Firəngistan elmləri və fənnlərindən üstün hesab edirlər.

Vəzirlərimiz bu baxışlarının nə qədər dayaz olduğunu başa düşsələr onda İran bircə ayın ərzində nizama düşər. Buna heç bir şübhə yeri yoxdur ki, İran vəzirləri ağıllı adamlardırlar, kamil ədibdirlər, belə ki, hər birisi neçə yüz beyt ərəbcə şer əzbər bilir, lakin təbəələr onlardan acizənə rica edirlər ki, bu ağıl dövlət işlərini nizama salmaqda işlətməsinlər, başqa bir yerdə sərf etsinlər. Neçə əsrdir ki, ağılla işlədiniz, onun xeyrini gördünüz, ləzzətini də daddınız, daha bəsdir!

Mən demirəm ki, Hacı Mirzə Ağası ağılsız idi, yaxud bu vəzir Nuri işıqsız idi. Mən deyirəm məmləkəti idarə etmək elmini oxumadıqlarına görə İran torpağını bada verdilər. İndi insaf belə tələb edir ki, öz vəzirlərimizin elminə qane olmayıb, bir qədər də xarici ölkə vəzirlərinin elmindən istifadə edək.

Bu təfəsilatı söyləməkdən məqsədimiz budur ki, İranda dövlət dəstgahı nizama salınmayanadək nizam-intizam baş tutmaz. Dövlət dəstgahının nizama salınması iki məsələdən asılıdır: birincisi, nizam-intizamın lazım və zəruri olub-olmadığını bilməliyik. İkincisi isə nizam-intizam lazım olduqda bu dəstgahı nə yolla nizama salmağın mümkün ola biləcəyini başa düşməliyik. Bu iki cəhəti dərk etdikdən sonra məsələ asanlaşar. Sonuncu məsələ bəyənilərsə, İran dövlətinin otuz il də tərəddüd etməsi uzaq deyil.

İran dövlət başçıları hələ də belə bir dəstgahın lüzumunu inkar edirlər. Əlbəttə, onlar öz şəxsi mənafeyini nəzərə alır və məmləkətin nizama salınması xeyrini birdəfəlik unudurlar. Onlar indiki dəstgahın eyiblərindən mində birini lazımınca dərk edə bilsə idilər, onda bu dəstgahın dəyişilməsini istəməmələri mümkün deyildi.

İran vəzirlərindən bəzisi qeyrətli idi, onlar nizam-intizam tərəfdarı idilər. Lakin nizam-intizamın əsas şərtlərinə fikir vermək əvəzinə bütün söylərini və bacarıqlarını uzun müddət əhəmiyyətsiz işlərə sərf etdilər.

İranda nizam-intizamın yaradılması bu məsələnin dərk edilməsindən asılıdır. Bu mühüm məsələni İran vəzirlərinin beyninə hər kəs batıra bilsə, İran dövlətinə böyük xidmət etmiş olar.

Bunu inkar etmək olmaz ki, son vaxtlarda bir para dövlət xadimləri İranda nizam-intizam yaratmaq üçün yüksək fikirlər irəli sürmüş və mənalı tədbirlər işə salmışlar. Lakin nizam-intizam dəstgahımız olmadığına görə bu tədbirlər ya icra olunmadı, ya da nəticəsi dövlətə zərər vurdu. On dəfə əmr verildi ki, nöqərlərin sayını azaltsınlar, bu haqda neçə dəfə oturub məşvərət elədilər, məsləhətləşdilər, qəti qərara gəldilər, bəs o qədər təkidlərə baxmayaraq, bu cüzi və kiçik hökm nə üçün icra olunmadı? Ona görə ki, dəstgahımızda nizam-intizam yoxdur, bizim dövlət dəstgahımız naqisdir.

Əgər daş kömür mədənlərimizi işə salsaq, dövlət ildə on kürür qazanacaq, amma dövlət dəstgahımızın indiki vəziyyəti ilə bir dənə su çəkən çarx qoymağa da qüdrətimiz yoxdur....

Bizim maliyyəmiz bundan artıq ola bilməz. Çünki bundan artıq vergi alınarsa min cür çətinliklərlə üz-üzə gələrik. Nə üçün? Ona görə ki, müntəzəm idarəmiz yoxdur. Bir vaxt görürsən vəzirlərimiz guya Firəngistan təlim və təhsil üsulunun yaxşılığına inanıb əsgərlərin təlimi üçün Firəngistandan müəllim gətirirlər. Amma o biri tərəfdən firənglərin nazirliyi idarəetmə elmini inkar edirlər. Bunlar nazirliyi idarəetmə elmini əsgəri təlimdən də əhəmiyyətsiz sayır və belə xəyal edirlər ki, şəhər idarəsi gərək tatarların üsulu ilə olsun. Vergini isə Çingiz kimi toplamalıdırlar. Heç bir ölkədə heç bir padşah İran şahı qədər hökm sadir eləmir. Nə üçün? Ona görə ki, idarə dəstgahı yoxdur.

İranda hər hansı bir rütbəni və vəzifəni ələ keçirmək üçün heç bir şərt lazım deyil. Heç kəs bilmir ki, İran dövləti öz qulluqçusundan nə kimi hünər tələb edir. İran əhalisi Firəngistan millətlərindən daha qabiliyyətlidir və hər hansı bir elmi öyrənmək istedadına malikdir. Lakin rütbə və məqam, bacarıq və istedad üzrə bölüşdürülmədiyinə görə onlar öz istedadlarını nə yolla və hansı elm sahəsində işlətməli olduqlarını bilmirlər. Onların elm təhsili üçün təşviq edilməsinə əsla fikir verilmir. Bu böyük eybi aradan qaldırmaq üçün darülfünun təsis etmək kifayət deyil. Əvvəlcə rütbə və məqam ələ gətirmək şərtləri müəyyənləşdirilməlidir. Yəni qanun verilib müəyyən edilməlidir ki, bir kəsin filan ali rütbəyə və dərəcəyə yüksəlməsi üçün filan qədər elmə malik olması şərtidir, yoxsa heç vəch ilə mümkün deyil. Şöhrət mərifətə görə olmalıdır. Bu qanunu onca il icra etsələr görərlər ki, bu müddət ərzində xaki-paki-İranda nə qədər bacarıqlı alimlər, ağıl sahibləri və işbilən şəxslər meydana çıxar. Ona görə ki, hamı yüksək məqama nail olmağa və pul qazanmağa can atar, hamı istəyər ki, onun məvacibi ondursa, əlli olsun, aşağı vəzifədədirsə, yuxarı məqama yüksəlsin. Əgər bütün rütbə və dərəcələr savad və bilikdən asılı olsa, bizim dövlət xadimlərinin elmi səviyyəsi, hər hansı zümrədən olur-olsun, xariquladə sürətlə tərəqqi edəcəkdir. Lakin indiki vəziyyətdə mənim fərasətli bir oğlum olduğu halda, nə o təhsil fikrindədir, nə də mən onu bu işə həvəsləndirirəm. Ona görə ki, sərtilp olmaq üçün elm lazım deyil, min tümən pul lazımdır. Filan şəhərin hakimi olmaq istəsən onu da on mim tümən rüşvətlə yerbəyer etmək olar. Kimin bu pula gücü çatsa məqsədinə nail olar, əks təqdirdə mümkün deyil. Bütün bunlar o qədər də təəccüblü nəzərə gəlməməlidir. Təəccüblü burasıdır ki, bu

vəziyyətimizlə istəyirik Parisdə səfirimiz də olsun, həm də Firəngistanın işlərində bizim də barmağımız olsun.

Xülasə, İranda qanun vermək asandır. Torpaqdan toplanan gəliri də iki il ərzində şəxsiz-şübhəsiz qırx kürura çatdırmaq mümkündür. Amma nizam-intizam olmaq şərtilə. Bu şərtlə ki, İranın vilayətlərini tək-tək adamlara satmayaq, nizam-intizam dəstgahı ilə idarə edək.

Bir ingilis mütəfəkkiri öz padşahına yazır: Əgər işdir, sənə ehtiyac üz versə, şahlığın təməlini sat, amma, məbada hökuməti və vilayəti satma, çünki təcrübə göstərmişdir ki, bunun aqibəti yaxşı olmur.

Lakin ingilis mütəfəkkiri burada yanılmışdır. Min ildir ki, İran dövləti hökumət və vilayət satmağı özünə peşə etmişdir. Allaha şükür, heç aqibəti də pis olmamışdır.

Əlqərəz, sizə çox başağrısı verdim. Mən heç vaxt bu qədər uzunçuluq etməmişdim. Marsel şəhərində bir neçə nəfər yeni ərəsəyə gəlmiş iranlı var. Özlərini alim və mütəfəkkir hesab edirlər. İşsizlikdən hər gecə bu kimi söhbətlər və mübahisələrlə məşğul oluruq. Mənim mövqeyim və qənaətim onların mövqə və qənaətindən fərqlənir. Elə buna görə də boş-boş danışmağa adət eləmişik.

Hacı Möhsün ağa dedi:

“Cənab xan, doğrudan da, bu haqda siz üç gecə-gündüz danışsanız da mən qulaq asmağa hazıram. Həqiqətən çox xoş keçdi.”

Xülasə, çay içəndən sonra saat yeddiyə çatmışdı. Xudahafiz deyib dağılışdıq. Yolda Rza xana minnətdarlığımızı bildirib dedim:

“Xan, həqiqətən gözəl danışdınız. Bizim Hacı Möhsün ağanın da rəyinə görə İranda qanun işə salmaq arzusu çətin baş tutar, belə bir işi yoluna sala bilməzlər.”

Rza xan dedi:

“Ay baba, bunların hamısı bəhanədir. Bu qanun üçün, doğrudur, çoxlu qanlar axıdılmışdır. Ona görə ki, gahdan rəiyyət qanundan qorxmışdır, bəzən də ruhani başçılarımız qanunu rədd etmiş, bir zaman da şahlar qanunu öz istiqlalyyətlərinin əleyhinə bilib onunla ziddiyyətə başlamışlar.

Bu gün İranda belə bir mülahizə artıq sübuta çatmışdır ki, məşrutə qanunu ilə səltənət və şahın istiqlalyyəti barbar üsulu ilə şahlıq etməkdən min qat parlaq, şanlı və şövkətlidir. Təbəələr də bu həqiqəti yaxşı dərk etmişlər ki, onların rifah halı, dövləti və sərvəti qanun dəstəgahına bağlıdır. Din xadimləri bunun əksinə mövqe tutsalar, xalqın arasında bədnam olarlar, adları inadçıların və özbaşınaların sırasında çəkilər. Bir neçə insafsız xain vəzirdən başqa heç kəs hamının sevdiyi məşrutə qanununun əleyhinə deyil. Bu vəzirlər də qanun icrayə qoyulan təqdirdə özbaşınalıqlarını və rəiyyəti çapmaq ixtiyarını itirib zərərə düşər olduqlarına görə müxalifət edirlər. Bunların hamısı bəhanə qondarmaq və ortalığa daş dığır latmaqdır. Məsələni çətin göstərirlər ki, xalqı qorxutsunlar, bununla da onların rəğbətini zəiflətsinlər və öz xüsusi mənafeələrini qorumuş olsunlar.

Mənim nəzərimcə İranda qanunun icrası gedib əttar dükanından gəzəngəbin almaq qədər asandır. Çörək bişmiş və paltar tikilmişdir. İstəyirsən get sabah İngiltərə qanun kitablarını gətirib tərcümə elə. Qanunverici dəstəgahı icra orqanlarından ayırıb, onu işə sal. Yazılan qanuna görə hamıdan əvvəl qanun yazanlar özləri və onların övladları itaət etsinlər, ondan sonra bütün təbəələr ona tabe olacaqlar. Bizim vəzirlər və hakimlər isə istəyirlər hökmü özləri versinlər, fərraşbaşıları həmin hökmü yerinə yetirsinlər. Əlbəttə, belə olduqda iş çətinləşir.”

Elə buradaca iki yolun ayrıcına çatıb xudahafizləşərək ayrıldıq.

İki həftədən sonra Hacıyə xanım mənə dedi:

“Mirzə Yusif, Tantaya get, filan-filan şəxslərdən tələblərimizi toplamaq vaxtı gəlib çatmışdır. Onların hamısını topla, əgər üzr gətirib desələr ki, pambığı hələ satmamışıq, orada qal, malları sat, daha təzə müamilə eləmə. Belə görünür ki, İbrahim bu tezliklə tamamilə toxdamayacaq, işlərini yerbəyer eləmək iqtidarında olmayacaq.”

Dedim:

“Gözüm üstə.”

Yol tedarükünü gördüm. Gəlib İbrahim bəyi bağrıma basıb öpdüm. Hacıyə xanımdan xahiş elədim ki, bəyin əhvalından məni xəbərsiz qoymasın. Məhbubəyə də təskinlik verib, məqsədə doğru yola düşdüm.

Getdiyim gündən qayıdanədək düz dörd ay yarım oldu. Çünki Hacıyə xanımın buyuruğuna görə pambıq satışına kimi orada qalmalı idim. Pambıq məhsulu yaxşı idi. Lakin müştəri vaxtında gəlmədi. Ona görə də bəzisindən pul aldım, bəzisindən sənəd alıb müamiləni təzələdim, gətirib nəqd pulu və sənədləri Hacıyə xanıma verdim. İbrahim bəyin yanına getdim.

Gördüm həmən aşdır, həmən kasa. Sifətinin rəngi, vəziyyəti gedən baş olduğu kimi idi. İrəli gedib əl verdim. Məni ağlamaq tutdu. Lakin özümü saxlayıb zarafata başladım. Dedim:

“Məhbubə xanım, bəy yenə də deyəsən bu əhvalı ilə öz həsb-halında bu beyti oxuyur:

Sən təbibanə gəlib halımı sorsan, ey gül,

Vermərəm xəstəliyin ləzzətin aləmlərə mən.

Məhbubə dedi:

“Əmican, kaş siz deyən olaydı, amma elə deyil.

Əbəs yerə demişlər: könüldən könülə yol var.

Mənim könlüm qan oldu, o olmadı xəbərdar.

Bu beş-altı ayın ərzində əgər gözünün ucu ilə mənə tərəf baxıb lütfkarlıq etsə idi, mənim dünya və axirətimə kifayət edərdi. Heç o bilmir ki, başının üstündə mən dayanmışam, ya bibi, ya Səkinə xanım. Yaxud burada bir adam var, ya yox. "Ya həqq, ya mədəd!"dən başqa ağzından bir söz çıxmır.”

Dedim:

“Məhbubə xanım, gəl bir iş gör!”

“Nə iş görüm?” -- dedi.

Dedim:

“Sənin səsinin ruhun qidası olmasına söz ola bilməz. Bir gün udu götür, bəyin yanında çal, oxu, çünki musiqinin və gözəl səsin bütün məcazlarda xüsusi təsiri var. Bəlkə xəstənin məzacına təsir eləyə, onun duyğularını hərəkətə gətirə.”

Göğəl ağız, şirin dodaq, xoş avaz

Nəğmə desə, deməsə, doymaq olmaz.

Dedi:

“Baş üstə, bu şərtlə ki bibi olmasın.”

Dedim:

“Əlbəttə bir gün hamama, ya başqa yerə gedər, bir sınaq görək təsir edər, ya yox.”

Dedi:

“Səkinə xəbər verər.”

Dedim:

“Mən tapşırıram, xəbər verməz.”

Dedi:

“Çox gözəl, hər vaxt bibi bir yerə getsə, mən hazıram, həm oxuyam, həm də pianino çalam. Tar, kanon, santur da çalaram. Hətta oynayıb təlxəklik də edərəm. Pəncərədən tullanmaq lazım gələrsə, onu da edərəm, təki onun sağalmasına fayda eləsin. Mən əlimdən gələni əsirgəmərəm.”

Bir neçə gün keçdi, günlərim birində Hacı Məsud gəlib faytonçuya dedi:

“Atları qoş!”

Mən soruşdum:

“Nə eləyəcəksən?”

Dedi:

“Xanım Rəsul-Hüseyni ziyarət eləməyə gedir.”

Gördüm bu gün fürsət ələ düşübdür. Fayton hazır oldu. Hacı xanım dedi:

“Səkinə, gəl birlikdə gedək, sən də qardaşına dua elə, bəlkə sənin duan qəbul ola.”

Onlar faytona minib getdilər. Məhbubə dedi:

“Hərçənd ki, Hacı Məsud deməz, amma ehtiyatlı olmaq üçün siz də tapşırın.”

Dedim:

“Baş üstə.”

Məhbubə yuxarı çıxıb, ud və kanonu gətirdi. İbrahim bəyin qarşısında dayanıb dedi:

“Mənim ağam və sevgilim! Özün bilirsən ki, sənin kənizin o həyasızlardan deyil ki, hüzurunda gülümsəməyə cəsarət eləsin. Qalsın ki, musiqi alətini əlinə açıb çalsın, hüzurunda səsini ucaltsın. Nə eləyim, mübarək vücudunun səlamətliyi və sağlması üçün məcburam. Mənim sərvərim, doqquz ay idi ki, intizar çəkib mübarək qədəmlərini gözləyirdim. Sənin fəraqında yemək- içməyi, yuxunu özümə haram elədim. İndi hicranın zülmət gecəsi vüsal səhərinə çatdıqda fəraqında olduğundan daha pis günümü qaraltdın. Sən mənim işıqlı gündüzümü qaranlıq gecəyə çevirdin....”

Məhbubə bu sayaq danışib, göz yaşlarını leysan buludundan axan yağış kimi axıdırdı. O, udu götürüb dərdli könlünün dərinliklərindən bir ah çəkdi, sonra oxumağa başladı:

Nə vəslinə məndə taqət, nə hicrinə məndə təvan,

Vəslin bəla, hicrin bəla, gəlsin mənə sən qadan.

Bunu oxuyub, İbrahim bəyin başına dolandı, ayaqlarından bir qədər aşağıda oturdu. Fəqət nə oturmaq, dodaqları tufana məruz qalmış gül yarpağı kimi əsirdi, əlləri iradəsinə tabe deyildi, öz-özünə tərənirdi, bütün əzası söyüd yarpağı kimi titrəyirdi. Sifəti sap-sarı olmuşdu. Eşq günəşinin hərarətindən üzü qızıl gül kimi solmuşdu. Ağlaya-ağlaya taqətsiz bir halda udu götürüb: "mənim sevdiiyim, mənim ağam" -- deyərək səsini ucaltdı və bu qəzəli oxumağa başladı:

Xilafı-rəyim ilə, ey fələk, mədar etdin.

Məni gül istər ikən mübtəlayi-xar etdin.

Müruri-ömrə bir dönmədin muradim ilə,

Dönə-dönə mənə zülm etməyi şüar etdin,

Əhanətimdə nədir, bilməzəm, muradin kim,

Əzizi-aləm ikən xaru xakisar etdin.

Ümidvar idim əvvəl ki, bir nişat görüm,

Binayi-möhnətimi şimdi üstüvar etdin.

Cəfalar ilə qılıb çak pərdeyi-səbrim,

Nihan olan qəmimi xəlqə aşikar etdin.

Məhbubə bu türki qəzəli yanıqlı oxuyurdu. Mən özüm də bilirəm ki, zövqsüz, qoca və ayaqdan düşmüş bir adamam. Amma bununla belə onun yanıqlı, şurəgətirən səsi bütün varlığıma təsir bağışlamışdı. Çox çətinliklə özümü ələ alıb, huşumu itirməkdən yaxamı qurtardım.

Lakin İbrahim bəy məzlum-məzlum baxırdı, nə tərpənir, nə də hərəkət edirdi. Bu ona ağlar gözlə baxırdı, o bunu sakitlik və heyranlıqla seyr edirdi. Mən papağımı başımdan götürüb yerə vurdum, hönkür-hönkür ağladım.

Hacı Məsud gəldi görsün nə xəbərdir. Gördü Məhbubə ud çalır. Çaşıb qaldı. Sonra Məhbubə ud çala-çala bir təsnif oxudu. Mən bu təsnifi eşidən kimi elə mütəəssir oldum ki, ürəyim şiddətlə çırpınmağa başladı:

Ayağından öpmək qismətim olsa,

Səhldir həm başdan keçmək, həm candan.

Vüsalın qədrini nə bilsin ol kim,

Nə hicran çəkmişdir, nə dərdi-hicran.

Mənim məsləkimdə diri odur ki,

Dost yolunda etmiş canını qurban.

Vay o adamların halına ki, bu əvalimi seyr etmiş, eşqin bəlasına mübtəla olmuşlar. Belə adamlar Məhbubənin vəziyyətini gözləri qarşısında canlandırsalar, onun eşq aləmini dərk edib, bu yazıq, möhnətlərə düçar olmuş, bəlalər çəkmiş qızın dərдинə şərik olar, onun əhvalına göz yaşları axıdalar.

Xülasə, çalıb ağlamaqla aşiqi-məcnun bir qədər sakitləşdi, dərddi könlünü nalə və fəryadla boşaltdı. Mən durub getdim.

Poçtalyon üç-dörd məktub gətirdi. Onların birinin zərfi üstündə İran markası var idi. Möhürünü nəzərdən keçirdim. "Həsən" yazılmışdı. Məlum oldu ki, kirmanlı Məşədi Həsəndəndir. Məktubu açıb oxudum, məzmunu belə idi:

"Tehrandan Misrə. İbrahim bəy cənablarının hüzuruna müşərrəf olacaq.

Qurbanın olum, cənabınızın təşrif aparmasından on bir ay keçir. Hərçənd ki, sizə vədə vermişdim hər ay Tehranın əhvalatını sizə yazıb göndərəm. Lakin belə qayda var ki, müsafirin dalınca məktub yazıb göndərməzlər. Gərək əvvəlcə müsafir məktub yazsın. İndiyədək o alicənab tərəfindən heç bir məktub almamışam. Mənim nigarançılığım və izzətim artmışdır. İstida edirəm hərdən mübarək vücudunuzun salamətliyindən yazasınız və mənim iltis və iradətimi artırasınız.

Elə bir hadisə üz verməmişdir ki, onu yazmaqda sizin başınızı ağrıdım. Fəqət deyilməli mətləb varsa o da bundan ibarətdir ki, neçə gün qabaq Şuştər, Həmədan və s. yerlərin əsari-ətiqəsinin kəşfi imtiyazını Fransa vəziri-muxtarı vasitəsilə Fransa şirkətinə verdilər. Hərçənd ki, İran milləti bu kimi hadisələrdən xəbərsizdir, lakin bu kimi işlərin pis nəticəsini anlayanlar qəm-qüssə dəryasına batmışlar. Babalarımızın irs qoyub getdikləri və ana vətənin əsrlər boyu bətnində saxlayıb iranlılar üçün qoruduğu o hesabsız xəzinələri, milyonlarla qiyməti olan şeyləri bir firəngi salavatına satdılar. Bu xəzinənin müqabilində Mirzə Ələsgər xan sədr-əzəm on beş min tuman alıb, onun imtiyazını verdi. Dövlətə də bir hissə verilməsi vəd olunmuşdursa da, məlumdur ki, dövlət tərəfindən nəzarət üçün təyin olunmuş məmurun ağzına bir barmaq sürtüb işləri tamamlayacaqlar. Amma vətənin qeyrətli şəxsləri üçün əsari-ətiqə axtarmaq məqsədilə İran torpağını qazmaq qanunlu məmləkətlərdə insan köksünü deşib ciyərini çıxarmaq kimi qadağandır. Bu imtiyazın müqabilində Rejinin tənəki imtiyazına min rəhmət! Çünki o müamələdə bütün sərf edən hər bir qarış arvad fəryadını göylərə qaldırdı. Amma bunu heç kəs öz haqqı hesab eləmir. Dövlət də öz cəhaləti üzündən imtiyaz verdiyinə görə bir söz deyə bilməzdi. Kaş o imtiyazı verib, bunu saxlaya idilər. Bütün düşüncəli adamlar bu imtiyazı verməklə İranın nə qədər sərvəti və dövləti bəda getdiyini dərk edirlər.

Nə isə, keçmişə təəssüf eləmək aqıl adamların işi deyil. Təmənnə edirəm, heç olmasa ayda bir məktubla məni sevindirəsiniz. Mən də məktub yazmaqda müzayiqə etməyəcəyəm. Cənab Hacı Yusif əmiyə öz iltisımı çatdırıram. İzzətli günləriniz daimi olsun. Həqiqət Həsən Kirmani".

Hacıyə xanımın yanına gedib ərz elədim:

“İstambuldan üç fəqərə məktub gəlib, heç birisinə cavab yazmamışdıq. Çox eyibdir. Bizə həddindən artıq hörmət elədilər, indi nigarandırlar, gərək onlara cavab yazaq. Nə buyurursunuz? Bundan əlavə, Tehrandan da məktub gəlib. Bilmirəm onun cavabında nə yazacağam.”

Buyurdu:

“İstambula yaz ki, İbrahim bəyin əhvalı gördüyünüz kimidir. Lakin Tehrana nə yazmalı olduğumuzu bilmirəm.”

Dedim:

“Tehrana da İbrahim bəyin dilindən bir şey yazıb onun imzasını və möhürünü qoyaram.”

Böyük xanımın yanından durub, öz otağıma getdim. Az sonra Səkinə xanım gəlib dedi:

“Yusif əmi, gəl bura, səninlə işim var.”

Onun otağına getdim, dedi:

“Yusif əmi, bir şey görmüşəm, iki aydır ki, heç kəsə deməmişəm, hətta anama da. Öz ürəyimdə gizli saxlamışam ki, sizə söyləyim.”

Dedim:

“İnşaallah xeyirdir.”

Dedi:

“Günlərin birində Məhbubənin otağına getdim, onun canamazını götürüb açdım. Canamazın arasında xırdaca bir kisədə türbət, birində mixək, başqa tirmə kisədə isə yumşaq bir şey var idi . Ondan gözəl ətir iyi gəlirdi. Elə bildim ki, pambığı ətrə batırıb, onun içinə qoymuşlar. Kisənin bir bucağını bıçaqla açıb gördüm baş tüküdür. Tükdən bir qədərini çıxarıb baxdım. Deyirəm, o gün qardaşımın başını qırıxdılar, ola bilsin, Məhbubə onun tükünü yığıb cadu eləyibdir. Mən anama bir söz deməmişəm. Amma əgər cadu eləmiş olsa Məhbubə ilə bərk dalaşacağam.”

Mən soruşdum:

“Bəs kisəni neylədin?”

Dedi:

“Tükündən bir az götürüb təzədən kisənin ağzını tikdim, canamazın arasında əvvəlki yerinə qoydum. Özü heç nə bilmir.”

Dedim:

“Mənim iki gözümün işığı, Məhbubə cadugər deyil. Bundan əlavə, o, sənin qardaşına bu xəstə vəziyyətdə nə eləyəcək? Yəqin onu öz canamazına qoyubdur ki, namaz vaxtı yadına düşsün, onun şəfa tapması üçün dua eləsin.”

Bu sözlər Səkinənin ağlına batdı, dediklərimə inandı.

Səkinə olduqca sadə, saf qəlbli bir qızıdır. Eşq və sevgi aləmindən tamamilə xəbərsizdir. Eşidib ki, başın tükü ilə cadu eləyirlər, ona görə də şübhələnib.

Dedim:

“Xanıma demə. Sən də öz qardaşının canına dua elə.”

Sözün qıtası, Məhbubənin gördüyü işləri qələmə alsaq məlum olar ki, onun məhəbbət aləmi insan xəyalının sərhəddindən kənardadır.

Axşam Mirzə Abbas və dostlardan bir neçəsi görüşə gəldilər. Bir az oyan-bu yandan söhbət düşdü. Hacı Möhsün ağa dedi:

“Yusif əmi, siz gedəndən sonra gündəliyi kim yazdı?”

“Heç kəs” -- dedim. -- “Mən də bundan sonra yazmayacağam.”

Tehran və İstanbuldan gələn məktubları onlara göstərdim. Hacı Möhsün ağa dedi:

“Xoş xəbədirsə, aparım İbrahim bəy üçün oxuyum.”

Dedim:

“Əgər oxunmalı olsa idi, mən sizdən qabaq oxuyardım.”

Əlqərəz, bu minvalla da bir neçə vaxt keçdi. İyirmi iki ay tamam bir ailə kiçikdən böyüyə qədər pərişanhal idi. Hamının günü qara idi. Məhbubənin halı hamıdan bətər idi. Bədəni zəifləmiş, əhvalı pozulmuş, əfkarı pərişan olmuş, bütün dost-qonşudan əlaqəsini kəsmişdi. Hamı onu unutmuşdu, o da hamını unudub, sanki olub-olmamalarından xəbərsiz idi. Canla-başla ruhsuz bir bədənə oxşayan xəstəni qayğı ilə əhatə etmişdi.

Qiyamət günü əgər məndə olsa ixtiyar,

Deyərəm cənnət sizin, mənə kifayətədi yar.

Məhbubə bütün dostlarını atıb, bircə dost ilə kifayətlənmişdi....

Məhbubə ağlaya-ağlaya pilləkanlardan aşağı düşüb, çoxdan bəri saxladığı bir qutu papirosu götürüb, tələsik gətirdi. Birdən pilləkanlarda ətəyi ayağına ilişdi. Kəlləmayallaq aşağı getdi. Papiros qutusu sındı, papiroslar tökülüb dağıldı. Yazıq xəcalətindən, utandığından qərribə bir vəziyyətdə yıxılıb ağlayırdı. Yıxılmağından çox utanırdı, mən dedim:

“Canım, sakit olun, özünüzü itirməyin, özünüzü zirəklik eləyib elə göstərin ki, guya heç əvvəldən də bu xəbəri bilməyirdiniz.”

Papirosu alıb, İbrahim bəyə verdim. Həkim dedi:

“Əvvəlcə çay gətirin.”

Məhbubə qaçıb çörəklə çay gətirdi. Mən dedim:

“Çörəyi götür.”

Dedi:

“Nəştab qarına papiros çəkməyin zərəri var.”

Dedim:

“Siz burada dayanmayın, gedin əndərünə, səbirli olun, əl-ayağınızı itirməyin.”

Çayı verdim İbrahim bəyə, istədi qaşığı götürüb qarışdırın, əli əsdi, gördüm taqətdən düşübdür. Yaxınlaşıb kömək elədim. Papirosu çəkən kimi öskürmə tutdu....

İbrahim bəy dedi:

“Yusif əmi, qəzetlər qanundan nə yazırlar? Qanun verib icraya qoymuşlar, ya yox?”

Dedim:

“Qurbanın olum, əlbəttə, məlumdur ki, bu haqda çox danışblar.”

İbrahim bəy hey o tərəf-bu tərəfə baxırdı. İstəyirdi bu xəbərin doğru olub-olmadığını anlasın. Gecə yarından keçdi. Qonaqlar durub İbrahim bəylə vidalaşdılar. O hər birisinə başını əyməklə cavab verdi.

Hacıyə xanım gəlib oğlunu qucaqladı, öpüb iylədi. Onu ağlamaq tutdu. İbrahim bəy dedi:

“Anacan, niyə ağlayırsan? Nə olub ki?”

Yazığın deyəsən heç nədən xəbəri yox idi. Məhbubə indi məhcubə olmuşdu. İçəriyə gələ bilmirdi. Qapının layından baxırdı. Məlum olur ki, bu gecə öz otağında yatacaqdır.

Səkinə xanım bütün bu əhvalatdan xəbərsizdi. O, şamdan sonra yatmışdı. Mən də gedib öz mənzilimdə istirahət etməyə başladım. Hacıyə xanım İbrahim bəyin otağında yatdı.

Səhər tezdən gəlib gördüm ana-bala asta-asta söhbət eləyirlər. Çayla bürüştə çörək gətirdilər. Biz də yedik. İkinci çağı həkim gəldi. Əhvalını soruşub, çox şükür elədi. İki günün içində elə bir huşunu, duyğusunu itirmiş adamın necə dəyişilib özünə gəlməsinə artıq dərəcədə heyran qalmışdı. Həkim Saleh əfəndi arxayınlıq verən sözlərlə dedi:

“Heç nədən pəhriz saxlamaq lazım deyil. Sevindirici sözlər danışın, bir, bəlkə də iki həftə evdən çıxmağa qoymayın.”

Bu minvalla iki-üç gün də keçdi. Bir gün gördüm öz əllərinə təəccüblə baxıb o tərəf-bu tərəfə çevirir. Əlləri qələm kimi quruyub, dərisi sümüyünə yapışmışdı. Ətdən iz-əsər görünmürdü. Dedi:

“Səkinə, kiçik aynanı gətir bura!”

Mən işarə ilə Səkinə xanıma andırdım ki, lazım deyil. Ortalığa söz saldım, aynanı unutdu.

İbrahim bəy papiros çəkdi, çay istədi, sonra dedi:

“Anacan, mən acam.”

Xanım dedi:

“Gözümün işığı, nə istəyirsən?”

İbrahim bəy dedi:

“Yusif əmi, aşpazı çağır gəlsin.”

Hacı Məsudu göndərdim, aşpaz gəlib ağasının əlini öpdü, sonra dal-dala çəkilib dayandı. İbrahim bəy üzünü Qənbərə tutub dedi:

“Qənbər, sədri düyüsü varındır mı?”

Dedi:

“Bəli.”

“Bir az çilov-kabab bişir!”

“Baş üstə,” -- dedi.

“Qənbər, badımcan tapılar?”

“Bəli, ağa.”

“Onda bir neçə cücə al, badımcan xuruşu da bişir.”

“Baş üstə, ağa.”

İbrahim bəy bir qədər düşünüb dedi:

“Qənbər, küftə də bişir.”

Qənbər cavab verdi:

“Baş üstə.”

Dönüb getmək istədi. İbrahim bəy soruşdu:

“Təzə balıq tapılsın?”

“Bəli, tapmaq olar.”

“Onda bir neçə dənə də təzə kafal balığı al.”

Qənbər baş əyib çıxdı. İbrahim bəy üzünü mənə tutub dedi:

“Yusif əmi, Qənbəri çağır.”

Qənbəri, çağırdım, gəldi. İbrahim bəy dedi:

“Qənbər, qatıq aşını da yadından çıxarma.”

“Baş üstə,” -- deyə Qənbər cavab verdi.

“Neçə dənə də qovun alarsan.”

Mən dedim:

“Evdə qovun var, həm də Qənbər yaxşı qovun seçə bilməz. Özüm alaram.”

Qənbər istədi getsin. İbrahim bəy dedi:

“Qənbər, ehtiyat üçün bir az çox tədarük görərsən.”

“Baş üstə,” -- deyə Qənbər cavab verdi.

İbrahim bəy dedi:

“Dediklərimin hamısını yerbəyer elə, ola bilsin qonaq gəlsin.”

Qənbər dedi:

“Baş üstə.”

Gördüm Hacıyə xanım gülümsünür. Məhbubə qapının dalında qah-qah çəkib gülürdü. Qənbər təzim eləyib getdi. Bu qəfləti şəfa bütün dost-aşnanı sevindirdi. Ərəb, əcəm, dostlar və tanışlar sevincə gəlib gedirdilər.

Günlərin birində həkim gəlib xəstəni müayinə eləyəndən sonra dedi:

“Hamama getsin, ondan sonra hara istəsə gedə bilər. Azarı tamamilə bərtərəf olmuşdur.”

Sabahı günü kalyaskanı hazırlayıb, atlarını qoşdular. İbrahim bəy, Mirzə Abbas, Mehdi bəy, bir də mən oturub yola düşdük. Bizi görənlər ayağa qalxıb hörmət edir, sağdan-soldan hey salam və mərhəbə eşidilirdi. Bəy də sağ və sol əli ilə onlara cavab verirdi. Bir az gəzib, evə qayıtdıq.... Səhər lap tezdən Məhbubə mənim yanıma gəlib dedi:

“Əmican, ağamın xəstəliyində mən nəzir demişəm ki, yaxşı olandan sonra bazara gedib min quruş, yəni hər bir dilənçiyə beş quruş paylaram, yüz çörək itlərə, pişiklərə verəm, iki qoyun qurbanlıq kəsəm, bir ay da oruc tutam. Özümün pulum var, sizə verirəm, zəhmət çəkin dediklərimi yerinə yetirin. Başqa bir nəzir də demişəm, lakin onu deməyə peşman olmuşam.”

“Nə nəzir demisən ki, peşman olmusan?” -- dedim.

Dedi:

“Nəzir eləmişəm ağam sağalandan sonra bibinin hüsurunda qaval çalıb oynayam. Amma bilmirəm nə eləyim. Deyirəm görəsən kəffarəsini verməklə bu nəziri boynumdan götürə bilərəmmi? Bibinin yanında oynamaqdan utanıram.”

Dedim:

“Mənim gözümlün işığı, heyvanlara çörək ver, dilənçilərə pul payla, qurbanlıqları da kəsdir, orucu da bir ay qışda tutarsan, qaldı oynamaq. Qonşuların qızlarını qonaq çağırıb bir yerə toplarsan, qaval çalıb onlarla birlikdə oynarsan. Xanım aşağıdan sən rəqs edərkən ayaqlarının səsinə eşidər, nəzrin qəbul olar.”

Dedi:

“Əmican, qızları nəinki qonaq çağırmaram, hətta bundan sonra onlarla gəl-get də etmərəm, heç birisi ilə danışmaram, hətta salam-ələyk də eləmərəm. Bilmirsən bu neçə vaxtda mənim haqqımda nələr danışmadılar, üzərimə nə kimi iftiralar atmadılar, nə kimi qeybətlər eləmədilər? Onlar məni o qədər incidiblər ki, tamamilə özlərindən soyudublar. Xüsusilə, o Rəfiqə ağzına gələni üzümə dedi.”

Dedim:

“Özün bilərsən, sənəin şəxsi fikir və qənaətlərinlə mənim işim yoxdur.”

İbrahim bəyin yanına getdim, dedi:

“Qəzet gətirdinmi?”

Dedim:

“Xeyr, hələ gətirməyiblər.”

Soruşdu:

“Yusif əmi, mənim "Səyahətnaməm" necə oldu?”

Dedim:

“Evdə durur.”

Dedi:

“İstambulda yarımçıq qaldı axı.”

Dedim:

“O günədek əsas mətləbləri yazmışam.”

Çox razı qaldı. On gün evdən bayıra çıxmadı. Həkim xəstəni müayinə eləməyə gəldi. Çox sevinclə dedi:

“İstəyirdim başqa həkimləri də sizə baxmağa gətirim. Yenə də düşündüm şayəd razı olmayasınız.”

Mən dedim:

“Qonağı kim qəbul eləməz? Onların bir stəkan qəhvədən başqa zəhmətləri yox idi. Kim bir stəkan qəhvə içən qonağı istəməz?”

Həkim getdi, cümə günü İbrahim bəyi müayinə etmiş bütün həkimləri toplayıb gətirdi. Hamısı İbrahim bəyin halının yaxşılaşmasını görüb təəccüb elədilər. Şeyx Yusif özünü onlara göstərib bacarığına öyünürdü. Deyirdi: mən Şeyxül rəis Əbu Əli Sinanın üslubu ilə mərəzi tapıb müəyyənləşdirdim. Doktor Volf dedi:

“Siz gərək bir neçə vaxt Maryambad sularına gedib orada bir qədər istirahət edəsiniz. Əgər oraya getmək istəmirsinizsə, Setanra və ya İskəndəriyyəyə gedib orada bir müddət qalın.”

İbrahim bəy əsəbiliklə dedi:

“İskəndərin atasının goruna!...”

Bu sözləri qeyz ilə dediyinə görə ingilis həkiminin acığına gəldi. Həkim Saleh ingilis həkiminin könlünü ələ almaq üçün işarə ilə onu başa saldı ki, bu kişinin İskəndəriyyə adından xoşu gəlmir, onun yanında bu adın çəkilməsini istəmir. Həkimlər söhbətdən sonra getdilər.

İbrahim bəy on-onbeş gün ərzində dost-aşnanın cavab görüşünə getmək işini də qurtardı. Yavaş-yavaş qədimki ticarət və haqq-hesab işlərinə başladı....

İbrahim bəylə bazara getdik. Ağa Cəlilin dükanının qabağından keçərkən bizi səsləyib dedi:

“İbrahim bəy, buyurun!”

Rəsmi təarüflər və xoş-beşdən sonra gülə-gülə dedi:

“Maşallah, möcüzə elədiniz. Çünki elə bu saat sizin burada olmağınızı arzulayırdıq. İstəyirdik söhbətinizdən feyziyab olaq. Səhərdən indiyədək gülməkdən az qalır bağırsaqlarımız düyün düşsün.”

Bəy soruşdu:

“Nə kimi söhbət idi ki, mənim olmağımı arzulayırdınız?”

Ağa Cəlil dedi:

“Bir neçə ətiacı adamlardan da var idi, onlar tez əkilib getdilər. Bu hörmətli qonaq Məkkədən gələnlərdəndir. İstəyirdim başına gələn qəzavü qədəri sizə də danışsın, siz də bu feyzdən məhrum qalmayasınız.”

Sonra üzünü təzə səfərdən gəlmiş qonağına tutub dedi:

“Mən ölüm, bəy üçün də əhvalatı nağıl elə.”

Qonaq boyun qaçırıb dedi:

“Canım, siz allah, mənim yaxamdan əl çəkin!”

Ağa Cəlil təkid elədi:

“Sən mənim canım, bəy bu kimi əhvalatları eşitməyə çox rəğbət göstərir, başına gələnləri artırıb-əksiltmədən əvvəldən axıradək danış.”

Qonaq dedi:

“Qardaş, məni buraxmayacaqsan?”

Ağa Cəlil dedi:

“Yox, sən öləsən, gərək hamısını deyəsən, bəy eşitsin.”

Qonaq başına gələnləri belə söylədi:

“Yəzddə nanəciblərdən bir neçə nəfər vardır. Hər gün bir yerə toplaşırlar. Onların bəzisinin mənimlə dostluğu var idi. O qədər başımı apardılar ki, məni də cəmiyyətlərinə daxil elədilər. Hər gün Cəməli-Mübarəkdən bollu təriflər söyləyir, onun haqqında qəribə hadisələr və əfsanələr danışdılar. Nəhayət, məni də, Cəməli-Mübarəki görməmiş onun müridi, bəlkə də vəfalı qulu elədilər.

Bir kiçik qardaşım var idi. Onların qurqusu ilə onu dükanda qoyub, ziyarətə gedən Hacılarla Məkkəyə getmək adı ilə Əkəyə doğru yola düşdüm. Vəsfə gəlməz bir zövq-şövq ilə, hədsiz ixlasla Odessa yolu ilə İstambula, İstambuldan Yafəyə, oradan da Əkəyə gəlib çıxdım. Həmşəhərlərimdən də bir neçə nəfərini orada gördüm. Onlardan biri Yəzddə mənim qonşum idi. Orada qalıb xırdavat dükanı açmışdı. Ona tanışlıq verdim. Əvvəlcə məni tanımadı. Sonra özümün və onun evinin ünvanını, adımı söylədim. Məni tanıdı....

Mən hər gün onun dükanına gedib yalvarır, xahiş-iltimasımı artırırdım. Nəhayət, neçə gündən sonra dedi:

“Get paltarlarını dəyiş, təmiz, pakizə geyin, özünə ətir vur. Bu gün Cəməli-Mübarəkin ziyarəti şərəfinə nail olacaqsan.”

Mən də hamama getdim, başa, saqqala maya qoydum, təslim və itaət paltarı geydim. Ürəyim döyünür, bədənim titrəyirdi. Hədsiz zövq-şövqlə getdik. Qapıçı bizi hörmətlə qarşılayıb yuxarı apardı. Pərdədar pərdəni qaldırdı. Dostum astananı öpdü. Mən də onun kimi elədim. Ədəblə daxil olub səcdə elədik, zəlil bəndə kimi dayanıb durduq. Az sonra yavaş-yavaş irəli gedib diz çökdük. Ağanın dizini öpdük, dalı-dalı çəkilib, yenə də qapının yanında ədəblə əllərimizi döşümüzün üstünə qoyub dayandıq. Bizdən əvvəl də neçə nəfərə buraya gəlmək icazəsi verilmişdi. Onların da hamısı əllərini döşü üstə qoyub gözlərini yerə dikmiş, cansız bir heykəl kimi kəməli təvazö və ədəblə quruyub qalmışdılar.

Doğrusu, mən də vahiməmin şiddətindən başımı qaldırıb baxmağa cəsarət eləmirdim. Bu minvalla bir saat keçdi. Ərəbcə bu sözləri yoldaşıma dedi ki, mənə farsca tərcümə eləsin:

“Bizi ziyarət etmək üçün yolda çəkdiyin zəhmətlər və məşəqqətlər dərgahımızda qəbul olunmuş, bizi razı salmışdır. Bundan sonra astanamızın xüsusi adamları cərgəsində olacaqsınız.” -- Sonra əlavə elədi: -- “Onun ziyarətə gəlməsi iki yüz adamın dəniz fırtınasında qərq olmaqdan xilas olmasına səbəb oldu. Əgər o, gəmidə olmasa idi, gəmi sınacaq, bütün sənişinlər dənizin təkinə batıb məhv olacaq idilər. Lakin o, bizə tərəf gəlmək əzmində olduğuna görə gəmini intihəsiz dənizin girdabından qurtardıq.”

Bu vaxt, gözaltı, danışan şəxsə tərəf baxdım. Gördüm dərviş qılıqlı, çaxır küpü kimi kök bir adamdır. Lakin onun sözləri mənim etiqadımı və ixlasımı bir qədər də artırdı. Çünki, doğrudan da, dənizdə fırtına başlayıb qorxunc təlatümə rast gəldiyimizə görə tamamilə həyatımızdan naümid olmuşduq. Mən gəmidə sidq ilə Cəməli-Mübarəkə pənah aparıb arxalanmışdım. İndi onun bu sözlərini möcüzə və xariqüladə bir hadisə sanırdım. İnamım daha da artdı. İxtiyarsız olaraq gözlərim yaşardı, ağladım. Sakit olandan sonra hüsurundan mürəxxəs olmaq icazəsi alıb, yenə də səcdə elədik, dal-dalı çəkilib qapıdan çıxdıq. Adamları bizi başqa otağa aparıb çoxlu məhəbbət göstərüb, mehribanlıq etdilər, qəhvə gətirdilər, içdik. Mən tamamilə şübhədən xilas oldum. İnamım birə yüz artdı.

Neçə gündən sonra yenə də həmsəhərlimin yanına gedib ona yalvardım ki, məni Cəməli-Mübarəkin yanına tez-tez aparsın. Çünki onu görmək ləzzəti məni elə sərxoş eləmişdi ki, hətta can vermək əzabı belə onun dadını damağımdan apara bilməzdi, həmsəhərlim dedi:

“Gərək qapıçıya, pərdədara özünəlayiq töhfə, hədiyyə aparasan.”

Dedim:

“Mənim gözüüm üstə.”

Xülasə, hər ikisinin haqqını verib, görüşə nail olduq. Əvvəlki kimi hörmət mərasimini yerinə yetirib qayıtdıq.

Bir ay bu minvalla hər neçə gündən bir həmsəhərlimlə birlikdə Cəməli-Mübarəkin görüşünə gedirdik. Yavaş-yavaş mən özüm də dərgahın məhrəm adamlarından oldum. Daha ora getmək üçün yoldaşa ehtiyacım olmadı. Ziyarət etmək şövqü başıma vuranda özüm tək gedib qayıdırdım.

Günlərin birində yenə də ziyarət şövqü səbr və qərarımı əlimdən aldı. Gedib astanasını öpmək istədim. Nə qapıçı var idi, nə pərdədar. Cəsarətlə otağa daxil oldum. Gördüm Cəməli-Mübarək, çuvala girmiş ayı kimi, arxası üstə uzanıb, ayaqlarını da qaldırıb divara söykəyibdir. Yaxın adamlarından biri də onun yanında oturub deyir:

“Heç belə bir eşşək olmaz.”

Cəməli-Mübarək də qəhqəhə ilə gülürdü. Laübali bir vəziyyətdə, lotu-potulardan da görünməyən bir ədəbsizliklə başları ixtilata və söhbətə qarışmışdı. Birdən gözləri mənə sataşan kimi vird oxumağa, ho-ho eləməyə başladılar. Dostu tez yerindən qalxıb, qarşısında boynunu əydi, hirsli-hirsli mənə tərəf baxmağa başladı. Qorxumdan rəng-rufum qaçdı, bədənime titrətmə düşdü. Tez otaqdan çıxıb, həmsəhərlimin dükanına gəldim. Lakin gördüyüm "Öküzün başı" barəsində bir işarə belə vurmadım. Bu hadisədən üç gün keçdi. Üçüncü gün həmsəhərlim gəlib dedi:

“Sən mənsiz həzrətin hüsuruna getmişdin?”

“Bəli,” -- dedim.

Dedi:

“Bəs sən eşitməmişən ki: "peyğəmbərin evinə ondan izn almamış daxil olmayın?" Bu nə ədəbsizlikdir, eləmişən? Həzrət bilib ki, o gördüyün vəziyyətdən sənün ürəyində şəkk-şübhə əmələ gəlir. İndi sənə həd vurmaq vacib olubdur. Ola bilsin sabah ya biri gün müridlər gəlib sənə həd vursunlar. Lakin mən sənə ilə həmsəhərliyəm, sən mənim qonşum və dostumsan. Deməli, mənim boynumda sənün üç böyük haqqın var. Mən razı olمام ki, mənim gözümlə qabağında sənə həd vursunlar. Məsləhət budur ki, mürtədliyin birinci addımından tövbə eləyəsən, həm də bu vilayətdən çıxıb gedəsən. Əgər sabaha kimi burada qalsan, şübhəsiz, sənə tutacaq və həd vuracaqlar. Yaxşısı budur ki, mən sənün üçün bir araba kirə eləyim, sənə Yafəyə aparsın. Neçə gün Beyrutda qalarsan, mən sənün şeylərini oraya göndərərəm, əgər nəqd pulun varsa burada qoy, çünki yolda əlindən alarlar.”

Bu sözləri elə ürək yangısı ilə, gözləri yaşarmış bir vəziyyətdə deyirdi ki, guya mənim halıma yanır və ağlamaq istəyir. Bir üzəndə də gözlərinin yaşını silirdi.

Mən onun bütün sözlərinə inandım. Neçə dənə ağ məcidi, bir də otuz bir dənə fransız lirəsi varım idi, hamısını ona verdim. Bir neçə ağ məcidi ilə üç fransız lirəsini mənə qaytardı. İyirmi səkkiz fransız lirəsi, Odessada yeddi manata aldığım bir çamadan, və bütün paltarlarım, arxalığım, üç dəst təzə mahud pencək-şalvarım, neçə dəst alt paltarım, köynəyim, təzə mahud sərdarım, əbam, qələmdanım və çay dəstgahım onun yanında qaldı. Bir köhnə yorğanla əba, bir az qənd-çay, çörək götürüb kirayə götürdüyü bir atlı araba ilə Yafəyə tərəf yola düşdüm. Bir lirə çıxarıb arabaçıya verdim. Kəsirini aldım. Arabaçıya tapşırırmışdı ki, mənə Yafəyə çatdırsın, o da öz borcunu yerinə yetirdi. Oradan getdim Beyruta. Beyrutda şeyləri ünvanına göndərəcəyi adamın yanına gedib dedim:

“Mənim bir əmanətim var, sizin ünvanınıza gələcəkdir.”

Dedi:

“Çox gözəl, nə vaxt gəlsə sizə xəbər verərəm.”

Bu söhbətdən iki həftə keçdi. Şeylərdən heç bir xəbər gəlmədi. Bir məktub yazdım. Cavab vermədi. Yenə də yazdım, cavabsız qaldı. Sifariş göndərdim. Fayda vermədi. Nəhayət, tənqə gəlib, ağzıma gələn yaman-yoğuzu bir kağızda yazıb poçt ilə göndərdim. Nəhayət, poçt vasitəsilə aşağıdakı məzmununda bir məktub aldım:

"Sən gedəndən sonra mənə tutmaq istədilər. Dükanı bağladım, müqəddəs astanaya daxil düşdüm. Üç gün-üç gecə yalvarıb yaxardım, aramsız ağlayıb sızladım. Nəhayət, mərhəmət nəsimi başımın üzərində əsməyə başladı. Təqsirimdən keçdi. Amma sənə şeylərini mürtəd olduğuna görə məndən alıb, canıma aman verdi. Şeylərini möminlərə və müstəhəqlərə payladılar. Mən yazığa sizinlə dostluq elədiyimə görə nə qədər xəsarət dəydi. Mənə töhmətləndirdilər. Bütün bu zərər və rütbəmin aşağı düşməsinə siz bais oldunuz. Bununla belə, sizdən xəcalət çəkirəm. Bütün təqsir özünüzdədir ki, izn almamış o həzrətin xəlvətinə daxil olmusunuz. Bunlar sizin ayaquzunluğunuzun səmərəsidir".

Cavabında qələmə nə gəldi yazdım, heç bir şeydən müzəyiqə eləmədim. Yaxşı ki, saatımla qələm yanımda idi. Bunları sataram, İstambula kimi kifayət elər. Orada bir tanışım var, ondan borc alıb Yəzdə qayıdacağam. Gedib orada deyəcəyəm ki, Məkkəyə getmədim. Əkəyə getdim. Bu dinsiz, məzhəbsiz lotuların cəmiyyətini elə rüsvay eləyim, bu yolunu azmış binamusların namusunu elə bada verim ki, özləri əhsən desinlər, daha bundan sonra heç kəsi aldada bilməsinlər.

Özlərini iyrənc bir adla adlandıran bu rəzil tayfa ilə Ağa Cəlil həmişə vuruşub mübahisə və münaqişə etdiyinə görə zarafat və məsxərə ilə onların könlündəkiləri özlərinə qaytarır. Mən də bu hadisəni ona söylədim ki, hər yerdə yayılsın. İndi də məni tutub onun-bunun yanına aparıb deyir ki, başına gələnləri danış.

Nə isə, bir qədər gəzdikdən sonra evə qayıdıb nahar yedik, Hacı ... Təbrizinin adamı bir məktub gətirdi. Yazmışdı ki, xoşsöhbət qonağımız Mirzə Rza xan Mazəndərani Marseldən gəlibdir. Bundan qabaq da gəlmişdi. Onu Yusif əmi görüb, amma siz görməmişiniz. Sizin zövqünüzdə uyğun söhbət eləyir. Gecə təşrif gətirin, şam yeyib, söhbət eləyək, həm də Mirzə Rza xanın sizin əfkarınıza uyğun, məlahətdən xali olmayan sözlərinə qulaq asaq.

Gecə qonaq getdik. Bizdən başqa bir neçə nəfər də var idi. Hacı ... İbrahim bəyi qonaqlara təqdim elədi. Rəsmi təarüflərdən sonra bu kimi məclislərə məxsus söhbətlər başlandı. Mollanümaların kələkbazlığından, ölkədəki hərc-mərclikdən, hakimlərin zülmündən, rüşvətxor axundların nalayiq hərəkətlərindən və sairədən danışıldı. Məlum adətə görə söhbət uzandı, söz bazarı rəvnəqləndi. Nəhayət, Rza xan dedi:

“Mənim əzizim, bütün bu saydığınız qəbahətlərin təqsiri millətin öz öhdəsindədir; çünki millət öz şəxsi hüququnu ələ gətirmək istəmir, dəvə kimi tikan yeyir, yük daşıyır, hər bir zəhmətə və məşəqqətə dözüür, hər cür zülmə, təcavüzə boyun əyir. Əlbəttə, belə olduqda hər kəs olsa onların çiyində oturacaq. Dünyanın bütün ölkələrində keçmiş zamanlarda vəziyyət belə idi. Elə bu əsrin özünü götürək. Tarixi unutmamışsınızsa Fironların "Mən ulu allaham" deməsini Bəni-İsraili qul kimi alıb satmalarını, onları ən ağır şəraitdə bəşərin qüdrətindən kənar işləri görməyə vadar etmələrini bilirsiniz....

Fransa inqilabının başlanğıcında məşhur siyasi xadim, mütəfəkkir Mirabo Fransa millətinə xitabən deyir:

"Fransa ölkəsinin övladları! Bilin və agah olun ki, yoxluq aləmindən varlıq dairəsinə qədəm qoyan hər bir bəşər övladı sağlam əqlin hökmünə görə gerek azadlıq nemətindən mükəmməl şəkildə faydalansın. Azadlıq iki qismdir": biri ruhani azadlıq, o birisi cismani azadlıqdır."

Bizim ruhani azadlığımızı Məsih dininin başçıları tamamilə əlimizdən almış, hamımızı ruhani işlərdə özlərinin zəlif bəndəsinə və buyruqlarını sözsüz icra edən qullarına çevirmişlər. Buna bizim heç cür dəxalət etmək haqqımız yoxdur. Belə ki, bir məsələni cəsarət eləyib iki dəfə onlardan soruşa bilmərik. Əgər soruşsaq, o saat təkfir çomağını kürəyimizin ortasına endirib, mürtdlik damğasını alnımıza basacaqlar. Məhz buna görə də ruhani məsələlərdə din başçılarının müti qulu olmalı və azadlıq nemətindən məhrum qalmalıyıq.

Bizim cismani azadlığımızı hakimlər, yəni müstəbid zalımlar əlimizdən almışlar. Onlar bu beş günlük dünyəvi həyatda bizi tamamilə öz əmr və nəhyələrinə məhkum salıb, nəfsi-əmmarələrinin istədiyi kimi bizi insan qüdrətindən kənar olan ağır yükləri çiynimizdə daşımağa vadar etmişlər. Bu sahədə də biz müstəbid zalımların zəlil bəndəsi və tam hüquqsuz qulu olaraq hürriyyət və azadlıq nemətindən binəsib və məhrumuq.

Fransa övladları! Vətənin əziz oğulları! Ey mənim ruzigarı pərişan, səfil qardaşlarım! Belə olduqda biz biçarələrin çarəsi nədir? Bizim əlimizdən kim tutacaq? Sizin qeyrətiniz və hümmətinizə sığarmı ki, biz indiki bədbəxtlikdə qalaq, allahın hökmündən və insaniyyətin insafından uzaq olan bu odun içində yanaq? İndi ki, fürsət var, gərək dərdimizə əlac eləyək, qəflət pərdəsini gözümüzün qarşısından götürək, özümüzü əbədi səadətə çatdıraq. Bizim istədiyimiz haqdır, bu azadlığa çıxmaq sizin qeyrətli hərəkətinizə və hümmətinizə bağlıdır".

Belə nəql edirlər ki, günlərin birində müəzzin minarənin başına çıxıb azan verirmiş, bir arif də minarənin yanında dayanmışdı. Müəzzin allahu-əkbər səsinə ucaldan kimi o, ayağını yerə döyüb dedi:

“Sənin allahın mənim ayağımın altındadır.”

Camaat toplaşdı onu küfr danışdığına görə haqq və ya nahaq öldürdü. Bu xəbər şəhərin dünyagörmüş hakiminə çatdı. O tez atını minib minarənin yanına gəldi və soruşdu:

“Arif ayağını hara döydü?”

O yeri göstərdilər. Əmr elədi, haman yeri qazdılar, ordan bir küp qızıl çıxdı.

Hakim dedi:

“O biçarəni nahaq yerə öldürdünüz. O, bunu demək istəyirdi ki, sən allahı pak niyyətlə çağırırsan, qızıl xatirinə çağırırsan, o da mənim ayağımın altındadır.”

Bizim vəzirlərin əhvalı eynilə bu hekayə kimidir. Onların hər şeyi puldur, pul. Heç kəsdən puldan başqa bir şey soruşmurlar, hətta puldan savayı ayrı bir şey anlamırlar.

Məclisdəkilər güldülər. Mən Mirzə Abbasa işarə ilə andırdım ki, söhbəti dəyişdirsin.

Əlqərəz, şam yeyildi. Qonaqlar gecədən dörd saat keçmiş getdilər, biz də hərəmiz öz otağımıza çəkilib yatdıq.

Səhər Məhbubə xanım gəlib dedi:

“Yusif əmi, buyurmusan ki, nə dərdim olsa sizə deyim.”

Dedim:

“Bəli, genə də deyirəm. Mən sənə atan yerindəyəm. Övladın nə dərdi olsa dərmanını gərək özgədən yox, atasından istəsin. Hər nə istəyirsən de.”

Dedi:

“Utanıram, amma bununla belə könlümü dəryaya vurub deyirəm ki, mən və bibi iki il tamam bəyin yastığından ayrılmayıb ağladıq. İndi sağalandan sonra üzünü görə bilmirik, hər gün, hər gecə ya qonaq gedirsiniz, ya da qonaq gətirirsiniz.”

Dedim:

“Mənim bu gözlərim üstə, gözümün işığı, mən də bundan sonra sizin yanınızda qalaram. Daha nə sözün var?”

Dedi:

“Sizi demirəm, insaf eləyin, amma özünə deməyin ki, mən demişəm.”

Doğrudan da, insaf aləmində Məhbubənin haqqı var idi. İki illik zəhmət, qayğı və ağlamanın acısını bir saat bir yerdə oturub yemək və söhbət etmək Məhbubənin ürəyindən çıxardı, onun zəhməti və ağlamanın mükafatı olardı. Düz bir ay İbrahim bəyi qonaq getməyə, qonaq gətirməyə qoymadım....

Üç ay keçdi. Günlərin birində Hacıya xanım məni çağırdı. Hüzuruna getdim. Buyurdu:

“Yusif ağa, indi sən İbrahim və Məhbubənin atası yerindəsən. Özün bilirsən ki, rəhmətlik Hacı vəsiyyət eləmişdi ki, İbrahim otuz yaşına qədər qoyanacan evlənməsin. Sən özün bilirsən ki, bu qıza nə qədər xərc qoyub, onun nə qədər zəhmətlərini çəkmişdi. Onu İbrahim bəyə nişanlamışdı və bu barədə mənə vəsiyyət eləmişdi. İndi İbrahim otuz iki yaşına çatmışdır. Hərçənd ki, özü evlənmək fikrində deyil, lakin özün yaxşı bilirsən, bu qız yeməyi, yatmağı özünə haram eləyibdir. İbrahim bəyi görcək söyüd yarpağı kimi əsir, rəng-rufu itir.

Dünən yuxarı çıxmışdım, gördüm kanonu götürüb həzin-həzin çalır, oxuyur, ağlayır. Bir para fars, türk şerləri də oxuyurdu. Bu iki beyt yadımda qaldı:

Nələdəndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd,

Nələ tərkən qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd

Qıl mədəd, ey bəxt, yoxsa kami-dil mümkün deyil

Böylə kim, ol dilruba bədərddir, mən dərdmənd.

Ürəyim halına yandı. Qorxuram məhəbbəti bürüzə verə. Xahiş edirəm ya özün, ya da Mirzə Abbasa de ki, İbrahim bəyə desin, hələlik şirni içək, toyu qalar bahara. Axı mənim də arzum var, oğul toyu görüm. Mənim ömrüm də qurtarır, istəmirəm bu niskili qəbrə aparım. Bundan əlavə, qız da böyüyübdür. İbrahim dura-dura heç kəs cəsarət eləməz ki, ona elçi göndərsin. Əvvəldən hamıya demişəm ki, İbrahim evlənməyincə qızı heç kəsə verməyəcəyəm.”

Dedim:

“Xanım, gözüüm üstə, fürsət ələ düşən kimi mətləbi söyləyəm.”

Bu söhbətdən bir neçə gün keçdi. Hal-qəziyyəni Mirzə Abbasa dedim. Başını aşağı salıb bir qədər sakit dayandı. Uzun-uzadı düşünəndən sonra dedi:

“Səbr elə, təklidə mətləbi yerbəyer elərəm....”

Bu gün Mirzə Abbas gəlib məni bağçanın o tərəfinə çəkərək dedi:

“Uzun-uzadı söhbətdən sonra İbrahim bəyi evlənməyə razı saldım. Amma deyir şirni içilsin, lakin toy gələn ilə qalsın. İstəyir böyük və təntənəli bir toy tutulsun. Dedi ki, qohum-əqrəbamız var, gərək İrandan, İstanbuldan və sair yerlərdən üç-dörd ay qabaq camaatdan vədə alağ.”

Tapşırıb Hacıyə xanıma deyim ki, toy mərasimi əvvəldən axıradək İran qaydası ilə olmalıdır. Heç birisində ərəb, türk və firəng mərasimindən təqlid olunmamalıdır.

Hacıyə xanımın yanına gedib bu xəbəri dedim. Çox sevindi. Buyurdu qonşu və tanış qadınlardan bir neçə nəfərin ayın on ikisinə vədəsini aldılar. Mənə isə dedi ki, bir taqə şal, bir dənə həlqə üzük, bir dənə güzgü alım. Evdə bunların hamısı, hətta hərəsindən bir neçə dənə var idn. Lakin mən də bu fikirdə idim ki, gərək hamısı Məhbubənin adına alınsın. Dedim:

“Bəy tapşırıbdır ki, bütün mərasim İran qaydası ilə olsun.”

Dedi:

“Elə də olacaq. Fəqət sizdən təvəqqeim budur ki, bunların ikisinin də atası yoxdur, siz bunlara atalıq vəzifəsini boynunuza götürəsiniz. Çünki sizdən başqa bir adamımız yoxdur. Mən isə ikisinin də anasıyam. Amma gərək əvvəlcə Məhbubədən icazə alağ. Göndərin Rəfiqənin anası Zöhrə xanımı çağırınsınlar. Qoy o Məhbubədən icazə alsın.”

Ərz elədim:

“İbrahim bəy xəstə yatarkən mən Məhbubənin sirdaşı olmuşam, özüm Məhbubəyə deyərəm və icazə alaram.”

Gecə Məhbubənin mənzilinə getdim və dedim:

“Balaca xanım, sən nəzir eləmişdin bibinin yanında oynayasan. Ayın on ikisində qonağımız var, oynamağın vaxtıdır.”

Gülüb dedi:

“Nə qonaqlığıdır?”

Dedim:

“Xeyir iş var.”

Yavaş-yavaş kinayədən keçib açıq söylədim.

“Cavab ver, razısanmı?”

Başını aşağı salıb sükut elədi, dedim:

“Gərək cavab verəsən, bu rəsmidir və şəriət tələb edir.”

Utana-utana dedi:

Sevgiyə canın verən canın tapar,

Kim ki, candan keçsə cananın tapar.

Dedim:

“Şairə xanım, indi aşkar cavab vermək vaxtıdır. Şəmşirin, zəncirin, ölümün yeri deyil. Bir şer de ki, onda mübarəklik ruhu olsun.”

Dedi:

“Şer mənim deyil, Qaaninindir. İxtiyarsız olaraq dilimə gəldi.”

Dedim:

“Mübarək olsun, razısanmı?”

Sakit dayandı. Məlumdur, sakitlik razılıq əlamətidir.

Mirzə Abbasın yanına gedib dedim:

“İbrahimə de, gəlsin gedək şal, güzgü, üzük alağ ki, ayın on ikisinə hazır olsun.”

Adam göndərdik gəldi. Gördük o da utanır. Deyəsən xəcalət çəkirdi. Dedim:

“Mənim gözümlün işığı, bu allahın hökmü, Məhəmməd peyğəmbərin qanunudur. Allah hamıya qismət eləsin. Daha bu məsələdə utanmaq lazım deyil. Gərək tam şadlıq və dilxoşluqla işə başlayaq.”

Heç bir söz demədi. Yüz əlli lirə üçün bank çeki yazıb mənə verdi və dedi:

“Bankdan alın, nə lazımdır yerbəyer eləyin. Daha mənim getməyim vacib deyil.”

Nə ki lazım idi, aldım, aparıb Hacıyə xanıma göstərdim, bəyəndi. Qonaqlardan vədə alındı, şirni və başqa gərəkli şeylər də alındı.

Aydın on ikisində kalyaskanı qoşdular. İbrahim bəy Mirzə Abbasla minib gəzməyə getdi. Ərəb və əcəm qadınlarından ibarət çoxlu qonaq gəlmişdi. Qadınların qaydası üzrə, Məhbubəni bəzədilər, tellərini darayıb çiyinlərinə tökdülər, doğrudan da qüdrətin məşşatəsi onu elə bəzəmiş, fırçası ilə elə qələm vurmuşdu ki, o könüllər istəklisinin qarşısında əql heyran qalırdı.

"Gözəl üzə nə lazim məşşata əli dəysin".

Mən öz mənzilimdə oturmuşdum. Birdən Məhbubəni çəkə-çəkə mənim yanıma gətirdilər. Nişan üzüyü barmağında, gəlin şalı başında idi. Utandığından gələ bilmirdi. Otağa girib baş əydi. Baxdım gördüm nə Məhbubə! Əvvəldən də o, gözəl və rəna idi, indi bəzəmişdilər də. İxtiyarsız olaraq dedim: "Fətəbarəkallahu əhsənül xaliqin". Qaməti sərv tək, üzü ay kimi. Utana-utana gəlib əlimi öpdü. Məni ağlamaq tutdu, bədahətən bu şeri dedim:

Allah taala inşaallah sizi xoşbəxt və şadkam

eləsin,

Ulduzlarınızı barışdırsın, hər günü sizlərə

bayram eləsin.

Səkinə gülüb dedi:

“Ana, ana, Yusif əmi şair olub, ha-ha-ha!...”

Bütün xanımlar gülməyə başladılar. Xeyli güldülər, mən Səkinəyə dedim:

“Haydı, şeytan, məni məsxərəyə qoydun?”

Yenə də hamı güldü: ha-ha-ha, şair!

Mən əlacsız qalıb qaçdım, onlar bir də ucadan güldülər.

Bu günümüz tam şadlıq və sevincə keçdi. Məhbubə sevinirdi, qəribə bir aləmi var idi.

Doğrudan da qəribə xilqət, qəribə qanundur! Adam dürüst fikirləşəndə nə kimi mərhələlər və məqamlardan keçdiyini dərk edir. Lakin heyif, yüz heyif ki, dünyanın işlərində sabitlik və davam yoxdur. Zəmanənin gülü tikansız, balı zəhərsiz olmur. Şirin də, acı da, kədər də, sevinc də bir-birilə yanaşı olur.

Bu gecə Hacı Möhsün ağagildə toplaşmışdıq. Bir qədər İbrahim bəylə zarafatlaşdıq.

Hacı Möhsün ağa dedi:

““Həblülmətin”də vətən haqqında bir şer dərc olunubdur, qulaq asın oxuyum.”

Vətən haqqında Bədiin şeri:

Gəlin verin əl-ələ, ittihad edin niyyət

Ki, ittihad ilə çatmış murada hər millət.

Könül verin hamınız birliyə, müsəlmanlar.

Səadət ulduzunuz ittihadsız sozalar.

Bilin ki, ismətiniz varınızla, ey dostlar,

Cahanda birlik ilə, ittihad ilə qorunar....

Olubdu elmdən hər yerdə bəndələr azad,
Cəhalətə sən əsir olmusan niyə, heyhat!
Zəmanə oldu digərgün, dəyişdi cümlə cahan,
Olubdu elmü hünər hər tərəfdə nurəfşan.
Bu köhnə irs ki, qalmış sənə ata-babadan,
İnan ki, dərdlərinə eyləlməz bu gün dərman.
Zəmanə nizə və şəmşir ruzgarı deyil,
Bu gün tufəng ilə top, mavzerin zəmanıdı, bil.
Sən indi xabdəsən qəflət içrəsən, əfsus,
Qoyubdu dörd tərəfə düşmənin bu gün casus.
Biri ticarət adilə varın-yoxun talayır,
Biri dəyanət adilə başında od qalayır....
Xülasə, aç gözünü vaqifanə, aldanma,
Bu qövmi-bişərəfin şum məqsədin anla.
Əlaci-vaqiəni etməsəz əzəldən əgər,
Təəssüf içrə bütün ömrünüz xitamə yetər,
Bu fikrə zikr ilə bir az da ömr sürsən əgər,
Bu yerdə, şübhəsi yoxdur, nəhali-küfr bitər.
Danışma bir də, Bədia, güvənmə öz səsinə,
Tərəqqi eyləmişik biz də, leyk tərsəsinə!

Hacı Təbrizi qəribə bir vəcd və sevinclə dedi:

“Allah bu kimi şairləri müvəffəq eləsin. Əgər bizim bütün şairlərimiz bu məsləkdə olub, birbirinin səsinə səs versəydilər, vətənpərvərlik hisslərini tərənnüm etsəydilər, şübhəsiz, bizi cəhalətin təhlükəli girdabından çıxarar, sərgərdanlıqdan qurtarıb səadət yoluna qədəm qoymağımıza kömək edərdilər, ürəyimizin zəminində mərifət toxumu səpib becərərdilər. Daha

bugünkü kimi həmvətənlərimiz cəhalət, nadanlıq zülmətində vətən növhəsi oxuyub ağlamazdılar....”

Həqiqətən demək lazımdır ki, bizim ruhumuz ölübdür:

"Hanı bir İsa nəfəsli kim, dirildə bizləri?!"

İbrahim bəy bu sözlərə heç bir cavab vermək istəmədiyi bir vəziyyətdə dedi:

“Siz də üç-dörd ildən sonra bu kimi söhbətləri daha etməzsiniz. Bizim nöqsanımız ondadır ki, gec ayılmışıq, gec gəlsək də hələ qapı bağlanmamışdır. Tezliklə ümid çiçəkləri açar, səadət nəsimi başımızın üzərində əsər.”

Hələ döz dövlətin fəcri açılsın,

İqbalın sübhündən bir əsərdir bu.

Mənim Süveyşdə bir para işlərim var idi. Gedib onlara sərəncam verib gəldim. Mən gələndən bir gün sonra poçt gəldi. Yalnız Tehrandan bir məktub var idi. Alıb İbrahim bəyə gətirdim. Dedi:

“Bundan başqa məktub yox idi?”

Dedim:

“Xeyr....”

Şamdan sonra qapı döyüldü. Hacı Məsud gəlib dedi:

“Hacı Möhsün ağa Mehdi bəylə gəlir.”

İbrahim bəy dedi:

“Yuxarıya çıraq aparın, de buyursunlar.”

Durub yuxarı çıxdıq. Hacı Möhsün ağa dedi:

“Yusif əmi, "Həblülmətin" gəlibdir. Onda vətən haqqında bir şer dərc edilibdir. Mehdi bəyə dedim gedək İbrahim bəyin yanında oxuyaq, Yusif əmi söhbətdən əvvəl yazsın:

Dinlə neydən nə hekayət eləyir.”

Bədiin vətən haqqında yazdığı qəsidə.

Söylə, şair, bir mənə, söylə, nə vaxtadək sən,

İşvəli dilbərləri sözlə vəsf edəcəksən.

Mahir şairəm deyə, sözləri düzə-düzə,

Quru mədhiyyələri deyərsən üzümüzə.

Qərəz, tamah üzündən ürfandan söz açırsan,

Mövhum yarın vəsfini, söyləyirsən yalandan.

Deyirsən: -- "Ey gözəllər, dilbərlər ilahəsi.

Eşqinə möhtac olan aşıqlərin qibləsi,

Gözəllikdə mislin yox, işvən artıq,

Qəmzən çox.

Sifətin aydır, inan, həsrətdən günüm qara,

Boyun yoğrulub nazdan, dərindən könlüm yara,

Yanıram od içində, gözəl, ayrılığından.

Bilmirəm yanacağam burada nə vaxtacan.
Bu sözləri satmaqçın aparsanız bazara,
İnanın ki, almazlar bircə dəstə kavara.
Heç özün də bilmirsən bu saqqız çeynəməyi.
Hər tərəfə salıbsan mənasız küy-kələyi.
Qeysin eşq macərası, Leylinin şikayəti,
Mahmudun dastanı, Ayazın hekayəti,
Köhnəlmiş, vaxtı keçmiş quru bir əfsanədir,
Gəl indi bu dövrənin nəğmələrini dindir.
Bir dəfəlik əl götür köhnə əfsanələrdən.
Şair, söz aç bizlərə bu gün dərdli vətəndən.
Əgər vurğunluğa varındısa həvəsin,
Köklə simli sazında vətənin təranəsin.
Yoxdur vətəndən savay füsunkar, nazlı bir yar,
Könlünü ver vətənə, ona ehtiyacın var.
Ürəkləri odlayan gözəl vətən yavrusu
Rəqibin xəteri ilə üz-üzədir, doğrusu.
Vətənin səadətini, tərəqqisini anla,
İnci sözləri topla, şer söylə ilhamla.
Söylə, nə vaxta kimi qəflətdə qalacaqsan,
Seçə bilməyəcəksən enişini yoxuşdan?
Elmdir maya verən dünyada səadətə,
Elmsiz tərəqqiyə insan da yol taparmı?
Qanadsız quş uçarmı?
Elmin arxasınca get nə qədər ki, ömrün var.
Elm səni hər zaman yüksəlişə aparar.

Bağla dodaqlarını ey Bədi! Danışma çox,

Bu köhnə ölüldən deyəsən səs-səmir yox!

“Bəh, bəh, afərin belə şerə və şairə. Mərhəbə belə qızıl qələmli şairə! Həqiqətdə əsl şer, şairlik, doğru söz və dəyanət bundan ibarətdir. Bədiin qadası o alçaq yalançıların canına gəlsin. Bu müddətdə bir nəfər nəcib şair tapılmadı ki, bu üslubda şer yazsın. Heç həyələri yoxdur, təriflədiyi adam camaatın qarşısında qara qul kimi dayandığı halda onu Misir Yusifi adlandırıb, kor gözlərini nərgizi-şəhləyə oxşadır. Hər gün arvadı heyvərə oğlunun üzünə tüpürür, peysərinə salır, qorxusundan çıraqsız ayaqyoluna gedə bilmir. Amma bizim bu yalançı yaltaqlar şücaətdə onu Rüstəmdən və Sam Nərimandan üstün tuturlar, ən alçaq bir adamı fəzilətmədar adlandırırlar. O təriflənən namərd oğlu da heç utanıb qızarmır. Halbuki özü də bilir ki, ona verilən təriflərin hamısı əsassız və yalandır. Mən bilmirəm, əgər gül, tikan, Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin, Xosrov və Pərviz, ay və günəş olmasa idi bu şüursuz şairlər nə edərdilər, təriflədikləri adamları nəyə bənzədərdilər.

Beş yüz ildən artıqdır ki, bütün şairlər eyni üslubda söz qoşmuş, zalımları, mədəniyyət və insaniyyət düşmənlərini tərifləmişlər, onları Ənuşirəvandan üstün tutmuşlar, hətta Ənuşirəvanı onların dərbarının nöqərlərindən biri hesab etmişlər. Onların bir beytinin mənasını başa düşmək üçün gərək lüğət kitabına baxasan. Özləri də lüğət kitabına baxmasalar ikinci beytin qafiyəsində məəttəl qalacaqlar. Şer budur, şairin hünəri və fəziləti də bundan ibarətdir, bir kəlmə artıq-əskiyyə yoxdur. Bərəkallah!...”

Mən dedim:

“Bəy əfəndim, Bədi elə bil ki, sizin Qəzvində Şəmsüşşüəra ilə olan söhbətinizi nəzmə çəkibdir.”

Hacı Möhsün ağa dedi:

“Səbr eləyin, başqa nömrədə də qəsidə vardır.”

Hamımız yaylıq çıxarıb gözüümüzün yaşını sildik. Bədiə afərinlər deyib, canına dua elədik. İbrahim bəy dedi:

“İşə bax, gücə bax, belə gözəl nəsihətlərlə çıxış edən bir qəzetin vətəndə yayılmasını qadağan edirlər. İstəyirlər ki, həmvətənlərimiz onun şirin sözlərini eşitməsinlər, vətən üçün haray çəkib ağlamasınlar, zalımın zülmündən şikayət eləməsinlər, onun əleyhinə üsyan qaldırmasınlar. Bu nə fəlakətdir ki, biz düçar olmuşuq! Millətin bütün təbəqələrinə qəzet oxumaq lazımdır, qəzet hamıya ləzzət verər, maddi və mənəvi mənfəət gətirər. Yalnız murdar məqsədlər güdənlər öz yaramaz əməllərinin qəbahətini pərdələmək üçün hörmətli milləti qəzet oxumaq nemətindən məhrum etmişlər. Halbuki Afrika çölündəki həbəşlər və zəncilər belə hal-hazırda qəzet və maarif sahibi olmuşlar. Hamı pis əməllər və yaramaz xəyanətlərdən tezliklə xəbərdar olur və başa düşür ki, mədəni, həqiqi insan olmağı öyrənmək lazımdır.

Təəssüf olsun ki, indi biz insanlıq və mədəniyyət sifətlərindən məhrum olmuşuq, yer üzündə yaşayan millətlərin əhvalından xəbərsiz qalmışıq. Mədəniyyət kəsb etməyi dövlətpərvərliyin ziddinə qələmə verir, dövləti də başdan çıxarırlar. Mən cürə qəm, kədər, müsibət və matəmə düçar olduğumuz halda cıncırımızı belə çıxarmırıq.”

Xülasə, məclis bu söhbətlərlə başa çatdı. Hər birimiz öz evimizə getdik. Sabahı gecə Hacı Məsud gəlib dedi:

“Hacıyə xanım səni çağırır.”

Gedib gördüm ana-bala əyləşiblər. Salam verdim. Hacıyə xanım dedi:

“Mirzə Yusif, biz İbrahimplə dava eləyirik, qərar qoymuşuq ki, sən nə desən qəbul eləyək.”

Dedim:

“Nə üstə dava eləyirsiniz?”

Dedi:

“Mən deyirəm ki, yuxarı otaqları təmir eləyək, rəngləyək, kağızlarını dəyişək. İbrahim razı olmur, deyir lazım deyil. Mən istəyirəm hər bir şey təzə olsun. Mənim də arzum var. Sən məsləhət bilirsən, ya yox?”

Dedim:

“Əlbəttə, dörd otağı təmir eləməyin otuz lirədən artıq xərci yoxdur. İndi ki, bu qədər xərc çəkmişik, bu işi də görmək lazımdır. Otaqların da kağızlarını dəyişərik. Mən sizin fikrinizi bəyənirəm, əlbəttə, bəy də razı olacaq.”

İbrahim bəy başını buladı, xudahafizləşib getdi. Gördüm Məhbubə qapının dalında dayanıb gözləyir, içəri girib dedi:

“Yusif əmi, qorxurdum deyəsən ki, lazım deyil. Allah sizə ömür versin, səndən çox razı oldum. Amma kağızlardan nümunə gətir, mən özüm seçim. İstəyirəm pərdələrin rənginə uyğun gəlsin.”

Dedim:

“Qorxma, pərdələri də dəyişəcəyəm, qoy hamısı təzə olsun.”

Sevincək getdi....

Firənglinin dili ilə deyilən sözlərə qulaq asdıqdan sonra İbrahim bəyin rəngi qaçdı. Qulaqlarının dibinədək zəfəran kimi saraldı. Gördüm daha oturmaq iqtidarında deyil. Tez kalyaska tutub evə gətirdim. Birbaş öz otağına getdi. Hövsələsiz olduğuna görə onunla heç bir söhbət eləmədim. Öz mənzilimə gedib istirahət eləmək istədim. Bir saatdan sonra Hacı Məsud gəlib dedi:

“Xanım yatıbdır, sən gəl gör ağa nə üçün ağlayır?”

Gedib otağına girməmiş qapının dalında dayanıb qulaq asdım. Gördüm İbrahim bəy öz-özünə deyir: "Ey vətən, ey mənim əziz anam! Bu nə fəlakətdir ki, sənin oğulların sənə rəva görmüşlər?"

Sənin bədnamçılıq və rüsvayçılığını firəngilərin qulağına naxələf evladların çatdırdılar. Hər bir avara-yava firəngi sənin evladlarının hərəkətlərinə gülür, parklarda onların yaxasından tutaraq

məzəmmət eləyir, öz vəziyyətinin yaxşılığına öyünür. Hal-hazırda səni sevən elə bir adam yoxdur ki, halına ağlamasın.

Dün bir ölü üstündə yüz nəfər ağlayırdı,
Bu gün bir kəs yoxdur ki, yüz nəfərə ağlasın.

İbrahim bəy bu kimi sözlərdən deyib, hönkür-hönkür ağlayırdı. Hacı Məsuda dedim:

“Tez qaç, Mirzə Abbası gətir.”

Özüm otağa daxil oldum. Az keçməmiş Mirzə Abbas da gəldi. Soruşdu:

“Qardaşım, sənə nə olmuşdur? Nə üçün ağlayırsan? Niyə özünü həlak eləyirsən? Dünya sənin şad olmağın və ya qüssə eləməyinlə dəyişməyəcək ki, dözmək lazımdır.

"Əssəbrü miftahül-fərəc" səbir xoşbəxtliğin açarıdır demişlər.”

Elə düyün yoxdur ki, açılmasın,
Kişi gərək işdən qorxub qaçmasın.

Bədgümanlığı başından büsbütün çıxar, xoşbin ol.

"Bütün işlər düzələr, amma gərək səbr olsun".

Ona bir qədər təsəlli verdi, sonra dedi:

“De, atları kalyaskaya qoşsunlar, çıxmaq bayıra. Böyüklər demişlər: dərdü qəm çoxalanda qəbristanə get. Cümə gecəsidir, gedək qəbristanə, əhli-qübura bir fatihə oxuyub xətm edək.”

Kalyaska hazır oldu. Oturub getdik mərhum Hacının qəbri üstünə. İbrahim bəy özünü qəbrin üstünə atıb, şiddətlə ağlaya-ağlaya dedi:

“Atacan, xoş halına ki, getdin, bu kədərli günləri görmədin. Mən sənin bütün vəsiyyətlərini yerinə yetirdim. Amma sənin nəslini vətənə qaytara bilmədim. Atacan, özüm gedib gördüm ki, özgələrin haqqımızda dediklərinin hamısı doğrudur. Atacan, kaş qıçım sınaydı, heç getməyə idim. Həmvətənlərin bizi məzəmmət eləməsindən əl çəkib, indi firəngilər də eyiblərimizi qəzetlərdə yazıb dünyaya bildirirlər. Atacan!

Vəslinin intizarı çəksə də qiyamətə,

Dözərəm bu möhnətə çətinca səadətə.

Ata, mənim xahişimi yerinə yetir, məni öz yanına çağır. Məndə bundan artıq yaşamaq təqəti yoxdur. Dost-düşmənin vətənim haqqındakı şəmatətinə dözə bilmirəm. Həyatımdan bezmişəm. Hamı mənə diluzunluq etməyə başlamış; ilahi, mənim canımı al, məni xilas elə!”

Bu vaxt Mirzə Abbas İbrahim bəyin qolundan tutdu, qəbrin üstündən qaldırıb dedi:

“Qardaş, sən ki, lap dəli olmusan! Camaat sənin toyunu, bayramını görmək arzusundadır, sən isə özünə ölüm arzulayırsan.”

Bir yolun fərqi bax, gör haradandır haraya!

“Bu nə raz-niyazdır eləyirsən? Bu nə yersiz duadır? Dur ayağa, dur ayağa, gedək.”

Gəldim dərdim azalsın,

Artdı, ziyadələndi.

Onu güclə qəbristandan çıxarıb kalyaskaya oturtduq. Evə qayıtdıq. Lakin heç kəs dinmirdi. Heç birimizdə nəinki danışmaq, heç nəfəs çəkmək təqəti belə yox idi.

Hacıyə xanım gəlib soruşdu ki, nə xəbərdir? Dedim:

“Heç bir xəbər yoxdur. Yenə də qüssə üz verib, özü də haman qüssələrdəndir.”

Mirzə Abbas bir az oturandan sonra durub getdi. Məhbubə mənim otaqdan çıxmağımı gözləyirdi. Mən də otaqdan çıxdım. Ağlar gözlə, yanar ürəklə soruşdu:

“Nə olubdur?”

Dedim:

“Heç bir şey olmayıb, "Həblülmətin" qəzetini oxuyub, kədərlənibdir.”

Dedi:

“Bundan sonra "Həblülmətin"-i bizim qapıdan içəri buraxmayın. "Həblülmətin" gələndə əvvəllər mən də bəzən onu oxuyurdum. Mündəricatını yaxşı başa düşə bilməsəm də bəzi məqalələri məni haldan-hala salıb ağladırı. Deyəsən, o qəzetin müdiri mərsiyəxan imiş, ya da məhərrəmlikdə anadan olubdur. O qəzetdə İran barəsində heç zaman xoş bir xəbər, sevindirici bir mətləb görünməmişdir. Məlumdur ki, belə xəbərləri oxumaq bəyə zəhər içirmək kimidir.”

Dedim:

“Doğru deyirsən, mən özüm də bundan sonra oxumayacağam. Lakin qəzet yazanın təqsiri yoxdur. Qəzetin borcu güzgülü kimi olmaq, pisi -- pis, yaxşını -- yaxşı göstərməkdir. İranlıların əməlinə və ovzanda elə bir yaxşı cəhət yoxdur, o necə yaxşı xəbərlər yazsın?”

İbrahim bəy nə çay içdi, nə də şam yedi. Pərişan halda əyləşib başını aşağı salmış, dərddli könlündən yanıqlı-yanıqlı ahlər çəkirdi. Bir ay tamam bu vəziyyətdə evdə qalıb bayıra çıxmadı.

Hacıyə xanım nə qədər istəyirdi ki, həkim çağırırsın, o, razı olmurdu. Gündə iki-üç fincan südlü qəhvə, gah da çay içirdi. Lakin hər gün qırx-əlli papiros çəkirdi.

Dostlar hər gün gəlib əhvalını soruşur, könlünü alırdılar. Gündən-günə bədəni əriyib arıqlayır, zəifləyirdi, qüvvətdən və taqətdən düşürdü. Həmişə fikir-xəyalda idi.

O, qadınlar kimi hönkür-hönkür ağlayıb, nohə deməyə başladı. Hacıyə xanım və bədbəxt Səkinə qaçıb qapının dalında dayanaraq nə hadisə üz verdiyini bilmək istədilər. Mən qonaqlara işarə elədim. Onlar durub getdilər. Hacıyə xanım və Məhbubə otağa daxil oldular. Xanım dedi:

“Oğlum, oğlum, nə xəbərdir? Nə olubdur?”

İbrahim bəy asta-asta cavab verdi:

“Anacan, pərişan, pərişan....”

Xanım üzümə baxıb soruşdu:

“Mirzə Yusif, qonaqlar nə qələt dardılar? Nə dedilər ki, mənim oğlumu bu günə saldılar? Bəs sən görmürsənmi ki, mənim oğlum xəstədir? Bunları nə üçün toplayırsan?”

Dedim:

“Xanım, onlar məhəbbət və qayğı üzündən buraya gəlib, onunla mülayim söhbətlər eləyirdilər. İstəyirdilər başı qarışsın, kədəri azalsın. Onlardan heç bir xilaf iş baş vermədi. Tehrandan bir məktub gəlmişdi. Onun təkidi ilə mən kağızı oxudum. Bu vaxt İbrahim bəy birdən papağını yerə vurub, səsi kəsik və həzin ahənglə dedi:

“Tfu sənə, ey ruzigar, tfu sənə. Pərişan, pərişan!...”

Bəli, doğrudan da pərişan. O gecəni səhərədək beləcə oturduq, heç birimizin gözüne yuxu getmədi. Səhər adam göndərdim, həkim Saleh əfəndi gəldi. Dedi:

“Mən Təntədə idim, srağa gün gəlmişəm.”

İbrahim bəyin kefini soruşdu, dedilər yenə də xəstələnibdir.

İbrahim bəyin otağına gəlib, salam verdi. İbrahim bəy çox həzin səslə "əleykəssəlam" dedi. Həkim soruşdu:

“Nə olubdur?”

İbrahim bəy dilini çıxarıb, işarə ilə su istədi.

Həkim dedi:

“Samovardan qaynanmış su gətirin.”

Gətirdilər, azca içdi. Həkim nəbzini tutub, müayinə elədi. İstiölçəni qoydu. Gördüm halı pozuldu. Nüsxə yazıb, içməli dərman tapşırdı. Otaqdan çıxarkən mənə işarə elədi, bərabər getdik dedi:

“Məhbubəyə və anasına demə. Bu birinci xəstəlikdən deyil. İndi xəstəliyi doğrudan da şiddətlənmişdir. Muğayat olun! Yenə də axşamüstü gələrəm. Bir az nar verin yesin.”

O getdi. Mən də otağa qayıtdım, dedim:

“Həkim deyir, xəstənin yanında ağlamaq olmaz, onun halına pis təsir edər.”

Məhbubə tez ağlamağını uddu, gözlərini sildi.

Xəstənin halı gündən-günə xarablaşırdı. Dörd gün də keçdi.

Məhbubənin halı məlumdur, daha nə kimi nohələr deyib ağlamasını şərh etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Beşinci gün Saleh əfəndi gəlib xəstəni müayinə etdikdən sonra dedi:

“Sabah üç-dörd həkim gətirəcəyəm. Sabahısı gün haman Şeyx Yusifül-Seyyid, Volf və iki başqa həkim gəlib, bir-bir İbrahim bəyi müayinə etdikdən sonra başqa otağa keçdilər. Bədəninin hərarəti qırıxdan artıq idi. Fransızca bir az danışdılar. Təzə gələn həkimlərdən biri məndən soruşdu:

“Siz xəstənin atasısınız mı?”

Saleh əfəndi dedi:

“Xeyr, bu onun müəllimidir, elə atası yerindədir.”

Dedi:

“Deyin, eybi yoxdur.”

Saleh əfəndi dedi:

“Yusif ağa, mən sizə birinci gün dedim, indi bunlar da deyirlər, xəstənin iyirmi faiz sağalmaq ümidi var.”

İki əlli başıma vurub dedim:

“Aman allah, aman allah! Məgər bunun xəstəliyi nədir ki?...”

Bir dərman da ona əlavə eləyib getdilər. Səkkiz günə kimi İbrahim bəyin halı daha da pisləşirdi. Özünü anlamırdı. Saleh əfəndi dedi:

“Taxtını yığışdırın, yasdığı fərşin üstündən salın, bir qədər rahat olsun.”

Onun dediyi kimi elədilər. Məhbubə çiynilərindən, həkim ayaqlarından tutdu, Hacı Məsud da kömək eləyib, taxtdan götürüb yerə salınmış yasdığa uzatdılar. Bir tərəfdə anası, o biri tərəfdə Səkinə oturmuşdular. Məhbubə bir həftə idi ki, nə yeyirdi, nə də yatırdı. Qup-quru quruyub taxtaya dönmüşdü.

Məhərrəmin əvvəli idi. Evdə qiyamət qopmuşdu. Hamının günü qara idi. Həkim gecəni getmədi. Qoltuğuna istiölçən qoydu. Bədəninin hərarəti qırx bir səhldir, qırx ikidən də keçmişdi. Mənə işarə elədi ki, bir təhər Məhbubəni otaqdan çıxarım ki, xəstənin vəsiyyəti olsa eləsin. Dedim:

“Mümkün deyil, getməz, sən də bir söz demə, faydası yoxdur.”

Evdə qiyamət qopmuşdu. Ağlamaq, vaveyla səsi yeddi qonşuya gedib çatırdı. Birdən gördüm Məhbubə özünü İbrahim bəyin üstünə atdı. Elə "ağam", "sevgilim" deyib qışqırdı ki, dərdivardan nalə qopdu. Uca səslə dedi:

“Mənim ruhi-rəvanım, hara gedirsən? Mənim canımın aramı, mənə kimsəsiz, yalnız qoyursan? Sənə qurban olum, bəs mən sənsiz qalacağam? Yox, vallah, sənsiz mənə yaşamaq haramdır! Yaşamayacağam!”

Ətəyindən heç vaxt mən əl üzmərəm,

Dözə bilsən də, mən dözə bilmərəm.

Uzun illər boyu səni gözlədim,
Vüsala yetməyi daim dilədim.
Səni İran eşqi öldürdü yəqin,
Sevgidə səndən da olaram mətin.

Hacı Məsud gəldi, qeyzlə Məhbubənin saçlarından tutub dartdı və dedi:

“Dur, sən mənim ağamı boğdun!”

Məhbubə qışqırıb dedi:

“Çəkil kənara, ey Həməzinin qatili! Ay qara üzlü cəllad, sən istəyirsən ruhu bədəndən ayırasan?...”

Bu həngamə səhər açılanadək davam elədi. Qonşu arvadlar ərəblərin qaydası ilə qıy vurub nohə oxuyurdular. Məhşərin nümunəsi olan, cigəri kabab eləyən bu vəziyyət tanışın da, yadın da ürəyinə od vururdu.

Hacıyə "nakam oğul vay, cavan balam vay!" deyirdi. Səkinə huşunu itirib bayılaraq saçlarını yolur, başını divara vurur, "vay, qardaşım, məni yetim qoyursan!" deyirdi.

O biri tərəfdə Hacı Məsud yumruğunu başına elə möhkəm vurdu ki, əqiq üzüyü başına batıb yarıldı. Al qan qara üzünə axmağa başladı. Bir ucdan "ya mövla" deyib, göz yaşı tökürdü. Mən də papağımı bir tərəfə atıb, başı açıq, köynəyimin yaxasından ətəyinə kimi cırılmış halda üz-gözümə vururdum. Həkim əllərini qoltuğuna qoyaraq heyran və sərgərdan dayanıb baxırdı. Qonşular nohə deyirdilər.

Məhbubə:

“Sevgilim, istəklim, ağam!

Götürməyəm əlimi daməni-vüsalindən!

Mənim ruhi rəvanım, səninləyəm, səninlə,” -- deyib, İbrahim bəyə yapışmışdı.

On beş dəqiqədən artıq nə Məhbubədən səs çıxdı, nə də İbrahim bəyin nəfəsi eşidildi.

Həkim yaxınlaşıb müayinə elədi, iki əlli başına vurub dedi:

İkisi də tamam olmuşlar.

ÜÇÜNCÜ CİLD

ÜÇÜNCÜ CİLDİN MÜQƏDDİMƏSİ

Qələmi ələ alıb, İbrahim bəyin "Səyahətnamə"sinin üçüncü cildini başlamaq istəyirəm. Lakin fikrim elə pərişandır ki, iki kəlmə mühüm mətləb yazmaq iqtidarında deyiləm. Bilmirəm mətləbi haradan başlayım, necə bəyan eləyim. Qələmim qurudu, barmağım od tutub yandı, daha nə yazım? Yazılmış bir şey qalmamış; nə deyim? Deyilməmiş bir söz qalmamış, kinayə qurtarmışdır, rəmz tükənmişdir, izah aydınlaşmışdır. Heç nə, heç bir şey qalmamışdır. Tarixçi deyiləm ki, tarix yazıb, keçmişdəkilərin əhvalatını qələmə alam, şair deyiləm ki, şer yazıb, qafiyəpərdazlıq edəm. Natiq deyiləm ki, söz quraşdıram, münəccim deyiləm ki, sözümlü əflakın hərəkət etməsi ilə əsaslandıraram, siyasi məktəbdə oxumamışam ki, beynəlxalq hüquqdan və tarixdən dəm vuram. Öyrəndiklərimi tuti kimi deyib qurtardım. Dağarcığımda nə var idi xərclədim. Yalandan-palandan özümdən şer də oxudum. Gülünc vəziyyətə düşdüm, xoruz olub banladım, qışqırdım, haray çəkdim, başıma əmmamə qoyub azan verdim, dedim: oyaqlıq yuxudan yaxşıdır, anla!

Uca səslə bağırdım: -- “yahu, qəflət yuxusundan oyanın!”

Hamamçı olub, buğ çəkib dedim: "ey qəflət yuxusunda yatanlar, durun, hamam açıldı, üz-gözünüzü yuyub səfəlanın, kəsələtdən çıxın, tövbə qüslü eləyib, özünüzə söz verin ki, bir daha zülm etməyəsınız. Məzlum da olmayasınız, itaəti də tərk etməyəsınız.

Səsim boğazımda düyünlənib qaldı, heç bir kəs oyanmadı ki, mənim səsimi eşitsin. Heyif ki, bu səhər banlayan xoruzun banı heç kəsin qulağına çatmadı.

Belə olduqda mən nə yazım, nə deyim? Vətənin xəstəliyini hansı dillə vətən evladına çatdırım? Kimə deyim? Nə bir görən göz var, nə də bir eşidən qulaq.

Hamı ölü ikən diri, diri ikən ölüdür. Mənim səsimi eşidib, məqsədimi anlayanlar da susdular. Bir parası məni məzəmmət eləməyə başladı, bəziləri dediklərimi füzulluq hesab edib, məni tutmaq və əzab-əziyyətdə məruz qoymaq niyyətində oldular. İndi ki, zalımlar belə bir niyyətdədirlər üçüncü cildə labüd olaraq, iş eyham, kinayə və işarədən keçib, sözümlə açıq və pərdəsiz olacaqdır.

Mələmət oxundan üz döndərməyəm,

Mən arvad deyiləm, aslan tək ərəm.

Qoy hər nə olacaq olsun. Yeri gəldikcə İranın son yüz illik tarixindəki bir para hadisələri, vətənin hərc-mərcliyə düşər olmasa səbəblərini eşitdiklərim, oxuduqlarım və gördüklərimin əsasında yazacağam. İndi artıq iş-işdən keçibdir. Bıçaq sümüyə dayanmışdır. Bu vətən divanəsi uca səslə deyir ki:

“Ey Çingiz tayfasının qalıqları! Bilin və agah olun ki, sizin hökmranlıq dövrünüz başa çatmışdır. Ey millətə zülm edənlər, ey insanlıq ailəsinə cəfa edənlər, ey mədəniyyət qanunlarının düşmənləri! Təbiətin əli tezliklə sizin haqsızlıqlarınızın, bəd əməllərinizin müzdünü ovcunuza qoyacaq, öz rəftarınızın cəzasını çəkəcəksiniz. Tezliklə həqiqi intiqamçı sizin bu lənətə gəlmiş qoşunlarınızı qan dəryasında boğub məhv edəcəkdir. Millətin arasında görünən bu fəaliyyət və qeyli qal, şübhəsiz ki, sizlərə ədəb dərsi vermək üçündür və bu dərsi sizə verəcəklər. Belə olduqda, özünüzün də üzvü olduğunuz əhaliyə rəhm eləyin, bir anlığa özünüzdə gəlin, ayıq başla düşünün, sələflərin tarixini oxuyun, keçmişlərin əhvalını xatırlayın. Siz Bərmək evladından artıq deyilsiniz. Onların da qulluğunda sizin kimi yüzlərlə cəfərləri var idi. Axırı necə oldu? Cəfər-

Bərməkinin anası Aliyə xatun qurban bayramı varlılardan birinin evinə getdi. Ev sahibi gəlib öz arvadından bu qadının kim olduğunu soruşdu. O dedi:

“Bu, Cəfərin anasıdır.”

Ev sahibi hörmət qaydasını yerinə yetirəndən sonra dedi:

“Ana, siz dünya görmüşsünüz, qəribə və maraqlı hadisələrdən söhbət eləyin, biz də istifadə edib, onlardan özümüz üçün nəticə çıxaraq.”

Qadın dedi:

“Öz başıma gələn əhvalatdan qəribəsi ola bilməz. Belə ki, qurban bayramlarından birində iki yüz dəvə və qoyun qurbanlıq kəsdim, iki yüz ayüzlü kənizə zərli-zivərli paltar geyindirib, hər birisinə şəninə görə xələt və ənam verdim. Başqa bir qurban bayramında, yəni bu gün, altıma salmaq üçün bircə dəvə qoyun dərisinə möhtacam.”

Bu ucsuz biyaban o mənzildir ki,

Səlm-tur qoşunun kamına çəkdi.

O gün keçdi, bu gün də keçməkdədir. Bu zillətin səbəbi nə idi? Səbəbi istibdad və qanunsuzluqdan başqa nə ola bilərdi? Uzağa getməyək. Siz öz həmqatarınız Hacı Mirzə İbrahim xan Şirazini ki, yaxşı tanıyırsınız. Bütün İran onun və onun evladının əlində idi. Bircə günün içində bərməkilər kimi olmadıarmı? Səbəbi nə idi? Səbəbi -- istibdad, özbaşınalıq, zülm və qanunsuzluqdan başqa bir şey deyildi. Bəs nə üçün ayılırsınız, nə üçün özünüzdə rəhminiz gəlmi? Niyə insaf gözü ilə baxıb belə bir həqiqəti görə bilmirsiniz? Məgər bilmirsiniz zülm öz sahibinin rüşəsinə kökündən qoparıb atan bir baltadır. Yazıçıların və nətiqlərin əlini-dilini nə üçün kəsirsiniz? Axı biz necə ağzımızı yumub vətənpərvərlikdən danışmayaq? Zümrüd dəstəli qəmələr, qınları qızıla tutulmuş qılınclar, xalis qızıldan olan masalar, çarpayılar, firuzə kasalar, zümrüd və yaqut piyalələr, mirvari kisələri necə oldu? Rüstəm heybətli, Əfrasiyab görkəmli sərkərdələr hara getdi? Hamısını bada verdiniz! Vətən sərbazlarını tiryəki elədiniz, vətən fədailərinə arsızlıq, biqeyrətlik öyrətdiniz. Sərtiblik rütbəsinə on beş yaşlı uşaqlara verdiniz.... Minlərlə nahaq qanlar axıdılır, düşmənlərin hər biri ölkənin bir tikəsinə qoparıb öz torpağına qatır.

Bəs bütün bu zalımların, fısqu-fücur sahiblərinin dəf edilməsi vacib deyilmi? Yaxud bu haqda sizdən sorğu-sual olmayacaqmı? Nə isə, keçək, çox da ağartmayaq, mətləbə başlayaq. Ancaq bunu bilin ki, tarix heç bir eybin üstünü örtmür! Yaxşı düşünün!

MÜƏLLİFİN TƏRCÜMEYİ-HALI

Qoy gizlin qalmasın. Bir qayda olaraq, hər bir kitabın əvvəlində onun müəllifinin müxtəsir tərcümeyi-halı, əsil-nəsəbi və kitabın tələfinin səbəbi yazılır. Hörmətli oxuculara məlum olduğu kimi, bu "Səyahətnamə"nin birinci cildinin çap olunmasından bugünədək keçən on iki il ərzində həmin qaydaya müraat olunmamış, müəllifin adı, ünvanı aşkara çıxmamışdır. Bu məsələnin özü bir çox bədgümanlıqlara səbəb olmuşdur. Dost-aşnalardan bir neçəsini istisna etməklə bir çoxları bu kitabın müəllifi haqqında şübhələnmiş və şübhədədirlər. Bəzilərinin gümanı bu kimi bir aləmdən və vətən sevgisindən çox-çox uzaq olan adamlara gedir. Onlar da bir para kinayə və eyhamla belə bir zənni təsdiq edərək, özlərini müəllif kimi qələmə verirdilər.

İrənin sabiq sədr-əzəmi Mirzə Ələsgər xan bir neçə nəfəri bu kitabı qələmə alıb yazmaqda töhmətləndirdi, onların tutulub həbsə alınması haqqında əmr verdi. İbrahim bəyin kitabını bir kəsin əlində tutan kimi onu cərimə edir, zəhmətə və xəsarətə salırdılar. Bütün bunlara görə müəllifin vicdanı əzab çəkir, ürəyi sıxılırdı ki, "nə üçün gərək allahın bəndələri mənim üstümdə əzab-əziyyət çəksinlər, zərərə, cəriməyə düşər olsunlar. Saf əqidə və xeyirxahlıq niyyətindən başqa bir məqsəd olmayan bir iş üçün nə səbəbə görə günahsız vətən evladı incidilməlidir?"

Lakin mən öz adımla aşkara çıxarmamaqda üzürlü idim və öz adımla heç bir vəchlə açıq söyləyə bilməzdim. Çünki, məlum olduğu kimi, kitabın əvvəlindən axırına kimi söhbət vətən sevgisindən gedirdi. Ancaq sözümlə əməlim arasında ziddiyyət olduğuna görə mən öz vicdanımın qarşısında və camaat qarşısında başısağdı idim. İndi isə o şərməndəlik ortalıqdan qaldırılmış və üzrüm rəf edilmişdir. İndi özümü tam ictimaiyyət və sərbəstlikdə hörmətli həmvətənlərimə tanıtdıra bilərəm. Bununla da bir para adamları hədə-qorxudan, kitabın tələfini özlərinə nisbət verənləri isə böhtan və yalan danışmaq günahından xilas edib, onun yaxşısını, pisini, xeyrini, zərərini müəyyənləşdirməyi əhli-xibrənin, mərifət və bilik sahiblərinin, millət başçıların insafı və mürüvvətinə tapşırıram. Məni lənət və nifrətə layiq görməkdə, yaxud tərif və rəhmətə qabil hesab etməkdə onların ixtiyarı vardır.

Elçinin borcu fəqət söylənəni söyləməkdir.

İndi mən istəyirəm onun-bunun yaxasından əl çəksinlər, vətən sevgisi dənizində qərq olan müəllifi tanısınlar, mükafata və ya cəzaya layiq görsələr, mən hazıram.

Qılinc çəksən əgər boyun əyərəm,

İltifat göstərsən minnət çəkərəm.

Ədalətli olsalar, mən dünyada xoşbəxt olaram, zülm etsələr məzlumların sırasında qalaram. Ümid edirəm ki, bir neçə ildən sonra maarif səmasının buludları gurladıqda mərifət gülzarı güləcəkdir. Onda bir əhli-dil də bu möhnətçəkmişin halına ağlar və məni rəhmətlə yad edib bağışlanmağımı dilər. Çünki mənim heç bir şəxsi qərəzim olmamışdır. Mən dünyəvi mənfəət ələ gətirmək məqsədi daşımamışam. Məhz millətin və vətən evladının tərəqqisini könlümün güzgüsündə cilvələndirmişəm. Mən vətən vurğunuyam, bütün varlığımı vətən evladına həsr etmişəm.

İndi kəməli-ədəblə ərz edirəm:

Atam və babalarım altmış-yetmiş ildən artıq yaşamamışlar. Tezliklə bu həqirin yaşı da o həddə çatacaqdır. Ömrümdən beş il, on il ya qala, ya qalmaya. Onun da yükümü ağırlaşdırmaqdan başqa bir səmərəsi olmayacaqdır. Bu elə bir çarəsiz səfərdir ki, onun yolunu nə qədər sürətlə keçib son mənzilə çatсан o qədər yaxşıdır.

Əlqərəz, başdan ayağa günahkar olan bu müəllif Zeynalabdin ibn-Məşədi Əli ibn-Hacı Rəsul ibn-Hacı Abdulla ibn-Həmzə xan Savucbulaq kürdlərindən və o mahalın xanlarından idi. Dinləri sünni olub, şafei məzhəb idilər. Nadir şah zamanında onun ordusunda İran üçün bir çox görkəmli xidmətləri olmuşdur. Onların haqqında bir sıra rəvayətlər eşitmişəm ki, indi burada nağıl etsəm, məqamı münasib olmadığına görə oxuculara başağrısı vermiş olaram. Ondan sonra bizim babalarımız Marağada ticarətlə məşğul olmuşlar. Öz ticarətlərində bir müddətdən sonra etibar kəsb edib şöhrət qazanmış və camaatın etimadını və inamını özlərinə cəlb etmişlər.

O zamanlar mənim ata-babam var-dövlətdə Marağanın Rotşeldi hesab olunarmışlar. Halbuki onların bütün sərmayəsi və tənxaһı nəqdli, cinsli beş-altı min tüməndən artıq deyilmiş. İndi adi bir baqqal, əllaf da bu qədər sərmayə ilə kifayətlənmir.

Səkkiz yaşıma başa vuran kimi məni məktəbə qoyub, təlim-tərbiyəmin qeydinə qaldılar. Düz səkkiz il məktəbə gedib-gəldim. Amma məktəb -- nə məktəb? Tərbiyə -- nə tərbiyə? Müəllim -- nə müəllim? Allah heç kafirə də qismət eləməsin!

Əlifi beydən ayırd etməyimin mümkün olmadığı belə bir məktəbdə səkkiz il oxuyandan sonra dərsimi başa vurub cəhli-mürəkkəblə oradan çıxdım. Elə bu kimi məktəblərin zülməti sayəsində, deyərsən, əbədi olaraq cəhalət və nadanlıqda qalacağam. Vəcdanım qarşısında özümü çox da məzəmmət etməməyə bir səbəb varsa o da bundan ibarətdir ki, mən tək deyiləm, mənim kimilər çoxdur. Fəqət təəccüblü burasıdır ki, bu cəhalətlə mərifət və bilikdən dəm vurmaqdan əl çəkmirik, öz iddialarımızdan və dediklərimizdən əsla utanıb usanmırıq, öz əfkarımızı həqiqətən düzgün hesab edirik.

Bilməmək eyb deyil, bilsə kişi bilməməyin.

Cəhlini bilməyən onda əbədi qaldı yəqin.

Xülasə, on altı yaşımdan etibarən məni bazarda hücrəyə göndərdilər. İyirmi yaşımda ticarət üçün məni Ərdəbilə yola saldılar. Ərdəbildə, Marağada əyanlıq eləməyə başladım. Özüm üçün bir dəstgah düzəltdim. At saxlamağa, şikara getməyə, nökr tutmağa, tufəngin gəzdirməyə qurşandım. Ticarətdə mədaxilim bir oldu, məişətdə xərcim on doqquz-iyirmiye çatdı. Belə bir şəraitdə vəziyyətimizin necə olduğu aydındır. Müsəlman eşitməsin, kafir görməsin. Nə düz-əməlli gündəlik hesabımız var idi, nə də kitab-dəftərimiz müəyyən idi. Əyanlıq və qolçomaqlıq iddiası bütün varlığımıza hakim kəsilmişdi. Yəni başqa sözlə demiş olsam, bir növ barbarlıq və vəhşiliyə başlamışdım. Şaha vergi verməkdən boyun qaçırırdım; yol gözetçisini döymək, maliyyə məmurunu söymək, kəndxuda və fərraşı təhqir etmək mənim üçün iftixar vasitələrindən biri olmuşdu.

Xülasə, hesab-kitabsızlığı özümə şən və ləyaqət hesab edirdim ki, bu da qanunsuz bir məmləkətin vəziyyətindən doğurdu.

Getdikcə ticarətimiz kasadlaşdı. Hər tərəfdən pərişanlıq üz verməyə başladı. Fəlakətə düşər olanlar kimi cəlayi-vətən eləyib, qürbətə düşməli olduq. Olan-qalan cüzi sərmayəni götürüb, iki qardaş əl-ələ verdik, "təvəkkül allaha" deyib, Qafqaz diyarına doğru yola düşdük. Köçümüzü Kutaisi şəhərində saldıq. O zaman orada iranlılardan heç kəs yox idi və heç kəs bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu bilmirdi. Azacıq sərmayə ilə o zaman nadanlıq üzündən bizim nəzərimizdə on alçaq şügl hesab olunan bir kəsbə, yəni baqqallığa başladıq. Üç-dörd ilin ərzində bir neçə min manat pul toplaya bildik. Dəmir yol çəkmək işi ilə əlaqədar olaraq, iranlı fəhlə və sənətkarlardan min nəfərə qədər Gürcüstanın paytaxtı olan bu şəhərə toplandı. O vaxt İranın Tiflisdəki baş konsulu cənab Mirzə Əsədulla xan Nazimüddövlə idi. O məni Kutaisidə vitse-konsul təyin eləyib, min ədəd də təzkirə verdi ki, iranlıların hər birindən üç manat baş konsul üçün, bir manat da özüm üçün pul alım.

Aydındır ki, indi mən həm konsul, həm ağsaqqal, həm də tacir olmuşdum. Başdan-ayağa yoxsul və müflis həmvətənlərin dərdinə qalmaq mənim borcum idi. Həm təzkirəni, həm də yemək- içmək və geyim cəhətcə onlara hər nə lazımdırsa, nisyə verməyə başladım. Az bir müddət içərisində nisyə dəftəri doldu. Xoşlu Əli yüz manat, təbrizli Həsənqulu yetmiş manat, səlmaslı filankəs əlli manat və s. və i.ə.

Neçə ilin ərzində topladığımız sərmayə əlimizdən çıxdı. Biri qaçdı, başqasını tutdular, o birisi qumarda uduzdu, başqa birisi xəstələndi. Üç ildə qoymadılar bizdə bir şey qalsın. Baş konsul cənabları isə təzkirə pullarını bütünlüklə nəqd alıb cibinə saldı. Yenə də iki əlimiz oldu, bir başımız. Əlacsızlıq üzündən Qarqazdan da köçməli olduq. Dedik, elə bir yerə gedək ki, orada bizi heç kəs tanımasın. Çoxlu götür-qoy eləyəndən sonra məlum oldu ki, Krımda əsla iranlı yoxdur. Gəlib bu dəfə də orada yükümüzü açdıq. Yavaş-yavaş İstambula gedib, cüzi mal alır, gətirib orada birə üç qiymətə satırdıq. Az müddət içərisində bir mağaza açmaq üçün kifayət edən bir sərmayə qazandıq. Osmanlı -- rus müharibəsi baş verdi. O vaxt biz Yaltada sakin olmağa başladıq. Gözəl iqliminə görə o zaman Yaltanı rus imperatoru II Aleksandr abadlaşdırır, villalar tikdirirdi. İmperatorun bütün ailə və qohum-əqrəbası, əyan və zadəganlar oraya toplaşırdılar. Getdikcə işimiz tamamilə rəvnəqləndi. Voronsovun arvadı knyaginya bizim mağazanın mötəbər müştərisi oldu. Belə ki, bir gün məni aparıb imperatorun xanımına təqdim elədi. Bizim adımızı "çestni kupets Persii", yəni İranın vicdanlı taciri qoydular. İş o yerə çatdı və bizim etibarımız o dərəcədə artdı ki, əgər ipliyi ipək yerinə satsaydıq, onun ipək olmamasına şübhə eləməzdilər. Nə üçün? Ona görə ki, iranlı yalan danışmaz! Bütün saray adamları, zadəganlar və şahlıq xanədanı bizə həddindən artıq hörmət və məhəbbət göstərirdilər.

Nəhayət, məndən rus təbəəliyini qəbul etməyimi xahiş elədilər. İstədilər bir para imtiyazlar versinlər. Bu barədə çox üz vurduqlarına, həm də İstambulda iki-üç dəfə konsuldan nahaq əziyyət və təhqir gördüyümə görə bunların təkidi ilə təbəəlik ərizəsi verdim. Üç aydan sonra canişinin böyük divanxanasında molla gətirib mənə and içdirdilər. Bütün böyüklər, canişin və başqaları rəsmi paltarla orada hazır oldular. Məni rus təbəəliyinə qəbul elədilər. Neçə ildən sonra gəlib İstambulda evləndim. Arvadımı götürüb Yaltaya: apardım. Üç övladım oldu. Böyüdülər, lakin bir kəlmə nə türkcə, nə də farsca bilirdilər, çünki bütün qulluqçular və onların tərbiyəçiləri rus idilər.

Bu on-on beş illik qürbət həyatı mənim fikrimi, xəyalımı pərişan elədi. Deyirdim: "Bu nə zindəganlıq, nə yaşayışdır ki, mən özüm üçün ixtiyar etmişəm?..."

Bu kimi fikir-xəyallarla bir müddət gizli bir təşviş və iztirab içərisində idim. Sanki özüm- özümdən nifrət eləyib, bir növ bezmişdim. Lakin xilas olmaq üçün çarə tapa bilmirdim. Çıxış yolları üzümə bağlanmışdı. Əziz, sevimli vətənimin eşqi və məhəbbəti könül mülkünü tutduğuna görə mən vətənimdə olan adab və rüsumu zərrəcə də olsun tərk etmək istəmirdim. Ancaq bu işlərin maddi və mənəvi səmərəsi bizim üçün ondan ibarət idi ki, öz məzhəb və adabımıza riayət etdiyimizə görə ruslar bizə dərindən inanır, nəhayət dərəcədə hörmət göstərirdilər. Bizi düzgün, təmiz adamlar adlandırırdılar.

Cavanlığımda bir gün bir dəst firəngi yay paltarı alıb geymişdim. Birdən knyagina prinses Voronsova faytonla mağazaya təşrif gətirdi. Mağazaya girən kimi dayanıb mənə heyrlə baxdı və dedi:

“Bu nə halətdir, bəs belə niyə olmusan? Heç güzgüyə baxmamısan ki, görəsən nəyə oxşayırsan? Bu nədir əyninə geymişən?”

Ərz elədim:

“Paltardı da, geymişəm.”

Buyurdu:

“Bu dəqiqə get dəyiş. Heyifdir ki, özünü bu tərkibə salmışan.”

Doğrusu, onun məzəmmətindən çox utandım, başımı aşağı salıb dedim:

“Gözüm üstə, daha geyməyəm.”

Dedi:

“Yox, mən sənə əynində milli paltarını görməyincə buradan getməyəcəyəm.”

Çox təkid eləyəndən sonra mən utana-utana, xəcalət çəkə-çəkə mağazadan çıxdım. İmperatorun xanımından sonra ölkənin ən möhtərəm qadını olan bir zati ali yarım saat mağazada yalnız əyləşdi. Mən gedib İran paltarını və sərdarisi geyib gəldim. Çox məmnun qaldı, sevinclə dedi:

“İndi adama oxşayırsan.”

Belə məzəmmətə görə haman gün mağazamızdan üç min manatlıq şey alıb getdi. "Bəsirət sahibləri, bundan ibrət alın!"

Xülasə, bu vaxtadək az-az adamlara nəşib olan bu ticarət və yaşayışla dünyəvi işlərimiz saat kimi qurulub müntəzəm işləyirdi. Bununla belə mən yenə də yaşayışımın məyus idim. Bu işin aqibətindən naümid idim. Ona görə ki, dünya ilə axirət arasında tərəddüd eləyirdim. İstər-istəməz birini seçməli idim.

Çox düşünüb götür-qoy elədikdən sonra belə qərara gəldim ki, əbədi aləmin səadətini fani dünyanın üç günlük eyşinə satmaq kişilik və insanlıqdan çox uzaqdır.

Ona görə də elan verib, mağazanı ucuz qiymətə satmaq istədiyimi və ticarətdən əl çəkəcəyimi bildirdim.

Bu elan nəşr edilib şayə olan kimi mötəbər müştərilərimizdən və zadəgan qadınlarından yüzlərcə gəlib, belə bir niyyətdə olmağımın səbəbini soruşdular. Dedilər: pula ehtiyacın varsa, verək, səni heç vəchlə qoymarıq ki, bizi tərk edəsən. Mən hamısına öz təşəkkürümü bildirib xahişlərini rədd etdim.

Hər nə vardı üç ay ərzində satdıq. Əlli faiz ələ gəldi. Var-yoxumuzu yığışdırıb, İstambula tərəf yola düşdüm. Orada xırda bir ev aldım, ev-uşağı yerbəyer eləyib, Məkkə ziyarətinə getdim.

Hörmətli həmvətənlərimdən hədsiz mehribanlıq və qayğı gördüm. Lakin onların məclislərində oturanda utanırdım. Vəcdanım qarşısında çox xəcalət çəkirdim. Çünki o məclislərin söhbəti vətəndən qeybət eləmək, oradakı qanunsuzluqdan və hakimlərin zülmündən, yaxud vətənpərvərlikdən dəm vurmaqdan başqa bir şey deyildi. Lakin mənə elə gəlirdi ki, onların hər birisi mənə kinayə ilə andırır: ay qeyrətsiz, bu sözlərin sənə dəxli var? Əgər sən doğrudan da vətənpərvərsən, bəs nə üçün vətəninini atmısan?

Həmişə fikir-xəyalda və iztirabda idim. Bu kimi düşüncələr məni bir saat belə rahat buraxmırdı.

1904-cü il fevral ayının 8-də rus-yapon müharibəsinin birinci günündə Rusiya konsulxanasından məni çağırdılar. Dedilər işin başa çatıb qurtarmışdır. Bu sənin azadlıq kağızındır.

Azadlıq kağızını verdilər əlimə.

Doğrusu, bilmirdim nə kimi sözlərlə təşəkkürümü izhar edim: Nə dilimdə təqət var idi, nə qələməmdə qüdrət. Vəcdanım asudələşdi, canım dincəldi.

Nə isə, bu müqəddiməni söyləməkdən məqsəd bir məsələni müəyyənləşdirmək və düzgün başa salmaqdan ibarət idi. Yoxsa mən yazıq əsla və əbəda özümə elə bir məqam qail deyiləm ki, tərcümeyi-halımı yazıb nəşr edəm.

Allaha şükür, o adamlardan deyiləm ki, özümdən müştəbeh olub, mübaliğəyə yol verəm. Bunu yaxşı bilirəm ki, "haman xakəm ki, həstəm". Bu qədər izahat verməsəydim məsələ aydın olmazdı. Birinci cildə adımlı gizlətməyimin səbəbi qəzəb və cərimə qorxusundan deyil idi, bunun üçün idi ki, deməsinlər: filan-filan şüdə, sənin sözünlə əməlin bir-birinə uyğun deyil.

İxtiyarım ola gər ruzi-qiyamətdə mənim,

İstəməm rövzeyi-rizvan, mənə bəsdir vətənim.

Lütf buyurub nəvaziş etsə də, qəhr eləyib qapısından qovsa da, mən hamısını iltifat sayacağam.

Hamının kiçiyi Zeynalabdin Əli oğlu.

* * * * *

Nəzəri-diqqətə layiq bir mətləb

İndi bu çirkin əməlin yaxşı-pisini, xeyri-şərini diqqətlə nəzərdən keçirək, görək bunun nə səmərəsi, nə kimi şərəfi və ictimaiyyəti vardır. Bizim əziz həmvətənlərimizdən bir çoxunun qondarma bir təzkirə üçün ürəyi gedir, ona hədsiz-hesabsız pullar xərcləyirlər. Neçə nəfər mənim yanıma gəlib xahiş eləmiş ki, rus təbəəsi olmaq yolunu onlara göstərim. Mən xeyirxahlıq üzündən, dünya və axirət mənfəətini nəzərə alaraq dəlil və nəsihətlə onları bu fikirdən çəkendirib, bu niyyəti başlarından çıxarmışam. Rus dövlətinin özü heç bir vəchlə təbəə qəbul eləmir. Bunun səbəbi nədir? Bilmirəm. Lakin zirək adamlar təzkirə tapırlar. Şirvandan, Qarabağdan, Gəncədən və başqa yerlərdən gətirilmiş saxta təzkirə vəərəqəsini Təbriz və Rəştə olan rus konsulxanası birinin əlində görən kimi ağına-bozuna baxmamış qəbul edir. Bunu ələ gətirən kimi sanki onlar qolçomaqlıq, millətin hüququna təcavüz etmək haqqı qazanmış olurlar. Bəziləri də bu təzkirəni əldə etməklə yalnız öz hüququnu filan məmur, ya filan sədrülüləmədən qorumaqla kifayətlənirlər, İran məmurları heç fikir vermirlər ki, axı bu Həşim Tağı oğlu baqqal idi, filan məhəllədə də dükanı var idi. Bəs necə oldu ki, birdən-birə rus rəiyyəti oldu? Halbuki bu məsələ Peterburqdan soruşularsa, o saat cavab gələcək ki, bizim belə bir rəiyyətimiz yoxdur. Nə isə, bu haqda deyiləsi söz çoxdur, fəqət bizim mövzudan kənardır.

İranda ümumi qanunun olmaması və hər-c-mərciliyin hökm sürməsidir. Bir kapitan, bir naib, bir molla və ya seyyid qolçomaqlıq eləyib neçə nəfəri öz himayəsinə aldığı halda, xarici ölkənin konsulu öz rəiyyəti üçün nə üçün öz qanadı altına almasın?

Amma ümumi bərabərlik qanunu həyata keçirilərsə, hər kəsin -- kiçiyin də, böyüyün də vəzifəsi müəyyənləşdirilib, qanun kitabçasının maddələrində və fəsillərində qeyd edilərsə, hər bir vilayətdə və idarədə o kitabça əsasında rəftar olunarsa, həmin qanun kitabçası xarici ölkələrin məmurlarının nəzərinə çatdırılarsa və deyilərsə ki, bu, ölkənin qanunudur, bu da onun altında şahın imzasıdır, daha onda hansı bir konsulun və ya məmurun etiraz haqqı ola bilər? Konsulların məmuriyyəti yalnız xarici ölkələrdə hakimlərin məmləkət qanunlarından sui-istifadə etmələri qarşısını almaqdan ibarətdir, vəssəlam. Konsul öz rəiyyəti qanunsuz himayə eləsə, Serbiyada və Bolqarıstanda olduğu kimi, haman saat onun ayaqqabılarını cütləyib qoyarlar qabağına və deyirlər: "buyur, təşrif apar!" Belə bir hadisə Bolqarıstanda bir neçə dəfə baş vermişdir.

Beləliklə də millət tabe olduğu dövlətdən bərabərlik qanunları tələb etməlidir ki, əcnəbi öz həddini tanısin, onların hüququna əliuzunluq eləməsin.

Möhtərəm oxucular bu kitabın yalnız zahirini nəzərə almamalı, elə təsəvvür etməməlidirlər ki, bu, ancaq şirin hekayələr və məzəli əhvalatdan ibarətdir. Onun yazılarına gülməməli, dərindən düşünərək hərtərəfli ölçüb biçəndən sonra bunları nə məqsədlə yazdığımızı dərk etməli və bilməlidirlər ki, birinci və ikinci cildlər həmin üçüncü cildin müqəddiməsidir. Son cildə Allahın köməyi ilə yuxu təbiri, kinayə, eyham və hekayə şəklində və ya açıq surətdə cəmiyyətin səlahi və xeyri üçün mühüm bir məsələni əhaliyə çatdıracağıq.

Doğrudur, əziz vətənimizdə bu vaxtadək bu kimi məsələlər yazılmamış, heç kəs vətən sevgisindən danışmamış və faydalı mövzuları hamının başa düşəcəyi bir tərzdə dövrün tələbləri

səviyyəsində qələmə almamışdır. Yazdıqları əsərlər gül və bülböldən və məhəbbət sevdası, pərvanə və şəm məhəbbəti, yaxud müəllif və yazıçının izhəri-fəziləti, ya da təriflənməyə heç bir hüququ olmayan adamların mədhi olmuşdur. Bu əsərdə nəzərə alınan faydalı cəhətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, qoy xeyrin banisi və ya şərə mürtəkib olanlar bilsinlər ki, yaxşılar yaxşıqla, pisləri nifrətlə xatırlamaq vaxtı gəlib çatmışdır. Bundan sonra millət hər bir yaxşını, pisi bir-birindən ayırd edib, hər bir əməlin nəticəsini milli tarixdə yazmalıdır ki, bununla da gözəl və pis işlər qeyd edilsin. Qoy gələcək nəsillər yaxşılara rəhmət, pislərə lənət oxusunlar. Bunun özü vicdan və namus sahibləri üçün ağır bir əzabdır. İnsanları yaxşılığa həvəsləndirməyin, pisləkdən çəkəndirməyin zəruri olması aydın məsələdir. Əyri yolda olanları düz yola gətirmək məqsədilə bu kimi əsərlər yazmaq hər bir yazıçının vəzifəsi hesab olunur. Bunların öz pis adətlərini tərgitməyə hümməti çatmasa, onda heç olmasa öz çirkin əməllərini azaltmalı olarlar, yaxşı adamlar isə xeyirxahlığa daha artıq rəğbət göstərərlər ki, bunun da cəmiyyətə çox xeyri olar.

İkincisi, əxlaqı gözəlləşdirib, nəfsi islah etmək məqsədilə deyilmiş bu sözlərdən yüzdə biri oxucuya təsir edib onun intibahına səbəb olarsa, bunun da ümumi faydası ola bilər.

Üçüncüsü, heç kəs yalnız axirət dünyasında cəza veriləcəyini və bu dünyada əməlinin cəzasına çatmayacağı ümidilə arxayın oturmayacaq, hamı yəqin biləcəkdir ki, bu dünyanın özündə də mükafat var:

Nə əkərsən, onu da biçərsən.

Aydındır ki, vətəni və vətəndaşları haqqında yaramaz əmələ mürtəkib olanların öz cəzasına çatdıqlarını görəndə hər bir kəs istər-istəməz o əməlin təkrarından çəkinəcəkdir. Bunun da cəmiyyətə faydası var.

Dördüncüsü, dövlətə, millətə və vətənə sədaqət və pak niyyətlə xidmət eləyən hər bir kəsin, şəxsiz-şübhəsiz, dünya və axirət səadətinə nail olacağı bütün dünyaya məlum olar.

Beşincisi, həmvətənlərimiz biləcəklər ki, hər bir çətinlikdən sonra işin asanlaşması, hər bir pərişanlıqdan sonra işlərin öz yoluna qoyulması və hər bir zülmətdən sonra işıqlı səhərin açılması da mümkündür. "Hər çətinlikdən sonra bir asanlıq" və "hər bir gərginlikdən sonra qələbə baş verir" -- hədisi doğru və düzgündür. Əgər səbr olsa:

Bəla keçər, onda açar min illik arzu çiçək.

Hər bir çətinlikdən sonra istər-istəməz bir asanlıq var. Fəqət dözmək lazımdır. Biz "Səyahətnamə"nin birinci cildini bu xoş niyyətlə başladığ, onun hər bir sətrini bu ümidlə yazdıq. Allaha şükür ki, bu gün:

Çoxdankı arzumuz yerbəyer oldu.

Altıncısı, qoy həmvətənlərimiz bilsinlər ki, bizim şairlər və ədiblərin, bir qayda olaraq, tərənnüm etdiklərn Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin, Mahmud və Ayaz eşqindən başqa bir sevgi də vardır və vətən aşiqləri belə bir sevgi yolunda nə kimi zəhmətlər çəkmiş, can qoymuş, öz varlıqlarını onun varlığına bağışlamışlar!

Məhz buna görə də İbrahim bəyin öz əziz vətəninə olan eşqini əfsanə kimi qiymətləndirmək olmaz. Bu eşqin yolunda can vermək ən böyük səadətdir. Onun ağacının barı İbrahim bəyin "Səyahətnamə"sinin axırında təəssübün səmərəsi adlanan meyvədən ibarətdir. Sanki Mövləvi Məsnəvi öz "Məsnəvi"sində bu beytləri onun dilindən söyləmişdir:

"Dinlə, neydən nə hekayət eyləyir,

Ayrı qalmaqdan şikayət eyləyir:

Ta neyistandan məni ayırdılar,

Naləmi cümlə cahanda yaydılar.

Könlüm istər dərdi-hicranə yanan,

Ta ki, öz dərdin ona etsin bəyan.

Öz kökündən kim ki, düşmüşdür iraq,

Can atar vəslə, dilər ötsün fəraq.

Sirrimi hər vaxt edər naləm əyan,

Hər qulaq lakin onu olmaz duyan,

Yel deyil naləm, bu od kaş solmasın,

Kimdə bu od olmasa, heç olmasın".

Bu kitabın başqa bir faydası da mətləbi imtiyazlı adamların və kütlənin bəyənəcəyi, savadlı və savadsızın başa düşə biləcəyi, oxuyarkən sözün mərzini qavraya biləcəyi bir dildə qısa və sadə yazmaq sərməşqi verməkdən ibarətdir. "Gəlin" sözü yazılarkən "bəy" sözünün də mütləq yazılması əsla vacib deyildir. "Vücut"u "zicud"suz da yazmaq olar. "Vasil"i də həmişə "hasil" ilə bir yerdə yazmağa lüzum yoxdur. Hərçənd ki, sadə səpkidə yazmaq iranlılar üçün yenidir, ancaq hal-hazırkı dövr sadə yazmağı tələb edir. Fikri ifadə etməkdə qüdrətli qələm və xüsusi hünərə malik olan ədiblər bundan sonra vətən sevgisini mənzum və mənsur şəkildə aydın ifadələr və sadə cümlələrlə həm ziyalılara, həm də xalq kütlələrinə təqdim etməlidirlər. Gərək onlar sadə yazmağı təbliğ etsinlər, bu üslubun baniləri və örnək verənləri olsunlar. Biz etiraf edirik ki, İran ədibləri sadə yazmaq üslubunun bütün sirrlərini, rümusunu, qaydalarını çox yaxşı bilirlər və istədikləri təqdirdə bu əsərdən yüz dəfə, daha gözəl əsərlər yazmağa qadir ola bilərlər. Lakin bu sətirlərin müəllifinin onlarla olan əhvalatı dülgər, dərzi və abid məsələinə oxşayır.

Rəvayət edirlər ki, bu üç nəfər yol yoldaşı olub, səfərə çıxırlar. Bir gecə qorxulu bir mənzildə düşürlər. Qərar qoyurlar ki, hərəsi gecənin müəyyən hissəsini ayıq qalıb gözetçilik eləsin. Gecənin əvvəlini abidlə dərzi yatır, gözetçilik dülgərin öhdəsinə qalır. Dülgər yuxusunu qaçıрмаq üçün ağacdən bir heykəl yonub düzəldir. İşini qurtarandan sonra dərziyə oyadır, özü gedib yatır. Dərzi heykəli gördükdə bir dəst paltar tikib ona geyindirir. Onun da gözetçilik vaxtı beləliklə başa çatır, gedib zahidi oyadır, özü isə başını atıb yatır. Abid yoldaşlarının hünərini görüb səcdəyə gedir, əllərini göyə qaldıraraq raz-niyaz edir, allahdan istəyir ki, bu heykələ can versin. Duası müstəcab olur, taxta heykələ can verilir. Səhər açıldıqda onların hər biri bu canlı heykəlin sahibi olmağı iddiasına düşür.

İndi, ey qələm sahibləri və mərifət əhli, siz bu paltarsız və cansız heykəldən ibarət olan yazıya paltar tikməli və ruh verməlisiniz ki, cana gəlsin.

Heykəli mən yoxsul və müqəssir bəndə yonub düzəltdiyimə görə ümid edirəm ki, vətənpərvərlikdən dəm vurmaq feyzindən bənəşib olmayam.

İndiki dövr keçmiş zaman deyil ki, qələm və fikir sahibləri öz vaxtlarını qədimdəkilər kimi xülyələr toxumağa, boş əfsanələr uydurmağa və mənasız mətləblər yazmağa sərf etsinlər. Bu kimi faydasız işlərin heç bir səmərəsi yoxdur. Əksinə, onlar gərək Avropa və Yaponiya ədibləri kimi insanlıq və insanpərvərlik vəzifələrini və prinsiplərini xalqa başa salsınlar, onlara dərk etdirdirsinlər ki, bütün xoşbəxtliklərin mənşəyi müqəddəs vətənin varlığı ilə bağlıdır, onu qorumaq bütün vətəndaşların birinci borcudur....

DASTANIN BAŞLANGICI

İndi "Ya həqq, ya mədəd!" deyib, kitabı yazmağa başlayıram. Bundan sonra hər nə deyilsə Yusif əminin dilindən deyiləcəkdir. O deyir:

“Bəllidir ki, mənim öz ürəyimdə olan dərdi yazmağa qüdrətim yoxdur. Hörmətli oxucular bir qədər düşünsələr, o cavanın ölümündən sonra mən yazığın ruzigarının nə sayaq keçdiyini bilərlər. Həmin o saatdan ki, nakam bəyin və bədbəxt gəlinin cənazələrini tamam-kəmal bəzəyib qara torpağın, əbədi gərdəyinə və yatağına tapşırmaq üçün qapıdan çıxdılar. Misir əhalisinin əksəri -- kasıbından tutmuş dövlətlisinədək, kiçiyindən tutmuş böyüyünədək, yerli, qərib, ərəb, əcəm, müsəlman, kafir toplaşib cənazənin dalınca sel kimi hərəkətə gəldilər.

Cavan igidini itirmiş qaragünlü ana torpağı başına sovrurdu, "Oğul vay, gözümlün işığı vay!" -- deyə-deyə cənazənin ardınca sürünürdü.

Nəhayət, o cavanları aparıb dəfn etdilər. Yas günləri də gəlib başa çatdı. İki ildən sonra taqətim kəsildi, daha Misirdə yaşamaq mənim üçün çətin oldu. Səbrim tamamilə tükəndi. Əlacsızlıq üzündən Hacıya xanıma bir məktub yazdım.

Məktubu zərfə qoyub başını bağladım, Hacı Məsuda verib, xanıma çatdırmasını tapşırıdım.

Üç gün sonra Hacı Təbrizi Mirzə Abbasla gəlib məni öz evlərinə apardılar. Mirzə Abbas dedi:

“Yusif əmi! Qürbət vilayətdə başı bəlalar çəkmiş bu biçarələri kimin ümidinə qoyub gedirsən? İki qol-qanadı qırılmış, cavanı ölmüş, gəmiyi sınımış zəif belə bir müsibət və sarsıdıcı qəm içərisində necə başsız, arxasız buraxırsan?

Sən Nəcəf və Kərbəladə necə yaşayacaqsan? Məgər mərhum Hacınin sözlərini unutmusan? O, sənə dönə-dönə deyirdi ki, o yerlərdə heç bir qeyrətli, təəssüblü müsəlman yaşaya bilməz. Bəs mərhum Hacı səndən cənazələrin müqəddəs yerlərə aparılması vəziyyətini soruşub, sənə demədi ki, bu vəziyyətlə cənazə göndərmək şəriətə müvafiqmidir? Sən dedin: "xeyr". Mərhum Hacı dedi:

“Elə də, görünür, bu bidəti bəzi adamlar öz xüsusi mənafeyi üçün yerinə yetirilməsi vacib olan vəzifə kimi cəvələndirirlər. Yoxsa sağlam əqlə malik olan heç bir kəs belə bir işə qol qoya bilməz ki, bir kəs bütün ömrü boyu pis işlər görsün, öz həmvətənlərinə cürbəcür zülm və cəfalar etsin, yetim malı yesin, pulu müamiləyə versin, müsəlmanların malına və canına qəsd etsin, öləndən sonra yarıçürümüş sümüklərini aparıb orada basdırsınlar və beləliklə də onun bütün günahları və xətalrı bağışlansın. Bu işi gördükdən sonra o zalımın vərəsələri də məclislərdə və yığıncaqlarda əyləşib desinlər: "Allaha şükür, mərhum atamızın cənazəsini Nəcəfə göndərərək rahat olduq". Sağlam ağıl necə inana bilər ki, ruh bədəndən ayrıldıqdan sonra adamın sümüyünü və ya leşini başqa bir yerə apardıqda günahkar yaxşı insana çevrilib, öz yaramaz əməllərinin cəzasından xilas ola bilər?

Mərhum Hacınnı çarvadarla cənazə sahibi arasında düşən çəkişmə haqqında söylədiklərini mənə unutmusan? Hacı deyirdi ki, kirə haqqının ödənilməsi üstündə çarvadarlarla ölü sahibi arasında söz-söhbət olub, işləri çəkişməyə, əlbəyaxa olmağa çəkdi. Ölənin bir qolunun sümüyünü çarvadar götürdü, o biri qolunun sümüyünü cənazə sahibi; sümükləri bir-birinin başına çırpmağa başladılar.”

Xülasə, Hacı Təbrizi ilə Mirzə bir para buna oxşar öyüd-nəsihtlər eləyib, durub getdilər. Ürəyim köyrəldi, bir qədər ağladım, ixtiyarsız olaraq yuxuya getdim.

(Bu cildə əsas məqsəd Yusif əminin yuxusunun şərhı və onun yozulmasından ibarət olduğu üçün ümumiyyətlə yuxu və onun keyfiyyəti haqqında xülasə şəkildə bir neçə söz demək lazımdır).

Bu sətirlərin müəllifi yuxunun doğruluğunu yoxlamışdır və heç bir şübhə etmədən ona inanır. Neçə dəfə heç bir fikir və xəyalım olmadan yuxu görmüşəm, təsirini tez bürüzə verib həqiqətə çevrilir.

Əlqərəz, mətləbi yuxu hesab etsinlər, ya da xəyal, hər halda gərək onun yalan-doğruluğuna baxmasınlar. Bu dəlilləri gətirməkdən məqsədimiz tədqiqat deyil, müəyyən bir mətləbi ifadə etməkdir.

Fikir vermə söz deyən özünə,

Diqqət yetir yalnız onun sözünə.

* * * * *

Yuxu qəsdilə bu əfsanəni mən yarə dedim,

Mən bu əfsanədə öz dərdimi dildarə dedim.

Keçək Yusif əminin mətləbinə.

YUSİF ƏMİNİN YUXUSU

Gecədən üç saat keçirdi. Səccadənin başında məni yuxu tutdu. Yuxuda gördüm ikinci çağıdır. Gündəki adətim üzrə qəbristanlığa ziyarətə gedirəm. Şəhərdən çıxdım. Uzaqdan bir nəfərin qəbristanlıq tərəfdən gəldiyini gördüm. Yaxınlaşdıqda onu tanıdım. Kor şeyx Qədir idi. Elə yuxu aləmində düşündüm ki, şeyx Qədir iki il bundan əvvəl vəfat eləyibdir, bu o ola bilməz. O, iki il bundan qabaq atlara qoşulan tramvaydan düşüb yıxıldı, elə oradaca vəfat elədi. Çox vaxt olur ki, tramvayda adam ayaq üstə durur, ya da tələsib, gedə-gedə özünü bayıra tullayır. Bu kimi vaxtlarda təhlükə ehtimalı olur. Bu yazıq da tramvay dayanmamış düşmək istərkən yerə yıxılıb, daha ayağa dura bilməmişdi.

Həmin şəxs bir qədər irəlilədi, gördüm şeyx Qədirin özüdür. Haman əbası və əmmaməsi, bir əlində əsası, o biri əlində təsbihi var idi. Mənə yaxınlaşan kimi salam verdim, əleykəssəlam cavabını eşitdim. Məndən soruşdu:

“Yusif ağa, hara gedirsən?”

Dedi:

“Əhli-qüburun ziyarətinə.”

Dedi:

“Qayıt, nə qəbir qalıb, nə də əhli-qübur.”

Mən elə xəyal etdim ki, zarafat eləyir. Çünki onun köhnə adəti idi, çox zarafat elərdi. Lakin heç vaxt yalan danışmazdı. Dedim:

“Qalsa da, qalmasa da mən gedəcəyəm.”

Dedi:

“Deyəsən, mənim sözümə inanmadın. Mən deyirəm qəbir yoxdur, sən getmə.”

Dedim:

“Şeyxəna, mən adət eləmişəm, hər gün bu vaxt qəbir üstə gedirəm. Dünən də orada idim. Necə yəni deyirsən yoxdur?”

Dedi:

“Bu gün dünəndən başqadır. Gecə Nil çayı daşmış, bütün qəbristanlığı, onun ətrafını basıb köl eləmişdir.”

Dedim:

“Ay şeyx, deyəsən, sən ağılı itiribsən, istəyirsən bu korluğunla mənim kimi gözü görən adamı aldadasan?”

Gördüm şeyx özündən çıxdı, qəzəblə dedi:

“Yusif, Yusif, əlini ver mənə!”

Əlimi ona verdim; bərk-bərk tutub dedi:

“Yusif, "adamın ağılı çaşanda hədyan deyər", -- demişlər. Ey qafıl, məgər oxumamısan ki, "korla gözlü bir ola bilərmi, bunu düşünməmisinizmi?" Əvvəl düşün, sonra danış! Mənim gözlərim görmür, lakin kor deyiləm. Kor özünsən ki, korluğundan və cəhalətindən, mənə gülüb ürəyimi incitdin. İndi mənimlə gəl, sənə hansımızın kor olduğunu göstərim.”

Məni qəbristanlığa tərəf çəkdi. Əlimi bərk-bərk tutub sıxırdı: Az qalırdı əlim çatlasın, dedim:

“Ay şeyx, əlimi burax, əziyyət vermə, mən özüm gələm.”

Dedi:

“Olmaz, gərək sənə korluğunu sübuta yetirəm, əlimdən qurtara bilməzsən.”

İstər-istəməz gedib qəbristanlıq olan yerə çatdıq. Doğrudan da oranı su tutub ümmana çevirmişdi. Gördüm şeyx yenə də irəli gedir. Mən dayandım. Şeyx dedi:

“Nə üçün gəlmirsən?”

Dedim:

“Necə gəlirəm, bir addım da götürsəm suya girəcəyəm. Sahildə dayanmışıq.”

Şeyx dedi:

“Bəs deyirdin mən dünən gəlmişəm, gördün kor özünsən!”

Mən heyrlə baxıb düşündüm. Deyirdim, görəsən İbrahim bəyin, Məhbubənin qəbri necə oldu? Bu fikirlə bir qədər onların qəbri olan tərəfə baxdım. Gördüm iki sərv ağacının başı sudan çıxıbdır. Köyrəldim, asta-asta ağlamağa başladım. Şeyx ağlamağımı duyub dedi:

“Ağlama, gəl, daha bundan sonra heç kəsin ürəyinə toxunma.”

Dedim:

“Düzdür, ya şeyx, məni bağışla, əlimi burax.”

Dedi:

“Olmaz, mənimlə gəlməlisən.”

Dedim:

“Ya şeyx, bəsdir, daha məni haraya aparırsan?”

Dedi:

“Cəhənnəmə!”

Mənə elə gəldi ki, hirsindən və qəzəbindən belə deyir. Dedim:

“Şeyxəna, hansı cəhənnəmə?”

Dedi:

“İranlıların cəhənnəminə!”

Düşünürdüm ki, bu kişinin əlindən yaxamı necə qurtarım, nə vasitə ilə xilas olum. Əlacsızlıq üzündən əlim əlində ardınca gedirdim. Daha danışmırdıq. Gəlib böyük ehrama çatdıq. Heç elə bil şeyx kor deyildi. Yol gedərkən əsasını yerə sürtmürdü. Ehamın içinə girdik. Mən ixtiyarsız dedim:

“Şeyxəna, bura ehramdır?”

Cavabımda dedi:

“Bəli, mən səni buraya gətirmək istəyirdim. Mən gözdən məhrum olduğum halda bilirəm, amma sən o şəhla gözlərinlə həqiqi korsan.”

Məni ehamın daxilinə çəkdi. Ehamı görənlər ki, bu bina fironların asarındandır. Misirə gələn bu qədər səyyahlar mümkün qədər ehamın içərisinə girirlər. Ancaq onun sonunu heç kəs görməyibdir. Avam camaat arasında belə bir şeyiə vardır ki, ora tilsimdir, heç kəs gedə bilməz. Lakin əslində belə deyil. Ehamı elə tikmişlər ki, içinə girdikcə hava azalır və nəhayət tamamilə tükənir. Beləliklə nəfəs çətinləşir. Ona görə də çox irəli getmək çətin və hətta qeyri-mümkündür. Müəyyən bir fasiləyədək çıraqla gedirlər, ondan sonra hava olmadığına görə çıraq da sönür.

Nə isə, içəri girdik, bir para dəhşətli səslər eşidilirdi. Yenə də bir qədər irəlilədik. Rütubət, palçıq, lehmə göründü. Dedim:

“Ya şeyx, dediyimə peşiman oldum, tövbə elədim, üzr istəyirəm, məni bağışla! Mən bilirəm, daha bizim bundan irəliyə getməyimiz mahaldır. Bu ehramın sonu təhlükəli, xətərli bir mağaradır.”

Şeyx dedi:

“Ehramı keçdik. Mən sənə dedim ki, səni cəhənnəmə aparıram, gəl!”

Dedim:

“Əlimi burax, ağrıyır.”

Dedi:

“Mən sənəni əlini buraxmağın vaxtını bilirəm.”

İlahi, nə eləyim. Söyüd yarpağı kimi əsirdim. Bu nə bəladır ki, mənim başıma gəldi. Mən haradan bu korun kirinə düşdüm?!

Qorxa-qorxa gedib bir yerə çatdıq. Şeyx dedi:

“Daha qaça bilməzsən, indi əlini buraxıram.”

Aşağıya doğru gedən bir pilləkənə çatdıq. Şeyx dedi:

“Mənim əsamın başından tut, yavaş-yavaş arxamca gəl.”

Asta-asta aşağı düşməyə başladıq. Bir, iki, üç, dörd, beş -- nə qədər getdik, qurtarmadı. Mindən çox pillə endik, gördüm qurtarmaq bilmir. Yalvararaq dedim:

“Ya şeyx, daha yoruldum, qıçlarımın damarları qırıldı, taqətim kəsildi. Bu bələdan nə vaxt xilas olacağam? Biz yerin yeddinci qatından da keçdik, bəs sonuncu mənzilimiz haradadır?”

Dedi:

“Cəhənnəmdir, indicə çatırıq.”

Birdən burnuma üfunət iyi dəydi. Sanki odda leş və ya sümüklə tük yandırırılar. Üfunətdən, iyrənc qoxudan az qalırdı beynim partlasın. Yenə də bir neçə pillə aşağı düşdük. Qoxunun şiddətindən beynimdən tüstü qalxdı. Gözlərim yaşardı, daha artıq işgəncəyə düçar oldum. Bir tərəfdən qorxu, vahimə, üfunət iyi, qəliz tüstü, digər tərəfdən də işimin aqibəti məni düşündürdü. Hönkür-hönkür ağlamağa başladım. Şeyx dedi:

“Ağlamağını kəs, yoxsa səni burada qoyub gedərəm.”

Qorxumdan nəfəsimi köksümdə boğub ağlamağımı uddum. Sonra soruşdum:

“Nə qədər gedəcəyəm?”

“Bir neçə pillə qalıbdır,” -- dedi. -- “Pillələrin qurtarmasına o qədər qalmayıbdır.”

Doğrudan da, az sonra pillələr sona çatdı. Odun işığı göründü, geniş, zil qaranlıq bir vadi qarşımıza çıxdı. Ahü nalə, zarıltı, əl-aman və ax-vay səsləri gah ucadan, gah da astadan eşidilməyə başladı. Soruşdum:

“Ya şeyx, bura haradır?”

Dedi:

”Cəhənnəmdir, ancaq iranlıların cəhənnəmidir.”

İndi təsəvvür etmək olar ki, mən cəhənnəm adını eşitcək nə hala düşdüm. Bədənim titrəməyə başladı, söyüd yarpağı kimi əsirdim. Bəzən fikirləşib öz-özümə deyirdim: "Bu şeyx sehr-caduçu imiş, biz heç bunu bilməmişdik". Gahdan da düşünürdüm ki, inşaallah, yuxu görürəm.

Bir qədər də yaxına gedib gördüm oddan kürsülər düzəldib, hərəsinin də üstünə bir adam əyləşdirmişlər. Kürsülər bir-birindən neçə metr aralı qoyulmuşdu.

Şeyx soruşdu:

“Nə görürsən?”

Dedim:

“Oddan qayrılmış taxt görürəm. Hərəsinin də üstündə bir adam oturub.”

Dedi:

“Diqqətlə baxdınmı?”

Dedim:

“Bəli.”

Soruşdu:

“Nə eləyirlər?”

Dedim:

“Birinci taxtda əyləşdirilmiş adamın hər çiynindən oddan yaranmış bir ilan çıxıb, alovlu dili ilə onun ağzını, burun-qulağını yalayır. Bir nəfər də cəhənnəm maliklərindən mis lövhəni dəmirçilər kimi cəhənnəmin kürəsində qızardıb, zindan kimi onun başına qoymuş, ətrafında dayanmış neçə nəfər başqa cəhənnəm maliki əllərindəki ağır güzrlə o atəşin lövhəni döyəcləyirlər.”

Şeyx dedi:

“Yaxşı gördünmü?”

Dedim:

“Bəli, ancaq onun kim olduğunu bilmədim.”

Cavab verdi:

“Bu haman adamdır ki, ilk dəfə olaraq İran əhalisinə zülmü rəva gördü. Min il padşahlıq elədi.”

Onun oturduğu taxtın haşiyəsinə baxıb gördüm 829 rəqəmi yazılmışdır.

Bir az da getdik. Gördüm bir nəfər firəngi qiyafəsində odlu hasarla əhatə olunmuş böyük bir salonda o tərəf-bu tərəfə qaçır, çıxış yolu axtarır, lakin tapa bilmir. Dili ağzından çıxıb döşünə sallanmışdı. Hey qışqırıb kömək istəyirdi. Ancaq səsinə səs verən yox idi.

Şeyx soruşdu:

“Nə görürsən?”

Gördüyümü ona söylədim, dedi:

“Düzgün görübsən. Bu haman hökmdardır ki, İrana od vurdu, özündən çirkin ad yadigar qoyub getdi.”

Hasarının darvazasına baxdım. Gördüm 335 rəqəmi yazılıb.

Bir az da getdik. Gördüm bir nəfər ərəb geyimində odlu kürsünün üstündə əyləşibdir. Cəhənnəm malikləri sağ-solunu kəsdirib dilinə odlu şiş basırlar. Biri şişi götürməmiş, o biri basır. Şeyx soruşdu:

“Nə görürsən?”

Gördüyümü söylədim. Şeyx dedi:

“Bu haman adamdır ki, İranda saysız-hesabsız zülmələr elədi, insanların nalayiq sözlər söylənməsinə bais oldu, minlərlə adamın qırılmasına səbəb oldu.”

Bu əsnada onun rəqəminə nəzər saldım. Gördüm 316 yazılıbdır.

Yenə də bir qədər irəli getdik. Gördüm tatar paltarında birini oturdub, dəyirman daşından iri bir qızarmış dəmiri tac kimi başına keçirmişlər. Gözləri hədəqədən çıxmışdı. Dili uzanıb döşünə sallanmışdı. Əzab malikləri qızarmış milləri onun bu qulağından soxub o biri qulağından çıxarırdılar, sonra başqa mil soxurdular. Şeyx buyurdu:

“Nə görürsən?”

Gördüklərimi söylədim. Dedi:

“Doğru görübsən. Bu haman adamdır ki, İran tacdarını öldürüb, şahənşahlıq tacını qəsb elədi. Həmin adamlar haqqında deyiblər: "Hər kəs qəsdən bir adamı öldürsə, onun yeri daimi olaraq cəhənnəmdədir".”

Adını soruşdum. Dedi:

“Rəqəmini döşünün üstünə yazmışlar. Qayıdan baş onun kim olduğunu kaşifi-əsrar sənə bildirəcəkdir.”

Diqqətlə baxıb gördüm döşünün üstündə 98 rəqəmi yazılmışdır. Şeyx buyurdu:

“İndi gəl buraya.”

Başqa bir yerə getdik. Gördüm bir dəstə adam sıra ilə odlu döşəmə üzərində əyləşmişdir. Hər birinin sağında və solunda iki nəfər əzab maliki dayanmışdı. Hərəsinin əlində oddan bir möhür var idi. Bu möhürü onların alına, sifətinə, döşünə, kürəyinə, sağına, soluna basıb deyirdilər: "Yığdığınız xəzinələrdir, meyl edin". Onların dili saqqallarına qədər aşağı sallanmışdı. Odu iki əlli qamarlayıb yeyirdilər. Şeyx dedi:

“Nə görürsən?”

Gördüklərimi dedim. Dedi:

“Bunlar mallarının vergisini verməyən, yetim malı yeyənlərdir. Onların haqqında deyilib: "Yetimlərin malını yeyənlər böyük zülmə mürtəkib olurlar, onlar həqiqətdə od yeyirlər, tezliklə cəhənnəmə vasil olacaqlar". Bunların sayı çox idi, həm də rəqəmləri qarışıq idi, ona görə də dürüst ayırd eləyə bilmədim.”

Ancaq şeyx sonra dedi:

“Gəl bax.”

İrəli gedib baxdım, gördüm hər tərəfdən od püskürən bir çöldə çoxlu camaat rüku və səcdə edirlər, dilləri ağızlarından sağa-sola çıxmış, çənələri əyilmiş, boğazlarından qan püskürürdü. Şeyx dedi:

“Nə gördün?”

Gördüklərimi söylədim. Buyurdu:

“Düzgün görübsən, bunlar haramxorlardır.”

Onların da sayı çox idi. Şeyx bir qədər də məni aparıb dedi:

“Gözünü açıb bunlara da bax!”

Gördüm qərribə bir büsətdir. Bu, əsasən, gülməli bir oyuna bənzəyirdi. Arxasında atlı bir adamın gizlənə biləcəyi iri bir şar gördüm. Bizim evdə olan süni topa oxşayırdı, qarpız şəklində idi. Nə başı var idi, nə də ayağı. Lakin qızarmış oddan əlli-altmış min əl-qolu var idi; dırnaqları şahin caynağı kimi iti idi. Əlləri və caynaqları ilə bəzisini qıçından, bir parasını saqqalından, kimini isə ətəyindən, yaxasından bərk-bərk tutub fırlanır, onları da özü ilə fırladırdı. Gah onların üzlərini odlu yerə sürtür, gah da başlarını. Sağa-sola hərlənir və ona ilişənləri də bir ucdan hərlədirdi. Heç bir teatr səhnəsində belə bir tamaşa göstərilməmişdir. Atəşin kürəyə ilişənlər hey fəryad qoparıb deyirdilər: "Aman sənin əlindən, fəryad sənin məkrlərindən, ey vəfasız qəddar dünya, bəsdir, daha burax bizi, bəsdir, bizi xilas elə, sənin dostluğuna, vəfana lənət! Axırda bizi əzəb-əziyyətə, cövrü cəfaya mübtəla elədin!"

Bunların naləsinin heç bir təsiri yox idi. O kürə bir ucdan hərlənir, əsla aram tutmurdu; onların cavabında deyirdi: "Siz mənim dostlarım idiniz, ona görə mən öz məhəbbətimi sizdən götürə bilmərəm, sizi buraxıb özümdən uzaqlaşdırma bilmərəm".

Kürəyə ilişənlər tələş edib yaxalarını bir təhər qurtarmaq istəyirdilər. Lakin elə yapışmamışdılar ki, qopa bilsinlər. Burada mənim yadıma düşdü ki, camaat danışanda deyərdi: "Fıllankəs dünyanı yüz əlli tutubdur". İndi onun tərsini görürdüm. Burada dünya öz dostlarını min əlli tutmuşdu. Gördüm şeyx də onlara baxıb gülümsünür. Məndən soruşdu:

“Nə görürsən?”

Gördüklərimi söylədim. Buyurdu:

“Doğrudur, onlar alçaq dünyanın naz və qəmzəsinə aldanıb, vətənin və vətəndaşların haqqını zay eləyənlər, öz iki günlük asayışı üçün məmləkəti xaraba qoyub, öz evlərini abadlaşdıranlar, park və mebel məşqinə düşənlərdir. Onlar haqq yolundan üz döndərənlərdir. "Yolunu azanların ən böyüyü dünyanı tutub, axirəti unudanlardır" -- demişlər. "Yerləri cəhənnəmdədir, ordan heç vaxt qurtuluş yolu tapa bilməyəcəklər".”

Şeyx buyurdu:

“Heç bunlardan birini tanıyırsanmı?”

Ərz elədim:

“Xeyr.”

Dedi:

“O uzun saqqallı ilə bu gödək cübbəliyə fikir ver.”

Onların döşündə odla sözlər yazılmışdı. Birinin döşündə bu şəri oxudum:

Gəl, həbibim, mənə rəhm eylə, gəl indi barışaq,

Keçmişin söhbətini gəl nə deyək, nə danışaq.

Sonra şeyx dedi:

“Gəl gedək.”

Keçib getdik. Şeyx dayanıb dedi:

“Bax gör nə görürsən?”

Gördüm qəssab dükənlərində olduğu kimi adamları şaqqalayıb odlu qənarəyə vurublar. Əzab mələkləri cəhənnəm odunda qızardılmış baltaları əllərində tutub, bir-bir zərbə endirdikcə onların əzasından birini parçalayıb yerə tullayırdılar. O birisi isə kəsilmiş üzvü götürüb qaynar qətranla yenə öz yerinə yapışdırırdı. Sonra təzədən balta ilə onu kəsib atır, başqası yenə də yerinə yapışdırırdı. Şeyx soruşdu:

“Nə gördün?”

Gördüklərimi dedim. Buyurdu:

“Doğru görmüsən. Bunlar dünyəvi məqam və rəyasət üçün bu günü unudub, avam xalqı aldadaraq özlərindən təzə məzhəb və din icad etmişlər. Bir neçə mənasız, sözü bir-birinin quyruğuna düyünləyib lövhə düzəltmişlər. İnsanlar arasında nifaq salmışlar. Öz vətənlərinə və həmvətənlərinə zülm etmişlər. Bunların zülmü təsəvvürə sığışmaz. Onların başçısı min hiylə ilə xalqın pulunu yığıb öz vərəsesinə qoyub getdi. Vərəsesi isə yoxsulların ciyər qanı bahasına toplanmış bu vətən sərvətini xarici ölkələrin abadlaşmasına və biganələrin eyş-işrətinə sərf edir. Halbuki özünün əbədi uyduğu vətəndə vətən qardaşları tam zillət və pərişan halda yaşayırlar. Tezliklə vətən övladı onun vərəsesinin qəbrini qazıb, cənazəsini çiyinlərində daşıyacaqdır. Bu əməlin müqabilində özünü əbədi əzaba və daimi lənətə düşər edibdir.

Onun sifətinə diqqətlə baxdım. Sonra şeyx dedi:

“İndi də buraya bax!”

Baxıb gördüm başdan ayağa atəşdən qayrılmış bir böyük salondur. Dörd tərəfdən od-alov hasarları möhkəm bir qala kimi onu əhatə etmişdi. Bəziləri ayaqyalın idi, bir parası qızarmış dəmirdən ayaqqabı geymişdi. Paltarlarının ətəklərini yuxarı qaldırıb, qıçları çılpaq o tərəf-bu tərəfə qaçırdılar. Sanki çıxış yolu axtarırdılar. Lakin heç bir nicat yolu tanmırdılar. Dilləri uzanıb döşlərinə düşmüşdü. Yayın istisində ləhləyən it kimi bir dəqiqə belə rahatlıqları yox idi. Elə bir əzaba düşər olmuşdular ki, sözlə ifadə etmək mümkün deyildi. Şeyx soruşdu:

“Nə görürsən?”

Gördüklərimi söylədim. Buyurdu:

“Düzgün görmüsən. Bunlar tənbellik, arsızlıq və qeyrətsizlik üzündən halal iş dalınca getməyib, dərğa şagirdi, fərraş və cəllad olmuşlar. Əlsiz-ayaqsızlara zülm edib, onları incitmişlər. Bunlar gərək anlaya idilər ki, şəhvətin əvvəli kefdir, axırı əzab. Bunların haqqında deyilmişdir: "Hədləri aşanlar əbədi olaraq oda düşər olacaqlar. Bu isə böyük əzabdır".”

Mən ixtiyarsız olaraq ərz elədim:

“Ya şeyx, soruş görüm, məni döyən Qəzvin fərraşbaşısı, minlərlə aciz və qərib adamlara əza-cəza verən Şiraz fərraşbaşısı Hacı Ağacan və İsfahan dərğası Məhəmməd Sadıqqulu da onların arasındadırmı?”

Şeyx dedi:

“Burada sual-cavab eləməyə haqqımız yoxdur. Bax rəqəmlərinə, onda sənə hər şey məlum olar.”

Sonra şeyx buyurdu:

“İrəli gəl.”

İrəli gedib, zənanə hamamına oxşar izdihamlı bir yer gördüm. Qadınlar hirslənib bir-birinə qarışmışdılar. Hər ağızdan bir avaz gəlirdi, hamısı danışdı, heç nə başa düşmək mümkün deyildi. Gah qışqırıb deyirdilər: "Ay məlun, mənim haqqımı ver. Yaxandan əl çəkən deyiləm, haqqımı alacağam". Arası kəsilmədən bu kimi sözlər eşidilirdi. Lakin məlum deyildi ki, kim deyir, kim eşidir; yaxud söhbət nəyin üstündədir. Şeyx soruşdu:

“Nə görürsən?”

Dedim:

“Deyəsən, qadınların deyişməsidir. Amma məlum deyil ki, kim nə istəyir, cəncəl nə üstədir? Yalnız qarğış və lənət eşidirəm. Nə üçün, kim üçün? -- bilmirəm. Bəlli deyil danışan kimdir, eşidən kim; alan kimdir, verən kim.”

Dedi:

“Bu qədər bilirəm ki, onlar çoxarvadlı kişilərin arvadlarıdır. Ərləri onlarla ədalətli rəftar etməmişlər. İndi onlar öz ərlərindən şikayət eləyirlər. Əzab amilləri isə onların ərini həbs eləyib, bir-bir göstərir. Əgər ərlərinin yaxası əllərinə keçsə arvadlar qiyaməti gözlərinin qabağına gətirərlər.”

Dedim:

“Ya şeyx, bəs bunların aqibəti necə olacaq?”

Dedi:

“Hər kəs zülmünə və çövrünə görə cəzalanacaq. Ondan sonra bəzisi xilas və bir parası əbədi əzaba düşər olacaqlar.”

Mən sızıldayıb icz ilə dedim:

“Ya şeyx, bu ürək ağrından hadisələri görməyə daha təqətim qalmamışdır. Əlim ətəyində, amanın günüdür, sənə yalvarıram, allah rızasına, məni xilas elə. Mən bilirəm ki, xilas olmağım sənin meylindən və hümmətindən asılıdır.”

Şeyx dedi:

“Qəbul eləyirəm, bu şərtlə ki, tövbə eləyəsən, bir daha bir adamın ürəyinə dəyməyəsən, qəzavü qədər nəticəsində bir kor olduqda onun eyibini üzünə vurmayasın, örtülü saxlayasan.”

Ədəblə diz çöküb, ətəyini tutdum, ağlayıb yalvardım, sonra dedim:

“Əfv elə, əfv elə, rəhm elə, rəhm elə, ya şeyx! Tövbə, tövbə!”

Gördüm bu qədər əziyyətdən sonra şeyx yenə də öz dediyinin üstündə durub, hirsli soyumayıb. Bir daha acizənə şəkildə dedim:

“Şeyxənə, mən bu pillələri çıxmağa qadir deyiləm, düşmək asan olduğu halda mənim təqətimi kəsdi, qərarımı əlimdən aldı, yuxarı çıxarkən mən nə edəcəyəm?”

Buyurdu:

“Öz nalayiq danışığından peşiman olub, insanların könlünə toxunmağı tövbə elədiyinə görə bu pillələri çıxmaqdan azad oldun.”

Dedim:

“Bəs bu uzun məsafəni necə keçib yuxarı qalxacağam?”

Buyurdu:

“Təmiz ürək, saf niyyətlə gözlərini yum, mənim əsamın başından tut, ancaq mənim iznim olmadan gözlərini açma, üç dəfə salavat çevir.”

Onun dediyi kimi etdim. Bir qədər keçdikdən sonra dedi:

“Əsamı burax, gözlərini aç!”

Gözlərimi açarkən özümü geniş, işıqlı bir səhrada gördüm, rahatlıqla nəfəs çəkdim, azca dincəldim. Ancaq daha məndə bu şeyxin mahir bir cadugər və sehirçi olması haqda heç bir şübhə yeri qalmadı. Fəqət biz bunu əsla bilmirdik. Qanım əvvəlkindən daha artıq coşmağa başladı. Çünki şeyx dedi:

“Mən bu kor gözlərimlə səni zülmət dünyasında gəzdirib işıqlı aləmə çıxartdım. İndi bu şəhla gözlərinlə mənim bələdçiliyim daha lazım deyil, özün gedib məqsədə çata bilərsən.”

Dedim:

“Ya şeyx, aman günüdür, qurbanın olum, mən buradan gedib bir yana çata bilmərəm; avarasərgərdan qalmışam, hansı tərəfə getməli olduğumu bilmirəm.”

Şeyx əsası ilə bir tərəfə işarə eləyib dedi:

“Bu tərəfə get!”

Onun göstərdiyi səmtə baxıb demək istədim ki, tək gedə bilmərəm. Ancaq dönüb ona sarı baxdıqda şeyxi görmədim. Gözümdən itmişdi. İki əlli başıma vurub dedim: "Vay mənim halıma! İşim yaxşı olmaqdan daha da pis oldu". Əlacsızlıq üzündən oturub vahimədən əsə-əsə ağladım, öz-özümə dedim: "Başıma nə çarə qılım. İnsan izi olmayan bu biyabanda tək-tənha nə eləyim, hansı tərəfə gedim?!"

Ancaq səhra tamamilə işıq idi. Hərçənd ki, nə günəşdən, nə aydan, ulduzlardan, nə də başqa bir işıq saçan mənəbdən iz-əsər yox idi. Həm də göz işlədikcə bu səhranın dörd tərəfi açıqlıq və boş idi. Nə üfüq görünürdü, nə də şərq, qərb, cənub, şimal səmtləri anlaşıldı. Mən öz yazıq vəziyyətimə görə ah və nalə eləyir, göz yaşları axıdırdım, qəm-qüssə dəryasına qərq olub, heç baş açə bilmirdim ki, indi gündüzdür, ya gecə. Nə bir qəmxarım var idi, nə də bir ürəyi yananım. Dedim: "Lənətə gələsən, ay cadugər şeyx! Gör bircə doğru söz üstə məni nə kimi müsibətlərə düşər elədin, gör başıma nə oyunlar açdın!" Bir tərəfdən də özümü danlayıb deyirdim: "Böyükələr buyurmuşlar -- küfr ilə iman arasında bircə kəlmə, behişt ilə cəhənnəm arasında bircə addım fasilə var".

Nə qədər başları vermiş bada dil,

Başının düşmənidir dil, bunu bil.

Dildən qopub, ağızdan çıxan bir kobud sözün cəriməsini cəvahirlə dolu xəzinə ilə ödəmək mümkün deyil. Söz yarasını min cərrah belə sağalda bilməz.

Dil yarası, hamı bilir, sağalmaz,

Qılinc yarasının heç yeri qalmaz.

Müdrək adamlar buyurmuşlar: "Ağızdan çıxan sözü geri qaytarmaq olmaz. Ağızdan çıxan söz kamandan çıxan ox kimidir, onların heç birisini təzədən öz yerinə qaytarmaq mümkün deyil. Söz deyilməyincə onun ixtiyarı səndədir, onu gizlədə bilərsən, deyiləndən sonra onu ört-basdır eləmək olmaz".

Xülasə, çox götür-qoy elədim. Yadıma bir rəvayət düşdü. O rəvayətin mövcubincə, hər bir çətin işdə püşk atmaq tövsiyə olunurdu. Mən də dörd tərəfdən birinə doğru getmək üçün püşk atmaq qərarına gəldim. Dörd şeyə dörd tərəfin adını qoyub atmaq və onların içində qiblə tərəfindən getmək əzmində oldum.

Cibimdə iki sikkə, bir möhür, bir də karandaş var idi. Onları çıxarıb atdım. Haman niyyətlə cənuba doğru yola düşdüm. Əvvəldən də ürəyim bu tərəfə getməyə fitva verirdi. Yola düşən kimi ətirli, mülayim bir külək əsməyə başladı. Onun ruhu oxşayan, ətir saçan qoxusu mənə ləzzət verdi. Allaha təvəkkül eləyib dedim: "Dost yolunda boran olar, qar olar".

Yola düşüb əzmlə addımlamağa başladım. İrəlilədikcə ətrin qoxusu artırdı. Müşk-ənbər iyi mənə təzə ruh bağışlayırdı. Hər addımda şövqüm artırdı. Könlüm açıldı, müşk-ənbər iyi dimağımı oxşadı! Sanki mənə gözə görünməz bir qüvvə özünə tərəf çəkirdi. Hava nəhayət dərəcədə saf idi, getdikcə daha da fərəhli və könülaçan olurdu. Nəsim öz xoş ətri ilə İsanın nəfəsi kimi ölüyə can bəxş edirdi, cansız bədənə ruh verirdi. Öz-özünə bu rübai dilimə gəldi:

Badi-səba, nə fərəhli əsirsən,

Hansı yarın diyarından gəlirsən?

Doğru söylə, sən harada olubsan?

Ey toz, sən də gözə tanış gəlirsən.

Bir az da getdim. Yaşıl, səfalı bir çəmən göründü. Hər tərəfi lalə, gül-çiçəklə dolu idi. Gül yarpaqlarının üzərindəki şəh damcıları iri dürr danələrinə oxşayırdı. Bu könülaçan yaşıllığı görən kimi könlümün quşu qanad çalmağa başladı. Sürətimi bir qədər də artırdım. İxtiyarsız olaraq qaçmağa başladım. Uzaqdan sərvə oxşayan yaşıl ağaclar başını göylərə qaldırmış, budaqlarında qumrular, kəkliklər yuva salmışdı. Yəqin etdim ki, abadlığa yaxınlaşıb, yolun əzab-əziyyətindən canımı qurtarmışam. Nəhayət, ağacların yanına gəlib çatdım. Lakin imarətdən, daşdan, palçıqdan heç bir əsər görünmürdü. Ağacların budaqları baş-başa verib, geniş bir səhranın ətrafını əhatə etmişdi. Bir az da irəli gedib, birdən yaşıl ağaclardan düzəlmiş tağ şəklində darvaza gördüm. Onun sağında və solunda üzü nurani, xoş ətirli, qara saçlı iki cavan dayanmışdı. Lövhəsiz darvazanın başında bu sözlər yazılmışdı:

"Ya həqq, ya mədəd!"

Ədəb-ərkanla irəli gedib salam verdim, ikisi də "əleykəssəlam" dedilər. Dedim:

"Ağalar, mən bu diyarda qəribəm, özü də pərişanhalam, bilmirəm bura haradır, bu darvazadan içəri keçmək olar, ya yox?"

Mənə cavab vermədilər, lakin işarə ilə göstərdilər ki, salam verib daxil olmaq olar. Bəlli oldu ki, onlar danışmırlar, qaravulların heç yerdə danışmaq haqqı yoxdur. Bir addım da irəli keçib "Ya həqq, ya mədəd!" dedim və içəri girdim.

Xoşavazlı tutilər, gözəl səsli bülbüllər yavaş-yavaş oxuyurdular. Müşk-ənbər qoxusu adamın ruhunu təzələyir, hədsiz sevinc bəxş edirdi. Gül-çiçək getdikcə artırdı. Qəlbimdə hər an yeni qüvvət doğur, gücüm anbaan çoxalırdı. Fərəhlə atdığım hər bir addımda sevincim artır, onun müqabilində dünyanın və axirətin ləzzətini unudurdum. Həqiqi sevgi cazibəsi məni elə sürətlə özünə tərəf çəkirdi ki, əl-ayağımı büsbütün itirmişdim. Özümü əsla saxlaya bilmirdim. Şadlıq və sevincimin şiddətindən uşaqlar kimi atılıb düşür, əl çalıb oynayırdım. Göz işlədikcə yaşıl ağaclar idi. Onların dibindən duru, saf su axırdı. Bəzən istəyirdim bu sərin, şəffaf suyun kənarında oturub əl-üzümü yuyam, bir qədər sərinləyəm, cəhənnəmin tüstü və kəsafətini üz gözümündən təmizləyəm, lakin mövhüm məhbubun vüsəl şövqü mane olurdu. Mən qaça-qaça suyun kənarı ilə gedir və öz-özümə deyirdim: "Bu səfərdə, şübhəsiz ki, bəxt mənə yar olmuşdur, iqbal və uca tale məni buraya çəkib gətirmişdir".

Min könül qanı ilə bəxt yetirmiş yarə,

Ey gözüm, gözlə, yatarsan, daha olmaz çarə.

Getdim. Birinci darvaza kimi zəfər tağını andıran ağaclarla bəzənmiş bir yerə gəlib çatdım. Sağında və solunda yenə də iki qaravul dayanmışdı. Bunların birinci qaravullarla fərqi yalnız paltarlarının rəngində idi. Bunlar al-qırmızı paltar geymişdilər. Ağacların da qol-budağı, yarpaqları tamamilə qırmızı idi, ləl kimi al rəngdə idi. Əvvəlki kimi irəli gedib salam verdim. Salamımı aldılar. Daxil olmaq icazəsi aldım. İşarə ilə izin verdilər. Tağın başında lövhə vurulmadan qırmızı xətlə "Ya həqq, ya mədəd!" yazılmışdı. Mən də "Ya həqq, ya mədəd!" deyib içəri girdim. Burada hər şey -- cəməən də, ağaclar da, süsən də, sənubər də al rəngdə idi. Mənə elə gəldi ki, Mars kürəsinə gəlib çatmışam. Çünki, eşitdiyimə görə, Mars kürəsində bütün ağaclar, göyərtilər, hətta quşların qanadları qırmızıdır. Arxlarda saf, şəffaf sular axırdı, ancaq onların da rəngi yaqut kimi qırmızı idi. Mən özümü anlamadan, hər şeydən xəbərsiz, mövhüm dosta çatmaq üçün ixtiyarsız gedirdim. Sanki məchul bir qüvvə məni özünə tərəf çəkirdi.

Boynuma bir ip salıbdır sevgili,

Lütfdür, nazu məhəbbət hər teli.

Gah cəhənnəm, gah behiştə o çəkir,

Sövq edir hər yanə kim, o istəyir.

Yenə də tələsib sürətimi artırdım. Kimsəni görmürdüm ki, kefini soruşam, görsəydim də danışmaq macalım yox idi.

Gəlib başqa bir tağın yanına çatdım. Yenə də əvvəlki qaravullar kimi, üzü nurani iki cavan tağın sağında və solunda dayanmışdılar. Əllərində nur saçan qızıl çomaq tutmuşdular. Tağın başında "Ya həqq, ya mədəd!" yazılmışdı. Onun da üstündə havada bir-birinin yanında bu hərflər bir sırada dayanmışdı: VƏTƏN!

Qaravullara yaxınlaşıb salam verdim. Cavabını eşitdim. İçəri girmək üçün izn aldım. Əvvəlkilər kimi işarə ilə izn verdilər. Yenə də bunlarla əvvəlkilərin arasında yalnız paltarlarında fərq var idi. Bunların geyimi camaat arasında o qədər də işlənilməyən göy rəngdə idi. "Ya həqq, ya mədəd, ya Vətən!" deyib içəri girdim. Bircə addım irəli atan kimi qərribə bir mənzərənin şahidi oldum.

Bəh-bəh, əcəb səfalı məva, nə gözəl abu həva! Hər tərəfdən sular şaqqıldayıb axır, xoş avazlı quşlar ağacların budaqlarına qonub cəh-cəh vururdu. Arxlardakı qumlar da dürr və mərcan kimi idi. Meyvə ağacları bir-birinin yanında səf çəkib dayanmışdılar. Arxların ətrafı gül-çiçək, lalə-sünbüllə örtülmüşdü. Sərv ilə şümşad başını göylərə qaldırmışdı. Bu bağdakı ağacların yanından sular axıb keçirdi.

Bir az da irəli gedib bir dəstə adamı bir yerə toplaşmış oturan gördüm. Bir qism də, -- bilmirəm huri idilər, ya qılman, ya da insan cildinə girmiş göylər mələki idilər, -- dəstə-dəstə dolanıb söhbət eləyir, deyib gülürdülər. Bura çəmənlik idi, yaxud həqiqi cənnət. Hamı şən və fərəhli idi, hamı çalılıb oynayırdı. Onlar başqa bir aləmdə, bizim gördüyümüz aləmdən tamamilə fərqli bir aləmdə idilər. Düşmənin gözündən iraq, mən yazıq mat və məəttəl heyran olmuşdum. "Fətəbarəkallahu əhsənül-xalığın" dedim. Şeyx Sədinin bir şəri yadıma düşdü. Yavaş-yavaş zümzümə eləməyə başladım:

Lətafətli gözəl bir abu həva.

Mübarək bir mənzil, ülvi bir məva;

Arxların kənarı gül ilə reyhan.

Jalədə yuyunmuş çiçəklər əlvən.

Cərgəylə düzülmüş ağaclar uca,

Gözəl dilbərlərtək qədləri rəna.

Hər bir budağında xoş səsli quşlar

Yüz mahnı bəstələr, min cəh-cəh vurur.

Sərvi sanki gəlmiş cənnət bağından,

Tuba ağacından verərdi nişan.

Heyrətimin şiddətindən məndə yerimdən tərpənmək təqəti qalmadı. İstər-istəməz oturdum
Yerimdən durdum, irəli gedib gördüklərimi daha yaxından diqqətlə nəzərdən keçirdim.

Ay üzlülər, günəş simalılar, ahu yerişlilər, zünnar saçlılar dəstə-dəstə gələrək göz yaşı kimi duru
sular püskürən qızıl fəvvarələrin yanında əyləşib gülümsəyirdilər.

Üz deyil gördüyüm, cənnətdir yəqin,

Bir cüt kəmənd idi sanki telləri.

Ləltək dodaqlar göyərçin qanı,

Zil qara telləri qaranquş pəri.

Dildə hanı o qüdrət ki, o işvəli-şivəli pəri-peykərləri layiqincə tərifləyə bilsin.

Məhcəbinlər dəstə-dəstə dayanmış,

Ayüzlülər qatar-qatar düzülmüş,

Yüz min bülbül olmaz yüz min çəməndə,

Hər budaqda yüz min bülbül oturmuş.

Əcəba, görəsən cənnət budurmu? Bu deyildirsə, bəs bura haradır? Bu sular, bu ağaclar behiştədən başqa harada ola bilər? Belə meyvələri heç bir göz görməmiş, onların tərifini heç bir qulaq eşitməmişdir. Ürəyimdən keçirdi ki, meyvələrdən bir az dərib yeyim, ya da cibimdə, qoynumda saxlayıb, dünyaya aparım. Ancaq qorxurdum səslənsinlər ki, "bu ağaca yaxınlaşma", sonra da bu mübarək yerdən qovulum. Özümü saxladım. Həva və həvəsin ardınca getmədim. Lakin yenə də nəfsi-əmmarənin məni aldadacağından, mənim xəcalət çəkib başı aşağılığıma səbəb olacağından qorxurdum. Qorxurdum ki, bunun üstündə məni bayıra atsınlar. Mən bu gülzarın və günəş üzlü hurilərin tamaşasından məhrum qalım, xoş avazlı quşların səsini bir daha eşitməyim.

Belə bir vəziyyətdə özümü hər bir cəhətdən bəxtiyar hesab edirdim, heç nədən şikayətim yox idi, fəqət bir dil bilən tapmırdım ki, ondan soruşam görəəm mən haradayam.

Yenə də bir qədər yol getdim. Çox iri, geniş və vüsətli bir göl gördüm. Ağ mərmərdən idi, olduqca gözəl fəvvarələri var idi. Fəvvarələrin bəzisi quş, bir parası balıq, bir neçəsi şir başı və müxtəlif qəribə heyvanlar şəklində düzəldilmişdi. Hamısının ağzından su püskürürdü. Gölün ətrafına huri simalı, ay bədənli qızlar toplaşmışdılar. Onların sifəti səmanın ortalığında olan günəş kimi işıq saçır, adamın gözlərini qamaşdırırdı. Bunlar əvvəlki gülçöhrələri mənim yadımdan çıxardılar. Bunların vücudu sanki xalis nəşədən yoğrulmuş idi. Bunların gözəlliyini, məlahətini, lətafətini vəsf etmək mümkün deyil. Şəkər kimi dodaqlarında məlahətli təbəssüm oynayarkən, sədəfi andıran dişlərinin parıltısından gözlərim qamaşırdı. Bütün əzaları, saçlarından tutmuş ayaq dırnaqlarına qədər bir parça vəcahət və məlahət idi. Allah bu şəri söyləyənə rəhmət eləsin:

Şənlikdə Zöhrəyə sanki olmuş tay,

Üz-üzə dayanmış günəş ilə ay.

Bu misilsiz nazlı dilbərlərin sevinc bəxş edən gül camallarını görəndən sonra daha məndə taqət qalmadı, yol gedə bilmədim, qıçlarım sustaldı, dedim:

Üzündən gözümü yayındırmaram,

Gözümün içinə ox atılsa da.

İxtiyarsız olaraq oradaca oturub sakit qaldım. Lakin hər an təəccüb və heyrətim artırdı. Bu gül üzlülərin tamaşası, quşların xoş səsi, behişt meyvələrinin gözəlliyi, allahın kamil qüdrətini nümayiş etdirən bu nemətlər huşumu başımdan çıxarmış, taqətimi almışdı.

Yenə də durub yavaş-yavaş getməyə başladım. Uzaqdan bir nəfərin gözə-gözə gəldiyini gördüm. Yaxınlaşdıqda uca boylu, mətin, ağsaqqal, nurani bir kişi gördüm ki, başında İran papağı, əynində ağ paltar, əlində təsbeh vardı. Qocanın xoş siması, rəftarı, vüqar və təmkini məndə hurilərin görüşündən daha xoş təsir oyatdı.

Arxası tavusun pəritək əlvən,

Boyası artıqdı saydan-hesabdan.

Pakizə sinəsi gümüş təkin ağ,

Gözləri günəşdən işıqlı çıraq.

Onun bütün adabı, rəftarı, paltarı və görünüşü mənim həmyerlim tərzində idi. Çox təəccübləndim, dedim görəsən, bu qocanın hurilərlə nə münasibəti, onların isə bununla nə əlaqəsi var. Yəqin etdim ki, bu qoca şeytandır. Yəqin ki, o mənim iranlı olduğumu görüb, özünü iranlı qiyafəsinə salmışdır. Bununla da məni yoldan çıxarmaq istəyir. Elə haman yuxu aləmində qəti qərara gəldim ki, hər nə desə onun tərsini eləyim. Çünki aqillər demişlər:

Ox kimi düzgün yol göstərsə sənə,

Həzər et, qayıt get onun əksinə.

Əgər vəsvəsə eləyib desə ki, bu rəngarəng meyvələrdən dər ye, əsla yeməyəcəyəm.

Mənim yanıma gəlib çatan kimi məni qabaqlayıb salam verdi. Mən salamını aldım. Buyurdu:

“Əziz həmyerli, buraya nə üçün gəlmişən, bu gəlişdən məqsədin nədir?”

Dedim:

“Mənim əzizim, bilmirəm təsadüfmü, iqbalı məni buraya çəkib gətirmişdir. Əgər bununla bir xilaf iş məndən baş vermişsə, buraya gəlməyim cayız deyilmişsə, rica edirəm əfv edəsiniz, üzrümü qəbul edəsiniz, lütfən çıxış yolunu mənə göstərəsiniz, məmnuniyyətlə qayıdıb gedərəm.”

Gülümsünüb dedi:

“Əgər sənə buraya gəlmək icazən olmasaydı, qapıçı mane olardı, içəriyə girməyə qoymazdılar. İndi ki, gəlmişən, arxayın ol, bil ki, yad deyilsən, doğmasan.”

Qocanın xoş rəftarı, mülayim sözləri ürəyimi sakitləşdirdi. İrəli gəlib iranlıların qaydası ilə əl verdi. Belə məhəbbət və mehribanlıq göstərməsinə baxmayaraq yenə də ürəyim təşvişdə idi.

Deyirdim, birdən şeytan olar. Bu fikir başımdan çıxmırdı. Onun bütün iltifat, məhəbbət, yumşaqılıq göstərməsi və şirin dil tökməsini şeytanlığa yozurdum.

Dedi:

“Yaxşı gəzdinmi?”

Dərindən ah çəkib dedim:

“Hər şeyi yaxşı gördüm, amma bilmirəm haradayam. Ey qəlbi işıqlı qoca, ümidim sənəin kərəminədir.”

Cəmalın şövqündən, ey mahi-taban,

Qaranlıq bəxt evi oldu çırağban.

Mənə yar olandan, ey gözəl-pəri,

Bəxtim gülşəninin açdı gülləri.

Gəl sən bu səhrada mənə dayaq ol,

İqbalım evində yanan çıraq ol.

Ruhum ol, işıqlı səhərim gəl ol,

Könlümü sındırma, lütf elə bir yol.

“Mənə de görüm bura haradır? Bu ay üzlülər burada nə eləyirlər? Bu qəsr hansı şövkətli padşahındır? Burayacan mehriban bir dilbilən tapmadım ki, soruşam. Keçdiyim darvazaların heç birisində qapıçılar mənim sualıma cavab vermədilər. Buna görə də heç kəsdən bu mətləbi soruşa bilməmişəm.”

Qoca dedi:

“Gəl!”

Ardınca getdim. Bir imarətə çatdım. Xəyal quşu belə bir imarətin zirvəsinə qalxa bilməzdi. Təsəvvürün sürətlə çapan atı onun sahəsini ötüb başa vurmaqdan aciz idi. Təfəkkür memarı isə belə bir imarətin tərhini çəkə bilməzdi. Onun vəsfini ərəb və əcəm fəhərliləri bəyan edərkən çətinlik çəkərdilər. Yalnız qadir allahın əlilə belə bir bina əmələ gələ bilərdi.

Səfalı bir məva, gözəl bir məkan,

Nizam hökm sürür onda hər zaman.

Fərşi salınmışdır sanki səfadən.

Üzərliyi odda dəmi-İsadən,

Hər tərəfi onun əmin-amanlıq.

Hər yerinə saçır nur çıraqbənlə.

Günəşlə ay olmuş onun bəzəyi.

Nəqşi heyran etmiş sanki fələyi.

Tağının qaşılarsa işarət,

Təzə ay yaşınıb çəkir xəcalət.

O mənzili gəlib görsəydi Rizvan.

Cənnətdə qalmazdı o heç bir zaman.

Bir cavan əyləşmiş xoşbəxt yar ilə,

Ayın ətrafında sanki bir halə.

Xətindən, xalından yağır məlahət,

Cəmalından onun saçır təravət.

Qara saçlarını verəndə yelə,

Mişkin ürəyinə salır vəlvələ.

Baxışlar nə qədər onda füsunkar,

Görməyə könüllər çəkir intizar.

Dedim:

“Amandır, de görüm, orada əyləşmiş gözəl cavan, əzəmətli padşah kimdir? Bu imarət onundurmu? Ya başqasınınkıdır? Məndə ki, taqət qalmayıbdır. Allah rızasına cavab ver, daha dözə bilmirəm.”

Qoca dedi:

“Heç təvəqqe lazım deyil, burada xahiş, tərif, tövsif qadağandır. Əgər savadın varsa oxu.”

O, şəhadət barmağı ilə yuxarıya işarə elədi. Gördüm müşəşə və nurani xətlə "Bura İbrahimin məqamıdır" yazılmışdır. "Allahu əkbər" deyib, təkrar elədim: "Bura İbrahimin məqamıdır". Bunu oxumuşdum, indi o məqamı gözümlə gördüm. İxtiyarsız olaraq dedim:

“Ey xeyir və ehsan mənbəyi olan qoca, mən bu məqamın sahibinin əlini öpmək feyzinə nail ola bilərəmmi?”

Dedi:

“Əlbəttə, öz arzuna çatacaqsan. Lakin indi onların gəzmək vaxtıdır. Çox yubanmazlar, qayıdarkən, inşaallah, sənin xahişini yerinə yetirərəm, səni onunla görüşdürərəm.”

Soruşdum:

“Siz haralısınız? İranlıya çox oxşayırsınız, nə vaxtdan burada məkan salıb yaşayırsınız?”

Dedi:

“Ay allah bəndəsi, mən heç bir yerli deyiləm. Bu qəsrin sahibi belə paltarı xoşladığına görə mənə buyurmuşdur ki, onun qulluğunda bu görkəmdə hazır olum. Bu cənnət bağının və onun bütün huri və qılmanlarının başçılığı mənə məxsusdur.”

Bu əsnada xəbərdarlıq şeypuru çalındı. Bütün günəş üzlülər, pəri-peykərlər qaçıb qəsrin pilləkanlarının yanında sağ və sol tərəfdə sıraya düzülüb hörmət mərasimini yerinə yetirmək üçün dayandılar. Hamısı əllərini döşünə qoyaraq, səssiz-səmirsiz kamali-ədab və vüqarla ruhsuz heykəllər kimi dayanıb yerə baxırdı. Onların camalının nuru yeri, göyü işıqlandırır. Öz ağalarının intizarında zəlil bəndə kimi bir yerdə quruyub qalmışdılar.

Qəribəsi bu idi ki, bu dəstədən olan hurilərin heç birisi geyim və görkəm etibarilə bir-birinə oxşamırdılar. Əgər Mani də burada olsaydı, onların gül camalını, rəna qəddü-qamətini görcək heyran qalıb barmağını dişlərdi. Heç kəs belə gözəl şəmayil çəkməyə qadir deyil.

Xülasə, bir az keçməmiş, İranda olan xətti-rəvanlar kimi bir xətt hazır oldu. Pilləkanların yanında yerə qoyuldu. Gül üzlü, pərişan zülfləri çiyinlərinə tökülmüş, sərv boylu bir nazəninlə qılman kimi gözəl bir oğlan qollarını bir-birinin boynuna saldıqları halda taxta tərəf gəldilər. Camallarının şövqü aya və günəşə işıq saçırdı. Onları huri və qılmana belə oxşada bilmərəm. Huri də, qılman da onlardan nur alırdılar. Onlara mələk desəm də yanılmış olaram; çünki mələklər də gözəllikdə onlara tay ola bilməzdilər. Dağ kəkliyi onlardan yerləş öyrənir, Xətə ahusu isə onların baxışından dərs alırdı. Tavusun çətri o rəna pərinin ətəyindən bir nişanə idi; arxadan iki arşın uzanmış olan ətəyi yeri bəzəyirdi.

Xülasə, onların heç bir təşbih və tövsifə ehtiyacı yox idi. Mən hər nə desəm ondan yaxşı idilər. Xəyal qüvvəsi onları təsvir etməkdən acizdir, təfəkkür isə onları düşünməyə qadir deyil. O huri başdan ayağa işvə və nazdan yaranmışdı. Nazənin bədənini xalis ipək parça ilə örtmüşdü. Qolları dirsəyə qədər görünürdü. Bədəni xam gümüş kimi idi. Taxtın xadımları misilsiz cəvahirilərlə bəzənmiş pərdəni yuxarı qaldırdılar. Sanki ay günəşin qolundan tutdu. O nazlı dilbər min işvə-naz ilə taxta əyləşdi. Sonra sevgili öz məhbubəsinin solunda oturdu. Guya onu qorumaq üçün nəzakətlə əlini onun belinə salıb saxladı.

Qol-boyun olmuşlar həvəslə onlar,

Könüldə məhəbbət, başqa sevgi var.

Taxt yuxarı qaldırıldı. Bunlar isə başlarını pəncərədən çıxarıb, hörmət üçün sıraya düzülmüşlərə dəsmal silkələyib vidalaşdılar.

Sırada dayananlar kəməli-ədəb və tavazö ilə təzim edib onlara cavab verdilər. Mən bu gözlənilməz mənzərəyə valeh olub heyran qalmışdım. Çünki heç bir paytaxtda heç bir sultanın belə cəlal və şövkəti nə görünüb, nə də eşidilibdir. Bunları vəsf etmək üçün yeganə çarə öz iczimi etiraf etməkdir. Onların haqqında mədh söyləmək həcv demək kimidir. Doğrudan da, tərif üçün nə söyləsəm onları tərif etmək deyil, həcv etmiş olaram.

Min qərinə onun vəsfini etsəm,
Yüz mindən birini söyləyə bilməm.

Bilmirəm öz heyrət və təəccübümü vəsf eləyim, ya onların qəribə əhvalını və işlərini.

Çiyninə tökülmüş qulac hörüklər,
Görən həsrət ilə barmağın dişlər.
Salmış saçlarının hər bir həlqəsi
Qılman qulağına qulluq həlqəsi.
Bənövşə vurulmuş gül yanağına.
Nəsrin qibtə edər ağ buxağına.
Mişktər, tökülmüş sanki kafura,
Qaranlıq sarılmış elə bil nura.

Dedim:

“Ey bu yolun qoca Xızrı, lütf eləyib buyur görüm, onlar nə vaxt qayıdacaqlar? Onları görmək şövqü mənim tabü təvanımı kəsdi, daha intizar təqəti məndə yoxdur. Amanın günüdür, əlim ətəyindədir.”

Eşqinin oduna oldum giriftar,
Sevgisinə qəlbən oldum xəridar.
İztirab dalğası başımdan aşdı,

Şövgünün oduyla ruhum alışdı.

De görüm, bu əzizlər kimlərdir?

Cavabında dedi:

“Bir-birinin həqiqi aşıqları, öz möhtərəm vətənlərinin əsl vətənpərvərləri. Bütün bu xidmətçilər, bu bağ, əzəmətli imarət onlara məxsusdur. Onlar qayıdanadək döz, səni onların hüsuruna apararam.”

Dedim:

“Gecdir, qəlbi işıqlı qoca, birdən bu gecə qayıtmasalar mən nə edərdəm? Məndə dözməyə təqət yoxdur.”

Soruşdu:

“Gecə nə deməkdir?”

Dedim:

“Gecə də, yəni günəş batandan sonra.”

Dedi:

“Nə günəş, hansı günəş?”

Dedim:

“Aləmi öz nuruna qərq eləyib işıqlandıran günəş.”

Dedi:

“Sənin sözlərindən bir şey başa düşə bilmirəm.”

Dedim:

“Ay canım, bizim dildə zülmətə gecə, işığa gündüz deyirlər.”

Qoca dedi:

“Yenə də bir şey anlamadım. Zülmət nə deməkdir? Burada zülmət yoxdur. Hər şey nurdur. Biz işıq xüsusi bir mənbədən almırıq. Kim ki, buraya yol tapdı, zülmətdən bir dəfəlik qurtuldu, fikir-xəyal, qəm-qüssədən bir dəfəlik rahat oldu. Bura eys-işrət, ayın-şayınlıq və əbədiyyət məkanıdır.”

Gördüm gecə-gündüzü ona başa salmaq üçün dəlil-sübut gətirsəm, öz cəhalət və nadanlığımı bildirmiş olacağam. Dedim, elə yaxşısı budur ki, ağzımı yumub, sakit dayanım. Ona görə ki, bu yerə daxil olandan sonra mən nə günəş gördüm, nə də ay işığı, isti-soyuq, bulud, toz, duman da görmədim. "Hər şeyi onun ziddinə olan bir şeylə tanımaq olar" -- demişlər. Mən ki, burada nurun ziddini, yəni qaranlığı görmürdüm. Daha ona necə başa sala biləydim. Öz-özümə dedim: "Burada ziddiyyətlər gözə çarpmır, belə bir işıq içərisində heç bir kölgəyə rast gəlməmişəm".

Fikir, xəyal məndən əl çəkmirdi. Düşünürdüm ki, birdən bunlar qayıtmazlar. Bu düşüncə mənim əhvalımı tamamilə pozdu. Ahəstə-ahəstə bu şəri oxudum:

Sevgisi könlümə hakim kəsildi,

Fəryadım ürəkdən ərşə çəkildi,

Kədər dırnağılə cızdı ruhumu,
Yaram üstə səpdi o almaz unu.
Səbrü qərarımla tabü təvanım,
Dördü də kəsildi, incəldi canım.
Canımda olmadı bu dərdə dözümlü,
Yuxuda da yuxu görmədi gözüm.
Əl çəkməz canımdan qəm-qüسسə bir an,
Kədərini artırdı hey zaman-zaman.
Dərdimi göstərir açıq sifətim,
Qəm-qüسسə olubdur mənim ülfətim.
Saman çöpü kimi saralmış sifət
Gizli ələmimə verir şəhadət.

Qoca mənim bəkef olduğumu, ümitsizliyə və məyusluğa qapıldığımı görən kimi əlimdən tutub dedi: "Gəl!"

Mən onunla getdim. Lakin ürəyim başqa yerdə idi. Bir qədər hovuzun və arxların ətrafında gəzişdik. Hər bir gülün, ağacın və meyvələrin keyfiyyətini ondan soruşdum. O da tam mehrəbanlıqla cavab verirdi. Ancaq qocanın mənim haqqımda göstərdiyi bütün mehrəbanlıq və məhəbbətinə baxmayaraq yenə də onu ilk dəfə görərkən ürəyimə dammış şübhələr məndən əl çəkmirdi. Onun şeytan olduğunu zənn edirdim. Qorxurdum mənə meyvə təklif eləsin. Hər halda qəti qərara gəlmişdim ki, onun xahişini rədd eləyim, bir bəhanə ilə meyvə yeməkdən imtina edim. Elə bu vaxt qoca dedi:

“Əgər bu rəngarəng meyvələrdən könlün istəsə, heç bir maneə yoxdur, dər, ye!”

Dedim:

“Ey azmışlara yol göstərən, mənə nə yemək, nə içmək, nə dincəlmək, nə də asudə olmaq meylə var.”

Yavaş-yavaş gəldiyimiz yollarla qayıdırdıq. Birdən taxtın yerə oturduğunu gördüm. Yenə də xəbərdarlıq səsi eşidildi. Ulduzlar kimi pərakəndə olan bütün mələksimalar, gülüzlülər əvvəlki qayda üzrə halə kimi bir yerə toplaşdılar, pilləkanın sağında və solunda səf bağlayıb, vüqar və təmkinlə əlləri döşlərində dayanıb durdular. Taxt göyə qalxdığı nöqtədə yerə oturdu.

Torpağa oturdu o xətti-rəvan,

Torpaq ərşə qalxdı şərəflə ondan.

Xidmətçilərin böyüklərindən iki nəfər irəli keçib, taxtın pərdəsini qaldırdılar. Taxtın şərqindən birdən ay-günəş doğdu. Aşiq öz məşuqəsinin belindən tutduğu halda nəzakət və vüqarla taxtdan aşağı düşdü.

Birləşdi o nurdan doğulmuş canlar,

Vəhdət məqamına yüksəldi onlar.

İşvə-naz ilə taxtdan çıxıb cəlvələndilər, pillələrlə yuxarı çıxmağa başladılar: Mənim qələmim o aşiq-məşuqənin halətini və vəziyyətini təsvir etməkdən acizdir. Kaş məşhur, bacarıqlı ədiblər və şairlər burada olub, həmin mənzərəni görəydilər, bunların cəlvəsinin şahidi olaydılar, onların əhvalını nəzm və nəslə qələmə alaydılar, bununla da "Vəmiq və Əzra", "Leyli və Məcnun", "Xosrov və Şirin" eşqi unudulaydı, Mahmudun və Ayazın da yaxasından əl çəkə idilər. İnsaf üzündən bu həqiqəti etiraf edə idilər ki, qəm-qüssə kürəsində yanan, lakin səməndər kimi daim vətən eşqi ilə yaşayan vətən vürğunları hər cür dünyəvi nemət və ləzzətdən göz örtür, vətənin tərəqqisi və sevgisindən başqa bir şey haqda düşünmür, dünyanın hər bir səadət və gözəlliyini vətən evladı üçün istəyirlər. Belə aşiq və məşuqə həva və həvəs ardınca gəzən, cəhalət və nadanlıqdan nəşət edən heyvani eşq və şəhvətlə yaşayan aşıqlarla necə müqayisə etmək olar? Vətən aşıqının məşuqəsi nə qədər qocalsa da, onun eşqinin alovu, məşuqəsinin cəlvəsi daha da artar. Bunun əksinə olaraq, gülüzlülərə və qəddi rənalarla olan məhəbbət onların sifətinin rəngi solunca, sərv boyları büküləncə soyuyub gedər, aşiq məşuqədən uzaqlaşar, ondan bir növ iyrənər. Eləcə də aşıqın heyvani qüvvələri zəifləyən kimi öz məşuqəsindən qaçar. Əlbəttə, hər halda qalıb yaşayan, solub məhv olandan üstündür. Gərək məddahlar əbədi yaşamaq hüququ qazanmışların tərifinə nəğmə qoşsunlar. Beləliklə onların sözü dünya durduqca yaşayar. Daha yazmasınlar ki, pərvanə eşqdən özünü oda vurub yandırdı. O yazıq şüursuz bir heyvandır, eşqin nə olduğunu haradan bilir?

Bəli, fəqət tikanın bülbüllə rəqabəti vətənpərvərlərin vətən düşmənlərinin və xainlərinin əlindən çəkdiyə cəfalar və əziyyətlərə çox oxşayır, hətta bunların cəfası bülbülün tikandan çəkdiyi cəfadan artıqdır.

Xülasə, vətəndən başqa bir şeyə sevgi bəsləmək şəhvətpərəstlik və heyvani hissləri sakitləşdirməkdən başqa bir şey deyildir. Belə bir eşqi mədh etmək həqiqətdə onu təkdir etmək deməkdir. Çünki bununla yalnız onların şəhvətpərəstliyi bir növ ifşa olunur.

Əlqərəz, onlar yuxarı çıxdılar. Mən qocanın ətəyindən tutub dedim:

“Amandır, əhdə vəfa etmək imandandır. Allah rızasına, fürsəti əldən vermə, mənim müşkülümü həll elə, daha təqətim üzüldü, dözə bilmirəm.”

Qoca dedi:

“Adını, vilayətini söylə.”

Dedim:

“Adım Yusifdir, atamın adı Abdulladır, doğulduğum yer İrandır, Misirdə yaşayıram, burada kimsəsiz və qəribəm.”

Qoca yuxarı çıxdı. Mən tam vəcdlə onun qayıtmasını gözləyirdim.

Az sonra sevgililərin ikisi də başlarını otağın kiçik qapısından çıxarıb məni bir-birinə göstərərək dedilər: "Odur, özüdür". Sonra əllə, yaylıqla işarə edib, məni yuxarı çağırdılar.

Bu əsnada qoca cəld aşağı düşdü. Hələ pilləkanların başından əl ilə işarə edib dedi: "Yuxarı gəl". Getdim. Qoca dedi:

“Bəxtin sənə yar oldu, tale üzünə güldü, arzuna çatdın. Onlar səni tanıyırlar, səndən daha çox bir şövqlə səninlə görüşmək istəyirlər.”

Mən yuxarı çıxıb, otağa daxil oldum. İkisi də əllərini boynuma salıb, məni qucaqladılar. Mən onların bu işinə lap təəccüb elədim, mənə elə gəldi ki, bir para məzəli böyük adamlar kimi zarafatı xoşlayırlar, məni ələ salırlar, özləri üçün məni gülmək vasitəsinə çevirmək istəyirlər. Bizim bir çox böyük adamlarımız və əsilzadələrimiz qoca, qərib və ya yoxsul bir adam gördükdə bu kimi zarafatlardan eləyir, onu bir növ ələ salırlar. Mən də onların bu hərəkətini ələ salmaq kimi zənn etdim. Utanıb geri çəkildim və dedim:

“Əstəğfurullah, mən sizin xəyal etdiyiniz adam deyiləm. Məndə nə qabiliyyət var ki, sizin bu sonsuz lütfünüzə şamil olam?”

Dedilər:

“Olmaya bizi tanımadın?”

Dedim:

“Xeyr.”

Cavan barmağı ilə döşünə işarə edib dedi:

“Yusif əmican, mən İbrahiməm!”

Qız da öz müəlliməsindən öyrəndiyi kimi, incə və sevimli bir tərzdə sol ayağını bir qədər arxaya, sağ ayağını isə azca irəliyə qoyub, təzim və hörmət əlaməti olaraq başını əydi, əlini qoşa nar kimi olan döşünə aparıb dedi:

“Əmican, kiçik kənizin Məhbubə!”

Bu sözləri eşidən kimi "oğlum", "gözümün işığı" -- deyib özümü onların ayaqlarına atdım. Neysan yağışı kimi göz yaşları axıtdım. İbrahim bəy əlimdən tutub qaldırdı, sonra dedi:

“Əmican, burada ağlamaq olmaz.”

Durub dedim:

“Qarşımda sənsənmi, ya ki, xəyalım,

Taleyimdən mənim yox bu gümanım.

Sizə qurban olum, mənim ağlamağım qəm-qüssədən deyil, əksinə, sevincdən, şadlıqdan və fərəhdəndir. Bununla belə ağlamaram.”

Məni yuxarı mərtəbəyə apardılar. İkisi də qarşımda əyləşmişdi. Mən fikrə dalmışdım, düşünürdüm ki, görəsən bunlar yuxudur, ya ayıqlıq?

Görəsən yuxudur, ya ki, həqiqət,

O əzabdan sonra belə bir nemət.

Dərin həsrətlə gözlərimi ovxalayıb bir daha baxdım, sonra dedim:

“Sizə qurban olum, bilmirəm mənim qarşımda doğrudan da sizsiniz, ya sizin xəyalınızdır.”

İbrahim bəy dedi:

“Əmican, bizik.”

Dedim:

“Sizə və sizin cəlalınıza qurban olum, bu nə böyük səadət və xoşbəxtlikdir!”

Qollarımı açıb ikisini də qucaqladım, öpdüm və iylədim. Dedim:

“Bu qoca canım sizə fəda olsun, bura hansı aləmdir, bu səfalı işrət yeri haradır?”

Məhbubə ətirli dəsmalla gözlərimin yaşını silir, gülə-gülə mənə təsəlli verirdi. İbrahim dedi:

“Əmican, sizin məhəbbət və mehribanlığınızdən çox razıyam, bizi unutmadınız. Amma bilmirəm nə üçün sifətiniz hislidir, dəmirçi olmamısınız ki?...”

Dedim:

“Qurbanın olum, mənim başımın qəzavü qədəri uzundur. Amma, allaha min şükür ki, o müsibətdən sonra bu zəif qocanın üzünə nicat qapısı açdı.

Şükr olsun allaha, ölmədik qaldıq,

Əzizləri görüb mətləbə çatdıq.

İndi can bəxş edir sənin vüsalın,

Canımı almışdı sənin fəraqın.

Kor Şeyx Qədirin mənə rast gəlib cəhənnəmi gəzdirməsini, cəhənnəmdə gördüklərimi və eşitdiklərimi əvvəldən axıradək danışdım. Dedi:

“Yaxşı, de görüm, yazıq anamın kefi necədir, güzəranı nə vəziyyətdədir?”

Dedim:

“Sən gəl bizim halımızı soruşma,

İraq düşdün, dərddə saldın, danışma.

Biz iki aşiqin iş-peşəsi ağlamaqdır. Hər gün səhər anan Səkinə ilə qəbristanlığa gedir, axşamadək ağlayırlar. Axşam isə bu qəmli, kədərli, hicran bəlasına giriftar olmuş qocanın növbəsi çatır. Qəbrinizin üstünə gedib, gözümdən həsrət yaşı tökürəm, o pak türbənin torpağını başıma sovururam, yorulub əldən düşəndən sonra ürəyim yana-yana, gözlərimdən yaş axa-axa sərsəri kimi evə gəlirəm, dizlərimi qucaqlayıb tənha əyləşirəm. Nə bir munisim var ki, ürəyimi ona boşaldım, nə də bir həmdərdim var ki, mənə təsəlli versin. Uzun gecələr qüssə, kədər mənim həmdərimdir. Qoca anan Züleyxa kimi Misir Yusifinin hicran dərindən o qədər ağlamışdır ki, gözləri tutulmuşdur. Həyatda onun üçün ahu nalə və dərddəli könüldən başqa bir şey qalmamışdır. İndi ki, siz bu cəlal və əzəmətlə rahat yaşayır, şən həyat sürürsünüz, bəs nə üçün bizi öz yanınıza çağırırsınız? Biz də sizi görməklə təsəlli tapardıq, həm də sizin şad günlərinizdə iştirak edərdik.

Yox mənim səbrim, mənə öz yanına dəvət elə,

Ya ki, allahdan mənə, paksan, bir az təqət dilə.”

Dedi:

“Əmican, hər bir işin öz vaxtı var. Əlbəttə, siz də gələcəksiniz, lakin sizin öhdənizdə bir neçə vəzifə var, gərək onları yerinə yetirəndən sonra gələsiniz.”

Dedim:

“Qurbanın olum, o vəzifələr nədir, buyur, yerinə yetirim.”

Dedi:

“Əvvəlcə, gərək Səkinəni ərə verəsiniz ki, bizim nəslimiz kəsilməsin; ikincisi, atamın irsindən qalan hissədən Səkinə hər nə istəsə müzayiqə etməyəsini. Hətta hamısını belə istəsə, ona verəsiniz. Yox, əgər öz hissəsilə kifayətlənsə, malın üçdə biri onundur, mənim payım olan iki hissəni mötəbər bir banka tapşırırsınız, orada qalsın. Elə ki, İranda qanun və şəhər idarəsi təsis

olundu, onda əvvəlcə vətənimin qərib və adamsız xəstələri üçün altmış çarpayılıq bir xəstəxana tikdirəsiniz, onun illik xərcini hesab edib, gəliri ilə həmin xərci ödəyə biləcək mülklər aləsiniz və o xəstəxanaya vəqf edəsiniz. Millətin yetim balaları üçün yüz əlli nəfərlik bir məktəb binası da tikdirəsiniz. Uşaqların paltar, yemək, hətta müəllimlərinin asayışı və dolanacağı üçün lazım olan vəsaiti hesablayasınız və vəsait ayırasınız. Bu vəsaiti ödəyə bilən bir mülk alıb, həmin məktəbə vəqf edəsiniz. Üçüncüsü, mənim "Səyahətnamə"mi əvvəldən axıradək çap edin. Məndən bir evlad qalmadı ki, adım yada düşsün, qoy bu kitab mənim evladımı əvəz etsin, vətəndaşlarım mənim adımlı unutmasınlar.

Yaxşıdır kişidən qala yadigar,

Getsə də, yadigar onu yaşadar.”

Əvvəlcə bu sözləri cəfəngiyyat hesab edib, mənim adımlı pisləklə yad etsələr də, sonralar ölkə asayiş üzə görə, xalq cəhalətin zülməti və istibdadın boyunduruğundan xilas olar. Onda bu kitab mənə gözəl ad qazandırar, hər kəs onu oxusa, məni xeyir-dua ilə yad edər.”

Dedim:

“Qurbanın olum, bütün bu bağ və imarətlər sizinkidirmi?”

Dedi:

“Bəli, hamısı bizimkidir.”

Dedim:

“Burada dost-aşna və həmsöhbətiniz varmı? Bir adamla get-gəl eləyirsinizmi? Yoxsa yalnız yaşayırsınız?”

Dedi:

“Vardır.”

Dedim:

“Kimlərdir, onları mən tanıyıram, ya yox?”

Dedi:

“Bilmirəm tanıyırsan, ya yox, amma onlar mənə tanıyırlar. Bizim olduğumuz yerin yuxarı mərtəbəsində Mirzə Təqixan Əmirnizam olur. Biz gələn kimi görüşümüzlə gəldi.

O bəzən vətəndən, xüsusilə Ərdəbil qalasından söhbət düşəndə ağlayır.”

Dedi:

“Mümkün qədər vətən sevgisini ürəyindən çıxartma, onun məhəbbətini gündən-günə daha da dərinləşdir. Milli təəssübdə möhkəm çalış, vətən sevgisi bədəsini iç. Bu mərtəbə və məqama heç kəs çata bilməz, ancaq o adamlar nail ola bilərlər ki, bu gözəl xasiyyətə və əxlaqa malik olsunlar. Mən cavanam, sizin şagirdinizəm, siz mənim qocaman müəllimimsiniz. Ancaq məndən sizə vəsiyyət -- gec gəlməyin eybi yoxdur, gec gəl, amma yaxşı gəl. Vətən sevgisini ürəyində möhkəmləndir. Könlünü vətən sevgisi ilə təmizlə, gözlərini vətən məhəbbəti ilə işıqlandır, gec gəlməkdən qorxma!”

Sən bu murdar qabı yaxşıca bir yu,

Sonra o qədəhə tök kövsər suyu.

Çoxdur Loğman kimi həziq həkimlər,

Lakin hər xəstəyə məcun verməzlər.

Mümkündür mətləbin bir az gecikə,

Darıxma, səlahın ondadır bəlkə.

Nakamlıq odunda yanmalısan sən,

Hər aşqardan təmiz olmalısən sən.

Bu vaxt bağa tərəf baxıb, o vaxtadək görmədiyim meyvələrin, güllərin, ağacların adını, tamını soruşmaq istədim. Birdən gördüm ki, bağda nim kimi valeh və heyran olan üç nəfər çiyinlərində əba, başlarında papaq gəlir və təəccüblə ətrafa baxırlar. Onları İbrahim bəyə göstərib dedim:

“Bax, yenə də bizim həmvilayətlərimiz gəlirlər. Bir adam göndər, onları buraya gətirsin. Görəsən necə olub ki, gəlib buraya çıxmışlar.”

Dedi:

“Adam göndərməyə heç bir lüzum yoxdur, onlar özləri gələcəklər.”

Dedim:

“İzn verməmisən, onlar neçə gələ bilərlər?”

Dedi:

Canı bir, dili bir olan iki yar,

Dodaq tərpənmədən deyər, danışar.

“Kamil insan hər nəyə meyl göstərsə, onun istəyi yerinə yetər, cazibə qüvvəsi onu öz tərəfinə çəkər. Mən nəzərimi onlara tərəf yönəltdiyimə görə, onlara da qeybdən ilham oldu ki, mən onları istəyirəm.”

İmanda, hikmətdə sən kamil olsan,

Quşların da dilin bilərsən asan.

Quşlar, qarışqalar sənə danışar,
Necə ki, danışmış bir vaxt Süleyman.

Dedim:

“Qurbanın olum, bəs nə üçün nəzərini mənə tərəf yönəltmədin, mənə öz yanına çağırmadın?”

Dedi:

“Gəlməyini bilmirdim ki, sənə fikir verim. Diqqət göstərmədiyi təqdirdə heç bir kəs gizli sirrlərə vaqif ola bilməz. Sənin gəlməyindən mənim xəbərim yox idi. İnsan sözün əsil mənasında kamil, sözü doğru və allaha itaətkar olsa, Bəni-İsrail peyğəmbərlərinin göstərdiyi hər bir möcüzəni o da göstərə bilər.”

Bu əsnada hamam qoca üç nəfəri yuxarıya çıxartdı. İbrahim bəy və Məhbubə xanım ədəblə ayağa durub, məhəbbət və mehribanlıqla onları qarşıladılar, yer göstərib əyləşdirdilər. Hal-əhval tutduqdan sonra İbrahim bəy soruşdu:

“Yoldaşlarınız və həmsəfərləriniz kimlərdir?”

Dedi:

“Yüz nəfərdən artıq idik. Biz üç nəfərdən başqa heç bir kəsin buraya daxil olmasına icazə vermədilər. Hamısını qapıdan qaytardılar, dedilər: səhra yolu ilə gedin.”

İbrahim bəy dedi:

“Sizin ismi-şərifiniz nədir? Haralısınız, İranın hansı vilayətindəsiniz?”

Dedi:

“Mən xorasanlıyam, bu Hacı azərbaycanlıdır, marağalıdır, o da tehranlıdır, Məsihülmülkün bacısı oğludur.”

İbrahim bəy dedi:

“Hacı, Hacı, tövbə elə, əstəğfurullah de! Tez de "tövbə!"”

Yazıq Hacı on dəfədən artıq dedi:

“Əstəğfurullah, tövbə!”

İbrahim bəy daha dinmədi. Xorasanlı Hacı dedi:

“Möhtərəm cənab, mən nə dedim ki, sizin acığınıza gəldi, hansı küfr sözü danışdığımıza görə məni tövbə deməyə məcbur elədiniz?”

İbrahim bəy dedi:

“Küfr danışmadın, lakin yalan söz dedin. Müqəddəs məkanda yalan söz danışmaq olmaz. Adanı o saat bayıra çıxararlar.”

Hacı dedi:

“Mən bir söz demədim ki, onun yalan-doğruluğu məlum olsun.”

İbrahim bəy dedi:

“Açıq yalan söylədin. Çünki sən dedin, "Məsihülmülkün bacısı oğlu". Məgər həzrət Məsihin bacısı var idi ki, oğlu da olsun? Bundan əlavə, Məsihin vaxtından min doqquz yüz il keçmişdir. Onun bacısı indi necə yaşaya bilər?”

Hacı dedi:

“Ağacan, mən o Məsihi demədim, bu adamın dayısı həkimdir, dövlət tərəfindən ona ləqəb veriblər.”

İbrahim bəy dedi:

“Açıq yalandır, demək lazımdır; filan həkimin bacısı oğlu.”

Sonra bəy dedi:

“Yaxşı, Tehrandə nə xəbər var?”

Xorasanlı Hacı dedi:

“Tehranın təzə xəbərlərini Novruz xan həkimin bacısı oğlundan soruşun, mən heç nə bilmirəm.”

Novruz xan həkimin bacısı oğlu dedi:

“Allaha şükür, səlamətlidir.”

İbrahim bəy soruşdu:

“Sarayın işi-gücü necədir?”

Dedi:

“Bir az şuluqdur. Saray həkimi Mirzə Mahmud xanı işdən çıxarıb hakim adı ilə Rəştə sürgün elədilər. Keçən il oraya varid olandan üç ay sonra qəflətən vəfat elədi. Camaat arasında onun ölümü haqqında müxtəlif sözlər danışılır. Bəziləri deyirlər ki, onu zəhərləyiblər, bir parası da qorxudan və vahimədən bağrının çatladığını söyləyirlər. Hər kəs bir söz deyir, lakin sonuncu qənaətin doğru olması zənn edilir.”

Sabiq sədr-əzəm Mirzəli xan İrandan sürgün edilmiş, arvad-uşağı ilə Firəngistana tərəf yola düşmüşdür. Bu il sədr-əzəm Mirzə Ələsgər xan iş başından götürüldü. Guya Məkkəyə getmək xəyalı var, Firəngistan yolu ilə gedəcəkdir. Nökərlərindən biri mənə dedi ki, Məkkədə görüşəcəyik.”

İbrahim bəy soruşdu:

“İndi sədr-əzəm kimdir?”

Dedi:

“Məlum deyil, işləri hələlik şahzadə Əbdülməcid Mirzə idarə edir.”

İbrahim bəy dedi:

“Tanımıram.”

Dedi:

“Sizin qorxunuzdan ləqəbini deyə bilmirəm, yoxsa tanıyardınız. Orada ona Eynüddövlə deyirlər. Tehran hakimi idi.”

İbrahim bəy soruşdu:

“Xalqla necə rəftar edir?”

Dedi:

“Hələ işin əvvəlidir, bir söz demək olmaz. Lakin elə indidən bir qədər yaxşılaşma və işlərin sahmana düşməsi duyulur. Deyirlər bacarıqlı, tədbirli adamdır, lakin müstəbil və özbaşınadır. Deyəsən, işlər yaxşı olacaq. Kələfin ucu elə itibdir ki, bu tezlikdə onu tapmaq mümkün olmayacaq. Hər kəs bu işlərə bir sahman versə, çox böyük bir vəzifənin öhdəsindən gəlmiş olar. Onun gördüyü bircə iş bundan ibarətdir ki, "Həblülmətin" qəzetini qapanmaqdan xilas edibdir. Onun bu əməli camaat tərəfindən hüsn-rəğbətlə qarşılanmışdır. Lakin ağıllı adamların çoxunun fikrincə, iş başında kim olur-olsun, fərq eləməz, bərabərlik qanunları olmasa, hər kəsin vəzifəsi müəyyənləşdirilməsə, daha sadə demiş olsaq, məşrutiyyət və məsuliyyət ortalıqda olmasa, işlər gündən-günə xarablaşacaq. Bundan əlavə, bu şahzadənin nə ölkəni idarə etmək biliyi var, nə də kifayət qədər təcrübəsi. İstər-istəməz ölkə hərc-mərcliyə və işlər xarablığa doğru gedəcək.”

Sonra hacılar izn alıb ayağa durdular. İbrahim bəy onları yola salıb qayıtdı.

Mən fikrə dalmışdım. Düşünürdüm ki, görəsən İbrahim bəy Məhbubəni bunlardan nə üçün yaşındırmadı, üzü açıq onların yanında əyləşdirdi. İbrahim bəy mənim nə haqda düşündüyümü duyub dedi:

“Əmican, sən bu fikirdəsən ki, Məhbubə nə üçün əcnəbilərin yanında örtüksüz əyləşib üz tutmadı?”

“Bəli, elədir,” -- dedim.

Dedi:

“Əmican, əgər onların niyyəti xain olsaydı, buraya gələ bilməzdilər. Eşitmədinmi ki, dedilər: biz yüz nəfərdən artıq idik, üçümüzdən başqa buraya heç kəsi qoymadılar, Beləliklə, məlum olur ki, bunlar hər cür hiylə və qəlpəlikdən uzaq, təmiz və həqiqi insanlardır. Bundan əlavə, Məhbubənin rütbəsi o qədər yüksəkdir ki, xain, naməhrəm baxışlar onun camalının ışıltısını dərk edə bilməz. Sən onun əmisi və atası yerindəsən, o, sənin əlində böyümüşdür, sənin qızın, evladın kimidir. Sədinin bu kəlamı yadında deyilmi? O, həmin mətləbə işarə etmişdir:

Aç niqabı, səni biganələr əsla görməz,

Sən böyüksən, kiçik ayinə səni göstərməz.”

Dedim:

“Qurbanın olum, hər gün bu təxti-rəvanla gəzintiyə çıxırsınız?”

Dedi:

“Yox, bəzi vaxtlar çıxırıq. Bu gün bu tezlikdə gəlməsini gözlədiyim bir möhtərəm şəxsin məqamına getdim. Onun iqamətgahını qeyri-adi bir vəziyyətdə bəzəyir və səliqəyə salırlar. Hamı onu qarşılamağa hazırlaşır. Onun üçün getmişdik, yoxsa hər gün getmirik.”

Mən həqiqəti görən bir gözlə bu aşiq-məşuqa baxır və qərribə bir aləmdə seyr edirdim. Məhbubə doğrudan da dünya gözəli, zamanəmizin Züleyxası, hüsn və məlahətdə, işvə və nazda misilsiz olduğu kimi, həya-namusda ona tay-bərabər yox idi. Onunla danışan adam camalına baxsaydı görərdi ki, birdən-birə qızarır, yanaqları qızıl gül kimi al rəng alır. İndi o, əvvəlkindən də məlahətli və qəşəng olmuşdu. Mən o, məlahət və gözəllik heykəlinin tərifini söyləməkdən acizəm.

İndi o İbrahim bəyin eşq və məhəbbət badəsindən elə sərməst və sərbəst olmuşdu ki, nə dost, nə də biganəyə fikir vermirdi, gözü və bütün fikri-huşu İbrahim bəyin yanında idi, yalnız ona baxır və təkcə ona qulaq asırdı. Bir anlığa belə ondan diqqətini yayındırmırdı. Sanki bunun ruhu onun nəfəsində idi. Onu görmək şövqü ilə kiprik belə çalmırdı. Elə İbrahim bəy də onun kimi idi. Məhbubə istəməsəydi, o danışmazdı. Birinin dediyini o birisi təsdiq edirdi. Bunlar sanki bir qabıqda olan iki badam içi idilər. Məhəbbət ilahəsi eşqi yaradan gündən zamanə bu iki aşiqin arasında olan həqiqi məhəbbət kimi bir sevgi görməmişdir. Heç nəyi nəzərə almadan və heç kəsə

etina etmədən bunun qolu onun gərdənində, onun əli bunun belində südlə şəkər kimi bir-birində həll olunmuşdular. Mən isə bu iki sevimli evladımın eşq və sevgisindən muradıma çatmışdım.

İbrahim bəyə dedim:

“Gözümün işığı, doğrusunu de görüm, sən Məhbubəni çox istəyirsən, ya Məhbubə səni?”

İbrahim bəy dedi:

“Məhbubədən soruş.”

Dedim:

“Mənim canım-ciyərim, Məhbubə, sən əminin canı, de görüm hansınızın məhəbbəti daha çoxdur.”

Dedi:

“Əmican, mənim əlimdə mizan-tərəzi yoxdur ki, hər birimizin məhəbbətini çəkib-ölçəm. Ancaq bunu deyə bilərəm ki, mənim canım onun nəfəsində, onun da canı mənim nəfəsimdədir. Mənim istəyim onun istəyidir, onun meyli mənim meylimdir. Sanki iki bədəndə bir ruh və ya iki cisimdə bir ünsürük.

Mən canım tək istərəm cananım hər nə istəsə.

Bir öpüş istəsəm ikisini verər.”

Bunu deyib onun dodaqlarından iki dəfə ləzzətlə öpdü və dedi:

“Mənim canım-ciyərim, belə deyilmi?”

Məhbubə bizi çox güldürdü və sevindirdi. Söhbətimiz zarafata keçdi, sonra o, bu beyti oxudu:

Oturarlıq ürəyimizcə əlbət,

Fürsət olar yenə edərək söhbət.

Mən Məhbubəyə dedim:

“Əmi sənə qurban olsun, hələ də şər deməyin qurtarmayıbdır?”

Dedi:

“Allaha şükür, nə baxtımdan şikayətim var, nə də rəqibdən incikliyim, nə ruzigar mənə əzab verir, nə də yar. Şükür olsun, taleyim mənə yar oldu, ruzigar muradımca dolandı, yarım vəfalıdır, rəqibim də yoxdur. Daha nə üçün gərək şər deməyim? Bir bəyim var ki, mənim nəzərimdə gözəl, qəşəng və əzizdir. O mənim ayım, günəşim, şahım, tacım, eyşim, işrətim, izzətim, şövkətim, Xosrovum, Şirininim, Şəkərim, Leylim, Vamiqim, Əzram, gülüm, bülbülüm, sünbülumdür. Onu bütün dediklərimə oxşatmaq olmaz, mən kamili naqislə təriflədim, yoxsa bəyimin məqamı bunlardan, şübhəsiz ki, çox-çox yüksəkdir.

İxtiyarım ola gər ruz-qiyamətdə mənim,

İstəməm rövzeyi-rizvan, mənə bəsdir sənəməim.”

İbrahim bəyin əlini tutub dodaqlarına apardı, öpdü, iylədi.

Mən dedim:

“Yadında varmı ki, hicrandan şikayət eləyib ud çaldın, bu şerləri oxudun:

Nə vəslinə məndə taqət, nə hicrinə məndə təvan,
Vəslin bəla, hicrin bəla, gəlsin mənə sən qadan.”

Mən bunu deyən kimi Məhbubənin simasında utanmaq əlamətləri göründü, birdən-birə yanaqları qızardı.

İbrahim bəy dedi:

“Nə ud, nə şər? Bunlar nə vaxt olubdur?”

Dedim:

“Bəli, bu xanım sizin xəstələndiyiniz vaxt özünü də dəliliyə vurmuşdu. Biz istədik sizi musiqi hikməti ilə müalicə eləyək. Xəbərin yoxdur nələr eləyirdi. Dua yazan ərəbə pul verirdi, həkimə cəvahir bağışlayırdı.”

Xülasə, Məhbubənin gördüyü bütün işləri nağıl elədim.

Bəy qolunu Məhbubənin boynuna salıb onu bərk-bərk qucaqladı və dedi:

“Mənim gözümlün işığı, bəs bu əhvalatı indiyə kimi nə üçün mənə deməmisən?”

Məhbubə dedi:

Dedim hicran qəmini söyləyəm əl versə hüsur,
Səni görcək bu könül dərdini yeksər unudur.

İkisi də bir-birini ruh ilə bədən kimi qucaqlayıb, bir cüt göyərçin tək dodaq-dodağa verdilər. Bu vaxt gördüm Hacı Məsud qapını döyür və deyir:

“Yusif əmi, çırağı nə üçün söndürməmişən?”

Gözlərimi açıb dedim:

“Ay bədbəxt, məni niyə yuxudan oyatdın?”

Yenə də gözlərimi yumdum, dedim ola bilsin gördüklərimi bir daha görə biləm. Ancaq heyhat, heyhat!... Bu səadət bir daha mənə nəsisib olmadı.

Nə xoşdur ol gecə ki, ta qiyamət,

Ona olmur həqiqətdə nəhayət,

Nə xoşdur ol yuxu ki, bəxt olur yar,

O dəmdə üz verir dilbərlə didar.

Ayılandan sonra məni əvvəlkindən daha bərk ağlamaq tutdu. Səhər istədim yuxumu Hacıyə xanıma nağıl eləyim. Düşündüm ki, dərini bir daha təzələrəm, yarasını qoparıb duz səpmiş olaram. Çünki bu kimi sözlər müsibəti yada salır, möhnətin, qəmin, kədərini artmasına səbəb olur.

Gün çıxandan sonra qəbiristanlığa tərəf yola düşdüm. Gözlərimdən ürək qanı axıdıb, məzarın torpağını islatdım. Doyunca ağlayandan sonra Mirzə Abbasın evinə gedib yuxumu söyləmək istədim. Gördüm Hacı Təbrizi, Rza xan mazandaranlı da oradadırlar. Dünən Firəngistandan gəlmişdilər. İstəyirdilər Hacıyə xanıma başsağlığı vermək üçün bizə gəlsinlər.

Rza xan məni görəndə kimi qollarını açıb bağrına basdı, üz-gözümdən öpüb iylədi, dedi:

“İbrahim bəyin iyini səndən alıram.”

Çox ağladı, heyfşiləndi. Bir qədər sakitləşəndən sonra mən öz yuxumu əvvəlindən axırınadək gördüyüm kimi danışdım. Hamı doluxsundu. Rza xan dedi:

“Bu yuxunun təbiri aydındır. Bir para hadisələrdən duyulur, min ümitsizlik və məyusluqdan sonra artıq indi ümid doğulur.”

Keçdi hicran möhnəti, gəldi səfayi-vəsli-yar,

Üz qoyur abadlığa viranə qalmış bu diyar.

Vətənpərvərlərin duasının bərəkətindən xoşbəxtlik, şənlik və səadətimizin əsası yarandı, dövlətimiz mədəniyyət sahəsinə qədəm qoydu, qurumuş arxa yenidən su gəldi. Sizə qonaq olacağım bu neçə gündə fürsət olsa vətənin səadətindən xəbər verən bu yuxunu təbir etməyə və şərhini söyləməyə çalışacağam. Əziz vətənimizin bütün bu məşəqqətlərə və viranlığa düçar olduqdan sonra istiqlaliliyyətə və parlaq istiqbala nail olacağı müjdəsini eşidib şükranəsini yerinə yetirərsiniz. Bəli, "Mumiyanın qədrini sınıq qol bilər".

Ta xarab olmasa abad olmaz.